

КРИМИНАЛИСТА

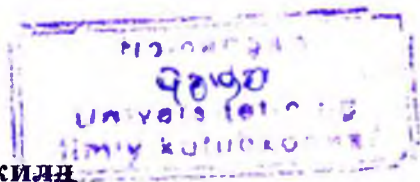
I

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

КРИМИНАЛИСТИКА

*Ўзбекистон Республикаси фан арбоби,
юридик фанлари доктори, профессор
Ф.А.Абдумажидовнинг умумий
таҳрири остида*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ ҚОШИДАГИ МУВОФИҚЛАШТИРУВЧИ КЕНГАШ ҚАРОРИ
БИЛАН ҲУҚУҚШУНОСЛИК ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИ ТАЛАБАЛАРИ
УЧУН ДАРСЛИК СИФАТИДА ТАВСИЯ ЭТИЛГАН.

1-жилд

«Адолат»

ТОШКЕНТ-2003

МУАЛЛИФЛАР:

Абдумажидов Ғ.А. - Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, юридик фанлари доктори, профессор - 1-3 ва 11-14, 20 боблар;

Алимова Р.А. - юридик фанлари номзоди, доцент - 4, 7-10, 17, 19, 21-22 боблар;

Норбоев А. - юридик фанлари номзоди, доцент - 5, 16, 20 боблар;

Закутский А.С. - юридик фанлари номзоди, доцент - 4 ва 5 - боблар;

Суяров Қ.Т. - юридик фанлари номзоди, доцент - 6, 15 боблар;

Орипов Т.Э. - юридик фанлари номзоди, доцент - 13-14, 18 боблар.

ТАҚРИЗЧИЛАР:

Шарафутдинов А.О. - Ўзбекистон Республикаси ИИВ Тергов бош бошқармаси бошлиғи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист

Никишин Г.Ф. - Ўзбекистон Республикаси ИИВ эксперт криминалистика бўлими бошлиғи

Ҳақбердиева Ф.Т. - Ўзбекистон Миллий университети юридик факультети “Жиноят процесси ва криминалистика” кафедраси мудири, юридик фанлар номзоди, доцент

Жиноятни тергов қилиш ва очиб назариясининг асосини ташкил қилувчи фанлар қаторида криминалистика марказий ўринни эгаллайди. Мазкур дарслик криминалистика фанининг тўлиқ курсини ташкил этади, тергов, тезкор-қидирув ва экспертиза фаолиятининг замонавий имкониятларини ёритиши ва ҳуқуқшунослик ўқув дастурларига мос равишда тайёрланган. Муаллифлар Россия машҳур криминалист олимлари Р.С.Белкин ва И.Ф.Крилов раҳбарлигида тайёрланган дарсликлардаги янги назарий фикрлардан ҳам фойдаланган. Криминалистика назарияси ва тергов амалиётида кейинги йилларда юз берган жиддий ўзгаришлар, криминалистик техника соҳасидаги янги-илмий воситалар, услубий тавсиялар ва бир қатор хавфли жиноят турларини тергов қилиш услубиётлари биринчи марта ёритилган. Дарсликнинг қатор боблари фото тасвирлар ва чизмалар билан жиҳозланган.

Дарслик юридик олий ўқув юртлари талабалари, аспирантлар ва илмий ходимлар учун мўлжалланган.

К 1203120000 - 015

(04) - 2003

© Тошкент Давлат юридик институти, 2003

© «Адолат» нашриёти, 2003

1-бўлим. КРИМИНАЛИСТИКА ФАНИГА КИРИШ

1-боб КРИМИНАЛИСТИКА ФАНИ, УНИНГ ВАЗИФАЛАРИ, ТИЗИМИ, ЮРИДИК ВА БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАЛАРИ

1-§ Криминалистика фани ва унинг вазифалари

Криминалистика жиноятчиликни очиш ва тергов қилишнинг тактик-методологик усуллари ва шу мақсадда қўлланиладиган илмий-техник воситалар ва уларни жорий қилиш тўғрисидаги фан. Унинг асосий вазифаси тергов қилишда ва жиноятчиликни очишда ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органларни илмий асосланган усуллар, воситалар ва методлар билан қуроллантиришдан иборатдир.

Ҳозирги криминалистика таркибига кирган гоёлар, мулоҳаза ва тавсиялар жуда қадимдан бошлаб турли мамлакатларда жиноятчиликка қарши кураш тажрибасида шаклланиб келган. Бу ҳақда И.Ф.Криловнинг бир қатор асарларида батафсил баён қилинган. Шунингдек, немис олими Людвиг фон Ягеманн жиноятларни тергов қилиш назариясини 1838 йилда «Суд тергови бўйича қўлланма» китобида атрофлича ёритиб берди. XIX асрнинг охирида суд тиббиёти, жиноятчиларни рўйхатга олиш, ашёвий далилларни текшириш ва тергов фаолиятининг ташкилий асосларига эътибор кучайди.

«Криминалистика» атамаси латинча *criminal* - жиноят сўзидан олинган. Биринчи марта XIX аср охирида австриялик олим Ганс Гросс жиноятнинг тергов қилиш техникаси, тактикаси ва методикасини ўрганадиган фанга нисбатан шу атамани қўллаган эди. У жиноят ҳуқуқига нисбатан криминалистикани ёрдамчи фан ҳисоблаб, криминалистика жиноят ҳуқуқини амалга оширишга қаратилган таълимот, деб атади (Гросс Г. Руководство для следователей как система криминалистики. 3-изд. СПб. 1908). «Агар терговчи гувоҳнинг кўрсатувларини тушуна олмаса, нотўғри баҳоласа, жиноятчи қўллаган усулларни билмаса ёки криминалистик қоидалар билан умуман таниш бўлмаса, барча уринишлари бесамар бўлиб қолади» -деб ёзади Г.Гросс.

Криминалистикани турли мамлакатларда турлича ном билан аташган: «илмий полиция», «техник полиция», «жиной техника» ва ҳ.к. Бизнинг давримизда ҳам бу атама бир хилда қўлланилмайди. Бир қатор мамлакатларда у криминалистик техника маъносида ишлатилади.

Криминалистика тарихи жиноятни очиш, тергов қилиш ва олдини олиш мақсадида тергов амалиётини ўрганиш ва умумлаштириш, техник ва табиий билимлардан фаол фойдаланиш асосида шаклланди.

Кейинги юз йиллик давомида бошқа фанлар эришган қатор ютуқлар криминалистикада жиноятни тергов қилиш ва очиш мақсадида кенг фойдаланилди. Криминалистика мақсадлари учун мулжалланган ёки махсус тайёрланган техник воситалар, усуллар ва методлар тизимини яратиш ишлари анча фаоллашди.

Фотография кашф этилгандан кейин унинг умумилмий ва амалий қоидаларидан иборат криминалистик техниканинг таркибий қисми ҳисобланган суд фотографияси вужудга келди. Кимё ва физика фанлари эришган ютуқлар ҳужжатларни криминалистик техника воситалари ва методлари ёрдамида тадқиқ этиш; физиология қонунлари дастхатни ўрганиш, психология қонунлари сўроқ қилиш тактикасини ташкил қилиш учун асос яратиб берди.

Айни вақтда тергов, суд тажрибасини ва эксперт амалиётини ўрганиш ва ўзлаштириш криминалистикани алоҳида фан сифатида таркиб топишига сабаб бўлди. Аммо бу фanning табиати ҳақида умумий тушунча шаклланиши кўп машаққатли бўлган. Масалан XX-аср бошларида бу фанга жиноятчиликка қарши курашда фақат амалий аҳамиятга эга деган қарашлар олдинга сурилган.

Натижада 30-йилларнинг охиригача криминалистика амалий техника фани, деган хато таъриф амал қилди, бу эса унинг назарияси ривожланишига тўсиқ бўлди ва амалда фойдаланишга халақит бера бошлади. Таниқли олим Б.М.Шавер 1938 йилда криминалистикада техник ва тактик таълимотлар мужассамлангани ҳақида ёзди ва уни ҳар томонлама асослашга ҳаракат қилди. 1950 йили А.И.Винберг криминалистикага таъриф бериб, уни жиноятни очиш ва айбдорларни топиш, жиноятнинг олдини олиш усуллари қўлланиладиган; излаш, йиғишнинг техник ва тактик усулла-

ри, суд далилларини қайд этиш ва тадқиқ этиш тўғрисидаги фан, деб атаган эди.

Мазкур таъриф баъзи бир тўлдиришлар ва ўзгартиришлар билан бир неча ўн йиллар давомида эътироф этиб келинди. 50-йиллар бошида криминалистика фани юзасидан кенг равишда баҳс-мунозаралар натижасида техник воситалар, техник усуллар ва методлар жинойт-процессуал қонунлар томонидан кўзда тутилган ҳаракатларни бажариш учун мўлжалланган деган хулосага келинди. Шу асосда С.П.Митричев: «Криминалистика жинойтни очиш ва олдини олиш мақсадида далилларни излаш, йиғиш, қайд этиш ва тадқиқ этиш бўйича жинойт-процессуал қонунда назарда тутилган ҳаракатларни бажариш учун қўлланиладиган техник воситалар, тактик усуллар ва методлар тўғрисидаги фан» (Криминалистика. С.П.Митричев ва М.Б.Шаламов таҳрири остида. М., 1963. 7-б.) деган таърифни илгари сурди.

Ҳозирги вақтда кўпчилик олимлар ва амалиётчилар 1967 йилда Р.С.Белкин ва Ю.Н.Краснобаев томонидан таклиф этилган қуйидаги таърифни маъқуллайдилар: «Криминалистика — жинойт содир этиш механизми қонуниятлари, жинойт ва унинг иштирокчилари тўғрисидаги ахборотнинг пайдо бўлиши, далилларни йиғиш, тадқиқ этиш, баҳолаш ва фойдаланиш қонунияти, суд тадқиқоти ва жинойтнинг олдини олишнинг махсус воситалари ва методлари қонуниятларини билишга асосланган фандир» (Криминалистика. Р.С.Белкин, В.П.Лавров, И.М.Лузгин умумий таҳрири асосида. М., 1987. 10-б.)

Криминалистиканинг умумий вазифаси — жинойт суд ишларини юритиш вазифаларидан келиб чиқади ва жинойтни тез ва тўла очишга таъсир кўрсатишдан, айбдорни фош қилиш ва қонунни тўғри жорий этишни таъминлашдан, шахс, унинг ҳуқуқи ва эркинликлари, мол-мулкани, шунингдек, корхона, муассаса ва ташкилотлар манфаатини жинойт тажовузлардан ҳимоясини таъминлашдан иборат. Бошқача айтганда, криминалистиканинг умумий вазифаси — жинойт ҳуқуқи ва жинойт процесси билан ҳал этиладиган вазифаларга мос келади.

Криминалистикада фойдаланадиган техник воситалар, тактик усуллар ва методлар уларнинг барча қирраларига қарамай битта умумий белгига эга: улар процессуал қонун асо-

сида жорий қилиниши ва унинг талаблари ва нормаларига мувофиқ келиши керак.

Юқорида келтирилган умумий вазифалар билан бирга криминалистиканинг ўзига хос вазифалари ҳам мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат:

тергов ва эксперт амалиётида самарали фойдаланишга йўналтирилган техник воситалар, тактик усуллар ва методик тавсияларнинг янгиларини ишлаб чиқиш ва мавжудларини такомиллаштириш;

ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш воситалари ва методларини вужудга келтириш ва уларни такомиллаштириш;

криминалистикада ҳозирги табиий, техник ва ижтимоий фанлар: математика, информатика, биология, фалсафа, мантик, психология ва бошқа фанларни самарали жорий этиш йўллари излаб топиш.

Жиноятларни тез ва тўла очишга эришиш – бу тайёрланаётган ёки содир этилган жиноятнинг ҳақиқий манзарасини очиш ва иш юзасидан ҳақиқатни тиклаш демакдир. Жиноятни тўла очиш – қонуний кучга кирган суд ҳукми билан амалга оширилади. Суд муҳокамасига қадар жиноятни очишда тезкор-қидирув ва тергов органлари иштирок этади. Улардан ҳар бири ўз процессуал ваколати доирасида ҳаракат қилади, бунда улар ўзларига хос восита, усул ва методларни қўллаб, жиноятни тўла очишнинг умумий вазифаларини ҳал қилишда ҳиссаларини қўшадилар.

Тезкор-қидирув органлари криминалистикада ишлаб чиқилган илмий-техник воситалар, тактик усуллар ва операциялардан фойдаланадилар, аммо улар фаолиятларининг натижалари – жинойий-ҳуқуқий оқибатлари – фақат тергов жараёнида, яъни процессуал қонунда белгиланган йўллар билан амалга оширилади. Янглиш фикр, тарафкашлик, ноҳолислик, айниқса зўравонлик ва таҳдид қонун билан тақиқлаб қўйилган.

Жиноятни тергов қилиш – қонунда қўзда тутилган тартибда суриштирув ва дастлабки тергов органлари фаолиятини ташкил этади, бунда ижтимоий хавфли хатти-ҳаракатлар мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, уни содир этган шахс айбдорлиги ёки айбдор эмаслиги ва ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятли ҳисобланган бошқа ҳолатлар белгилаб олинади. Буларни исбот қилиш учун криминалистика воситала-

ри, усуллари ва методлари ёрдамида процессуал қонунда кўрсатилган манбалар қўлга киритилади.

Жиноий ишларни тергов қилишнинг ўзига хос томонлари мавжуд. Шулардан бири, жиноятни аниқлаш билвосита тарзда амалга оширилади. Терговчининг ўзи жиноят ҳодисасини кўрмайди, балки унинг одамлар хотирасидаги ифодасини урганади (гувоҳлар, жабрланганлар ва ҳ.к.) ва жиноят қолдирган ўзгаришлар: «қолдиқ ҳодиса» ёки кенг маънодаги жиноят изларини урганади.

Тергов ишларини амалга оширишда унинг асосий амалиётлари – объектларни излаш, йиғиш, қайд этиш, тадқиқ этиш – қонунда белгиланган тартибга кўра суд далиллари ҳисобланади. Фақат шу йўллар билан ижтимоий хавфли хатти-ҳаракатлар мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, уни содир этган шахсни топишда аҳамиятли бўлган бошқа ҳолатларни белгилаш мумкин.

Процессуал қонунга мувофиқ далилларни гумон қилинувчи, айбланувчи, ҳимоячи, айбловчи, шунингдек, жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар ва уларнинг вакиллари, хуллас ҳар бир фуқаро, муассаса, корхона ва таъшилот тақдим қилиши мумкин. Аммо далилларни излаш, уларни сақлаш, қайд этиш ва тадқиқ қилишда тергов органлари асосий рол ўйнайди.

Далилларни топиш, яъни уларни излаш – тергов органлари фаолиятида муҳим ва айна вақтда мураккаб вазифа ҳисобланади: бу шунинг учун ҳам қийинки, жиноятчи кўп ҳолларда жиноят содир этган изни йўқотиш ёхуд яширишга ҳаракат қилади ва шунингдек, ўзининг жисмоний табиатига кўра излар кўпинча яққол кўринмайди.

Бармоқ излари жиноятчига дахлдор кўплаб предметларда қолади, криминалистик мақсадларда уни аниқлаш ва ундан фойдаланиш XIX аср охири, XX аср бошларида маълум бўлди.

Далиллар жойни кўздан кечириш, тинтув ўтказиш, намуна олиш, гувоҳларни сўроқ қилиш ва бошқа тергов ҳаракатлари воситасида олинади. Уларни излашда криминалистик техника воситаларини моҳирона қўллаш, тергов тактикаси усуллари ва методик тавсияларига риоя қилиш талаб этилади. Далилларни топиш учун уларнинг келиб чиқиш сабабларини яхши билиш зарур. Уларни излашда тасодифларга ишонмаслик лозим; қаерда, қачон ва қандай объектив

қонуниятлар асосида уларнинг келиб чиқиш сабабларини билиш керак.

Тергов органлари ва суд дуч келаётган ҳодисалар қанчалик хилма-хил бўлмасин, характери турлича бўлган маълум қонуниятларга асосланади. Бир ҳодиса табиий-илмий қонуниятларга, бошқаси криминал характердаги қонуниятга асосланади.

Гувоҳлар ёнғин содир бўлган жойда тутунни кузатган бўлсалар, бирор предмет куйганлиги тўғрисида тахмин қилиш мумкин, тутун кўкимтир бўлса - қонуниятга кўра соч, тери, резинка ва бошқа буюмлар куйганлигини аниқлатади. Аланга кўкимтирроқ нурсиз бўлса, шакар, глицерин, ёғоч спирти ёки таркибида 25фоиздан кўпроқ кислород бўлган бошқа буюмлар ёнаётганлигини кўрсатади. Бу амалий кузатувлар натижасидир.

Санчадиган-кесадиған ёки чопадиган қурол билан тан жароҳати етказилганда яраланган жойдан кўп қон кетади, жабрланувчи топилган жойда қон излари бўлмаса жароҳат бошқа жойда етказилганлигини кўрсатади. Криминалист бундай ҳолатларга қараб қанчалик тез йўналиш олса, у ҳодисанинг ҳақиқий характери тўғрисида шунчалик асосланган тарзда хулоса чиқариши мумкин.

Криминалистика ўзининг амалий қонуниятларига ҳам эга бўлиши керак. Улар жиноятчи шахснинг жисмоний ва руҳий ҳолатлари ва содир этган жиноят усуллари ўртасидаги алоқаларида намоён бўлади. Машғулот ёки касб-корига қараб жиноят қуроли ва ҳар хил махфий қуроллар танланади.

Жиноятни содир этиш ва яшириш усуллари билан рўй берган ҳодиса излари қонуний жиҳатдан бир-бирига боғлиқ. Аммо шуни таъкидлаш керакки, криминалистика воситалари, усуллари ва методлари ёрдамида очилган излар ва бошқа далилларга асосланган маълумотлар процессуал қонун йўли билан аниқланса, улар далиллар сифатида муҳим аҳамият касб этади. Акс ҳолда улар далил бўла олмайди.

Қўлга киритилган излар ва бошқа ашёвий далилларни асл ҳолатда сақлаш керак. Сақлаш чоғида кўриниши, шакли ўзгарган предметлар далиллик кучини йўқотиши мумкин. Масалан, воқеа содир бўлган жойдан топилган ўқ у ёки бу сабаблар билан (нотўғри ўралган, бошқа метал предметлар тегиб турган) микрорельеф (майда ғадир-будирликлар)ини

йўқотади, натижада у отилган уша қуролга мос келмай қолиши мумкин.

Ашёвий далилларни дастлабки кўринишда сақлаш иложи бўлмаса, унинг бир нусхаси, ясама варианты, қолипи, макети ва бошқалари тайёрланиб олиб қўйилади. Ишотлашга навбат келганда улар ясама ашёвий далиллар ролини бажаради.

Далилларни қайд этиш деганда, уларни у ёки бу усул билан мустаҳкамлаб қўйиш тушунилади. Бунда далилларнинг моҳиятини фақат терговчилар идрок этиб қолмай, жиноят ишини ўрганишда ва суд муҳокамаси чоғида у билан танишаётганлар учун ҳам тушуниб олиш осон бўлади. Қайд қилиш ҳамма ҳолларда ҳам илмий асосланган, амалий тушуниш, шу асосда воқеликни тўғри аниқлаш учун имкон бериши керак.

Илмий билимлар ривожланиши натижасида қайд этиш усуллари ва воситалари ҳам ривожланиб, ўзгариб боради. Қайд этишнинг эски усуллари – сўроқ натижаларини ёзма тарзда ифодалаш ҳисобланади. Баённомалар эса шу бугунгача ҳар қандай тергов ҳаракатларини амалга оширишда кўрсатувларни қайд этишнинг мажбурий усули ҳисобланади.

Кейинчалик қайд этиш усуллари кўпайди. Баённома билан бирга ҳозирги амалиётда фото суратини олиш, чизиш, план, схема ва чизма олиш, нусха кучириш, шаклини яшаш, макет тайёрлаш, овозини ёзиш, кинога, видеога тушириш кенг қўлланилади. Қайд этишнинг у ёки бу усулини танлаш тергов ўтказадиган шахсга ҳам боғлиқ, шунинг учун ҳам уларни қўллаш ихтиёрий дейиш мумкин. Аммо шароитга қараб, қайд этишнинг у ёки бу усулини қўллаш зарур бўлса, терговчи бу заруратни қийин ва мураккаб, деб эътиборсиз қолдира олмайди. Қайд этишнинг қайси усули қўлланилганлиги тўғрисида тергов баённомасида ёзиб қўйиш керак. Бу талаб бажарилмаса қайд этиш ҳолати далиллик аҳамиятини йўқотади.

Далилларга уларнинг йиғилиши ва тадқиқот қилинишига қараб баҳо берилади. У ишнинг барча ҳолатларини ҳар томонлама, тўла ва объектив тергов қилиш асосида ва шунга таянган ҳолда қонун ва терговчи заковати билан амалга оширилади.

Криминалистик техника – бу фақат техника воситаларининг йиғиндиси бўлиб қолмай, балки криминалистиканинг умумий назарияси ва табиий ҳамда техника фанлари асосида

ишлаб чиқилган илмий қоидалар, усуллар ва методлар мажмуидир. Бунда далилий объектларни топиш, сақлаш, қайд этиш, тадқиқ этиш ва жиноятнинг олдини олиш учун процессуал қонунга мувофиқ улардан фойдаланиш мақсад қилиб қўйилган. Криминалистик техника воситаларидан ҳам терговчи, ҳам эксперт муассасалари фойдаланади, техник асбоб-анжомлар эса энг мураккаб ва хилма-хил эксперт тадқиқоти ўтказиш имкониятини беради.

Криминалистиканинг бу қисмига асосий криминалистика техникалари, суд фотографияси, излар тўғрисидаги таълимот (трасология), суд баллистикаси, ҳужжатларнинг техник-криминалистик тадқиқоти, хат ва дастхатнинг криминалистик тадқиқоти, одамнинг ташқи қиёфаси бўйича тасвирлаш ва криминалистик рўйхат киради. Криминалистик техника мавзусининг хилма-хиллигига қарамай, уларнинг ривожланиши ва табиий-техник асослари умумий бўлиб қолаверади.

Тергов тактикаси – бу кам куч, восита ва вақт сарфлаб юқори самарага эришиш мақсадида жиноятни тергов қилиш, очиш ва олдини олишда қўлланиладиган криминалистиканинг умумназарий қоидалари, мантиқ, психология, суд этикаси ва бошқа илмий билимлардан фойдаланишга асосланган дастлабки терговнинг тактик усуллари ва методларининг терговни режалаштиришнинг мажмуидир.

Тергов тактикаси фақат далилларни очиш ва тадқиқ қилишга йўналтирилган айрим тергов ҳаракатлари ўтказиш усуллари ишлаб чиқибгина қолмай, айтилиши ва вақтда вужудга келган тергов вазиятларидан келиб чиқиб, аниқ бир ишни тергов қилишнинг умумий йўналишини танлашга ҳам ёрдам беради.

Жиноятнинг алоҳида турларини тергов қилиш – бу жиноятнинг ҳар бир турига тегишли ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олиб тергов қилиш, уларни очиш ва олдини олишда қўлланиладиган илмий қоидалар, техник воситалар, тактик усуллар ва методик қоидалар (тавсиялар) мажмуидир.

Қўлланиладиган воситалар, усуллар ва тавсиялар бир жиноятни тергов қилишда самарали бўлиши мумкин. Масалан қотиллик жиноятига нисбатан қўлланилган усул бошқа жиноятларни, айтайлик лоқайдликни тергов қилишда самара бермаслиги мумкин. Тавсия қилинган методика ҳар бир жиноятни тергов қилиш, очиш ва олдини олиш процессида энг қулай натижаларга эришиш учун мақсадга мувофиқ восита,

мувофиқ восита, усул ва методик қоидаларни танлаш имкониятини беради.

2-§. Криминалистика тизими

Ганс Гросс «Терговчилар учун криминалистика тизимидан қўлланма» асарида криминалистика тизимида уч элементга асосланди: тергов тактикаси, техникаси ва методикаси. Бу тузилмани жуда мукамал деб бўлмасди, олимнинг ўзи ҳам буни яхши тушунар эди, у қўлланманинг киришида шундай деб ёзган эди: «Криминалистика ҳали жуда ёш фан, қандайдир якуний натижага албатта етиб келиши керак, ҳозирча бир нарса деб бўлмайди, аммо унга маълумки, келажакдаги ўзгариш ҳам доимийлигича қолмайди, доимийлик умуман ҳеч қачон бўлмайди, фақат узлуксиз ҳаракатгина доимий бўлиб қолади».

Дарҳақиқат, дастлабки даврда криминалистика тизимида жиной техника асос қилиб олинди. Бу масалалар Е.Ф.Буринскийнинг «Судда ишлатиладиган ҳужжатлар экспертизаси» (1903й.), В.И.Лебедевнинг «Жиноятни очиш санъати» (1912й.), С.Н.Трегубовнинг «Жиноят техникаси асослари» асарларида чуқур таҳлил этилди. Криминалистика дарслигининг дастлабки нашрларида (1929, 1935й.) унинг тизими икки қисмни ўз ичига олган эди – жиноят техникаси ва жиноят тактикаси, 1939 йили криминалистиканинг учинчи қисми – жиноятнинг айрим турларини тергов қилиш ҳақида дарслик нашр этилди. Ўшандан бери криминалистика уч қисмга бўлиб ўрганиларди: техника, тактика ва методика.

Ҳозирги вақтда ватанимизда криминалистика тизимини тўртга бўлиб ўрганиш қабул қилинган: 1) криминалистиканинг илмий асослари ва методологияси; 2) криминалистик техника; 3) криминалистик тактика; 4) жиноятларнинг алоҳида турларини тергов қилиш методикаси.

3-§. Криминалистиканинг юридик ва бошқа фанлар билан алоқалари

Криминалистика жиноятчиликка қарши кураш вазифаларини ҳал қилишга йўналтирилган ягона юридик фан эмас. Жиноят ҳуқуқи, криминология, жиноят процесси ҳам шу мақсадга хизмат қилади. Шунинг ўзи криминалистикани ушбу фанлар билан алоқаси зарурлигини кўрсатади.

Криминалистика, энг аввало, жиноят ҳуқуқи билан алоқадор. Ганс Гросс криминалистикани «Жиноят ҳуқуқи воқелиги тўғрисидаги фан» деб атаган эди. Бинобарин, криминалист дастлаб жиноят ҳақида таълимотга эга бўлиши ва унга таяниши лозим.

Жиноят сабабларини ўрганувчи ва унинг олдини олиш тадбирларини ишлаб чиқадиган криминология билан криминалистиканинг алоқаси ҳам яққол кўриниб турибди. Криминалистика криминологиянинг назарий қоидалари ва амалий материалларини қўллайди, криминология ҳам ўз навбатида аниқ жиноят содир этишга олиб келадиган сабаб ва шароитларни очиш бўйича криминалистик билимлардан кенг фойдаланади.

Криминалистика ўғирлик, хужжатларни қалбакилаштириш ва бошқа жиноятларнинг олдини олишга даъват этилган махсус усуллар ва техник воситалар ишлаб чиқишда ҳам фалол қатнашади.

Криминалистика жиноят процесси билан узвий боғлиқ. Илгари баъзи бир ҳуқуқшунос олимлар уни «жиноят процессининг давоми ёки махсус курси» (М.С.Строгович ва бошқалар), деб атаган эдилар. Криминалистика ҳам жиноят процесси, ҳам жиноятга оид суд юритиш ишлари вазифаларига бўйсунди, жиноят процесси принциплари ва нормаларига риоя қилиб, криминалистик техника воситалари, тактик усуллар ва методлардан фойдалана олади. Бу талабларни бузган ҳолда тўпланган, қайд қилинган ва тадқиқ этилган фактик маълумотлар суд далиллари бўлолмайди, ўз кучи ва аҳамиятини йўқотади.

Жиноятни тергов қилишда қўлланиладиган криминалистик усуллар ва воситалар жиноят процессуал ва нормаларга мувофиқ ишлаб чиқилади, аммо кўпчилиги бевосита процессуал қонунда белгилаб қўйилмаган. Вақт ўтиши билан улардан баъзилари ҳуқуқий тартибга солинган. Масалан, тергов экспериментлари ўтказиш ва таниб олиш учун кўрсатишга оид тактик усуллар криминалистикада ишлаб чиқилган

бўлиб, узоқ йиллар ҳуқуқий тартибга солинмай, фақат 60-йилларда қонундан жой олди.

Криминалистика жиноятни очиш ва тергов ўтказиш тўғрисидаги фан бўлса-да, фуқаролик процессига нисбатан бегона эмас. Дастлабки ривожланиш босқичларида криминалистика фуқаролик процессида қўлланилмаган эди. Ҳозирги фуқаролик процессини амалга ошириш учун ҳужжатларни техник-криминалистик ва дастхат экспертизасида ва бошқа ашёвий далилларни аниқлашда криминалистик усуллар ва методлар тез-тез ишлатиб турилади.

Бозор муносабатларига ўтиш ва ҳужалик юритиш фаолиятининг янги шакллари, банк тизимининг ривожланиши, муомалага турли қимматли қоғозлар – акциялар, векселлар чиқарилиши муносабати билан фуқаролик ишларда криминалистикани қўллаш доираси анча кенгайди.

Криминалистика фақат юридик фанлар билан эмас, балки бошқа фанлар: мантиқ, этика, психология, тезкор-қидирув фаолияти назарияси ва бошқалар билан алоқадор ҳисобланади.

Мантиқий фикр юритиш исбот қилиш жараёни самарадорлигининг зарурий шартидир. Илмий билимларнинг ривожланиши, уларнинг интеграциялашуви натижасида билимларнинг махсус тармоғи, тергов мантиғи ёки исботлаш мантиғи вужудга келди, унинг қоидалари тергов процессида далилларни таҳлил қилишда фойдаланилади.

Суд этикаси жиноятни тергов қилишда қонун билан бирга қўлланиладиган ахлоқ қоидаларини ишлаб чиқади. Терговчи у ёки бу техник воситалар, тактик усуллар ва криминалистик методлардан фойдаланиш жараёнида ахлоқ қоидалари талабларини бузишга ҳаққи йўқ. Ахлоқсиз усуллар ва воситалар ёрдамида тергов қилишга йўл қўйиб бўлмайди, чунки бу жиноят ҳисобланади.

Суд психологияси ва унинг қонунлари ҳуқуқбузар, жабрланувчи, гувоҳлар ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларининг хулқ-атвори, ниятини тўғри тушуниш ва тушунтириб бериш имкониятини беради. Шу асосда уларнинг хулқ-атворларини ва шунга олиб келган сабабларни объектив баҳолаш имкониятини берувчи шарт-шароитлар вужудга келади. Суд психологияси тергов ўтказётган шахснинг ахлоқи

ва хатти-ҳаракатларини тўғри баҳолашга ёрдам беради. Психологик омиллар тергов ишларини ташкил этиш ва ўтказишга, натижалар самарали бўлишига ёрдам беради, бу уларни нафақат ҳисобга олиш, балки олдиндан кўра билиш зарурлигини кўрсатади. Масалан, сўроқ қилиш ва кўрсатувларга баҳо беришни суд психологиясисиз фараз қилиб бўлмайди.

Тезкор-қидирув фаолияти назарияси – криминалистик қоидалар асосида ишлаб чиқилган. Тезкор-қидирув фаолияти назариясининг криминалистика билан алоқаси чамбарчас боғлиқдир. Айниқса, исбот қилиш жараёнида ва алоҳида тергов ҳаракатлари олиб борилаётганда тезкор ахборотни вужудга келтириш, қайта ташкил этиш, тўплаш, ундан фойдаланиш катта аҳамиятга эга бўлади.

Криминалистика суд тиббиёти билан фақат боғлиқ бўлиб қолмай, балки доимо алоқада фаолият кўрсатади. Буни суд ишларини юритишда ҳақиқатни аниқлаш, ашёвий далилларни тадқиқ этиш методлари умумийлиги билан изоҳлаш мумкин. Қотиллик ёки тан жароҳати етказиш билан боғлиқ ишларнинг бирортасини суд тиббиёти иштирокисиз ҳал қилиб бўлмайди. Жасад, қотиллик қуроллари, кийим-кечаклар ва бошқа ашёвий далиллар криминалистика ва суд тиббиётининг умумий объекти ҳисобланади ва уларни тадқиқ қилиш кўпинча комплекс тиббий-криминалистика экспертизаси шаклида амалга оширилади. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, суд тиббиёти вакиллари Н.С.Бокариус, Ю.М.Кубицкий, С.Д.Кустанович, Ю.С.Сапожников ва бошқалар дактилоскопия, суд баллистикаси, дастхатшунос-лик ва криминалистиканинг бошқа бўлимларини ривожлан-тиришда катта ҳисса қўшдилар. Криминалистика, шунингдек, суд психиатрия фани билан боғлиқ бўлиб, руҳий касалликка чалинганлар томонидан содир этилган ижтимоий хавфли ҳаракатларни тергов қилишда ҳисобга олинади. Гумон қилинувчи, айбланувчи ва жабрланганлар шахсини ўрганишда ақли расолиги ёки ақли норасолиги тўғрисидаги руҳшуноснинг хулосалари ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Яна шуни таъкидлаш керакки, криминалистикада тиббий фанлар (физика, кимё, биология, физиология ва бошқалар), техникага оид фанлар (радиоэлектроника, ҳисоблаш техникаси ва бошқалар) ва математика фанлари қонунлари ва қоидаларидан кенг фойдаланиб келинмоқда. Тегишли ас-

боб-анжомлар ва методлар одатда жиноятчиликка қарши кураш вазифаларига мослаштирилади ёхуд криминалистика вазифаларини ҳал қилишда, махсус восита ва методларни ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Юридик ва бошқа фанлар тизимида криминалистика

1-§ Криминалистикада қўлланиладиган методлар таснифи

Метод – бу маълум мақсадга эришиш учун табиат ва ижтимоий ҳаётдаги ҳодисаларни тадқиқ этиш усуллари деган маънони англатади. Фақат тадқиқот натижалари эмас, балки унга олиб борадиган йўл ҳам ҳақиқий бўлиши керак.

Ҳар қандай фанлар каби криминалистика ҳам табиат ва жамият воқеликларини ҳамда предметларни билишнинг умумфалсафий ва мантиқий усулларига суянади. Лекин ҳар бир фан ўзи текширадиган жабҳаларнинг моҳияти ва тадқиқ қилишнинг мақсад-вазифаларига хос бўлган турли муайян услублардан фойдаланади, шунингдек, янги услублар яратади.

Криминалистикада турли хил методлар қўлланилади, уларни таснифлашда, энг аввало, криминалистиканинг фан ва амалиёт борасидаги методларини фарқ қилиш керак. Улардан фойдаланиш имкониятлари тергов ҳаракатларини амалга ошириш мақсади, шарт-шароити ва усуллари билан белгиланади. Масалан, тергов эксперименти амалий фаолият методи сифатида фақат процессуал қонун билан қатъий тартибга солинган ҳолда қўлланилади ва иш учун аҳамиятли бўлган маълумотларни текшириш ҳамда аниқлаб олиш мақсадида амалга оширилади. Илмий экспериментларга бундай талаблар қўйиш шарт эмас.

Криминалистика, амалий фаолиятда методлар процессуал қонунлар ва криминалистиканинг назарий қоидалари асосида яратилади ва фойдаланилади.

Шу билан бирга криминалистик методлар бошқа барча фанлар тўплаган илмий қоидаларга ҳам суянади. Масалан, шахсни сўроқ қилишда суд психологияси қоидалари асос бўлиб хизмат қилади, мантиқ қоидалари тергов версияларини яратиш ва фойдаланишда муҳим рол ўйнайди.

Криминалистикада методлар қуйидаги талабларни қаноатлантириши керак:

- қатъий илмий асосга суяниш;
- қонунларни бузмаслик;
- ахлоқ нормаларига риоя қилиш;
- хавфсиз бўлиш.

Криминалистикада қўлланиладиган методлар таснифи турли асосларга эга. Улар мазмунига кўра умумилмий ва махсус турларга бўлинади.

2-§ Умумилмий криминалистик методлар

Умумилмий методлар ичида, энг аввало, диалектик метод муҳим ўрин эгаллайди. Унга биноан ҳар бир буюм бошқалари билан ўзаро алоқаларда, ҳаракатда, муайян шароитларда келиб чиқиши ва йўқолиши мумкин. Жиноятни очиш ва тергов қилишда келиб чиқадиган ҳар қандай масалани ҳал этишда диалектика тадқиқ этилаётган ҳодисага объектив ёндашувнинг муносабатлари ва алоқаларини, шунингдек, унга хос барча хусусиятларни эътиборга олишни талаб этади. Диалектика қонунлари барча нарсалар ва воқеликларнинг моҳиятини тадқиқ қилиш, билиш, шундай экан жиноятни очиш ва уни содир этган шахсни аниқлаш имконияти бор, деган билиш назариясига асосланади.

Диалектик метод турли муносабат ва алоқалар эътиборсиз қолиб кетишидан, бир томонлама тергов қилишдан, фақат бир хил ҳолат билан қизиқишдан сақлайди.

Умумилмий методларнинг муайян турларига кузатув, қиёслаш, ўлчаш, тасвирлаш, эксперимент ўтказиш, моделлаштириш ва бошқалар киради.

Кузатув. Предметлар ва ҳодисаларни фаол бир мақсадга қаратилган режа асосида ва бевосита қабул қилиш кузатув орқали амалга оширилади. Кузатув амалий фаолиятда тинтув ва бошқа тергов ҳаракатларини амалга ошириш чоғида алоҳида аҳамиятга эга. Кузатув вазифалари предмет ёки ҳодиса характерига қараб белгиланади. Бир ҳолатда – қидирилаётган нарсани топиш, иккинчи ҳолатда унинг аниқ хоссалари ва белгиларини аниқлаш, учинчи ҳолатда – тинтув ва бошқа тергов хатти-ҳаракатлари ўтказишда гумон қилинувчи ёки айбланувчи хулқ-атворини таҳлил қилиш зарур. Шу муносабат билан кузатув жараёнида аниқланган ва процессуал мустаҳкамланган баъзи фактлар далиллик аҳамиятига эга бўлиши, бошқалари версияларни тузиш учун материал бўлиб хизмат қилиши мумкин. Қўшимча техник воситалар ва турли асбобларни қўллаш шароитида кузатув доираси ва самарадорлиги ошади.

Қиёслаш - ташқи дунёни идрок қилишнинг асосий усулларидан бири. Қиёслашсиз табиатда ва жамиятда содир бўлаётган фақат мураккаб ҳодисаларни эмас, балки жуда оддий ҳодисаларни ҳам билиш мушкул.

Билиш жараёнида, шу жумладан, жиноятни тергов қилиш ва экспертиза жараёнида мазкур методни кенг қўллаш зарурати юқорида таъкидланган ҳолат билан изоҳланади. Қиёслаш криминалистикада, умуман идентификациялаш мақсадида ўтказилаётган тадқиқотда алоҳида аҳамиятга эга.

Қиёслаш методини қўллаш мантиқнинг икки қоидасига жавоб бериши керак: 1) объектив воқеликнинг бир хилда предметлари ва ҳодисаларини, бир турдаги тушунчаларни қиёслашга йўл қўйилади; 2) қиёслашда муҳим аҳамиятга молик белгилардан фойдаланилади.

Криминалистик мақсадларда амалга ошириладиган қиёслашда тез-тез учрайдиган белгилар муҳим ўрин тутди. Қиёслаш методи криминалистик амалиётда мантиқий билишнинг бошқа методлари, яъни таҳлил қилиш, ҳодисаларни бир бутун ҳолда текшириш усули билан қўшиб олиб борилади.

Ўлчаш. Бу метод ёрдамида ўлчанадиган буюм ва ўлчов бирлиги, миқёси ёки эталони (метр, килограмм, минут, литр, ҳарорат, ранг кабилар) ўртасидаги нисбат орқали белгиланади. Аниқ ўлчовга эга бўлиш учун махсус асбоб ва анжомлардан фойдаланилади. Ўлчов илмий ва амалий фаолиятда мунтазам қўлланилади. У криминалистикада ҳодиса юз берган жойни ва ашёвий далилларни ўрганишда, экспертиза ва бошқа тергов ҳаракатлари ўтказишда фойдаланилади.

Тасвирлаш. Мазкур метод воситасида тадқиқ этилаётган объектлар белгилари ва хоссалари тасвирлаб ёзилади (санади). Бу услуб объект ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилиш ёки алоҳида томонлари, таркибий қисмлари туғрисида хулоса қилиш имкониятини беради. Тасвирлаш сифатли ва миқдорли, тузилмали ва функционал, тўла ва тўлиқ эмас ва ҳ.к. бўлиши мумкин. У оғзаки ва ёзма шаклда, шу жумладан рақам, расм, рамз ва бошқача тарзда амалга оширилади.

Буюм ва воқеликларни бевосита ва билвосита тасвирлаш турлари бор. Биринчи ҳолатда криминалист текшириляётган объектнинг белгиларини, яъни шахсан ўзи қабул қилган, ҳис этган нарсани тасвирлайди, иккинчи ҳолатда бошқа одамлар

кўрсатган белгилар асосида, масалан, гувоҳлар, жабрланганларнинг сўзлари асосида шахс қиёфасини тасвирлайди.

Қиёслаш маълум тартибда бажариладиган тасвирлаш ва солиштириб кўриш элементлари билан боғлаб олиб боришдир. Жумладан, криминалистикада одамнинг ташқи қиёфасини сўз орқали ифодалаш, таърифлаб бериш анатомик ва функционал белгилар ёрдамида амалга оширилади. Изчиллиги, белгиларининг сони ва сўз тарзидаги ифодаси маълум тасвирлар воситасида баён этилади. Бундай тасвирларда солиштириш элементлари анча аҳамиятли ўрин эгаллайди.

Эксперимент. Унинг заминида текшириладиган ҳодисани ўрганиш ва унинг бошқа ҳодисалар билан алоқасини аниқлаш мақсадида ўтказиладиган илмий асосланган тажриба ётади. Бунда текшириладиган ҳодиса сунъий равишда иложи борича тўла ва аниқ такрорланади.

Эксперимент кузатуви билан бирга олиб борилади, ammo бу мазкур методлар айнан бир хил экан, деган маънони билдирмайди. Экспериментнинг ўзига хос белгиси кузатиладиган ҳодиса жараёнига эксперимент ўтказувчининг фаол аралашувидан иборат. Криминалистикада экспериментал текшириш ва аниқлаб олиш, баъзи ҳолларда тергов ёки судда кўриладиган иш юзасидан аҳамиятли бўлган янги маълумотларни олиш учун ўтказилади. Тергов эксперименти, албатта, процессуал шаклда амалга оширилади.

Экспертизани амалга оширишда ҳам илмий тадқиқотга хос шароитларда эксперимент ўтказилади. Экспериментларнинг умумий томонлари илгаридан тайёрланган шароитда ўтказиладиган тажрибалар, олинган натижалар бўлиб, уларнинг тўғрилиги синаб кўриш орқали кафолатланади.

Моделлаштириш. Бу метод техник фанлар заминида вужудга келиб, ижтимоий фанларда моделлаштириш кенг тарқалгандан кейин умумилмий метод сифатида эътироф этила бошланди. Унинг моҳияти объектни ўхшаш модел орқали билишдан иборат, бунда тадқиқ қилинадиган объект унинг асосий белгилари, хусусиятлари орқали тикланади. Модел моддий ва идеал бўлиши мумкин. Ҳар икки хил модел ҳам криминалистикада кенг фойдаланилади.

Жиноят процессида материалдан тайёрланган моделларга гипсли шакл ясаш, бармоқ излари нусхаси олиш, воқеа содир бўлган жойнинг конструкциясини тайёрлаш,

М.М.Герасимов методи асосида одамнинг бош кўринишини тиклаш кабилар киради.

Билиш жараёнида идеал модел ҳам маълум рол ўйнайди. Бунга, энг аввало, тезкор-қидирув, тергов ва эксперт версиялари киради. Моделлаштириш ролини баҳолар эканмиз, ҳар қандай яхши нусха ҳеч қачон оригинални тўла ифодалай олмаслигини эътиборга олмоқ керак. Нусха объектининг белгилари, хоссалари ва сифатидан бир қисминигина ифодалайди. Аммо моделлаштириш воситасида тадқиқ қилинаётган объект тўғрисида бир оз бўлса-да, қўшимча ахборот олиш мумкин. Бундай ахборот терговчининг бўлиб ўтган ҳодисалар тўғрисида тасаввурини кенгайтиради.

Экспертлар амалиётида бошқа бир қанча умумилмий методлардан фойдаланилади. Математик метод тобора кенг ўрин эгалламоқда. Ахборот ҳисоблаш марказлари ЭҲМнинг янги авлоди билан таъмин этилган бўлиб, улар Ички ишлар вазирлиги ва бошқа ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлар тизи-мида кенг ишлатилмоқда.

Криминалистик экспертиза амалиётида анъанавий қўлланилаётган физикавий ва кимёвий методлар анчани ташкил қилади. Микроскопия, газсимон модданинг масс-спектрал анализи, рентген тузилмаси анализи, эмиссион, атом-абсорбцион спектрал анализи ва бошқа махсус методлар жуда кенг ва самарали фойдаланилмоқда.

3-§ Махсус криминалистик методлар

Илмий-техника тараққиёти асрида фақат умумилмий тадқиқот методлари эмас, балки махсус методлардан фойдаланиш ҳам ўсиб бормоқда. Улардан баъзилари пайдо бўлса, бошқалари модификация оқибатида тубдан ўзгаради, учинчиси ўз аҳамиятини йўқотади. Криминалистиканинг ўзида ишлаб чиқилган махсус методлар жумласига суд-фотография, трасология, суд-баллистикаси ва бошқалар киради. Масалан, тергов ва эксперт амалиётида суд-фотографияси томонидан ташкил этилган таниб олиш (сигналетик), микросъёмка, фотографик ранг ажратиш, қийин шароитларда фотографиядан фойдаланиш ва бошқа методлар мавжуд. Трасологияда оёқ, пойабзал, бузиш қуроллари каби асбобларнинг изларини топадиган ва қайд қиладиган махсус методлар ишлаб чиқилган. Суд-баллистикасида ўқни бураб чиқарадиган, ўқни профило-

график тадқиқ этиш, кесадиған ва текис стволли қуролнинг идентификацияси бўйича оптик ва механик методлар яратилган.

Криминалистикада ишлаб чиқилган махсус методлардан баъзилари бошқа соҳаларда ҳам қўлланмоқда. Масалан, фотографик ранг ажратиш методи криминалистикада яратилган бўлса ҳам, ундан ҳужжатларни тадқиқ қилишда муваффақиятли фойдаланилмоқда. Фотопортрет идентификацияси методи тарихий тадқиқотларда, суд-дастхатшунослик, ҳам муаллифшунослик тадқиқотларида ишлатилиб келинмоқда.

Криминалистикада қўлланиладиган умумилмий метод ҳам, махсус метод ҳам маълум талабларга жавоб бериши керак. Бундай талаблар мезон хизматини ўтайди: 1) методнинг натижалари тўғри бўлиши кафолатланганлиги; 2) фойдаланиш қулайлиги, яъни методни жорий этиш натижасида олинган хулосалар жиноят процессининг барча иштирокчиларига тушунарли бўлиши; 3) хавфсизлиги; 4) самарадорлиги; 5) кам харажатли эканлиги.

Шунингдек, қонунга зид бўлган гиёҳванд моддалар, гипноз, телепатия ва бошқа методлар ҳамда воситалардан далил сифатида, хусусан шахсни айблаш учун асос сифатида фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Ҳар бир фан амалиёт бўсағасида зарурат сабабли бунёдга келиб, аллақанча ривожланиш босқичларини босиб ўтади, бошқа фанлар негизида бойиб, шаклланиб алоҳида гуруҳ сифатида ажралиб чиқади. Ундаги ҳаётий воқеликларни ўрганиш, умумлаштириш, таҳлил этиш, синаб кўриш, турли хулоса ва гоёларга келиш, хилма-хил йўналишларда ютуқ ва хатолар таъсирида ўз диққат марказида бўлган воқелик ва нарсаларга баҳо беришни ўзгартиб, аниқлаштириб боради. Ана шу мураккаб жараён жиноятни тадқиқ қилиш, уни очиш, содир этган шахсни фош қилиш услубига, «санъатига» хизмат қилувчи криминалистика фанига ҳам хос. Унда ҳам турли назарий қарашлар, тушунчалар, усуллар, алоқалар, таърифлар, атамалар узлуксиз бунёд этилиб, асослантириб келган. Унинг умумий назариясида асосан далилларни, яъни турли хатти-ҳаракатлар оқибатида қоладиган изларнинг шаклланиши, уларни қидириш, топиш ва йиғиш, тадқиқ этиш, баҳолаш ва уларга оид фактик маълумотлардан фойдаланиш қонуниятлари тўғрисида таълимот ўрин олган.

Ана шу умумназарий таълимот асосида бир қатор криминалистик жузъий таълимотлар шаклланган ва ривожланган. Улар жумласига:

идентификация назарияси;

кўникмалар ҳақида таълимот;

жиноятни содир этиш усуллари ҳақида таълимот;

изларни бунёдга келиш механизми ҳақида таълимот;

далилий маълумотларни акс эттириш, ишга илова қилиш қоидалари;

турли объектларнинг белгилари (аломатлари) ҳақида таълимот;

жиноятларни рўйхатга олиш усуллари;

эксперт тадқиқотларини ўтказиш услублари;

тергов версиялари ва режалаштириш қоидалари;

криминалистик башорат қилиш назарияси киради.

Юқорида келтирилган барча назария, таълимот ва қоидаларнинг аҳамияти бир хил эмас, албатта. Масалан, идентификация назариясини аксарият олимларнинг умумназарий тусга эга деб ҳисоблашлари бежиз эмас. Мазкур назариянинг моҳияти алоҳида мавзуда баён этилади. Умумназарий аҳамиятга эга бўлган яна бир таълимот жиноят механизмига оид бўлиб, унинг таркиби жуда кенг ва қуйидагиларни ўзида қамраб олади:

жиноят субъекти;

унинг ўз жиноий қилмиши, оқибатлари ва иштирокчиларига муносабати;

тажовуз предмети;

жиноятни содир этиш сабаблари;

жиноятнинг оқибатлари;

жиноят содир этилган жой, вақт ва бошқа шарт-шароитлар;

жиноят содир этишга имкон берган ва тўсқинлик қилган ҳолатлар;

жиноят содир этилаётганда ҳозир бўлган шахсларнинг фаол ва пасив хулқ-атворлари кабилар.

Умуман юқоридагиларни инобатга олиб, криминалистика жиноятни тергов қилиш маҳорати ҳақида фан деб қисқа таърифлаш, шунингдек, унинг асосий моҳиятини таъкидлаш учун бу фаннинг кейинги бир неча ўн йилликлар давомида отахони бўлган Р.С.Белкин таъбири билан криминалистика-жиноят механизми, у ва унинг иштирокчилари ҳақида ахбо-

ротларни, далилларнинг бунёдга келиши, уларни йиғиш, тадқиқ қилиш, баҳолаш ва улардан фойдаланиш қонуниятларини билишга асосланган жинойтларни текшириш ва олдини олишга қаратилган махсус воситалар ҳамда усуллар тўғрисидаги фан десак бўлади.

КРИМИНАЛИСТИКА УСЛУБЛАРИ

УМУМ ИЛМИЙ УСЛУБЛАР

Кузатиш, Тасвирлаш, Ўлчаш, Таққослаш, Эксперимент, Моделлаштириш, Прогноз қилиш, Математик услублар
Эвристик услублар: таҳлил, синтез, индукция, дедукция ва бошқалар

МАХСУС УСЛУБЛАР

Бошқа фанлардан олинган услублар:

физикавий, химиявий, биологик, антропологик, статистик, социологик ва бошқа услублар

Криминалистиканинг уз услублари:

Суд фотографияси, трасология, баллистика, хатшунослик ва криминалистик техниканинг бошқа соҳаларида қўлланиладиган услублари

КРИМИНАЛИСТИКА ФАНИ ТАМОЙИЛЛАРИ

- Мафқуравий қарашлар ва талабалардан холислик ва мустақиллик
- Тарихийлик ва илмий билимларнинг ворислиги
- Фан предметда тизимлилик
- Прогрессив тараққиёт

3-боб КРИМИНАЛИСТИК ИДЕНТИФИКАЦИЯ

1-§ Криминалистик идентификация тушунчаси, вазифалари, принциплари ва шакллари

Идентификация атамаси лотинча *Idem* (айнан ўша) сўздан олинган бўлиб, айнанликни аниқлашни билдиради. Бу атамани биринчи марта франциялик олим Альфонс Бертільон одамларни рўйхатга олишга бағишланган ўз ихтиросида қўллаган. Криминалистик идентификация жиноят иши бўйича қидирилаётган, аниқланиши лозим бўлган муайян (одам, буюм) объектнинг айнан ўзи эканини билдиради.

Табиатда ва жамиятда барча объектлар бир-биридан фарқ қилади ва фақат ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бир объект бошқа объект билан айнан тенг бўлолмайди. Объектлар ўзаро жуда ўхшаш, бир хилдаги белгиларга эга бўлиши мумкин.

Айнанлик фалсафий асосларга эга: 1) ҳар бир моддий объект фақат ўзига тенг; 2) объектлар доимо ўзгаришда, лекин бу ўзгаришлар нисбий бўлиб, уларни аниқлаш ва ҳисобга олиш имконияти мавжуд; 3) объектлар ўзаро муносабатда, бошланишда бўлгани сабабли, уларнинг белгилари бошқа объектларда ўз аксини топади. Ҳар бир объект бошқа объект каби ўхшаш хусусиятларга эга. Шу асосда у муайян гуруҳ, турга оид ҳисобланади. Демак, айнанликдан ташқари баъзи ҳолларда ўхшашлик, яъни объектларнинг бирор гуруҳга оидлигини аниқлаш билан кифояланади.

Айнанлик ва ўхшашликни аниқлаш воситасида жиноят ишига оид бир қанча ҳолатлар аниқланади.

Чунончи:

нарсанинг белгилари – уни қайси корхона, қачон ясаб чиқарганини;

ҳодиса содир бўлган жойдаги моддий излар – у ерда ким, қандай ҳаракат қилганини;

ўқ ва гилзани текшириб, отиш қуролининг тури ва айнан ўзини;

дастхат бўйича уни ёзган шахсни;

одам оёғининг изи бўйича – шу одамнинг бўйини;

қоғоз ва сиёҳнинг белгилари бўйича ҳужжатнинг неча йил муқаддам ёзилганини аниқлаш имкониятлари бор.

Жиноят ишларини тергов қилиш жараёнида турли объектларни қидириш ва аниқлаш зарурияти доимий ҳодиса содир бўлган жойда қолган қўл изи бўйича – шахс, ғилдирак излари бўйича – автотранспорт воситалари, кийим ёки пойабзалдаги тупроқ ва ўсимлик қолдиқлари бўйича жой кабилар аниқланади.

Идентификация жараёнида из қолдирган объект қолган из билан таққослаб кўрилади. Агар изни шу объект қолдирган бўлса, айнанлик қайд этилади.

Из деганда фақат моддий излар (қўл, оёқ, бузиш қуроллари ва ҳ.к.) тушунилмай, балки тасвири бор барча буюмлар: қўлёзма, фотосурат, нарсанинг қолдиқлари, қисмлари кабиларни, шунингдек, хотирани тасаввур этиш лозим. Бошқача айтганда, криминалистик идентификацияда «излар» атамаси кенг маънода қўлланилади.

Жиноятни тергов қилиш жараёнида ўхшашлик тушунчаси, уни аниқлаш принциплари ва методикасига оид қоидалар ва амалий тавсиялар мажмуи криминалистик идентификация тўғрисидаги назарияни ташкил этади.

Мазкур таълимотнинг келиб чиқиши С.М.Потапов номи билан боғлиқ. У 1940-йилда «Криминалистик идентификация принциплари» асарини эълон қилди. Н.В.Терзиев ва В.Я.Колдиннинг тадқиқотларида криминалистик идентификация назариясига оид умумий масалалар тадқиқ этилди. Шу билан бирга криминалистик, кимёвий, биологик ва тиббий экспертизалар методикасининг такомиллашиб бориши идентификация назариясини ривожлантиришга имкон берди.

Криминалистик идентификация деганда, объектларнинг қиёсий тадқиқоти тушунилади, бунда айнанлик ва ўхшашликдан далил сифатида фойдаланилади. Идентификация услуги мантиқ ва бошқа фанларда ҳам қўлланилади.

Криминалистик идентификациянинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

Криминалистик идентификация суд далиллари ҳисобланган фактик маълумотларни аниқлашга йўналтирилган, у жиноят-процессуал қонун талабларига бўйсунди.

Криминалистик идентификация илгари содир этилган ҳодиса изидан бориб, жиноятни тергов қилиш процессида нотаниш объектни тадқиқ қилади.

Криминалистик идентификация методи аниқ бир моддий объект ёхуд унинг энг кичик бир қисмини аниқлашга йўналтирилган. Бу, бир томондан, криминалистик тадқиқотнинг энг замонавий, мукамал ва ишончли техник асбобларига эга бўлиши зарурлигини, иккинчи томондан, тергов қилинаётган ҳодиса асл ҳолатини ва иш юзасидан ҳақиқатни аниқлаш учун криминалистик идентификация амалиёти ва назариясининг катта аҳамиятини кўрсатади.

Криминалистик идентификация – билиш воситаси, усули ва методик мажмуи сифатида объектнинг турли ҳолати, кўриниши, турли вақтларда ва ҳар қандай мураккаб шароитда криминалистик аҳамиятга эга бўлган айнанлик ва ўхшашликни аниқлашга имкон берадиган мукамал методикага эга бўлиши керак.

Криминалистик идентификация ишончли, универсал ва юқори даражадаги назарий таълимотдир. Моддий дунёнинг объективлиги, хилма-хиллиги ундаги ўхшашлик умумий бўлиб, айнанлик ҳар бир воқеа ва нарсаларнинг ўзигагина хослиги, иккита айнан воқеа ёки нарса табиатда ва жамиятда бўлиши мумкин эмаслиги, уларнинг ҳар бири фақат ўзига тенг эканлиги идентификациянинг туб моҳиятини англатади.

Криминалистик идентификация назарияси учун шу объектларнинг ўзаро таъсири натижасида бир-бирида қоладиган моддий асоратлар, излар, уларни тадқиқ қилиш имконияти мавжудлиги асос бўлиб ҳисобланади. Зўравонлик содир этилганда, унинг излари фақат жабрланганлар баданида қолмай, жиноятчининг баданида ёхуд кийим-кечагида ҳам бўлади. Биринчи ва иккинчи турдаги из ҳам криминалистикада аҳамиятли ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам тўғри, тескари ва қарши идентификация алоқаларини узвийликда тадқиқ қилиш ва улардан фойдаланиш криминалистик идентификация назарияси ва амалиётининг долзарб вазифасидир.

Криминалистик идентификация принциплари қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Идентификация процессида қатнашадиган объектлар идентификацияланувчи ва идентификацияладиган турларга бўлинади. Идентификацияланувчи – бу айнанлиги тўғрисидаги масалани ҳал қилиш керак бўлган ёки қидирилаётган объект ҳисобланади, идентификацияладиган объект эса айнанликни аниқлаш учун восита бўлиб хизмат

қилади. Бунда ҳар қандай моддий ва идеал излардан фойдаланилади.

2. Идентификация жараёнида ҳамма объектлар - идентификацияланувчи ҳам идентификациялайдиган ҳам ўзгаришсиз қолади, деб бўлмайди, чунки улар доим ҳаракатда, ривожланишда. Шу билан бирга объектларнинг ўзгариш даражаси ва тезлиги ҳар хил бўлади. Шуни ҳисобга олиб криминалистик идентификация объектлари ўзгарадиган ва нисбатан ўзгарадиган хилларга бўлинади. Нисбатан ўзгарадиган объект маълум вақт давомида барқарорлик белгиларини сақлаб туради, унда ўхшашлик белгилари мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги аниқланади.

3. Идентификация жараёнида билишнинг анализ ва синтез методлари қўлланилади. Криминалистик идентификация тадқиқот объектларининг ўзига хос томонлари қанчалик чуқур ва мукамал анализ қилинганлигига боғлиқ. Аммо қиёсланаётган объект белгиларини анализ қилиш билан жараён якунланади, деб бўлмайди. Қиёсий анализ натижасида мос келган белгилар ва фарқлар таққосланиши ва уларнинг ҳар бирини тушунтириш зарур.

4. Ҳар бир таққосланаётган белги умуман идентификация объекти сифатида ҳаракатда, ўсишда экани эътиборга олиниши керак. Бунда ҳар бир белгининг келиб чиқиши ва ўзгариш сабабларига аниқлик киритиш лозим. Идентификация объектининг айрим белгилари маълум даражада барқарорликда қолиши мумкин. Ҳатто, идентификация объектининг муҳим белгилари қасддан ўзгартирилган бўлиши эҳтимол.

Криминалистик идентификация процессуал бўлмаган ва процессуал шаклларда амалга оширилади. Унинг нопроцессуал шакли ўз навбатида бир неча кўринишларда бўлади: 1) суриштирув органлари томонидан тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш чоғида амалга оширилган идентификация; 2) фуқаролик ва арбитраж судлари, шунингдек, нотариат органи фаолиятида фойдаланиладиган маъмурий-ҳуқуқий идентификация.

Жиноят-процессуал қонун нормалари ва талабларига мувофиқ айнанлик дастлабки тергов, суриштирув ва суд муҳокамаси даврида ўтказилади. Криминалистик идентификация тергов ҳаракати масалан, таниб олиш учун кўрсатиш

орқали амалга оширилади ёки суд томонидан иш кўриш жараёнида намоён бўлади.

Юқоридаги таснифларга мувофиқ криминалистик идентификация субъекти суриштирувчи, терговчи, судья, эксперт бўлиши мумкин. Бу субъектлар жиноят-процессуал қонунда белгиланган тегишли криминалистик усуллар, воситалар, методлардан фойдаланиб, идентификацияни процессуал шаклларда амалга оширади.

2-§ Криминалистик идентификация объектлари

Криминалистик идентификация моддий объектларнинг ўхшашлик сифатини ифодалар экан, объектив воқеликнинг қайси элементлари таққослаш объекти сифатида хизмат қилишини аниқлаб олиш керак.

Тергов қилинаётган ҳодисанинг вақти ва жойини, предмет ва шахснинг алоҳида хоссаларини, заҳарнинг таъсирчанлик даражаси, сиёҳнинг кимёвий таркибини аниқлаш учун идентификация қоидаларидан фойдаланилади.

Айнан объект тушунчасини белгилашда, биринчидан, буюмлар ва уларнинг хусусиятлари тўғрисидаги фалсафий таълимотдан, иккинчидан, криминалистик идентификациянинг ўзига хос услубларидан келиб чиқиш лозим.

Буюм фалсафий нуқтаи назардан хоссалар, белгилар тизими сифатида қаралади. Хоссалари бир хил бўлган буюмлар ўхшаш ҳисобланадилар.

Криминалистик идентификациянинг роли жиноятнинг аниқ моҳиятини белгилаш, жинойи хатти-ҳаракатлар содир этишда иштирок этганлар, жабрланганлар, жинойи тажовузлар содир этишда фойдаланилган қурол ва воситаларни аниқлашни тақозо қилади. Бу вазифаларни ҳал қилиш учун тергов қилинаётган ҳодисанинг объектив алоқаларини очиш ва кузатиш зарур. Айбдорнинг хатти-ҳаракатлари билан жиноят натижалари ўртасидаги боғланиш бунга мисол бўла олади.

Аммо объектнинг тергов қилинаётган воқеа билан мавжуд индивидуал алоқасини, улар ўртасидаги барқарор ва бетакрор хусусиятлар йиғиндисига эътибор берилган тақдирдагина тадқиқ қилиб аниқлаш мумкин.

Демак, буюмларнинг фақат алоҳида хоссалари эмас, балки бетакрор хусусият ва сифатлар йиғиндисига эга бўлган

яхлит ҳолдагиси идентификация объектлари бўла олади. Идентификациялаш – муайян моддий буюм ва предметларни бошқаларидан ажратиш, фарқлаш демакдир. Масалан, жиноятчининг изда акс этган бўйи, қўл, оёқ излари, жисмоний кучи, бошқа ҳар қандай хусусиятлари идентификация объекти бўла олмайди. Алоҳида индивидни характерловчи бундай хусусиятларнинг йиғиндиси, ташқи қиёфасининг ўзига хос белгилари идентификациянинг оддий объекти ҳисобланади. Юрганда қўлни силкиш ёки қадам ташлаши шахснинг функционал хусусиятини ифодалайди. Аммо бундай хусусиятлар кўпгина шахсларга хос бўлиши мумкин ва шу сабабли идентификациялаш учун етарли эмас. Фақат индивидуал хусусиятларнинг маълум йиғиндиси бир шахсга тегишли бўлиши мумкин. Объектнинг бетакрор йиғиндисини ташкил этмайдиган алоҳида хусусиятлари ифодаланган излар ҳам идентификациялаш учун етарли эмас.

Криминалистик идентификация моддий объектни тергов қилиш воқеаси билан алоқасини аниқлаш учун ўтказилади. Дастхат идентификацияланмайди, балки унинг воситасида уни ёзган шахс идентификацияланади ёхуд технологик жараён идентификацияланмайди, аслида технологик жараёнинг ўзига хос томонлари бўйича машина, цех, фабрика идентификация қилинади.

Иш учун жиноятнинг ёзув, овоз, жиноят содир этиш усули, технологик жараён белгилари билан алоқаси эмас, балки қўрсатилган белгиларга эга бўлган моддий объект, шахс, жойнинг алоқаси муҳим.

Баъзи объектлар, жумладан, ўз макон чегараларига эга бўлмаган, сочилувчи, суюқ ва газ ҳолатидаги жисмлар ҳам криминалистик идентификация объектлари бўла олмайди. Масалан, гумон қилинувчидан топилган патронлар, жиноят содир этилган жойдан олинган патрон типига тегишли, ўлган одам ички органидан олинган озуқа қолдиқлари ва гумон қилинувчидан тинтув қилинганда чиққан буюмнинг кимёвий таркиби бир хил бўлиши мумкин, гумон қилинувчининг кийимидан топилган қон ўз гуруҳи ва типига кўра жабрланганнинг қонига ўхшайди. Буюм турларидаги умумийлик идентификациялаш учун етарли эмас.

Криминалистик идентификация тадқиқ этаётган объект турини белгилаш билан яқун топмайди. Ўз натижаларига кўра бу хилдаги белгилаш фақат оралиқ аҳамиятга эга. Бун-

дай ҳолда криминалистик идентификациянинг ягона объекти туғрисида эмас, балки қиёсланаётган объектнинг қайси гуруҳга мансублигини белгилаш, уларнинг тур ўхшашликлари билан чекланади.

3-§ Идентификация объектларининг таснифи

Юқорида таъкидланганидек, идентификациявий тадқиқот жараёнида битта объектдан ҳосил бўлган бир неча излар, масалан, баҳсли қўлёзма ва гумон остидаги шахс дастхатининг намунаси солиштириб кўрилади. Қиёсланаётган бу объектларнинг биринчиси идентификацияланадиган, иккинчиси идентификациялайдиган объектлар ҳисобланади. Масалан, эшикни бузиб ўғирлик содир этилган жойда турли излар топилади, гумон қилинган шахснинг уйида бузиш қуроли топилиб, ундан эксперимент тарзида излар олинади. Жиноят излари ва экспериментал излар қиёсий тадқиқ қилинади. Яшириниб юрган шахсни идентификациялаш учун унинг фотосурати ва қўлга олинган шахснинг фотосурати қиёсланиб текширилади.

Ана шу объектлардаги барча белгилар ва хусусиятлар эмас, бир-бирига солиштириш мумкин бўлганлари таққосланади. Масалан, жиноят содир этилган жойдан топилган ҳажмли излар бўйича ломнинг иссиққа бардошлилиги, электр ўтказувчанлиги, зичлиги ва бошқа хоссалари ўрганилмай, унинг из қолдириш хусусиятлари тадқиқ қилинади.

Идентификацияга оид хоссалар объектларнинг ўзаро таъсиридан ва изнинг вужудга келиш механизмларидан келиб чиқиб аниқланади. Масалан, автомашина юрган йўлда гилдиракнинг изи қолади, автомашина бирор тўсиқликка урилганда радиатор, буфер, кузов ва машинанинг бошқа қисмларида из қолади.

Идентификациялайдиган объектда унинг хоссаларини ифодалайдиган белгиларгина фойдали ахборот беради. Фақат ўша белгилар ўрганилади, қолганлари эътиборга олинмайди. Масалан, оёқ кийимнинг ердаги излари ўрганилаётганда из қолдирган тагчармнинг ташқи тузилиши, зичлиги, юмшоқлиги ва бошқа хоссалари ўрганилади. Тупроқнинг биологик ва кимёвий таркиби изнинг шаклланишига таъсир этмаса, улар тадқиқ қилинмайди.

Идентификациялайдиган ва идентификацияланувчи объектлардан фойдали ахборотни ажратиб олиш тадқиқотнинг дастлабки муҳим вазифаси ҳисобланади. Заруриятга қараб, идентификациялайдиган ва идентификацияланувчи объектлар бевосита ва билвосита тадқиқот қилинади. Идентификацияланадиган объектдаги хоссалар ўзгармаган бўлса, у бевосита тадқиқ этилади. Объект ўзгарган бўлса, унинг идентификациялайдиган белгилари илгариги излари орқали, яъни билвосита текширилади.

Бевосита тадқиқот ҳамма ҳолларда ҳам мумкин бўлавермайди. Баъзи ҳолатлар ва функционал-динамик белгилар идентификация мақсадида фақат уларнинг излари, тасвирлари бўйича ўрганилади. Масалан, ёзув машинкасини идентификациялашда унинг ўзи эмас, унда ёзилган матн текширилади.

Хотиравий қиёфалар бўйича идентификация қилишда кўрсатувлар, ёзма ёки чизма шаклида ифодаланган қиёфаси воситасида шахсни айнан ўша қидирилаётган одам эканлиги ҳал этилади.

Айнанликнинг процессуал шаклида ҳам фарқ бор: тасвирловчи материаллар бўйича идентификация кўздан кечириш ва экспертиза ўтказишни талаб этса, хотиравий қиёфа бўйича айнанликни аниқлаш сўроқ қилиш ва таниб олиш учун кўрсатиш шаклида амалга оширилади.

Баъзан қидирилаётган объект бир вақтнинг ўзида идентификацияланадиган ва идентификациялайдиган объект бўлиши мумкин. Масалан, жабрланган шахснинг баданида из қолдирган автомашинада айни вақтда қон изи қолиши мумкин, бармоқ изларини қолдирган жиноятчининг қўлида бўёқ заррачалари топилиши мумкин.

Идентификациядан фойдаланиб исбот қилишнинг мақсади тергов қилинаётган ҳодиса билан боғлиқ объектни топишдан иборат. Бу объект қидирилаётган ҳисобланади. Амалда исботлашнинг вазифаси текширилаётган объектлар доирасини мумкин қадар чеклаш ва уларнинг орасидан қидирилаётган объектни ажратиб олишдан иборат.

4-§ Идентификациявий тадқиқот жараёни

Криминалистик идентификациявий тадқиқот жараёни тўрт босқич: дастлабки текширув, алоҳида-алоҳида ҳолда ва

қиёсий тадқиқот, шунингдек, уларнинг натижаларини баҳолашдан иборат. Дастлабки тадқиқот босқичи бир қатор тайёргарлик ишларини кўришни талаб этади: тадқиқот учун зарур бўлган материалларни излаш, уларни текшириш методикасини танлаш, тегишли илмий техника воситалари ва асбобларини тайёрлаш, идентификациянинг процессуал шакллари аниқлаш, тақдим этилган тадқиқот материаллари миқдори ва сифатига баҳо бериш, уларни тадқиқот ўтказиш учун қанчалик яроқлилигини белгилаш.

Қидирилаётган ва қидиришга ёрдам берувчи объектларнинг хоссаларини алоҳида-алоҳида тадқиқ этганда, масалан, ҳодиса содир бўлган жойдан олинган из, уни қолдирган предмет ёки махсус тайёрланган из, сохта қўлёзма, дастхат намунаси ва бошқалар топилиши мумкин. Алоҳида-алоҳида анализ қилинганда уларнинг барча белгилари ўрганилади. Масалан, хатнинг матни дастлаб шошилмай ёзилганлиги, аммо кейин шошиб ёзилган қисми аниқланади, бунда дастхат сунъий равишда ўзгартирилган, деган хулоса чиқариш ҳам мумкин.

Объектларнинг қиёсий тадқиқи босқичида уларга хос белгиларнинг ўзаро фарқи ва мос тушиши аниқлаб олинади. Қиёсий объектлар моҳиятидан келиб чиқиб, қиёслашнинг у ёки бу техник усуллари танлаб олинади, ўлчов, оптик воситалар ёрдамида объективлик, аниқлик ва тўла-тўқисликка эришилади.

Идентификациявий тадқиқот жараёнининг охириги босқичи унинг натижаларини баҳолаш ҳисобланади. Ўхшашлик бор ёки йўқлиги ҳақида охириги хулосани чиқариш учун қўлга киритилган барча тадқиқот материалларини таққослаб кўриш, алоҳида-алоҳида анализ қилинганда объектлар ҳолатига ва алоҳида белгиларига умумий баҳо бериш, баъзи белгиларнинг мос келиш даражаси, уларнинг аҳамияти, мос келадиган ва келмайдиган белгиларнинг ўзаро алоқалари ва ҳ.к. Амалиётда таққосланаётган объектларнинг қиёсий белгилари камдан кам мос келади. Кўпгина муҳим белгилари мос келган ҳолда ҳам, айрим деталлари тасодифий вазиятлар туфайли мос келмай қолади.

Идентификациявий тадқиқот жараёнида эксперт изларда аниқ ва тўла-тўқис тасвирланган белгиларни етарли миқдорда аниқлаб, ўхшашлик бор-йўқлиги тўғрисида ишонч ҳосил қилган бўлса, бу ҳақда қатъий хулоса чиқаради.

Ўз-ўзидан маълумки, қатъий ва тахминий хулосалар ўртасида катта фарқ бор. Биринчиси, қатъий тасдиқни англа-тади, масалан, жасаддан олинган ўқ мазкур қуролдан отил-ган. Иккинчи ҳолда излар аниқ ва тўла ифодаланмагани са-бабли уларни тадқиқ этишда катта қийинчиликлар туғилса, белгилар мослиги ёки фарқи ҳақида эксперт тахминий хулоса чиқаради: мазкур матн фуқаро Иванов томонидан ёзилган бўлиши эҳтимол.

Тахминий хулоса, унинг номидан ҳам кўриниб турибди-ки, фактни аниқ эмас, балки тахминий баҳолайди. Шу боис экспертнинг бундай хулосасини терговчи ва суд айблов учун асос қилиб олмаслиги лозим. Тахминий хулосани бошқа да-лиллар ёрдамида синчковлик билан текшириш керак. Одатда, экспертнинг тахминий хулосаси терговчи учун у ёки бу вер-сияни олға суриш имкониятини беради, қўшимча далиллар излашда янги қулайликлар яратади.

Баъзи бир ҳолатларда экспертлар қўйилган саволларга аниқ жавоб бера олмай, уни ҳал қилиш имконияти бўлмади, деб хабар қилади. Экспертнинг бундай жавобини экспертиза ўтказишга етарлича тайёргарлик кўрилмаганлиги, саволлар нотўғри қўйилганлиги, топилган изда индивидуал белгилар етарли ифода топмаганлиги, у ёки бу масалани ҳал қилиш учун илмий асослар етишмаслиги билан изоҳлаш мумкин. Бундай ҳолларда терговчи юқоридаги тўсиқларни бартараф этиши ёхуд иш юзасидан чиққан муаммоларни бошқа тергов ҳаракатлари ёрдамида ҳал қилиши лозим.

Юқорида таъкидланганидек, терговчи идентификация-нинг энг фаол субъекти бўлиб, ўзи ҳам мазкур вазифани му-стақил ҳал қилиш имкониятига эга.

Терговчининг идентификациявий ҳаракатлари деганда, шундай тергов ҳаракатлари тушуниладики, у ўз мазмунига кўра, объектнинг қиёсий тадқиқоти асосида ўхшашлик ёки айнанлик мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги тўғрисида яқун чиқаришга қаратилган фаолиятни амалга ошира олади.

Таниб олиш билан тергов идентификацияси ўтказиш те-рговчидан идентификация назарияси талабларига риоя қи-лишни талаб этади. Терговчи ўзи мустақил идентификация ҳаракатлари ўтказишдан ташқари кўп ҳолларда идентифи-кация вазифаларини турли ихтисосдаги эксперт-криминалистларга топширади. Бу идентификация тадқиқоти ўтказиш учун фан, техника, санъат ва ҳунармандчилик

соҳасида махсус билимлар талаб қилинган ҳолатларда амалга оширилади.

Криминалистик экспертиза тайинлашга терговчи бошқа процессуал ҳаракатлар каби жиддий тайёрланиши керак.

ЖПКнинг 125-моддаси иш бўйича суроқ қилинганларга таниб олиш учун шахсни ва предметни кўрсатишни назарда тутати. Уни амалга ошириш учун терговчи қуйидаги вазифаларни бажариши лозим:

таниб олиш учун кўрсатиладиган объект тўғрисида идентификациявий ахборотни йиғиш, идентификация қилинадиган объектни излаш; бир қанча объектлар орасида таниб олиш учун кўрсатилиши лозим бўлганларни аниқлаб олиш;

таниб олиш учун ҳужжатларни ва фотосуратларни тайёрлаш;

таниб олишга имкон берувчи усул ва воситаларни аниқлаш, жумладан, овоз ва функционал белгилари асосида таниш учун имкониятлар яратиш;

таниш натижаларини баҳолаш, тўғрилигини ва ўзига хос томонларини текшириш;

5) ўхшашликнинг мавжудлиги ва мавжуд эмаслиги тўғрисида хулосага асос бўладиган идентификациявий белгилар тасвири билан таниб олиши учун шароитларни ҳозирлаш.

Экспертизанинг муваффақияти эксперт хулосасининг далиллик аҳамияти унга тақдим қилинган материаллар қанчалик яхши танланганлигига ва экспертнинг малакасига боғлиқ.

Идентификациявий экспертиза учун материаллар тайёрлашга бир қанча талаблар қўйилади;

экспертиза тайинлашнинг процессуал асосланганлиги;

экспертиза ўтказиш қанчалик зарурлиги ва экспертга топшириладиган ҳақиқий вазият нақадар аниқлиги;

тадқиқ қилинадиган объектларнинг келиб чиқишига оид маълумотлар тўғрилиги.

Криминалистик идентификациявий экспертизани тайинлашнинг процессуал асосланганлиги жиноий-процессуал қонун талабларидан келиб чиқади. У фақат жиноят ишлари юзасидан суриштирувчи терговчи, прокурор ёки суд томонидан тайинланиши мумкин. Жиноят иши қўзғатилган бўлмасда экспертиза тайинлаш қонунга кўра мумкин (ЖПК 329-м.). Экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қарорда терговчи қандай экспертиза ўтказиш кераклигини кўрсатади: дастхатшунос-

лик, дактилоскопик, баллистик, портретга оид ва қисмларнинг илгари бир бутун эканини аниқлаш бўйича экспертизалар шулар жумласига киради.

Агар бунга зарурат туғилган бўлса ва барча керакли материаллар йиғилган бўлса, ўз вақтида экспертиза тайинланиши, бу ҳақда тегишли қарор қабул қилиниши лозим.

Экспертга берилган саволлар аниқ, экспертиза предметга тегишли бўлиши, ишдаги маълумотлар ва экспертиза тайинлаш билан боғлиқ шарт-шароитлар тўғрисида экспертга етарли ахборот бериш керак. Нотўғри ахборот эксперт хулосасининг шаклланишига салбий таъсир қилади. Терговчи тақдим қилинган намуналар сифати учун жавоб беради, шу сабабли у материалларни синчиклаб ўрганган ҳолда тайёрлаши зарур. Ашөвий далиллар бўйича эксперт тадқиқоти-ўхшашлик мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги тўғрисида далилларга эришиш мақсадида моддий қайд қилинган излартасвирлар, одамлар ва буюмларни қиёслаш, ўхшашлик ёки айнанликни аниқлашнинг асосий ва энг ишончли усулдир.

Умумий қоидага кўра эксперт идентификацияни тўрт асосий босқичда амалга оширади:

дастлабки тадқиқот – объектларни кўздан кечириш; идентификация объектларини алоҳида-алоҳида тадқиқ этиш;

уларни қиёсий тадқиқ этиш; қиёсий натижаларни баҳолаш.

Текширилаётган объектларни индивидуаллаштириш жараёнида аввал қидирилаётган ва текширилаётган объектнинг гуруҳга хос белгилари аниқланади, сўнгра уларнинг индивидуал белгилари ўрганилади.

Идентификация жараёнида эксперт объектларни синчиклаб тадқиқ қилади, судлов-тадқиқот фотографиясининг турли усулларини, физик ва кимёвий методларини қўллайди.

Бундан ташқари, объектларни алоҳида-алоҳида тадқиқ қилганда белгиланган идентификация алоқаларини тўла ва ҳар томонлама ўрганиш мақсадида изларни кўпинча экспериментал тайёрлаш зарур бўлади. Масалан, қиёсий микроскоп ёрдамида ўқотар қуролнинг ўқи ва гильзаси бўйича идентификация қилишда эксперт қуролдан экспериментал отиб кўриш воситасида идентификация белгиларини ўрганишга киришилади.

Қиёсий тадқиқот-эксперт идентификациянинг ҳал қилувчи босқичидир. Бу босқичда эксперт объектларни қиёслашнинг учта асосий усулидан фойдаланади: таққослаш, устма-уст қўйиш ва белгиларни бирга қўшиш. Тасвирларни таққослаш усули ўзининг соддалиги ва қулайлиги билан кенг тарқалган бўлиб, криминалистик идентификациянинг барча турларида қўлланилади. У таққосланаётган тасвирни бир-бирига яқин қўйиб ягона кўриниш майдонини пайдо қилади. Бунда таққосланаётган тасвир имкон борича ойдинлаштирилади ва катталаштирилади. Таққослашга энг яхши шароитлар яратиш мақсадида қиёсий микроскоп қўллаш мумкин.

Таққосланаётган объектни фотосуратга олиш ва қиёслашни енгиллаштирадиган қўшимча ишлов бериш мумкин (қиёсий тўр, геометрик шакл, чизиқ ва ҳ.к.). Бундай ишловларнинг аҳамияти шундаки, улар баъзи белгилар ўртасидаги нисбатни билиш, гуруҳга хос томонларини таққослаб кўриш ва шундай қилиб янги белгиларни кашф қилиш имконини беради.

Устма-уст қўйиш усули таққосланаётган тиниқ тасвирни бошқасини устига қўйиб, белгилари тўғри келса, ягона тасвир ҳосил қилишга ёрдам беради. Агар таққосланадиган тасвир тиниқ бўлмаса, масалан, картон қоғозга туширилган бўлса, улардан диопозитив тайёрланади ёки махсус оптик асбоблардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Белгиларни қўшиш усулида таққосланганда тасвир шундай жойлаштириладики, бунда тасвирдаги бирор белги мос келиб қолганда табиий равишда бошқасининг давоми кўзга ташланади.

Бир-бирига ёндош қўйилган тасвирлар таққосланаётган тасвирнинг таркиб топиш механизмидан анча фарқли бўлсада, катталаштириб фойдаланиш имкониятини беради. Кесилиш, ишқаланиш ва бошқа усулда ҳосил бўлган мураккаб изларни таққослашда бу усул муҳим аҳамият касб этади.

Тасвирни қиёслаш мақсадида ҳар хил оптик асбобларни, асосан турли микроскопларни қўллаш мумкин.

Фотосуратлар бўйича тасвирларни бир-бирига қўшиб аниқлаш кенг ёйилган. Шу мақсадда суратлар шундай қирқилсинки, кесилган чизиқ тасвирнинг характерли томонларини кўпроқ қамраб олсин. Номлари келтирилган қиёсий тадқиқотнинг ҳар бир тури қиёслашнинг хусусий усулидир. Алоҳида-алоҳида ва қиёсий тадқиқот натижасида олинган

маълумотлар мажмуига баҳо бериш, яъни қидирилаётган объектлар ўхшашлиги ёки фарқли экани тўғрисида эксперт хулосаси - эксперт идентификация жараёнининг охириги босқичини ташкил этади.

Қиёсий тадқиқот натижаларини баҳолаш аввалги босқичларда ўтказилган тадқиқот жараёнининг мантиқий давоми деса бўлади.

Объектларни кўздан кечиришдаёқ шаклланган версиялардан бири сифатида ўхшашлик ёхуд фарқ тўғрисида фикр юритиш, идентификация белгиларини қиёслаш босқичида мустақкамланади, идентификация тугаши билан эса узилкесил ҳал этилади. Масалан, эксперт бармоқ изи бўйича шахсни топишда бармоқ излари белгиларини кўздан кечириб, таққослашни бошлайди, издаги мавжуд барча аниқ ифодаланган ва ўзаро боғлиқ томонларни белгилаб олади.

Гуруҳга ажратилган бармоқ излари ёки уларнинг келиб туташган жойи ўхшаш экани тўғрисида хулоса чиқариш учун эксперт қиёсий тадқиқот ўтказади. Белгилар комплексининг кўпчилиги тўғри келган бир вазиятда баъзи фарқлар чиқиб қолганда иш анча мураккаблашади. Бундай ҳолда эксперт тадқиқотнинг аввалги босқичларига мурожаат қилиб қиёсланаётган объектнинг ҳар бирига хос идентификациявий белгиларни тўла таҳлил этади. Бунинг натижасида илгари кузатилмаган белгилар келиб чиқиши мумкин.

Баъзи ҳолларда қиёсланган натижаларга баҳо бериш босқичида идентификацияланадиган ва идентификациялайдиган объектлар белгиларини яна таққослаб ва қиёслаб қўшимча экспериментлар ўтказишга тўғри келади. Дастлаб қиёсий тадқиқотдаги фарқлар аниқланиб, унга баҳо берилади. Бундай баҳолашнинг асосий вазифаси бўлиб ўтган ҳодисага аниқлик киритиш, яъни айнан ўша объектнинг ўзидаги ўзгаришлар сабабли икки объектдаги фарқлар юз бермадими, деган саволга жавоб олишдан иборат.

Хоссаларнинг тасвири бир хил бўлмаганлиги билан боғлиқ белгилардаги фарқ билан қиёсланаётган объект хоссаларида мавжуд бўлган фарқни аралаштирмаслик керак. Қиёсланаётган дастхат белгиларидаги фарқ имзоланишнинг бир хил шароитда бажарилмаганлиги; қурол изларидаги фарқ уларнинг вужудга келиш механизми бир хил бўлмаганлиги, фотосуратдаги фарқ суратга олиш шароитлари бир хил бўлмаганлиги сабабли юз берган бўлиши мумкин.

Бундай фарқларни қиёсланаётган объектларнинг ўз хоссаларидаги фарқ билан аралаштирмаслик керак. Агар айнан қиёсланаётган объект хоссаларида фарқ сезилса, қидирилаётган объект ўтган анча узоқ давр ичида ўзгарганидан дарак бериши мумкин. Масалан, ёзув машинкаси фойдаланиш жараёнида шикастланган, оёқ кийим тагчарми кийиб юриш жараёнида ёки таъмирлашдан кейин ўзгарган бўлиши эҳтимол. Одам қариганда, жароҳат олганда, касалланганда ёки операция натижасида ташқи кўриниши ўзгаради. Объектнинг ўзгариши идентификациядан қочиш мақсадида манфаатдор шахс томонидан атайлаб қилинган бўлиши мумкин.

Топилган фарқни тўғри баҳолай олиш учун ўрганилаётган предметдан фойдаланиш, таъмирлаш, сақлаш, тозалаш режимини, текширилаётган шахснинг ёши, патологик ва бошқа ўзгаришларини ўрганиш талаб этилади.

Агар топилган фарқ объект ўзгаргани оқибатида юз бермаган бўлса, бинобарин, қидирилаётган ва текширилаётган объект хоссалари бир-бирига тўғри келмаса, ўхшашлик тўғрисидаги масала инкор этилади. Тўғри келмаслик қиёсланаётган объект хоссаларининг гуруҳли фарқларига ҳам тааллуқли. Қидирилаётган оёқ кийими ва қўлга олинган шахснинг оёқ кийими размеридаги катта фарқ; шикаст етказишда фойдаланган ва тинтув вақтида топилган турли кўринишдаги тигли буюм (масалан, болта, ҳанжар) ҳам шулар жумласига киради.

Эксперт белгиланган ҳодисаларнинг жамини баҳолар экан, улар индивидуалми ёки ўхшашми деган саволга жаъоб беради. Агар мос келиш йигиндиси унинг турли объектлардаги такрорланиш имкониятини инкор этмаса, бунда объектлар ўхшаш ёки бир турдаги ҳодиса сифатида талқин этилади. Агар мос келиш йигиндиси индивидуал бўлса, турли объектларда такрорланмаса, қидирилаётган ва текширилаётган объект айнан ўша, деб қабул қилинади. Мос келиш индивидуал мажмуини баҳолашда идентификация тадқиқоти ва идентификация хоссалари ва уларни қўшиб такрорлаш сони устидан эксперт кузатуви катта аҳамиятга эга. Фарқлар ва мос келишларнинг натижаларини таққослаш асосида объектлар ўхшашлиги тўғрисида хулоса чиқарилади.

5-§ Криминалистик диагностика

Бирор объект қидирилаётган нарса, ҳужжат ёхуд шахснинг айнан ўзи эканлиги аниқланмаса, текширилаётган объектлар жиноятга алоқадор бўлиши мумкинлиги, қидирилаётган объектга ўхшашлиги тўғрисида хулосага келинади. Бу ҳолда гуруҳ ўхшашлиги аниқланади ва шу гуруҳга кирадиган объектлар орасидан жиноятга алоқадорини аниқлаш вазифаси келиб чиқади. Гуруҳга мансуб объектлар ўз хусусиятлари билан бири жиноятга жуда алоқадор, иккинчисининг бундай алоқаси асло йўқ эканлиги объектни қидиришга катта ёрдам беради. Масалан, иш бўйича барча “Тико” машиналари эмас, балки фақат оқ рангли, бамферининг чап томони шикастланган, чироғи сингани қидирилиши кераклиги вазифани анча енгиллаштиради. Ана шу шикастланган автомашинани бошқа шу гуруҳдагиларидан фарқлаш криминалистик диагностика таълимотига оиддир.

«Диагностика» сўзи грекча бўлиб, «фарқлаш», «аниқлаш» деган маънони англатади. Медицинада касалланишнинг одатий, унга ўхшаш симптомларга эга бўлган бошқа формаларидан ажратилганда диагностика тушунчаси ишлатилади. Криминалистикада бу текширилаётган ҳолатни одатий ҳолат билан ўхшашлигини аниқлашдан ташқари фарқлаш, яъни шу ҳолатни унга ўхшаш ҳолатлардан ажратиш, дифференциялаштириш тушунилади.

Криминалистик диагностиканинг умумий вазифаси объектив ҳақиқатни объектнинг хусусиятлари ва ҳолатларини ўрганиш орқали аниқлашдир. Бинобарин, диагностика замирида умумий воқеалар ва уларнинг натижалари бўйича таниб олиш жараёни ётади.

Диагностика мураккаб суд-исботлов тизимининг усуллари билан бири сифатида ҳақиқатни аниқлаш умумий қонунқоидаларига тўлалигича мос келади.

Криминалистик диагностиканинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

1) жиноят содир этилган вазиятни ўрганиш (жиноят қаерда, қандай вазиятда содир этилган, мавжуд изларнинг қайси бири жиноятга алоқадор);

2) ҳодисанинг турли босқичига оид механизми ўрганиш (тўсиқни бузиб ўтишнинг хусусияти ва йўналиши, транспорт воситаларининг тўқнашувдан олдин ва ҳодиса пайтида ўзаро

жойлашуви, қалбаки пул белгилари тайёрлашнинг усуллари ва ҳоказо);

3) ҳодиса юз берган жойдаги буюмларнинг алоҳида белгиларини аниқлаш (уларнинг ҳолати ва хусусиятлари, жиноят қуролини танлашга, жиноятчи ва унинг кийимида из қолдиришга, жиноятни яширишга алоқадорлик);

4) жинойий ҳодисанинг вақтга оид хусусиятларини ўрганиш (қачон юз берган, уни амалга ошириш учун қанча вақт кетган бўлиши мумкин, қайси излар аввал, қайсилари кейинроқ пайдо бўлган ва ҳоказо);

ҳаракатда бўлган объектларнинг миқдори ва хусусиятларини аниқлаш (жиноят иштирокчилари нечта бўлган; қулфни очган шахс профессионал маҳоратга эга бўлганми, ўқ отиш қуроли ёки портловчи моддаларни тайёрлашда қандай мосламалар ишлатилган ва ҳоказо).

сабабли боғланишни ўрганиш (маълум бир хатти-ҳаракатлар ва келиб чиққан натижа ўртасида сабабли алоқалар борми, ёнғиннинг сабаби, тепкини босмай юз берган ўқ отилишининг сабаби нима ва ҳоказо).

Баён этилганларни инобатга олган ҳолда криминалистик диагностикани объектнинг (вазиятнинг) хусусиятлари ва ҳолатларини унда юз берган ўзгаришларни аниқлаш мақсадида текшириш, ушбу ўзгаришларнинг сабабини ва уни содир этилган жиноят билан алоқасини аниқлаш деб таърифлаш мумкин.

Диагноз тушунчаси дастлаб тиббиёт билан, касалликни аниқлаш билан боғлиқ бўлган. Фан ва техниканинг ривожланиши, билим ва усулларнинг бирлашуви, уларнинг бир соҳадан иккинчисига ўтиши сайин диагностиканинг техник, ботаник, зоологик, психологик ва бошқа тушунчалари пайдо бўлди ва татбиқ этила бошлади.

Масалан, психологик диагностика суд-психологик экспертизасида кенг қўлланилиб, инсоннинг руҳий хусусиятлари ва ҳолатини аниқлаш усулларини ўз ичига олади: индивидуал фарқланиш, болалар ва ўсмирларнинг шахс сифатида ривожланиши, интеллект, ақлий заифлик ва ҳоказо. Техник диагностика суд-автотехника экспертизасида кенг қўлланилади.

Криминалистик диагностиканинг илмий асосларини яратиш учун алоҳида объектларнинг ва бутун бир жинойий вазиятларнинг хусусиятлари ва ўзига хос жиҳатларини ифодаловчи катта ҳажмдаги кўп учрайдиган белгиларни таҳлил

қилиш ва уларни бир тизимга солишга тўғри келади. Булардан келиб чиққан қонунийликлардан фойдаланилади.

Криминалист-трасолог излар классификациясига асосланиб, ҳодиса рўй берган жойда изларнинг пайдо бўлиш шароитларини аниқлаш бўйича диагностик вазифани ечади: аввал ҳар бир изни алоҳида, сўнгра бир турдаги излар гуруҳини, ундан сўнг ҳар хил излар гуруҳини ва уларнинг бирикмаси таҳлилига асосланиб бутун бир вазиятни диагностика қилишга ўтади.

Идентификацияда объектнинг белгилари бир-бирига мос келганда қидирилаётган объект деб эътироф этиш учун изда акс эттирилган белгилар билан солиштирилади. Диагностиканинг мақсади маълум, лекин ягона бўлмаган белгиларни аниқлашдир. Бу ерда қиёсий усул акс эттирилган тасвирлар орқали ўрганилаётган объектни такрорланувчи белгилари билан солиштириш учун ишлатилади. Ҳар қандай диагностиканинг (тиббий, техник ёки криминалистик) асоси ўхшашлик билан таққослашдир. Ўхшашликлари орқали таққослаш усули ёрдамида эҳтимоллик даражаси, ўхшашлик аломатлари сони ва уларнинг муҳимлигига боғлиқ бўлган хулосага келиш мумкин.

Криминалистик идентификация назариясида объектлар идентификациялаштирилувчи ва идентификациялаштирувчи, изланаётган ва текширилаётган турларга ажратилади. Бундай классификация диагностикада ҳам мавжуд. Бунда объектлар диагностикалаштирилувчи ва диагностикалаштирувчи, изланаётган ва ўрганилаётганга ажратилади. Диагностикалаштирилувчи - бу объектнинг ҳолати, хусусиятлари, ҳодиса механизмидир. Диагностикалаштирувчи эса, ҳолат, хусусият, механизмни моддий акс эттирувчи излар, аломатлардир.

Кўпинча, диагностикалаштирилувчи объект сифатида қандайдир конкрет нарса, диагностикалаштирувчи сифатида эса турли хил маълумот: қолип, нусха, тергов ҳаракатлари баённомаларидаги тавсиф, схемалар, режалар, кўрсатув фото-кино-видеотасвирлар учрайди. Конкрет объектни диагностикалаш, юқорида келтирилган маълумот билан чекланмай, алоҳида тергов ҳаракатлари; тергов эксперименти, ҳодиса юз берган жойни қайта кўздан кечириш, экспертиза ўтказишни талаб қилади.

Маълумотнинг ишончлилиги ва етарлилигига баҳо бериш жуда муҳимдир. У етарли ёки ишончли бўлмаса, яна қандай манбалардан ва қандай воситалар ёрдамида текшириш, тўлдириш мумкинлигини аниқлаш лозим.

Ҳозирги пайтда диагностикани криминалистик экспертиза жараёнида ишлатиш ривожланган. Бунда қуйидаги вазифалар ҳал этилади.

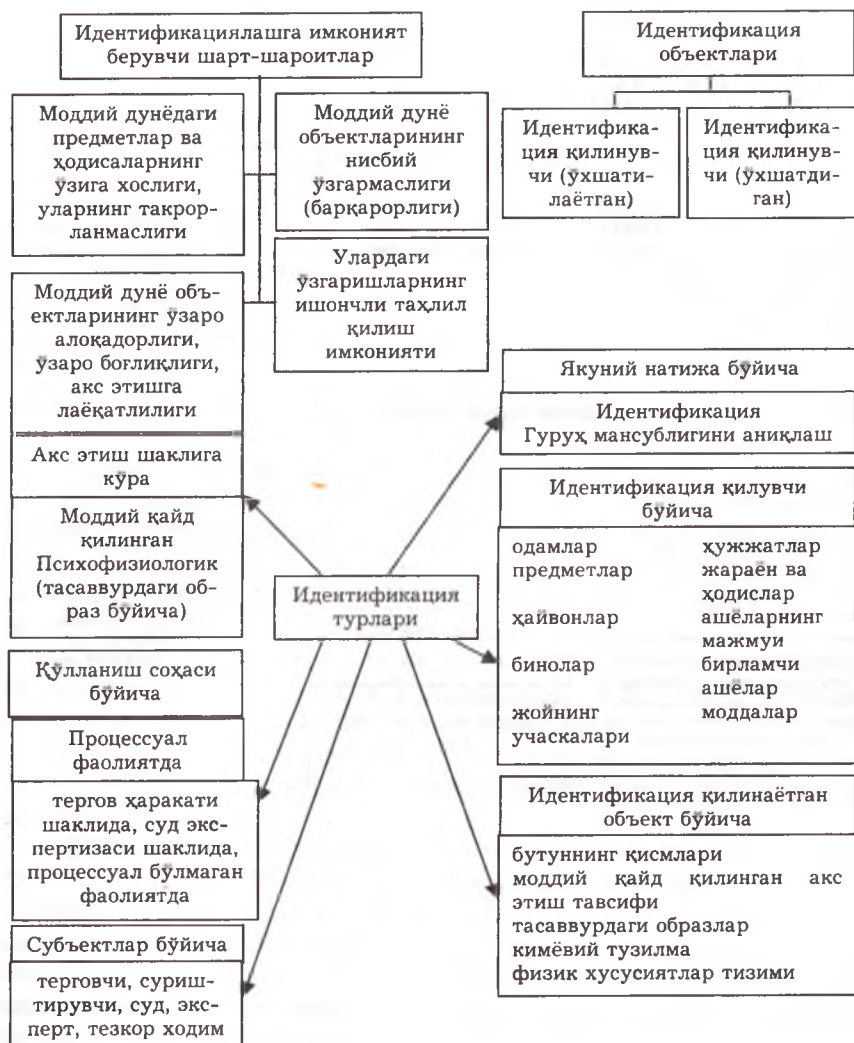
Объектнинг бевосита хусусиятлари ва ҳолатини ўрганиш, шу жумладан, маълум бир андозага мос келувчи хусусиятларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Масалан, объект ўқ отиш қуролими, мазкур кукун гиёҳвандлик воситасими? Объектнинг асл ҳолати қандай бўлган, ҳужжатнинг бошланғич матнига қандай ўзгаришлар киритилган; одам қўлёзма ёзаётганда қандай ҳолатда бўлган; матнга химиявий таъсир кўрсатилганми, ювилганми, кийимдаги қон изларининг шакли ва жойлашишига қараб уларнинг пайдо бўлиш механизмини аниқлаш мумкинми; мазкур ҳужжат бланкини тайёрлашда махсус қоидалардан четга чиқишларга йўл қўйилганми, деган саволларга жавоб олиш имконияти бор.

Ҳаракат вақтини, кетма-кетлигини аниқлаш, ҳодиса жойидаги изларга кўра, жиноятчи қандай ҳаракат қилгани ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

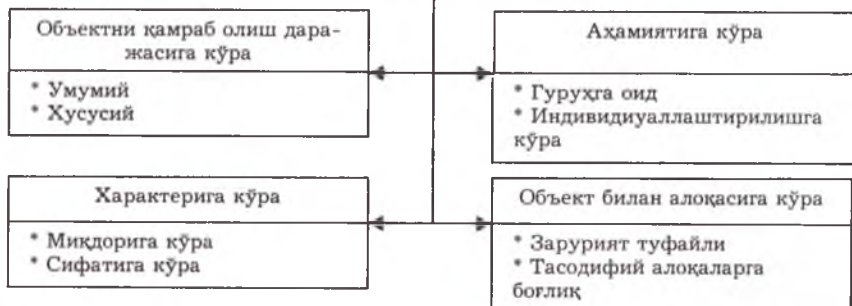
Терговчи алоҳида изларни аниқлаш ва уларни пайдо бўлиш сабабларини тушунтиришдан (сабаблари ва ўзаро алоқалари) бир хил излар гуруҳини ўрганишга ўтади ва сўнгра уларнинг аломатлари асосида жиноят ҳодисаси ҳақида муайян бир тахминни олға суради. Бу тахминни асослашда криминалистик диагностика пайтида аниқланган сабаб-натива алоқалари муҳим аҳамиятга эга.

Криминалистик диагностиканинг элементлари бошқа тергов ҳаракатларини ўтказганда ҳам яққол кўзга ташланади. Терговчининг тинтув қилинаётган, сўроқ қилинаётган шахснинг хулқ-атвори, сўроқ пайтидаги реакциялари устидан кузатуви диагноз схемаси бўйича амалга оширилиши керак: белгилар таҳлили, тахмин қилиш, уни текшириш ижобий роль ўйнайди.

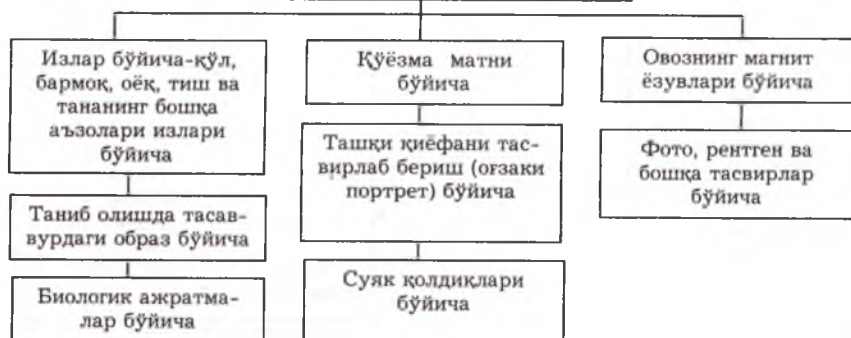
КРИМИНАЛИСТИК ИДЕНТИФИКАЦИЯ ВА ДИАГНОСТИКА

ИДЕНТИФИКАЦИЯ БЕЛГИЛАРИ

ОДАМ ИДЕНТИФИКАЦИЯ

II бўлим. КРИМИНАЛИСТИК ТЕХНИКА

4-боб КРИМИНАЛИСТИК ТЕХНИКАНИНГ УМУМИЙ ҚОИДАЛАРИ

1-§ Криминалистик техника тушунчаси ва унинг вазифалари

Криминалистик техника - фаннинг бир бўлими бўлиб, жинойтларни тергов қилиш жараёнида далилларни топиш, мустаҳкамлаш, кўчириб олиш ва тадқиқ этишда қўлланадиган махсус асбоб-ускуналар, техник воситалар ҳақидаги илмий-назарий билимлар тизими ҳисобланади. Шу билан бирга криминалистик техника далилларни топиш, уларни текшириш жараёнида қўлланадиган амалий билим-дир.

Криминалистик техника бўлими жамиятнинг илмий ва техник ривожини таъминлайдиган табиий фанлар (биология, физика, химия ва бошқалар) янги техника-технология воситалари (компьютер технологияси, информатика кабилар) ютуқлари криминалистик фаолиятда, айниқса жинойтни тергов қилишда ва олдини олишда кенг қўлланилади.

Техник воситалар деганда, фақат асбоб-анжомларни (ёритувчи, ўлчовчи ва бошқаларни)гина эмас, балки техник қурилмаларни, махсус криминалистик фаолиятда қўлланиладиган микроскоплар, нурларни ва рангларни ажратувчи спектрографлар, овоз ёзиш, тасвир ёзиш ва бошқалар назарда тутилади.

Криминалистик техника бўлимига тергов жараёнида зарур бўлган информатик маълумотлар: изларни топиш ва текшириш, отиш қуролларини идентификация қилиш, турли маълумотларнинг манбаи бўлган ҳужжатларни тадқиқ этиш масалаларидан иборат. Мазкур бўлим тизимига, шунингдек, одамларнинг ташқи қиёфа белгилари асосида идентификация қилиш ва криминалистик рўйхат маълумотларини қўллашнинг махсус қоидалари ҳам киради. Криминалистик техника тизимида турли объектларни, изларни тадқиқ этишда қўлланадиган услублар ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Криминалистик техниканинг вазифаси содир этилган жинойтга доир маълумотларни қидириш, топиш, тадқиқ этиш

ва аниқлашдан иборатдир. Жиноят эса, текширилаётган воқеа ҳолатининг моддий хоссаларида ўз аксини топади.

Криминалистик техника деганда жиноятни аниқлаш, очиш ва унинг олдини олиш учун фойдаланиладиган турли техника қурилмалари, ускуналар, аппаратлар, асбоблар, буюмлар ва мосламаларни тушуниш керак.

Криминалистик техникада Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг илғор тергов тажрибаси, шунингдек, кимё, биология, физика ва бошқа фанлардан фойдаланилади. Криминалистик техника жиноятчиликка қарши курашда юқорида кўрсатилган фанларнинг айрим ютуқларини терговни олиб бориш вазифаларига мослайди, ижодий бойитади ва муайян мақсадда қўллайди. Шунингдек, криминалистиканинг ўз негизда махсус йўл-йўсинлари, услублари ва криминалистикада, бир томондан, табиий ва техника фанлари, бошқа томондан, жиноятларни очиш ва уларни олдини олиш учун яратилган услублар тизими жамланган.

Криминалистик техниканинг моҳияти жиноят воқеаси билан боғлиқ бўлган моддий вазиятни аниқлаш, ўрганиш, қайд этиш, техник воситалар, йўллар ва услубдан фойдаланиш, уларни тадқиқ қилиш, шунингдек, техник-криминалистик жиҳатдан тавсифлаш криминалистик аҳамиятга эга бўлган объектларни қидириш, идентификациялаш услубларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришдан иборатдир.

Жиноят - юз берган, содир этилган воқеадир. Жиноятчини топиш ва кейинчалик ўрганишда воқеа юз берган жойда, жабрланган одамнинг танасида, кийим-кечагида қоладиган моддий изларнинг аҳамияти каттадир. Криминалистик техника ҳар қандай из ва ашёвий далилларни топиш, сақлаб қолиш, қайд этиш, олиш ва тадқиқ этиш воситалари, йўл-йўриқлари ва услубларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Ҳар қандай жиноят ҳам конкрет вазиятда, муайян макон ҳамда вақтда содир этилади. Бундан келиб чиқадики, криминалистик техниканинг вазифаси конкрет объектлар ва ҳодисаларни аниқлаш имкониятини берадиган илғор услубларни яратишдан иборатдир.

Тезкор-қидирув фаолиятида ҳақиқий маълумотларни аниқлаш учун техника воситаси бўлиши лозим. Улардан

олинган маълумотлар жиноятларни содир этган шахсларни аниқлашда керак.

Жиноятнинг турли ҳолатларини ўрганишга ёндашувни назарда тутиб, бу ёндашув муайян техник ҳаракатлар воситасида амалга оширилади.

Услугибёт тор маънода муайян вазифаларни ҳал этиш учун қўлланадиган бир неча услублар жамламасини билдиради. Масалан, қалбаки белгиларни аниқлаш учун хужжатларни криминалистик тадқиқ этиш, микроскопия, рангларни фарқлаш, ультрабинафша нурларида таҳлил ўтказиш зарур.

Криминалистик техника воситалари жиноятларнинг олдини олишга, воқеа содир бўлган жойдаги вазиятни аниқ ифодалашга, тергов ҳаракатларини ўтказиш ва натижаларини қайд этишга, ашёвий далилларни тўплаш, кўздан кечириш ва тадқиқ қилишга қаратилган.

Криминалистик техника воситаларини қўллаш тактикаси, дейилганда тергов олдига қўйилган масалаларни ҳал этишга эришиш мақсадида айрим тергов ҳаракатларини ўтказиш вақтида ана шу воситалардан оқилона ва самарали фойдаланиш тушунилади.

Криминалистик техника бир қатор тармоқларни ташкил этади: криминалистик фотография, видео ва овоз ёзиш, кинога олиш воситалари шулар жумласига киради. Улар криминалистика курсининг бошқа тактика ва услублари билан боғлиқ. Бу тармоқлар жиноят изларининг ҳосил бўлиш механизмини ва уларнинг аломатларини ўрганади. Криминалистиканинг бошқа соҳалари: идентификациялаш ва диагностика, кўздан кечириш, тинтув ва эксперимент ўтказиш тактик жиҳатдан ўзаро бир-бири билан узвий боғлиқ.

Криминалистик техника воситалари ва услублари тергов, тезкор-қидирув, экспертиза ва суд амалиёти эҳтиёжларига асосланиб ишлаб чиқилади.

Криминалистик техника воситалари ва услублари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

Биринчи гуруҳга жиноятларни очиш, тергов қилиш ва уларнинг олдини олишда фойдаланиладиган фотография, видео ва овоз ёзиш, кинога олиш воситалари, биология микроскоплари ва бошқа оптик асбоблар, автомобиль ва авиация транспорти, телефон, телеграф, фототелеграф, радио, таҳлил

қилиш қурилмалари, компьютерлар каби умумий техника воситалари киради.

Иккинчи гуруҳ фан ва техниканинг турли тармоқларидан олиниб, криминалистика мақсадлари учун мослаштирилган техника воситаларидан ташкил топган. Булар жумласига ультрабинафша ва инфрақизил нурлардан фойдаланишда ишлатиладиган турли ёритгичлар, қидирув воситалари, кўчма криминалистик лаборатория киради.

Криминалистик мақсадлар учун махсус тайёрланган техника воситалари ва услублари учинчи гуруҳни ташкил этади. Булар жумласига қидириладиган шахснинг ташқи қиёфасини моделлаштирувчи техника воситалари, папиляр нақшлар, ўқлар, гильзалар ва бошқа объектларни ўрганадиган оптик асбоблар, воқеа содир бўлган жойдаги изларни текширишда фойдаланиладиган қидирув асбоблари ва материаллари киради.

Криминалистик техника воситалари ва услублари икки хил фаолиятга тегишлидир. Биринчи турга далилларни топиш, олиш ва қайд этишда тергов ҳаракатларини ўтказишда фойдаланиладиган криминалистик воситалар киради.

Иккинчи турга асосан криминалистик экспертизалар ўтказишда қўлланиладиган воситалар киради. Бу гуруҳдаги техник воситалари жумласига угломерлар, микрометрлар, диометрлар, фотометрлар ва бошқа турли оптика асбобларни, лупалар, микроскоплар люминесценция лампалари, спектрофотометрия, рентген, хромотография аппаратларини кириштириш мумкин.

2-§ Криминалистик техника текширув воситалари ва услублари

Криминалистик техника воситалари турли-туман бўлади. Улар орасида биринчи навбатда объектларни ёритадиган асбоблар зарурдир. Энг кўп тарқалган сунъий ёруғлик манбаларига турли хил қиздириш лампаларини мисол қилиб келтириш мумкин. Бундан ташқари, маиший турмуш ва санъат соҳасида фойдаланадиган ёритиш воситалари, кучли ёритгичлар, электроёритгичлар ва галоген лампаларидан ҳам фойдаланилади.

Криминалистика мақсадларида фойдаланиладиган ёритгич аппаратурасини уч тури мавжуд:

- умумий ёруғлик берувчи;
- муайян йўналишни тутам нурларда ёритувчи;
- ёруғликнинг махсус манбаларидан иборат турлари.

Ёруғликнинг махсус манбалари жумласига турли нусхадаги ультрабинафша ёритгичлар: "УХ-1", "ультраёритгич", муъжаз ультрабинафша ёритгич, люминоскоплар, кўк рангдаги нурларга мўлжалланган асбоблар, электрон-оптика ўзгартириш мосламаси ва бошқалар киради. Мазкур асбоблар қўриш қийин бўлган ёки кўринмайдиган биологик (қон, сперма, сўлак, сийдик, тер, сут ва шу кабилар) изларни; махсус кимёвий моддаларнинг ёнилғи-мойлаш материаллари, елимларни; отилган ўқнинг излари ва шу кабиларни топиш имкониятини беради.

Ультрабинафша ва кўк нурларнинг самараси шундан иборатки, уларнинг таъсири остида юқорида санаб ўтилган объектларнинг ўзи люминисценциялана бошлайди. Люминисценция ҳодисасини янада яхшироқ қабул қилиш учун асбоблардан фойдаланиш мўлжал қилинаётган бинони қоронғилаштириш лозим.

Оптика асбоблари ашёвий далиллар ёки изларнинг айрим деталлари ўз ҳажмига кўра жуда кичик бўлса ва уларни оддий кўз билан кўриб бўлмаса, уларнинг кўринишини катталаштириб топиш ва кўздан кечириш учун талаб қилинади. Лупа - тасвирни бевосита катталаштириб берувчи оптик асбоб ҳисобланади. Катталаштириш унчалик кўп бўлмаган (2-3 марта) лупалар икки ёклама қабарик мусбат линзадан иборат бўлиб, фокус оралиғи 10ммдан 100 мм гачани ташкил этади. Неча марта йириклаштирилишига қараб, лупанинг катталаштириш даражаси белгиланади. Ашёвий далиллар билан ишлашда одатда етти баробаргача катталаштирилиб берадиган линзалардан фойдаланилади.

Ҳозирги вақтда криминалистика амалиётида излар ва бошқа майда объектларни топиш учун ўрнатиладиган лупалар, ўлчов лупалари, бинокуляр, дактилоскопик лупалар, ёритувчи лупалар, зарра лупалари қўлланилади.

Микрообъектларни қидириш ва топиш учун ёритиладиган ўрнатиладиган лупа жуда қулайдир. Бундай лупа гардишига ўрнатилган асосий линза (3-6 марта катталаштирадиган диаметри 130 мм) ва қўшимча линзадан иборат оптика тизимини ташкил этади. Қўшимча линза 4 марта катталаштиришни таъминлаш учун қўлланилади. У олиб қўйиладиган

таянч ёрдамида асосий линзанинг гардишига мустақамланади.

Лупанинг асосий линзаси ўрнатилган гардиш айланаси бўйлаб жойлаштирилган ёритгич лампалар объект кўриш майдонининг бир текис ёритилишини таъминлайди. Улар қувватни ўзгарувчан ток тармоғидан пасайтирувчи трансформатор орқали олади.

Папилляр нақшларни тадқиқ этиш учун дактилоскопик лупадан фойдаланилади. Унинг гардиши суриладиган тарзда ҳалқа асосига мустақамлаб қўйилган металл штативига ўрнатилган. Штатив асосига айлана шаклидаги ойна шиша ўрнатилган бўлиб, унинг диаметри бўйлаб папилляр нақшнинг муайян участкасида (масалан, папилляр нақшнинг маркази ва делтаси ўртасидан) папилляр чизиқларни санашни енгиллаштирувчи ингичка чизиқ ўтказилган.

Тўқимачилик газламаларини тадқиқ қилиш учун 4 ва 7 баробар катталаштириб берадиган махсус лупадан фойдаланилади. Бундай лупа ўрнатгичга эга бўлиб, унинг асоси 1×1 ёки 2×2 сантиметрли туйнукчалардан иборат. Таққосланаётган газлама намуналарининг тола-иплари миқдорини ҳисоблаб чиқишда чеклагич вазифасини бажарди. Таққослама тадқиқ этилганида 1 ёки 2 сантиметрли ипларнинг миқдори ҳисоблаб чиқилади.

Ҳужжатлар, излар ва бошқа ашёвий далилларни кўздан кечиришда кўзойнаксифат бинокуляр лупалардан фойдаланилади. Бундай лупа икки линзадан ёки линзаларнинг икки системасидан ташкил топади. Уларнинг ёрдамида бир вақтнинг ўзида иккала кўз билан кузатув олиб бориш мумкин. Лупалар ёрдамида катталаштирилган ҳажмлар етарли даражада бўлмаса, ашёвий далилларни тадқиқ этиш учун микроскоп қўлланилади.

Ҳужжатлар, турли хил ашёвий далиллар, ўқотар қуруллар, соч толалари, чанг, кукун микроскопда тадқиқ этиладиган объектлар ҳисобланади.

Микроскоп ашё белгиларини бир неча юз марта катталаштириб кузатиш имконини беради.

Микроскопнинг асосий қисмлари: тубус, ўрнатгич, ашё столчаси, окуляр объектив, конденсор ва ойнадан иборатдир.

Микроскоп объективлари муайян фокус масофаси қанчалик кам бўлса, катталаштириш шунчалик кўп бўлади. Объектив гардишида унинг ёруғлик кучи кўрсатилган бўлади.

Микроскопда тадқиқот ўтказилганда объектнинг кучли ва бир текис ёритилиши талаб қилинади. Микроскоп учун ёритгич (масалан, ОН-5, ОН-7, ОН-9) одатда ёритиш манбаи бўлиб хизмат қилади.

Криминалистика фаолиятида, хусусан тадқиқотлар ўтказиш вақтида кўпинча қиёслама микроскоплар қўлланилади. Бундай микроскопларнинг тузилиши тенг икки қисмга бўлинган бир кўриш майдонида бир вақтнинг ўзида ўзаро қиёсланадиган иккита объектни кузатиш мумкин. Кузатилаётган манзара иккита объектив, иккита акс эттирувчи призма, ажратувчи призма ва окуляр ҳисобига ҳосил бўлади.

Қиёслама микроскоп ёрдамида кўпинча ўқ ва гильзалардаги, бошқа трасология объектларидаги излар тадқиқ этилади.

Бир қатор экспертиза муассасаларида бошқа турдаги микроскоплар (МИС-6, МИМ-70) ишлатилади. Бундай микроскоп вертикал йўналишда ёритиш учун мўлжалланган бўлиб, металл ва қоришмалардан тайёрланган буюмларнинг кристаллик структурасини ўрганиш, қалам ва нусха кўчириш қоғози штрихларини дифференциялаш, кесишган штрихлар қандай кетма-кетликда тушганлигини аниқлаш имконини беради.

Экспертиза муассасаларида электрон микроскоплар мавжуд бўлиб, бундай микроскоплар штрихлар, толалар, биологик объектлар (соч толалари) каби криминалистик тадқиқот объектларининг юксак даражадаги ечимини билиш имкониятини беради.

Электрон микроскопиянинг дифракцион услуги моддаларнинг кристаллик структурасининг ўзига хос жиҳатларини тадқиқ этиш қалам, сиёх, бўёқ, пластмасса моддаларини ўрганиш имкониятини беради.

Тери нақшлари-изларни аниқлаш воситалари. Изларни қидириб топиш учун дастлаб оптика (кўриш) услубидан фойдаланиш тавсия қилинади. Чунки бу услуб изларга ҳам, ўзида из қолдирувчи буюмларнинг сиртига ҳам бирор бир таъсир кўрсатмайди.

Буюмларни (қия нурлар билан) ёритиш учун турли хил ёритгич асбоблар қўлланилади (масалан, чўнтакда олиб юриладиган электр фонар ОН-9, ОН-19 ва бошқа ёритгичлар).

Ўзида из қолдирувчи объектнинг рангига қараб турли хил ёруғлик филтрлари, шу жумладан, ультрабинафша

(УФС) филтрлардан фойдаланиш мумкин. Ультрабинафша нурларининг унда фаянс ва сопол буюмлардан қолдирилган ёғ излари, қўл изларини хусусияти кузатганда яхши натижаларга эришилади. Тери нақшларини кўз билан кўришнинг иложи бўлмаган ҳолларда, уларни аниқлаш учун турли хил кукунлардан (мис оксиди, рух оксиди, графит, қора куя, водород билан қайта тикланган темир) ёки уларнинг аралашмаларидан (рух оксиди, алюминий, рух-қўрғошин оксиди) турли хил нурлатувчи кукунлардан рух, йод буглари), физик усуллардан (ёки тер-ёғ моддаларининг элементлари билан ўзаро таъсирга кирувчи азот кислотали кумушнинг сув аралашмаси) ёхуд кимёвий усуллардан фойдаланилади.

Кукун суртиш учун юпқа дактилоскопик шакллар чанглатувчи сачратқичлар, йод найчалари-субиматорлар ва магнит шкалларида фойдаланилади.

Кўзга кўринмас излар кимёвий усулда азот кислотасини кумуш ёки ацетонга солинган нингидрин ёрдамида аниқланади.

Электрон-оптик ўзгартиргичлар - излар ва бошқа ашёвий далилларни инфрақизил нурларда кўздан кечириш ва тадқиқ қилиш имконини берувчи асбоблардир. Унинг асосий қисмлари: корпус “ВЭС-4” русумдаги ўзгартиргичларни ўзи объективи, окуляр, инфрақизил филтр иккита гальваник элементли қувват блокидан иборат. Мазкур асбобдан фойдаланилганда объектив фотокатодда (махсус таркибли модда билан сирланган пластинка) кўзга кўринмас тасвирни ҳосил қилади. Инфрақизил нурлар таъсири остида фотокатод ўзидан электронлар оқимини чиқаради. Бу электронлар люминесенцияловчи экранда магнит “линза” орқали фокусга тўпланиб, окуляр орқали кўзга кўринадиган тасвирни вужудга келтиради. Инфрақизил ўзгартиргичлар сифатида С-70 русумидаги портатив ёки “Рельеф-1”, стационар электрон-оптик ўзгартиргичдан фойдаланиш мумкин.

Криминалистик аҳамиятга эга бўлган яширин объектларни топиш учун турли хил қидириш асбоблари ва мосламаларидан фойдаланилади. Улар мўлжаллаган мақсади, тузилиши ва ишлаш принципларига кўра фарқланади.

Ерга кўмилган мурдаларни қидириб топиш учун ичи говак махсус электр асбоби «шуп»дан фойдаланилади. Мазкур асбобнинг амал қилиши тупроқнинг электр қаршилигини ўлчашга асосланган.

Оқсил моддалари парчаланган жойларда тупроқ газсимон ва суюқ моддалар билан тўйинади. Натижада мазкур жойда тупроқнинг электр ўтказиш хусусияти ошади. Бу ҳолатни микроамперметр стрелкаси кўрсатади.

Сув остида мурдалар ва мурда қисмларини турли кийим ва бошқа нарсаларни қидириб топиш ва чиқариб олиш учун «трал»дан фойдаланилади.

Металл буюмларни қидириб топишда металл қидирувчи асбоблар, шунингдек, криминалистика мақсадлари учун махсус яратилган воситалар қўлланилади.

Индукцион металл қидириш асбоблари қора ва рангли металллардан ясалган буюмларни қидириб топиш имконини беради.

Магнитли қидирувчи кўтаргич ферромагнит металллардан тайёрланган турли хил ашёлар ёки уларнинг қисмларини қидириб топиш ва чиқариб олиш учун мўлжалланган. Унинг ишлаш принципи магнитнинг ферромагнит металлларини ўзига тортиш ва ўзида ушлаб туриш хусусиятига асосланган.

Суд экспертизасининг ривожланиши муносабати билан айрим тергов ҳаракатларининг амалга оширилиши вақтида олиб қўйилиши лозим бўлган объектлар доираси кенгайиб бормоқда.

Ҳозирги вақтда қаттиқ, суюқ ва сочилувчи моддалардан ташқари, жуда кам миқдорда топиладиган газсимон моддалар ҳам олиб қўйилмоқда.

Имкониятига қараб ҳид тарқатувчи нарсанинг ўзи (қўлқоп, бош кийим, рўмолча ва шу кабилар) олиб қўйилиб, зич ёпиладиган тиқинли мосламага жойлаштирилади. Бундай қилишнинг имкони бўлмаган ҳолларда инсондан тарқаладиган ҳид манбаи изига 20-30 минут давомида ҳидни ўзига яхши сингдирувчи махсус газлама парчаси қўйилиб, кейинчалик у пинцет ёрдамида зич ёпиладиган идишга олинади. Қайд этишнинг бундай услуби амалиётда жуда қўл келади.

Тез буғланиб кетадиган модда изларини, масалан, бензин, керосин, дизель ёқилғиси қолдиқларини герметик идишларга жойлаш лозим бўлади.

Моддий моделларни тайёрлаш учун нусха тайёрлаш материалларидан (парафин, гипсдан) кенг фойдаланилади. Улар икки турга бўлинади: термопластик ва суюқ материаллар. Биринчи тур материаллар жумласига пластилин, мум, пара-

фин, тез эрувчан металллар киради. Иккинчи турга гипс, АКР-100 ст, “К” ва “Д” пасталари, СКТНни киритиш мумкин.

Биринчи гуруҳга кирадиган материаллар ёрдамида қаттиқ ва пластик қолиплар, иккинчи гуруҳга кирадиганлари ёрдамида эса, қаттиқ ва эластик қолиплар тайёрлаш мумкин. Бундай моделлар рельеф изларининг шакли, катта-кичиклиги ва ўзаро қандай жойлашганлигини аниқ акс эттиради.

Микроскопик текширувлар. Экспертиза амалиётида микроскопик услублар катта аҳамиятга эга бўлиб, турли объектлар, моддалар устида тадқиқот ўтказишда қўлланилади.

Микроскопик услуб объектнинг турига қараб шуъла ёруғида ёки акс этган ёруғликда ўтказилади. Экспертиза амалиётида борган сари кўпроқ микроскопик услуб қутбланиш ёруғликда ўтказилмоқда. Бундай услуб кристалл моддаларни, табиий ва кимёвий толаларини, дон, крахмал, айрим ўсимлик ва ҳайвонот тўқималарини тадқиқ этиш имконини беради. Бу каби тадқиқотлар ёрдамида кўпгина материалларни идентификациялаш, шунингдек, уларнинг тузилмасига оид фарқларни аниқлаш мумкин бўлади. Янги услублардан бири-тўлқин ҳосил қилувчи электрон микроскопидир. Ушбу услуб орқали сиртга эга бўлиб, юқори вакуум шароитида ўз тузилмасини сақлаб қоладиган ва электрон нурлари тарами остида ўзгармайдиган объектларни тадқиқ этиш мумкин.

Тўлқин ҳосил қилувчи электрон микроскопия услубидан соч толаларини тадқиқ этишда уларнинг ажралиш механизмини, ташқи муҳит, кимёвий ишлов бериш таъсири изларини аниқлаш учун фойдаланилади.

Тўлқин ҳосил қилувчи электрон микроскопиядан экспертиза амалиётида турли материалларнинг зарраларидан ҳосил бўлган микроиз белгиларини аниқлаш учун фойдаланилади.

Тўлқин ҳосил қилувчи микроскопия ёрдамида олинган тўқимачилик толаларининг морфологик белгиларини микроскопик тадқиқ қилиш асосида толалардан ҳосил бўлган микроизлар аниқланади ва таққосланади.

Элементлар таркибини ўрганиш услублари ва воситалари турли материаллар ва моддаларни криминалистик экспертиза қилишда кўп йиллардан бери қўлланилиб келинмоқда. Булар жумласига, атом спектрометриясининг услуб ва

воситаларини, рентгеноспектрал услублар ва нейтроннинг активацион таҳлилини киритиш мумкин.

Эмиссион-спектрал таҳлил - бу услуб махсус асбоб-спектрофотометр ёрдамида амалга оширилади. Бундай таҳлил туфайли турли хил бўёқлар, автомобилларнинг лак бўёқларини, порохларни, гиёҳванд моддаларни, мойларни, заҳарли кимёвий моддалар ва бошқа шу кабиларни тоифалаш мумкин бўлади.

Элементлар таҳлили транспорт воситаларининг лак-бўёқларини, мато ва толаларни идентификациялаш, тупроқ қолдиқларини тадқиқ этиш учун қўлланилади. Табiiй гиёҳларнинг элементлар таркибидан бундай ўсимлик гиёҳванд моддаларнинг қайси минтақада ўстирганлиги ва уни етиштириш технологиясини аниқлаш учун фойдаланилади. Синтетик гиёҳванд моддаларни тадқиқ этишда элементлар таркиби бундай моддаларни тайёрлаш технологиясини аниқлаш имконини беради. Айни вақтда улар қайси минтақада ишлаб чиқарилганлигини ҳам тахмин қилиш мумкин бўлади. Элементлар таркиби қимматбаҳо тошларни фарқлаш имконини ҳам беради.

Атом спектрометрияси ҳамда бошқа услуб ва воситалар буюм асл эканлиги ёки унинг қалбакилигини аниқлаш имконини беради. Масалан, унинг ёрдамида у ёки бу маҳсулотнинг ишлаб чиқариш технологиясининг ўзгарган вақтини аниқлаш мумкин. Элементлар таркибини таҳлил қилиш воситалари ва услублари бошқа восита ва услублар билан биргаликда этил қўшилган бензин ва озиқ-овқат ёғларининг бузилганлик даражасини, олтин ёки олтин буюмлари билан бирга турган матолардаги олтиннинг микррозарраларини аниқлашда қўлланилади.

Порохларнинг элементлари таҳлили уларни ўқотар қуролларни қўллаганлик билан боғлиқ жиноятлар тўғрисидаги ишлар бўйича табақалаштириш имконини беради. Ўқ теккан тешик атрофида қолган одам тўқималари ёки терисининг таҳлили нафақат ўқ узилган масофани, балки қуролнинг тури, калибрини ҳам аниқлаш имконини беради.

Молекуляр спектрометрия. Молекуляр спектрометриянинг услуб ва воситалари спектр олиш орқали доридармонлар, заҳарловчи моддалар, пластмассалар, лак-бўёқ, ёқилғи-мойлаш материаллари, озиқ-овқат маҳсулотлари, кимёвий толалар ва резиналарни таҳлил қилишда қўлланилади.

Суд экспертизасида аксарият ҳолларда инфрақизил спекро-скопия услуги қўлланилади. Уларнинг ёрдамида кимёвий қўшилмалар идентификация қилинади.

Экспертиза амалиётида инфрақизил спекрометрия услублари ва воситалари, нефть маҳсулотлари, мойлар, лак-буёқ материаллари, толалар, полимерлар, пластмассалар, золдирли ручка пасталар, портловчи моддалар олиш имкони-ни беради. Ушбу услуб ёрдамида тасодифий ҳосил бўлган ор-ганик моддаларнинг таркиби тўғрисидаги маълумотни олиш айниқса аҳамиятлидир.

Ашёвий далилларнинг суд экспертизаси амалиётдаги самарадор услуб ва воситалар қаторига спектраль люминис-ценция анализини ҳам киритиш лозим. Ушбу услуб ёқилғи-мойлаш материалларини, заҳарли моддаларини тадқиқ этиш-да қўлланилади, шунингдек, саноат чиқиндиларида углевод-лар мавжуд бўлган участкаларни, таркиби турлича бўлган шишаларни табақалаштириш имконини беради.

Спектраль таҳлил, ўқ отиш жараёнида ўқ стволдан чиқаётган пайтида унинг сирти қирилиши оқибатида метал-лда ҳосил бўлган жуда кичкина изни ҳам, порох қуруми из-ларини ва бошқа йўллар билан топиб бўлмайдиган ўзга из-ларни аниқлаш имконини беради.

Айрим қотишмалар, масалан қўрғошин қотишмаси спек-траль таҳлил ёрдамида тадқиқ этилганида қотишманинг мар-касини, агар махсус аралашмалар мавжуд бўлса, бу қотишма қаерда ишлаб чиқарилганлигини ҳам аниқлаш мумкин бўлади. Бундай услуб ёрдамида таркиби жиҳатидан бир-бирига жуда яқин бўлган қотишма ва қўшилмаларни ҳам фарқлаш мумкин. Мана шундай таҳлил ёрдамида қиёсланаётган объектларнинг, масалан, мурдадан олинган майда заррачаларнинг гумон қилинаётган шахсга қарашли патрондаги заррачаларга ўхшашлигини ва айнанлигини аниқлаш мумкин.

Объектларнинг тузилиши ва фазовий таркибини тадқиқ этиш услуги. Материаллар, моддалар ва буюмлар-нинг тузилиши ва фазовий таркибини ўрганиш учун аксари-ят ҳолларда металография услублари ва рентген таҳлилидан фойдаланилади.

Металлографик тадқиқ этиш, масалан, металлларнинг пу-турдан кетиши, ёнғин, авария ёки портлашга сабаб бўлган-бўлмаганлигини, ёхуд унинг оқибати эканлигини аниқлаш

имконини беради. Ёнгин зонаси ва марказини аниқлашда металллография услублари ёрдамида металл буюмларнинг иссиқлик даражасини ва қизиш муддатини белгилаш мумкин бўлади. Металл ва қотишмалар қиздирилганда уларнинг сиртида турли ранглар ўзгаради. Улар ёрдамида металл ва қотишмалар иссиқлик даражаси ва вақт нуқтаи назаридан интервалини билиб олиш мумкин.

Материаллар ва моддаларни криминалистик экспертиза қилиш амалиётида рентген таҳлили услублари ва воситалари кенг тарқалган. Бу орқали ашёвий далилларнинг фазовий таркиби ва унинг тузилишидаги ўзгаришларни пухта аниқлаш мумкин. Мазкур услубдан кристаллсимон тузилишга эга бўлган деярли барча объектларни тадқиқ этишда фойдаланиш мумкин.

Рентген ёрдамида фазовий таҳлил тадқиқоти тез ва пухта ўтказилишини таъминлайди, бу орқали олинган курсаткичлар эса, автоматлаштирилган ҳолда ишлаб бериш учун ЭХМ га киритилиши мумкин.

Ҳозирги вақтда таҳлил қилишнинг бундай усули гиёҳванд моддалар, қимматли қоғозлар ва ҳужжатларнинг материаллини, лак-бўёқларни, бинокорлик материалларини, фармацевтика препаратларини, заҳарли моддаларни, кимёвий толаларни, металл ва қотишмалардан тайёрланган буюмларни тадқиқ этишда мувафақиятли қўлланмоқда.

Хроматографик услуб ва воситалар моддаларнинг фракция ва молекуляр таркибини аниқлаш имконини беради. Ушбу услуб моҳияти шундан иборатки, тадқиқ этилаётган модданинг таркибий қисмларини ажратиш ва ажратилганларни таҳлил қилишдан иборатдир. Экспертиза амалиётида хроматографиянинг бир неча хиллари қўлланиб келинади. Таркибий қисмларни бўлиш усулига қараб, тадқиқ этилаётган модда: қоғоз, юпқа қатламли, газ-суюқлик, устунсимон хроматография кабиларга бўлинади.

Юпқа қатламли хроматография энг кўп тарқалган услуб бўлиб, органик тарзда пайдо бўладиган объектлар-гиёҳванд моддалар, дори-дармонлар, бўёқлар, заҳарли кимёвий моддалар, сиёҳ, нефть маҳсулотлари, ёғ, мой ва бошқа моддаларни таҳлил этишда қўлланилади.

Хроматография деб икки босқичдан иборат тадқиқот услубига айтилади. Биринчи босқичда тадқиқ этилаётган мод-

данинг таркибий қисмлари ажратилади, иккинчи босқичда эса, ажратилган ҳар бир қисм таҳлил этилади.

Ҳужжатлар техник жиҳатдан таҳлил этилганида юпқа қатламли услуб ёрдамида турли таркиб бўйича тайёрланган бир хил рангдаги сиёҳларни ажратишгина эмас, балки техник жараёнларнинг тебраниши билан боғлиқ фарқни рўйхатга олиш ҳам мумкин. Бу услуб тўқимачилик толаларининг буёқларини таҳлил этиш вақтида кенг қўлланилади. Органик моддалар ва уларнинг аралашмалари қайси гуруҳга мансублигини, тадқиқ этилаётган моддаларнинг сифат ва миқдор таркибини, бир хиллиги ёки турлича эканлигини аниқлаш учун газ-суюқлик хроматографияси услубидан фойдаланилади.

Газ хроматографияси жараёнида “газ хроматографияси” деб аталган махсус асбоб қўлланилади. Ҳозирги замон хроматографлари ЭҲМ билан жиҳозланган бўлиб, улар кўпгина экспертиза вазифалари ҳал этилишида, жумладан нефть маҳсулотлари турини аниқлаш, бензин, дизель ёнилғиси ва автол маркасини тоифага ажратиш, автомобиль ёнилғиси таркибида нефть маҳсулотларини аниқлаш, тадқиқ этилаётган объектда гиёҳванд модда бор-йўқлигини топиш, келиб чиқиш манбаига қараб намуналарни табақалаштириш мумкин.

Ушбу услубдан вино-ароқ маҳсулотларини, озиқ-овқат маҳсулотларини тадқиқ этишда, қон таркибида алкохол бор-йўқлигини аниқлашда, тамаки, резина полимер материаллари, клейлар, портловчи моддалар ва бошқа объектларни текширишда, ҳид таркибини тадқиқ этишда, суюқлик ва газ таркибини белгилашда фойдаланилади.

Полиграфия услуги “полиграф” деб аталувчи махсус прибор орқали амалга оширилади. Мазкур услуб суюқ моддаларни, ўқ отиш снарядларини, металллар, заҳарли моддалардан қолган изларни аниқлашда қўлланилади.

Радиоактивликка оид таҳлил. Материаллар ва моддаларни тадқиқ этишда яна бир юқори таъсирчан услуб радиоактивликка оид таҳлил қўлланилиши мумкин. Бу услуб объект ядро реакторида нурлатилганда унда пайдо бўладиган сунъий радиоактивликни ўрганишга асосланган.

Криминалистик техниканинг бу услуги яқиндан ўқ узилганда, тўсиқларда қолган изларни, ўқ узган одамда қолган изларни, биологик объектлардаги заҳарли моддаларни, био-

логик тўқималардаги микро элементларни аниқлашда қўлланилади.

Фан-техника тараққиёти шароитида криминалистик техниканинг ривожланиш истиқболлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- фан ва техниканинг умумий тараққиёти негизида криминалистик техниканинг илмий қоидаларини ишлаб чиқиш;

- далилларни тўплаш, тадқиқ этиш, уларга баҳо бериш ва улардан фойдаланишнинг техник-криминалистик восита ва услубларини такомиллаштириш, янгиларини яратиш;

- жинойтчиликка қарши курашда техник-криминалистик воситалари ва йўл-йўриқларини қўллашнинг ҳуқуқий, ташкилий ва бошқа масалаларини ишлаб чиқиш.

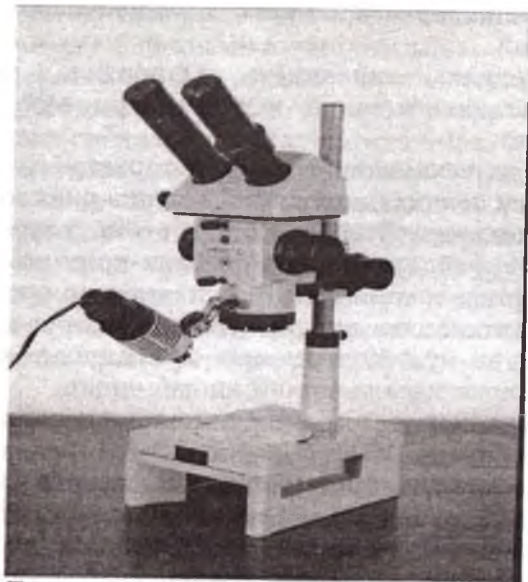
Криминалистик техниканинг тараққиёти икки йўналишда боради.

Бир томондан криминалистик техника муаммоларини умум-назарий жиҳатдан ишлаб чиқилиши ва такомиллаштирилиши, иккинчи томондан далил-исботларни топиш, олиб қўйиш, қайд этиш ва тадқиқ қилиш, улар устида ишлашнинг конкрет техника-криминалистика воситалари ҳамда йўл-йўриқларини ишлаб чиқишга қаратилган.

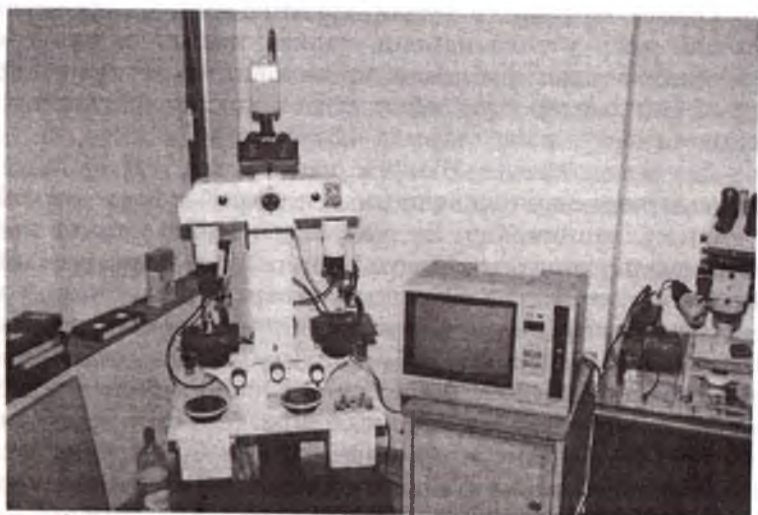
Сўнги вақтларда турли криминалистика объектларини тўплаш, улар устида ишлаш, тадқиқ қилиш ишида компьютер техникасидан фойдаланиш имкониятлари кўзга ташланмоқда. Компьютер дастлабки марта дактилоскопия ва дастхатшунослик тадқиқотларида қўлланилган.

Дактилоскопияда ҳозирги вақтда кодлаштирилган бармоқ изларини машина ёрдамида қидириб топиш ва қиёслаш услуги қўлланилмоқда. Бу услуб дастлабки тарзда кодлаштирилмаган ҳолда махсус қурилма ёрдамида папилляр нақшларни автоматик таниш қоидаларига асослангандир.

Криминалистика фаолиятида бундай воситалардан фойдаланиш воқеа содир бўлган жойда топилган бармоқ изларини компьютер хотирасидаги бармоқ излари билан тезкор равишда солиштириш имконини беради. Махсус ишлаб чиқарилган алгоритм дастури ёрдамида у ёки бу қўлёзма матнини бажарган шахсни идентификациялаш имкониятини вужудга келтиради.

1-расм, Биологик текширув микрокопининг умумий кўриниши «МБС-10»

2-расм, Объектларни қиёслаб текширув микрокопи МИМ-2

3-§ Криминалистик техниканинг тергов ва тезкор-қидирув ишларида қўлланилиши

Криминалистик техникани тезкор ходимлар, терговчилар мутахассис криминалистлар, суд ўз ваколати доираларида қўллайдилар. Бундай техника жумласига терговчилар ва криминалистика экспертизаси бўлимларининг ходимлари фойдаланадиган илмий-техника воситаларининг комплектлари, кўчма криминалистика лабораториялари, овоз ёзиш апаратуралари киради. Жиноятларни олдини олиш ва жиноятларни жадал аниқлаш, жиноятчиларни қидириш ва ушлаш учун тезкор ишларда қўлланиладиган воситалар, турли хил сигнал берувчи қўриқлаш қурилмалари, ҳужжатларни қалбакилаштиришдан ҳимоялаш воситалари-кимёвий жиҳозлар ҳам криминалистик техника жумласига киради.

Криминалистик техника воситаларидан тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишда, кўздан кечириш, тинтув, сўроқ, эксперимент ва бошқа тергов ҳаракатларини бажаришда ва ашёвий далилларни ўрганиш, видео, кино ҳужжатларини кўриш, магнит ёзувларини эшитиш ва бошқа вақтларда фойдаланадилар.

Криминалистик техника тезкор-қидирув фаолияти билан боғлиқ ишларни исбот қилишда, далиллар қидириб топишда, жиноятларни очиш ва уларнинг олдини олишда ҳамда зарур маълумотларни аниқлаш, қайд этиш ва тадқиқ қилишда фойдаланилади.

Тергов ҳаракатлари жараёнида криминалистик техника жиноятнинг моддий ҳолатини қайд этиш, далилларни топиш, олиш ва сақлаш, уларни тақдим этиш ва объектларни экспертизага тайёрлаш чоғида қўлланилади.

Тезкор-қидирув тадбирлари ва тергов ҳаракатлари ўтказилишида иштирок этаётган мутахассислар техника воситалари ва услубларини қўллаш орқали тезкор-қидирув ходимларига амалий ёрдам кўрсатадилар, маслаҳатлар берадилар.

Криминалистик техникадан тегишли қонун ҳужжатлари нормаларига, вазирликлар прокуратура қарорларига мувофиқ фойдаланилади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 91, 106-моддаларида техника воситалари ва услубларининг айримларини (фотография, овоз ёзиш, моддий нусхалар, чизмалар) қўллаш ҳақида тўғридан-тўғри

кўрсатилган. Қонун ости ҳужжатларида криминалистик техника воситаларидан фойдаланиш тартиб-қоидалари батафсил ифодаб берилган.

Ишларни судда кўришда криминалистик техника воситалари ва услубларидан фойдаланишга маълум шартлар билан йўл қўйилади. Чунончи, бунда фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатлари бузилмаслиги; уларнинг ҳаёти ва соғлигига хавф солинмаслиги; ахлоқ ва этика нормаларига эътибор берилиши; ахборот манбалари - излар, ашёларни сақлаб қолинишнинг таъминланиши, шунингдек, ахборотнинг ўзи (масалан, экспертиза ва дастлабки тадқиқотлар ўтказиш, суратга олиш, видео ва овоз ёзиш, кўрсатмалар моддий нусхалар ва чизмалар) бузилмаслиги; воситалар ва услублардан тўғри фойдаланиш учун объектив шарт-шароитлар мавжуд бўлиши лозим.

Бундай шартнинг биринчиси - криминалистик техника воситалари ва услубларининг илмий жиҳатдан ўзига хослиги ва пухта бўлишидир. Ҳар қандай техник воситаси, шу жумладан, махсус материаллар ва моддалар, уларнинг қўллаш услуби тиббиёт воситалари каби қатъий равишда илмий маълумотларга асосланган, ваколатли органларнинг синовидан ўтган ва улар томонидан экспертиза ва жинойт-қидирув амалиёти учун тавсия этилган бўлиши керак. Бунинг учун техника-криминалистика воситалари ёрдамида тўғри ва пухта ахборот олинишини таъминлаш лозим. Шундагина жинойт ишини тергов қилишда объектив натижага эришиш мумкин бўлади.

Криминалистик техниканинг юқорида санаб ўтилган барча субъектлар томонидан юксак малака билан қўлланилиши-иккинчи муҳим шартдир. Бу шартни руёбга чиқариш-техника воситалари ва услубларини мукамал билиш ва улардан тўғри фойдаланишни тақозо этади. Бунда жинойт-процессуал қонунининг энг муҳим талаблари сифатида объектив ёндашув ҳар томонлама ва тўлиқ бўлиши зарур.

Тергов ҳаракатлари баённомаларида ва криминалистика экспертизаси хулосаларида дастлабки текширув материаллари, криминалистик техника воситалари ва услубларини қўллаш шароитлари, тартиби ва натижаларини акс эттириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунда техника воситалари қўлланганлиги ўз тасдигини топади, муайян бир маълумотни техника воситаси ва услубини қўллаш йўли билан текшириш,

тергов ҳаракатлари (кўздан кечириш, эксперимент ўтказиш, кўрсатувни воқеа содир бўлган жойда текшириш) жараёнлари ёки натижаларини тиклаш имконияти яратилади.

Тергов ҳаракатларини ўтказиш жараёнида, тезкор-қидирув тадбирларини амалга оширишда техника воситаларини ўзида жамлаган “тезкор” сумка жуда қўл келади. Турли изларни, ашёларни топиш, кузатиш, кўчириб олиш ва қайд этиш учун зарур техник воситалар тергов ва тезкор ходимларга мўлжалланган мазкур сумкада жойлашган.

«Тезкор» сумкасида қуйидагилар мавжуд:

- фото ва видео тасвирга оладиган аппаратуралар;
- турли изларни мустаҳкамлаш ва кўчириб олишга ишлатиладиган восита-асбоблар;

- тери каштасидан қоладиган, кўзга кўринмайдиган изларни кўринарли қилиб, кўчириб олишга қўлланадиган воситалар;

- ўлчов ва оптик (лупалар) асбоблар;

- ёзиш-чизмалар тайёрлаш, қайд этиш воситалари

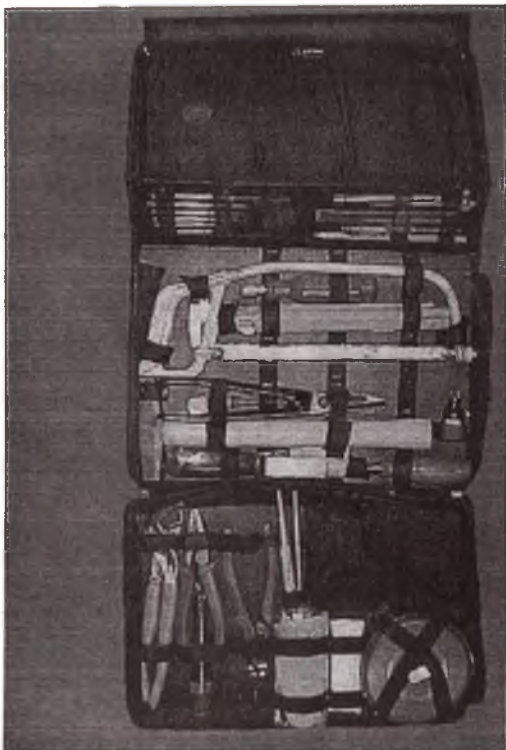
Ҳозирги вақтда криминалистик техника воситалари билан жиҳозланган автолаборатория ва алоҳида махсус прокурор криминалист кабинетлари ҳам фаолият кўрсатмоқда.

1-схема.

2-схема.

3-расм, Тергов сумкасининг ички кўриниши

4-рasm, Тергов сумкасидаги баъзи асбоблар

1-§ Криминалистик фотография тушунчаси, унинг қўлланиш шакллари

Суд фотографияси муҳим криминалистик соҳалардан ҳисобланиб, унинг жиноятчиликка қарши курашдаги ўрни каттадир. ЖПКнинг 91-моддасида айтилишича, далилларни қайд этишда баённома тузиш билан бир қаторда овоз ёзиш, видеоёзув, кинотасвир, фотосуратга тушириш, қолиплар тайёрлаш, нусхалар олиш, режалар, схемалар тайёрлаш ва ахборотни акс эттиришнинг бошқа усуллари қўлланиши мумкин. Шундай экан, суд фотографияси ҳодиса жойини кўздан кечиришда, тергов экспериментида, мурдани эксгумация қилишда, олиб қўйиш ва тинтувда, таниб олиш учун кўрсатишда ва бошқа тергов ҳаракатларини ўтказишда далилларни мустақкамловчи ва акс эттирувчи восита сифатида қўлланилади.

Криминалистик фотография деганда тергов ҳаракатлари ва тезкор-қидирув тадбирларида, шунингдек, эксперт текширувларида қўлланиладиган илмий ишлаб чиқилган суратга туширишнинг усуллари тизимига айтилади.

Фотосуратлар тергов ҳаракатлари баённомаларига ёки эксперт хулосаларига илова қилинади. Улар расмий равишда туширилган объектларни акс эттириб: предмет (из) аломатларини; тергов ҳаракатлари олиб борилган шароитни; эксперт текширув натижаларини идрок этишга имкон беради. Бундай тасвир баённоманинг тасвирлов қисмини (эксперт хулосасининг текширув қисмини) тўлдирибгина қолмай, балки оғзаки тасвирлаш орқали идрок этилиши қийин бўлган аломатлар ва шароитларни тушуниш имконини беради. Суратга тушириш мустақкамлашнинг объектив шакли сифатида акс эттириш оғзаки усулига нисбатан бир қатор афзалликларга эга: олинган суратларнинг расмийлаштирилганлиги, уларнинг яққоллиги, маълумот узатишда юқори даражада аниқлиги, акс эттириш жараёнининг нисбатан тезлиги буларнинг барчаси замонавий фотоаппаратуралардан фойдаланган ҳолда далилларни мустақкамлашнинг энг муҳим усулларида бири бўлиб қолди.

Криминалистик фотография ишончли акс эттиришнинг ва илмий-текширув усулларининг мажмуи сифатида ҳозирги амалиётда кенг қўлланилади.

Мазкур кўшимча воситалардан фойдаланилганлиги ҳақида тегишлича тергов ҳаракати баённомаси ёки суд мажлиси баённомасида акс эттирилади. Шунингдек, ЖПКнинг 127-моддасида айтилишича, шахсни таниб олиш учун кўрсатишнинг иложи бўлмаганда, ёхуд хавфсизликни таъминлаш мақсадида унинг фотосуратидан фойдаланиш мумкин. Бунда тергов ҳаракатлари баённомасига ёки суд мажлиси баённомасига фотожадвал илова қилинади. ЖПКнинг 136-моддасида айтилишича, кўздан кечириш чоғида суриштирувчи, терговчи ёки суд фотосуратга туширади.

Криминалистик фотографиянинг метод ва усуллари, мақсадларига кўра далилларни мустаҳкамловчи ва текширадиган бўлиши мумкин. Мустаҳкамловчи методларга панорама, ўлчовчи, репродукциявий, стереоскопик, таниб олинган ва катта масштабли суратга тушириш киради. Текширадиган микросуратга тушириш, тасвир контрастини кучайтириш мақсадида суратга тушириш ва кўринмас спектр нурларида суратга тушириш каби мустаҳкамловчи методлар қуролланмаган кўз билан кўриш имкони бўлган, текширадиган суратга тушириш аломатларини акс эттириш учун хизмат қилади. Текширув методлари ёрдамида ҳужжатлардаги қалбакилаштириш излари аниқланади, микроаломатлар ўрганилади ва ҳоказо.

Криминалистик фотография қуйидаги турларга бўлинади:

- 1) суд-тергов фотографияси;
- 2) тезкор-қидирув фотографияси;
- 3) суд-эксперт фотографияси;

Суд-тергов ва тезкор-қидирув фотографиясида мустаҳкамловчи методлар қўлланилади. Суд-эксперт фотографиясида ҳам мустаҳкамловчи, ҳам текширувчи методлардан фойдаланилади. Суд-тергов фотографияси қуйидаги ҳолларда қўлланилади:

- 1) ҳодиса жойини, мурдани, ашёвий далилларни, ҳужжатларни кўздан кечиришда;
- 2) тирик шахсларни гувоҳлантиришда;
- 3) тинтув ўтказишда;

- 4) тергов эксперименти жараёнида;
- 5) таниб олиш учун кўрсатишда;
- 6) тирик шахсларни ва мурдаларни рўйхатдан ўтказишда.

Эксперт фотографияси барча турдаги криминалистик экспертизаларда ва кўпгина бошқа турдаги экспертизалар (суд-тиббий, суд-автотехник, суд ёнгин-техник ва бошқалар)да қўлланилади.

Бу методлар билан бир қаторда хусусий методлар қўлланилиб, буларга ориентир, обзор, детал ва марказий суръатга тушириш киради.

У ёки бу турдаги суратга туширишдан фойдаланган ҳолда, далилий аҳамиятга эга бўлган объект ва фактларни энг яхши тасвирга туширишни таъминловчи суратга туширишнинг метод ва усуллари танланади.

КРИМИНАЛИСТИК ФОТОСУРАТ, КИНОТАСВИР ВА ВИДЕОЁЗУВЛАР ТИЗИМИ

Акс эттирувчи тасвирлар

Тадқиқий тасвирлар

Тасвирларнинг услублари

Тасвирларнинг турлари

Оддий

Панорамали (чизиқли,
доиравий)

Мулжалли

Ҳажмли (стерео)

Обзорли

Макро

Мазмунли

Репродукцияли

Деталли

Ўлчовли (масштабли)

Таниб олиш учун

Телеобъектив билан
суратга олиш

2-§ Криминалистик фотография методлари

Панорамали суратга олиш қизиқтирган объектни тўлиқ, ҳатто кенг бурчакли объектив суратга олиш имкони бўлмаганида ёки суратга туширилаётган объектдан етарли масофадан олиш имкони бўлмаганида қўлланилади.

Панорамали суратга олиш махсус аппарат ёрдамида амалга оширилади ёки объект булақларга бўлиб суратга олинади ва бунда бир хил масофадан бир неча марта суратлар олинади. Ҳар бир сурат олдинги суратда туширилган ҳудуднинг бир чеккасини, унинг 10 фоизини қамраб олиши керак. Барча суратлар бир хил шароитларда (масофа, ёруғлик, диафрагма, ва ҳоказо) туширилиши лозим. Аппарат ўрнатилишининг тўғрилиги видеоискателга қараб аниқланади. Бунда кадрнинг чеккасида бўлган бирор деталга эътибор қилинади. Бу детал кейинги кадрни олишда ориентир бўлиб хизмат қилади ва бу кадрда ҳам ифода этилиши керак. Зарур ҳолларда сунъий ориентацияларга (қозиқча ва ҳоказо) мурожаат этилиши мумкин. Бундай йўсинда олинган негативлар бир хил шароитдаги фотонашрда тайёрланади. Булар уларда мавжуд бўлган умумий чизиқларига кўра кесилади ва бир-бирига ёпиштирилади.

Панорамали усулда суратга олиш вертикал ва горизонтал тарзда бажарилиши мумкин. Вертикал усулда фазо ёки тик ҳолатдаги объектни, горизонталда эса узоқдан кўриниб турган участкалар суратга олиниши мумкин.

Ҳозирги амалиётда кўпроқ горизонтал усуллар қўлланилади. Бунда тўғри чизиқли ва айланма усуллардан фойдаланиш мумкин.

Тўғри чизиқ бўйича панорамали суратга олишда лозим бўлган участка қаршисида тўғри чизиқ ҳосил қилиниб, шу чизиқ бўйича бир неча нуқталарга тўхталиб сурат олинади.

Тўғри чизиқли съёмкада фотоаппарат суратга туширилувчи участканинг олдида параллел қўйилади. Бунда шкала ёрдамида олдинги план билан аппарат оралиги бир хил бўлиши назорат қилинади. Айниқса фотоаппарат қийшаймаганлиги текширилиб кузатилади.

Айланма усулдаги фотоаппарат штатив ўқлар атрофида горизонтал текислик бўйича айлантирилади. Айланма съёмка объективнинг олдинги плани аппаратдан анча узоқ бўлганида қўлланилади (масалан, катта ҳовлини унинг марказидан су-

ратга олиш), акс ҳолда жиддий перспектив бузилишлар бўлади. Панорамали суратга олиш махсус аппаратура ёрдамида ҳам амалга оширилиши мумкин. Россияда «ФТ-2» ва «Горизонт» панорама аппаратлари ишлаб чиқарилган. Бундай аппаратлар горизонтал бўйича 120 градус бурчакда суратга олиш имконини берадиган «ФТ-2» аппаратининг негатив сурати 24x100 мм, яъни 3та оддий кадрдан узун, «Горизонт» аппарати эса- 24x57,5мм.

Кўрсатилган аппаратлардаги чизиқлар эгри қилиб қўйилади. Шу эгри чизиқ бўйича затвор тугмачаси босилганидан сўнг фотоаппарат объективи айланади. Фотоаппарат объективининг фокуси доимий қотирилган бўлади. Панорама усулида ҳодиса жойи, тинтув жойи ва тергов эксперимент ўтказиладиган жойлар суратга олинади.

Стереоскопик суратга олиш предметларни кенг ҳажмда идрок этиш имконини беради, бу эса уларнинг шакли ва ўзаро жойлашганлиги ҳақида кенгроқ тасаввур беради. У стереоскопик суратга олиш базаси деб аталувчи масофадан бир-биридан узоқликда жойлашган иккита нуқтадан олиш имконини кўрсатади. Базиснинг масофаси одам кўзи қорачиглари орасидаги масофа (65-70 мм) га тенг. Шундай қилиб ҳар бир нуқтадан олинган тасвирлар худди чап ёки ўнг кўз билан алоҳида-алоҳида кўрилиши мумкин каби бўлади. Олинган суратларга шундай ишлов бериладики, ҳар бир сурат 42/36 ммга тенг бўлиши керак. Ҳар бир расм картонга ёпиштирилади (ўнги ўнгга, чапи чапга) ва бунда улар орасидаги масофа 65 ммга тенг бўлиши керак. Бундай сурат жуфт стереоскоп орқали томоша қилинади. Мосламанинг тузилиши стереожуфтликни яхшироқ ҳажмли эффе́кт олиниши учун окулярлардан узоқлаштириш ва яқинлаштириш имконини беради.

Стереосъёмка турли усулларда амалга оширилади.

Икки нуқтада суратга олиш учун (1-усул) кичик форматли бўлмиш «ЗОРКИЙ-110», «ЗЕНИТ-122» аппаратларда суратга олишда махсус стереопланка (стереоскопик штатив қурилма) қўлланилади. У кесилган жойида винт ўрнатиладиган темир планкадан иборат. Планкада махсус фотоштатив ўрнатиладиган жой-кесик мавжуд. Кесикнинг чап томонига фотоаппарат кўчма винт билан қотирилади ва биринчи фотосъёмка амалга оширилади. Сўнг фотоаппарат планканинг ўнг томонига сурилади ва яна винт ёрдамида

мустаҳкамланиб, иккинчи сурат олинади. Иккала сурат олиниш шароитлари бир хил бўлиши керак. Иккинчи усул оддий фотоаппаратга стереофотомослама ўрнатишдан иборат.

Учинчи усул махсус стереоскопик фотоаппаратурадан фойдаланишдан иборат. У горизонтал жойлашган объективлар билан таъминланган. Бундай аппаратнинг сурат олиш тезлиги жуфтлаштирилган бўлиб, затворлар синхрон ҳаракат қилади. Объективлар оптик ўқлари орасидаги масофа 65 мм бўлади. Камера тўсиқ орқали иккига бўлинган. Ҳар бир объектив ўзига тегишли бўлган негатив фотоматериалнинг тенг яримини ифода этади.

Стереоскопик фотосъёмкадан детал суратга олишда фойдаланилади. Ўлчамли фотосъёмка объектлар орасидаги масофани билиш имконини беради. Ушбу фотосъёмка икки кўринишда амалга оширилади:

- 1) масштабни фотосъёмка;
- 2) метрик фотосъёмка.

Масштабни фотосъёмка ўлчамларни аниқлаш имконини беради (узунлиги, бўйи ва эни). У ҳужжатларни, предметларни, жиноят қуролларини, изларни ва бошқа ашёвий далилларни суратга олиш имконини беради.

Масштабни фотосъёмкада объект билан биргаликда масштабни чизғич қўлланилади. Объект неча баравар кичрайса, у ҳам шунча даражада кичраяди, шунда у кейинчалик барча параметрлар бўйича ўлчанса бўлади. Бундай бир хил кичрайишга эришиш учун, масштаб суратга олишда иккита шартга риоя қилиш керак бўлади:

- 1) чизғич объектнинг ёнига қўйилибгина қолмасдан суратга олинувчи текислик билан бир йўналишда қўйилиши керак;

- 2) фотоаппарат шундай жойлаштирилиши керакки, объективнинг оптикаси суратга олинувчи текисликка нисбатан перпендикуляр ҳолатда бўлиши лозим. Масштабни чизғични суратга олинувчи объектнинг устига қўйиш тавсия этилмайди, сабаби бунда баъзи деталлар ёпилиб қолиши мумкин.

Метрик суратга олиш суратга олинган объектнинг нафақат ҳажми, балки улар орасидаги аниқ масофа ҳақида тасаввурга эга бўлиш имконини беради. Метрли фотография усулида метрли суратга олишдан обзорли ва марказли суратга олишда зарур бўлганида қўлланилади.

Катта масштабли съёмка майда изларни, майда предметларни ва уларнинг деталларини акс эттиришда қўлланилади. Қапчиги икки баравар чўзиладиган ёки объективга ўрнатиладиган мослама ёрдамида объектни табиий катталикда олиш мумкин. Кичик форматли фотоаппаратларда суратга олиш анча қийин. Улар энг яқини бир метр масофадан сурат олиш имконини беради (баъзилари 0,5м масофадан). Биринчи ҳолда фотографик кўпайтириш коэффициенти 19-20, иккинчи ҳолда 11-12 баравар бўлади.

Репродукциявий фотосъёмка усули объектнинг юзини: ҳужжатларни, чизма, фотосуратни, қўлда чизилган расмларни, лойиҳаларни натурал катталаштирилган ва кичиклаштирилган ҳолда суратга олиш (фото нусха кўчириш) учун қўлланилади. Репродукциявий усул икки турда бўлади:

- 1) фотоаппарат ёрдамида;
- 2) контакт усулда.

Репродукциявий суратга олиш ҳужжатларнинг ҳамма турларини далилий ашё қилиб кўрсатиш учун расмийлаштирилади. Бундай суратлардан тезкор мақсадларда кўздан кечириш баённомаларини тўлдириш, шунингдек, шу ҳужжатларни экспертиза қилиш учун фойдаланилади. Контакт репродукция усулида суратга олиш учун рефлексли қоғозлар ишлатилади. Улар асосан турли хилдаги ҳужжатларнинг чизма, схема нусхаларини олиш учун фойдаланилади. Рефлексли қоғоз эмулсия томони билан нусхаси олинаётган оригинал ҳужжатнинг устига тиниқ шиша билан ёпилади ва тепасидан тўғри ёруғлик берилади. Олинган негатив билан нусхаларни кўпайтириш мумкин бўлади.

Рефлекс фотография учун махсус рефлекс ёки оддий фотоқоғоз ишлатилиб, у юқори контрастли ёки асоси юпқа бўлиши керак. Иш қизил ёруғликда амалга оширилади. Рефлекс қоғоз суратнинг устига шундай қўйиладик, унинг эмулсия қатлами ҳужжат устига тегиб туриши лозим. Текисроқ бўлиши учун унинг устига юқорида айтилганидек, ойна қўйилиши мумкин. Ундан ёруғлик манбаи шундай масофада ўрнатилиши керакки, у бутун суратга олинувчи текисликни бир хилда ёритиши керак. Бунда ёруғлик фотоқоғоз орқали ўтиб суратга олинувчи ҳужжатнинг турли участкаларида акс этади ва фотоқатламда беркитилган сурат қолдирилади. Акс эттирилган нусха ўзида ҳужжатнинг негатив тасвирини ифо-

да этади. Сўнг рефлекс фотография орқали бу негатив нусхадан ҳужжатнинг позитив нусхаси тайёрланади.

Таниб олиш учун суратга олиш тирик шахсларни ва мурдаларни қуйидаги мақсадларда суратга олиш учун қўлланилади:

- 1) рўйхатга олиш учун;
- 2) таниб олиш учун кўрсатиш учун;
- 3) эксперт тадқиқоти учун.

Тирик шахсларни суратга тушириш қоида бўйича икки ҳолатда амалга оширилади: фас-туғридан ва ўнг-чап томонидан. Юз қисмининг алоҳида хусусиятлари бўлса, иккала томондан ҳам суратга туширилади. Суратга туширишда бош тик ҳолатда бўлишига эътибор қилиш керак. Ён томонидан суратга туширишда сочлар қулоқ ёки унинг қисмини беркитмаслиги лозим. Суратнинг фони оч кулранг нейтрал сидирга бўлиши керак. Агар фон сифатида ишлатиладиган экран бўлмаса, суратга туширилувчи оч ранг девор олдида туриши зарур, лекин бошнинг сояси деворга тушмаслиги учун девор ва у орасидаги масофа бир метрга яқин бўлиши керак. Суратга туширишда ёруғликка эътибор қилиш жоиз, яъни у жуда текис ва ёйилган бўлмаслиги керак, чунки бундай ёруғлик юзни текис қилиб, контурларсиз кўрсатади. Энг яхши натижаларга 45 даража остида бурчакда берилган умумий ёйилган ёруғлик шароитида эришилади.

Таниб олиш учун суратга туширилганда юз тасвири натурал катталигининг 1/7 қисмини ташкил қилиши тавсия этилади. Лекин бундай даражадаги кичкиналаштиришга фақат 6x9, 19x12 ва ундан кўпроқ ҳажмдаги кадрли фотоаппаратлар ёрдамида эришиш мумкин.

Мурдани таниб олиш учун суратга тушириш қуйидаги тартибда амалга оширилади: дастлаб, суд-тиббиёт эксперти мурдани қиёфасини тиклашга ҳаракат қилади. Суратга тушириш фас, ўнг ва чап профиль амалга оширилади. Мурдани тик ҳолатда суратга тушириш мумкин. Бунда мурда стулга жойлаштирилади ва боши стулдаги махсус ушлагичга боғлаб қўйилади. Мурда яланғоч ҳолда топилган бўлса, унинг бадани суратга туширилишдан олдин оқ мато билан ўралади. Мурданинг устига бошқа кийимларни кийгизиш нотўғри бўлади, сабаби бу таниб олувчини таниб олиш вақтида адаштириши мумкин.

Суратга туширишнинг хусусий усуллари воқеа содир бўлган жойни суратга олиш баённомасини тасвирий қилиб мустаҳкамлашга ва ашёвий далилларнинг фотонусхаларини жиноят ишига қўшиб қўйишга ёрдам беради. Воқеа содир бўлган жойни ўз вақтида кечикмай суратга олиш муҳим аҳамиятга эга. Терговчи воқеа содир бўлган жойда олган суратларининг натижалари унумли бўлиши учун:

1) воқеа содир бўлган жойдан бошқа манфаатдор шахсларни четлатиш;

2) вазиятнинг ўз ҳолатича сақланишини, далилий ашёлар ва бошқа предметларнинг дахлсизлигини таъминлаш;

3) воқеа содир бўлган жой ва у ердаги ашёвий далиллар, қўл, оёқ, кийим, транспорт изларини, ташқи муҳит таъсиридан ёмғир ва қордан сақлаш чоралари кўрилиши керак.

Статик кўздан кечириш чоғида жойлардаги объектлар қандай турган бўлса, вазиятни ўзгартирмай, шу ҳолда обзорли, марказли суратга олиш лозим бўлади.

Динамик кўздан кечириш-актив ҳаракат бўлиб воқеа жойини деталли кўриб чиқишдир. Воқеа содир бўлган жойда ўқ отиш қуроллари, гильза, патронлар, излар, ашёвий далиллар синчиклаб кўриб чиқилади, қўлга олиб кўрилади, агар уларни олиб кетишнинг иложи бўлмаса суратга олинади. Суратга олиш объектлари жиноят учун бевосита алоқадор бўлган майдон, кўча, бино, уй, ўрмон, темир йўл, томорқа ерлар, уйнинг ичидаги кўзга кўринган предметлар ва жиноятдан қолдирилган излар, шунингдек, оёқ кийим, қўл излари, бузилган, синдирилган тўсиқлар, бузиш қуроллари, транспорт воситалари ва уларнинг излари бўлиши мумкин. Булар қўшимча равишда кўргазмали далил бўлиб хизмат қилади. Воқеа содир бўлган жойни кўрсатадиган фотография конкрет мақсадларга мос равишда ҳар бир кўриб чиқиш босқичи бажарилганлигини кўрсатувчи сурат олингандагина тўлиқ бажарилган ҳисобланади. Воқеа жойини суратга олиш қуйидаги турларда амалга оширилади:

А) Воқеа содир бўлган жойни унинг атрофидаги кўриниш билан бирга қўшиб суратга олиш **ориентирли суратга олиш** дейилади. Бундай сурат воқеа содир бўлган жойдаги объектларнинг ташқи кўринишини ва шу воқеага алоқадор жойларни тўлиқ кўрсатиш билан характерланади.

Агар кенг жой майдонини, ундаги бутун вазиятни бирга қўшиб ориентирли суратга олиш зарур бўлиб қолса, унда

кeнг бурчакли объективлар билан ёки панорама усулида суратга олиш зарур бўлади. Айрим ҳолларда воқеа содир бўлган жойда тўсиқлар, яъни баланд бино, дарахтлар бўлса, унинг атрофидаги вазиятни юқоридан туриб суратга олиш мумкин.

Б) Обзорли суратга олиш воқеа содир бўлган жойнинг дастлабки ҳолатини, у қандай кўринишда бўлса, шу кўринишда суратга олишдан иборат. Бунда воқеа содир бўлган жойни тўла ва мазмунли акс эттириш, воқеа тахминан аниқланган жойдан суратга олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Обзорли сурат воқеа содир бўлган жойни тўлиқ акс эттиришдир. Бунда олинган суратлар воқеа содир бўлган жойнинг энг муҳим элементларини, вазиятнинг энг зарур жойини бутун акс эттириши керак. Бундай вақтда воқеа содир бўлган жой билан, жиноят содир бўлган вақтдаги вазиятнинг ҳолати, буюмларнинг ҳолати, предмет излари билан танишиб чиқилади. Обзорли сурат воқеа содир бўлган жойдаги предметлар сонига, суратга олувчининг позициясига, туриш ҳолатига боғлиқ. Бир томондан олинган суратда баъзи деталлар бошқа деталларнинг орқасида яшириниб қолиши мумкин. Шунинг учун обзорли суратни тўрт томондан, яъни тўрт нуқтадан олиш маъқулдир. Воқеа жойидаги қўзғалмайдиган ва кўзга яққол ташланадиган предметлар, очикдаги алоҳида бино, қурилиш, якка турган дарахт, кўча ва шунга ўхшашлар ориентир нуқта қилиб олингани маъқул.

Обзорли суратларни олишда кўпроқ панорама усули қўлланилади. Бунда терговчи воқеа содир бўлган жой билан танишиши, унинг ҳажми ва чегарасини аниқлаши, вазиятни ифодаловчи барча ҳолатларни суратга олиши керак.

В) Марказли (узловой) суратга олиш. Криминалистик нуқтаи назардан воқеа содир бўлган жойда ёки унинг айрим ҳудудида мавжуд бўлган айрим предметларни суратга олиб қўйиш муҳим аҳамиятга эга. Кўп ҳолларда бундай муҳим марказли объект воқеа содир бўлган жойдаги мурда ва унинг атрофидаги излар, қон доғлари, жиноят қуроллари бўлиши мумкин.

Ўғирлик содир бўлган жойдаги эшик, дераза ҳолати, омборнинг очик қолиши, авария содир бўлганда автомобиль ҳалокати ва ҳоказоларни алоҳида тасвирлаш мумкин. Масалан, мурдадаги жароҳатлар, бузилган эшик, дераза, девор ва

бошқа тўсиқлардаги бузиш қуролидан қолган излар, ўқ отиш қуролидан қолган излар мазкур усул билан суратга олинади.

Г) **Деталли суратга олиш.** Деталли суратга олишнинг асосий вазифаси, майда деталларни (далилий ашёларни) суратга олишдир. Масалан, мослама, калит, темир, ёғоч ва бошқа материалнинг майда қисмлари, қўл излари, отилган ўқ ва гильзалар, синган шиша парчалари ва шу каби бошқа объектлар суратга олинади. Деталли суратга олишнинг марказли усулидан фарқи шундаки, айрим деталл, ашёвий далилларни жойдан олиб кетиб, махсус хона ва алоҳида шароитда суратга олиш мумкин. Шу билан бирга суратга олинаётган объектнинг натурал размерини кузатиш мақсадида унинг ёнига ўлчов асбоби (чизғич), сантиметрли лента қўйиб суратга олинади.

Ҳодиса жойини суратга тушириш ҳодиса содир бўлган жойдаги теварак муҳитни, ундаги предметларни, топилган изларни, жиноят қуролларини ва мурдани акс эттириш мақсадида амалга оширилади. Уни турли нуқталардан амалга ошириш тавсия этилади.

Тинтув вақтида суратга тушириш унинг натижаларини акс эттиришга қаратилади. Бунда тинтув олиб борилган жой, хуфия жойлар, жойлашуви, омборлар, тинтув вақтида топилган предметлар суратга туширилади.

Тергов эксперименти вақтида суратга олиш у амалга оширилаётган атроф муҳитни ҳамда эксперимент, ҳам унинг алоҳида этаплари ва натижаларини акс эттиришга қаратилади. Бу фотографик усулда кўриш мумкинлигини текширувчи, бирор бинога маълум бир йўл билан кириш мумкинлигини текширувчи, объектларни у ёки бу жойда жойлаштириш мумкинлигини текширувчи тергов эксперименти натижаларини мустаҳкамлайди.

Ҳужжатларни суратга олиш. Далилий аҳамиятга эга бўлган ҳужжатлардан нусха олиш учун амалга оширилади. Бунда ҳужжат бутунлай ё қисман олиниши мумкин (ундаги муҳр, штамп, имзо, матннинг қисми). Изларни ва ашёвий далилларни суратга олиш бўйича далилий аҳамиятга эга бўлган объектларни акс эттириш учун фойдаланилади. Бунга оёқ, қўл, транспорт воситаларининг излари, бузиш қуроллари ва уларнинг излари, жиноят излари ва бошқа объектлар киради. Ашёвий далилларни суратга туширишда ҳам уларнинг умумий кўриниши, ҳам тергов жараёнида ўрганилиши зарур

бўлган алоҳида ташқи белгилари туширилади. Ашёвий далиллар, турли излар, жиноят қуроллари дастлаб улар топилган жойда суратга олинади. Марказли суратга олиш нафақат ашёвий далилни (пистолет, бузиш қуроллари ва ҳоказо), балки унинг атрофидаги предметларни акс эттиришнинг имконини беради. Сўнг у деталли суратга олиш усулида суратга туширилади. Бунда масштабни чизгич қўлланилиши шарт.

Шунингдек, ёритишга алоҳида эътибор бериш лозим, чунки предмет шакли ва унинг ташқи белгиларини тўғри идрок этиш ёруғликка боғлиқ. Ёруғлик суратга тушириладиган объектларнинг барча деталларини аниқ кўриш имконини бериши керак. Қоида бўйича бир неча ёруғлик манбаидан фойдаланилади. Улардан бири буткул объектни ёритишда қўлланилса, бошқалари алоҳида деталларни ёритишда фойдаланилади.

Предметнинг кўриниши аниқ бўлиши учун у ёруғ фонда суратга туширилади. Соялар бўлмаслиги учун объект қотирилган ойнанинг устига шундай қўйилиши керакки, у нейтрал фондан 10-20 см масофада бўлсин. Ялтироқ предметлар бир қанча қийинчиликларни тугдиради (пичоқ, пистолет, автомобиль қисми ва ҳоказо). Бундай ялтироқлик ёруғликни тўғри тушириш билан йўқ қилинади: ёруғлик бевосита объектга эмас оқ экранга йўналтирилади.

Изларни суратга тушириш.

Қўл изларини суратга олиш одатда икки босқичда амалга оширилади:

1) қўл излари олинган предмет суратга олинади. Бу қўл изларининг жойлашувини кўрсатиш учун зарур;

2) қўл изларининг ўзи. Бармоқларнинг якка излари йирик масштабни суратга олиш методида узунлаштирувчи ҳалқалар ёрдамида суратга олинади. Қўл изларини суратга олишдан олдин уларнинг устига шу мақсадларда қўлланиладиган бирор бир кукун сепилади. Агар қўл изи рангсизлиги туфайли суратга олиниши қийин бўлса, изли предмет эксперт бўлимига жўнатилиши керак.

Оёқ кийим ва транспорт воситалари изларини суратга олиш. Бунда алоҳида ва бир гуруҳ излар суратга олиниши мумкин. Излар жуда узун бўлса ёки кетма-кет жойлашган бўлса, чизиқли панорама қўлланилади. Бунда суратга олинган предмет ёнига масштабни чизгич қўйилади. Айрим оёқ кийим излари изнинг шакли ва ҳажмини, шунингдек, алоҳида

белги ва хусусиятларини акс эттириш учун фойдаланилади. Транспорт воситалари изларини суратга олишда расми аниқ кўринадиган ёки бирор алоҳида белгилари бўлган участкалари суратга олинади.

Бузиш қуроллари ва уларнинг излари дастлаб марказли суратга олиш усулида, кейин эса масштаб усули билан суратга олинади. Бунда фото кадр йўл қўядиган даражада максимал масштабда сурат олиш лозим. Изларнинг шаклига ва алоҳида белгиларига алоҳида эътибор берилади, сабаби бу орқали қуролнинг шакли ва хусусиятлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Фотоаппаратдан тўғри йўналишдаги ва ёйилган ёруғлик шундай берилиши керакки, у из рельефининг хусусиятларини аниқ кўрсатсин. Бўялган текисликни суратга олишда ёруғлик филтрлари қўлланилиши мумкин. Мурдани ҳодиса содир бўлган жойда суратга олиш обзорли суратга олиш қодалари бўйича бажарилади. Кейин эса марказли суратга олинади. Бунда мурдани иккита қарама-қарши томонидан олиш тўғрироқ бўлади; учинчи сурат тепасидан олинади. Агар мурда оёқ ёки боши томонидан суратга олинган бўлса, бу маълум даражада перспектив бузилишларга олиб келади. Бундай суратга олишга фақат истисно ҳолларда йўл қўйилади: ён томонидан суратга олиш имкони бўлмаганида (мурда тор жойда эканлиги сабабли) ёки алоҳида аҳамият касб этган мурданинг ҳолатини акс эттириш учун (номусга тегиб ўлдириш ҳолатида). Мурда топилган ҳолатида суратга туширилгандан сўнг у ағдарилиб ёки кўчирилиб, баданининг кўринмас жойларини суратга олиш мумкин.

Суд фотографияси иш учун далилий аҳамиятга эга бўлган моддий объектлар ва фактларни ёзиб қайд қилиш ва текшириш учун қўлланилади. Фотография усули ўзининг кўргазмали, аниқ ва тезкорлиги билан қайд этишнинг бошқа методларидан бирмунча фарқ қилади.

Текшириш учун суратга олиш мутахассис томонидан лаборатория шароитларида махсус тегишли услублар қўлланган ҳолда амалга оширилади. Аниқ фототехника воситалари ва услубларни танлаб олиш текшириладиган объектлар ва текшириш вазифаларига боғлиқ.

Турли криминалистик экспертизаларни ўтказиш пайтида қуйидаги вазифаларни ҳал қилишга тўғри келиши мумкин:

Кичик ҳажмли объектнинг оддий кўз билан кўриб бўлмайдиган деталларини аниқлаш;

Оддий кўз билан илғаб бўлмайдиган атроф-муҳит фонидан салгина фарқ қилувчи деталларни аниқлаш;

Оддий ёруғликда кўриб бўлмайдиган деталларни аниқлаш.

Бундай масалалар ҳар хил усулларни қўллаш билан ҳал қилинади.

Микро ва макрофотография оддий усул билан текшириб бўлмайдиган ўрта, майда излар ва бошқа деталлар махсус қисқа фокусли объектив ёки фотокамера ёки фотонасадка билан бирлаштирилган ҳолда микроскоп орқали аниқланади ва қайд қилинади.

Биринчи усулда объект 20-30 марта катталаштирилиб берилади ва у макросурат деб юритилади.

Микроскоплар оптик ва электрон микроскоп орқали янада кўп даражада катталаштирилиб берилиши (бир қанча минг марта) мумкин ва макросуратга олиш йўли билан аниқланган излар, деталлар уларнинг катталаштирилган тасвирлари бўйича амалга оширилади.

Суратга олишда микрообъектлар тасвирининг сифати кўп жиҳатдан ёруғликнинг аниқ белгиланишига ва ёритгич йўналиши тўғри танланганлигига, ёритгичнинг кучига боғлиқ, чунки бундай ҳолатда ёруғлик унча кўп бўлмайди.

Контраст, яъни объект ва ундаги деталларнинг кўзга ташланишидаги фарқлар шунчалик суст бўлиши мумкинки, уларни бир-бирдан ажратиш қийин.

Контрастни кучайтириш учун (масалан, қоғоздаги ёзувнинг фарқини) ҳужжат контрастли фотоматериалга тасвирларни устидан қўйиш учун бир марталик контраст фотосуратга олиб, тасвирни фотохимиявий йўл билан кучайтириш услублари билан амалга оширилади.

Рангларни ажратиш ранги ўзгарган, ўйилган, шикастланган (куйдирилган), ўчирилган, матнлар қўшиб ёзилган, айрим чизмаларга ёки ҳарфларга тузатишлар киритилган ҳужжатлар текширилади рангли контрастларни светофильтр билан суратга олиш йўли билан кучайтириш мумкин. Бунда фон ёки деталларни аниқлаш вазифаси қўйилади.

Светофильтрни танлаб олиш учун атрофдаги доира бўйича қўшимча ранглардан фойдаланилади. Қандайдир рангларнинг детали тасвирини кучайтириш учун унга (доира

бўйича мос келадиган) қўшимча ранг берувчи светофильтр олинади, ёруғликни камайтириш учун замонавий ранг светофильтри олинади.

Кўринмас доғларни спектрнинг нурларида суратга олиш (ультрабинафша, инфрақизил, рентген). Ультрабинафша, инфрақизил нурлар, шунингдек, кўринадиган ёруғликнинг айрим зоналари спектрнинг кўринмас зоналаридаги алоҳида моддалар люминесценция ультрабинафша ёки инфрақизил нурларга сезувчан фотоматериаллар билан суратга олинади. Фотоаппаратнинг объективига ЗС-1, ЖЗС-5, ЖЗС-5, ЖС-17 ёки КС-19 светофильтр кийдирилади.

Калталаштирилган ультрабинафша нурлари билан суратга олиш турларини катталаштириш ва ўтказишдаги фарқларга, бинобарин фотоқатламларга бир хил қабул қилинадиган ёки оддий кўз билан қараганда кўринмайдиган айрим моддалар билан таъсир ўтказишга асосланган. Кўп ҳолларда қайтарилган ультрабинафша нурлари орқали суратга олиш химиявий реактивлар билан ўчирилган ҳужжатларни тиклаш мақсадида амалга оширилади.

Фильтр ёрдамида масалан, объектлардаги отилишдан қолган из ёки қон доғларини аниқлаб олиш, сиёҳ тўкилган, учиб кетган ёки хиралашиб қолган хатларни ўқиш мумкин. Бундай объектларни инфрақизил нурлари орқали ИКС-1, ИКС-2 светофильтр ёрдамида инфрахроматик фотоматериал ёки электрон-оптик ўзгартиргич билан оддий фотоматериал орқали суратга олиш мумкин.

Рентген нурларида текширишлар асосан лаборатория шароитларида олиб борилади. Рентген нурлари билан суратга олиш ҳажмли ашёларнинг ички тузилишларини кўриш ва текшириш учун қўлланилади. Рентген нурида текширишда нур ўтмайдиган элементлар қўлланилади ва махсус аппаратда кузатиш йўли билан ёки махсус рентген фотоплёнкаларига олиб текширилади. Криминалистик текширишлар ўтказишда рентген нурларидан ташқари радиоактив нурлан-тиришдан, яъни гамма ва бетта нурларидан фойдаланилади.

Сўнги пайтларда жинойий ҳодисани тўлиқ ва атрофлича қайд қилишнинг замонавий воситалардан бири-тобора кенг қўлланилаётган видеотасвирга олишдир. Илгари видеоёзув бўлмаганда, магнит тасмасига овоз ёзуви, кино ва фототасвир каби далилларни мустаҳкамлашнинг анъанавий усуллари қўлланилган. Фикримизча, бу усулларда бир қатор

камчиликлар мавжуд бўлган. Видеоёзув аппаратлари 70-йилларнинг бошларида жиноят ишларини текширишда фойдаланила бошланди. Бошқа илмий-техник воситаларга нисбатан афзаллиги туфайли видеоёзув нафақат далилларни тўплаш, тергов жараёнлари ва натижаларини мустаҳкамлаш, балки иш бўйича мустақил далил сифатида кенг қўлланиши билан эътиборли дейишга асос бор.

Далилларни мустаҳкамлашнинг график ва фототасвир усулларидан фарқли ўларок, видеоёзув барча маълумотларни динамик тартибда тўлиқ акс эттиради. Видеоёзувни қўллаш тергов ҳаракатларининг бориши, воқеаларнинг ривожини ва жараёнининг ўзи ҳам акс этган тўлиқ ахборот манбаи эканлиги билан ҳам аҳамиятлидир. У ишончли далилий ашёларни қўлга киритишга хизмат қилади. Видеоёзув ҳодисани тергов ҳаракати иштирокчилари қандай кузатган бўлса, шундай ҳолда қайта намоён этади. У алоҳида белгиларни фақат асл ҳолатда эмас, балки секинлаштирилган ёки тезлаштирилган ҳолда намоёйиш этиши, кадрларни тўхтатиш, унда акс эттирилган воқеаларни синчиклаб кузатиш ва изчил ўрганиб чиқиш учун қулайдир. Бу нафақат дастлабки тергов, балки суд учун ҳам алоҳида аҳамиятга молик. Хусусан, судланувчиларнинг дастлабки терговда берган кўрсатувларини, маълумотларини ўзгартириши ва бошқа йўллар билан дастлабки тергов материалларининг далилий аҳамиятини йўқотишга уриниши текширилганда айниқса қўл келади.

Видеомагнитофон техникасининг афзаллиги шундаки, изларни суратга олиш, тергов ҳаракатлари ўтказишда етарли бўлмаган жиҳатларни тўлдиришда қўллаш мумкин (ёмон об-ҳавода, қоронғи жойларда). Қонунга кўра, кинотасвирдан фойдаланганда албатта юқори таъсирчан сурат тасмаси бўлиши керак. Видеоёзувда эса тунги вақтда, очиқ, воқеа содир бўлган жойларни кўздан кечиришда қўшимча ва сунъий ёруғликдан фойдаланилса ҳам бўлади. Хусусан, "Panasonic" видеокамералари учун ноқулай шароитларда ҳам корпусида жойлашган галоген чироқ нури қуввати етарли бўлади. Бундан ташқари, қўшимча ёруғликни қўллаш ва ёритишнинг бошқа усулларини қўллаш ҳам мумкин. Видеоёзувни кинотасвир, видеофонограмма билан боғлиқ тарзда таржима қилинган фильмнинг турли кўриниши сифатида кўриб чиқиш мумкин. Бунда у кинотасвир аппаратидаги

ифода ёруғлик плёнкасида эмас, балки видеомагнитофондаги магнит видеотасмасида мустаҳкамланиши билан фарқланади. Хуллас, видеоёзув воқеани қайд этишнинг энг қулай ва ишончли воситаси бўлиб, шубҳага йўл қўймаслиги билан устувордир. Видеоёзувлар кинотасвир билан солиштирилганда тезкор ва аниқ иқтисодий афзалликларга ҳам эга. Унинг яна бир афзал жиҳати оқ ва қора киноманбалари билан солиштириганда уларга нисбатан кенгроқ ахборот доирасига эга рангли видеотасмалардан фойдаланиш имконияти мавжудлигидир.

Кинотасвирни кимёвий қайта ишлашда унинг сифати юқори бўлиши ҳамда тўлиқ яроқли бўлишига кафолат бўлмайди. Киноплёнкани монтаж қилишда ҳам хатоларга йўл қўйилиши мумкин. Кинокамерадан фарқли ўлароқ, видеокамера автоматик тартибда ишлайди, видеомагнитофонни телевизион аппаратга улаш ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди. Видеоёзувнинг ўрни шундаки, видеомагнит тасмаси ҳеч қандай қайта ишлашни талаб қилмайди, балки кўп маротаба ишлатилиши, видеоёзувни тергов ҳаракатини тасвирга олиш тугаши биланоқ намоиш этиш мумкин.

Видеоёзув тергов ҳаракати баённомасида ёзилган айрим ҳолатларни тўлиқ ва аниқ бериш, шунингдек, унда айрим сабабларга кўра ёзилмаган предмет ва ҳодисаларни акс эттириш учун фойдаланилади, терговчи йўл қўйган камчиликларни тўлдиради, баённомада ёзилган деталларни кўриш ва уларни тасаввур қилиш имконини беради. Шунингдек, ишни тўғри ҳал қилишда аҳамиятли ҳолатлар ҳақида объектив маълумотларни ўзида мужассам этади. У қулай ва вақтни иқтисод қилиши билан ҳам афзалдир. Шу сабабли видеоёзув техникасини авваламбор терговни қизиқтирувчи ҳодисалар, манбалар ва динамик ҳаракатдаги объектларни қайта тиклаш ва қайд этиш учун қўллаш мақсадга мувофиқ.

Видеоёзув техникаси, воқеа жойини кўздан кечириш, у ер ҳолат мураккаб ва тез ўзгарадиган бўлса, масалан, ёнгин, сув тошқини, портлаш, транспорт ҳалокати ёки воқеа натижалари билан боғлиқ, қайта тиклаш ишларини қайд этиш ҳолларида самара беради. Видеокамера воқеанинг умумий тасвири, масалан, ёнгин белгиларини батафсил ўрганиб чиқишда ёрдам беради. Айрим ҳолларда ҳатто унинг

юз бериш сабабларини аниқлаш, олов тарқалиш йўналишини белгилашда қўл келади. Агар ёнғин жойи ўрмон ҳудуди бўлса, майдон тарафлари бўйича юқоридан кўриниши вертолётдан фойдаланган ҳолда амалга оширилиши мумкин.

Видеоёзув техникасини маст ҳолда жиноят содир этган шахсларни ушлаб туришда, айниқса, йўл-транспорт ҳодисаларида қўлга олинганлар спиртли ичимлик истеъмол қилганлигини текширишга розилик бермаганда, ушлаб турилганда ёки ҳибсга олинганда жиноятчи жиноят изларини, ашёвий далилларни, ҳужжатларни йўқ қилиш ёки зарар етказиш хавфини туғдирганда қўллаш мақсадга мувофиқдир. Бу эса тасвир судда намоиш этилганда шахснинг айбдорлигини тасдиқловчи бошқа далиллар қаторидан жой олиши мумкин. Шунингдек, видеоёзувни фош қилувчи далилларни қайд этишда, масалан, кўп миқдордаги қурилиш манбаларини йўқотиш, олиб қўйиш билан боғлиқ тинтув ўтказишда қўллаш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Видеоёзувни шахсни таниб олиш учун кўрсатиш пайтида ҳам қўллаш керак. Чунки, баъзан шубҳали ҳолатлар бўлиши мумкин, видеоманитофон эса таниб олиш бўйича хусусиятларни судда кўрсатиш йўли билан уларнинг ишончлилигини оширади.

Видеоёзув ҳужжат ва предметларни таниб олиш учун кўрсатишда ҳам фойдалидир. Видеоёзув техникаси ҳаёти хавф остида турган жабрланувчидан тушунтириш олишда ёки кичик ёшдаги шахслар сўроқ қилинганда фойда беради. Видеоёзувни манфаатдор шахсларнинг тазйиқи натижасида ўзларининг дастлабки ҳақиқий кўрсатувларини ўзгартириш мумкин бўлган гувоҳни (жабрланувчини) сўроқ қилишда, шунингдек, сўроқ қилишнинг ноқонуний усуллари қўлланганлиги ҳақидаги ариза бериш мумкин бўлганда ва ўз кўрсатувларини ўзгартирадиган айбланувчини сўроқ қилишда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Видеоёзув тергов экспериментлари ўтказилганда, иш бўйича ҳақиқатни тиклаш ва далилларни мустаҳкамлашда ҳам беқиёс ёрдам беради.

Баъзи ҳолларда прокурор, суд, адвокат ва тергов ҳаракатининг бошқа иштирокчилари видеофонограммани кўриб, тергов экспериментининг муҳим процессуал шароитларига риоя қилинган ёки қилинмаганлиги, баённомада ўтказилган тажриба ва унинг натижалари

ўртасида қарама-қарши фикрлар бор ёки йўқлиги ҳақида муҳокама қилиш имкониятини қўлга киритадилар.

Видеоёзув ўзгарувчан ҳоллардаги маълум объект ва ҳодисаларни кўриш зарурати туғилганда, маълум шахснинг ҳодисаларни кўриши зарурати туғилганда, маълум шахснинг аниқ вақт оралиғида касбга хос билимларни қўллаш билан бирор усулда маълум ҳаракатни содир этиш имкониятини текшириш каби тергов экспериментларини ўтказишда кўпроқ фойдалидир.

Далилларни видеоёзув техникаси ёрдамида қайд этишнинг янги усули процессуал меъёрларга зид келмайди ва жиноят ишини текширишнинг самарасини ҳамда дастлабки тергов материалларининг далил манбалари баҳосини оширади.

5-расм, Мурданинг топилган жойида икки томондан расмга олиш

6-расм, Жиноят содир бўлган бинонинг ташқи кўриниши (обзорли суръатга олиш)

7-расм, Криминалистика фотолабораторияси

3-§ Суратга ва видео-тасвирга тушириш натижаларини процессуал расмийлаштириш

Жиноятни очишда ва тергов олиб боришда суд фотографияси суратларни етарли даражада юқори сифатли бўлишини таъминлаши керак. Фотография суратга олинган ҳолат ва вазиятнинг белгиларини ва маълум объектларини тўла тасвирлай олиши лозим. Суд фотографияси далилларни тасдиқлабгина қолмай, исботлаш жараёнинини ҳам енгиллаштиради. Фотосуратлар баённомага илова қилинади, аммо бу нарса терговчини баённома ёзишдан озод қилмайди. Олдинги олинган суратлар ҳам изоҳлаб ёзилиши керак. Фотография ташқи кўринишни кўрсатади, холос, аммо терговчининг сўз билан айтадиганларини (материалнинг қаттиқ, юмшоқлиги, аҳамият даражаси, структурасини) кўрсата олмайди.

Криминалистик фотосуратлар тергов ҳаракати баённомасида ўз аксини топади. Кўздан кечириш баённомасида олинаётган объектнинг номи, фотоаппарат модели, объектив маркаси, ёруғлик тури, (табiiй, сунъий), негатив фотоматериалларнинг спектрал сезгирлиги, фотография усули, суратга олинган кадрлар сони, диафрагмаси, выдержкаси кўрсатилади. Масштаб билан суратга олинмаган бўлса, масофани кўрсатувчи шкаладаги метри кўрсатилади. Фотоаппа-

рат модели ва объектив маркаси воқеа содир бўлган ҳолатни реконструкция қилиш учун керак бўлади. Ёруғлик тури, ёруғлик фильтри ва фотоматериалларнинг сезгирлигини кўрсатиш предмет ёки деталнинг ёруғлик даражаси кўз билан қараганда баҳо бериш учун керак бўлади. Суратдаги предметларнинг ранги ва фотоматериалларнинг турига қараб суратда у ёки бу камчиликлар бўлиши мумкин. Масалан, қизил, ҳаворанг, кўк, жигаррангли предметлар ўзининг рангидан тўқроқ чиқади. Фотоаппарат билан суратга олинганда нуқталар воқеа содир бўлган жойда тартиб номери билан белгиланиши ва тайёрланган фотосуратга мос келиши керак.

Гувоҳ, айбланувчининг кўрсатуви билан воқеа жойини суратга олганда баённомада суратга олинган объектлар фотография усуллари, олинган сони кўрсатилади. Бир объект устида бир неча шахсларнинг кўрсатув фикри бўлиши учун ҳар хил ёруғлик фильтрлари, негатив ва диафрагмани, выдержкани ўзгартириб олиш ва белгилаш мумкин. Тергов эксперименти, таниб олиш учун кўрсатиш ва тинтувда объектни аниқлаш учун фотография усули ва кадрлар сонини кўрсатиш етарли. Баённомага киритилган суратлар тушунтириш матни билан тўлдирилади. Матн суратнинг орқа томонида ёки каттароқ оқ қоғозга ёпиштирилган суратнинг тагига ёзилади. Тушунтириш матнида қуйидагилар бўлиши керак:

суратга туширилган объектнинг номи;

воқеа жойининг кўриниши;

предметларни далилий ашёларни тўплаш ва шунга ўхшаш тергов ҳаракати олиб борилган куни, вақти, сурат ёпиштирилган баённомага илова қилинади.

Муҳим аломатлар номер ёки белги билан кўрсатилади. Таниб олиш учун олинган сурат тасвири кўрсатилган шахснинг исми, фамилияси, отасининг исми тушунтириш матнида берилди. Суратлар терговчи ёки суриштирув олиб борган шахс томонидан имзо қўйилиб тасдиқланади. Баённомага холислар ва терговчи имзо қўяди.

Эксперт-криминалистлар тайёрлаган фотосуратларни ўзининг махсус шаклдаги сурат жадвали бланкасига ёпиштирилади. Фотография ёрдамида олиб борилган текширишлар эксперт хулосасининг текшириш қисмида ёзилган бўлиши керак. Фотоаппарат модели, объектив маркаси, ёруғлик манбаи, ёруғлик фильтри ва фотоёруғлик сезувчи материаллар кўрсатилади. Хулоса жадвалга ҳавола қилинади, объектнинг

характерли белгилари кўрсатилади. Белги билан контроль сурат ҳам кўрсатилади, суратлар тушунтириш матни билан тўлдирилади, унда суратга олинган объект учун қўйилган белгининг аҳамияти тушунтирилади. Ҳар бир жадвал эксперт имзоси билан тасдиқланади.

Кино суратларни расмийлаштиришда бўлган ҳодиса баённомада кўрсатилади. Процессуал қоидаларга риоя қилиб сурати олинган объектнинг характери, эпизодларнинг олинган сони, қисқа мазмуни, суратга олиш усуллари, киноаппаратнинг модели, объектив маркаси, кадрларнинг айланиш тезлиги, ёруғлик тури баённомада кўрсатилади.

Тадқиқот фотосурат олиш усуллари

Ёрқинликни кучайтириш

Рангини ўзгартириш

Физикавий, кимёвий ўзгаришлар

Инфрақизил нурларда

ультрабинафша

рентген нурларди

Радиоактив моддаларнинг нурларида

Тергов ҳаракатларини юритишда фотосуратлар қўллашни процессуал расмийлаштириш

Тергов ҳаракатлари баённомасида
ифодалаш

Фото жадвални расмийлаштириш

Ёруғлик шароитлари
Суратга олинган объектлар
Суратга олган шахс ҳақида
маълумотлар
Фотосуратга олишнинг техник во-
ситалари ва шароитлари (камера
тури, объектив русуми, плёнка
сезгирлиги, диафрагма, муҳлат,
қўшимча шароитлар)

Фотосуратларни бланкага ёпиш-
тириш
Тасвирнинг аҳамиятга молик де-
талларини белгилаш (чизиклар,
харфлар, рақамлар ёрдамида)
Суратларни тушунтирувчи сўзлар
Сурат жадвалини терговчи ва су-
ратга олган шахс имзоси билан
тадиқлаш

1-§ Трасология тушунчаси ва изларнинг таснифлари

Трасология сўзи французча «la tras» - из, грекча «logos»- таълимот сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлиб, излар ҳақидаги таълимот деган маънони англатади.

Трасология жиноятларни фош қилишда ва унга қарши курашда қўлланиладиган криминалистик техниканинг муҳим соҳаларидан биридир.

Излар ҳақидаги таълимот деганда кенг маънода жиноят содир қилиш натижасида вужудга келадиган барча ўзгаришлар туғрисидаги билимларни тушунамиз. Излар жиноят содир этилган жойда, жиноятчининг баданида ва кийимида ҳосил бўлади.

Криминалистикада излар икки гуруҳга ажратилади:

Ҳодиса ёки унинг айрим ҳолатлари инсон онгига сингиб хотирасида сақланади ва маълум вақтларда маълумот-ахборот шаклида тикланади. Бу хилдаги изларни шартли равишда хотиравий излар деса бўлади. Изларнинг бу тури субъектив характерга эга бўлиб инсоннинг сезиш, қабул қилиш, тафаккур қилиш, хотирасида мустаҳкам ва узоқ муддатгача сақлаш қобилиятига, шунингдек, бошқа жисмоний ва руҳий хусусиятларига боғлиқдир.

Моддий излар-жиноий ҳодиса билан боғлиқ бўлган турли ҳаракатлар натижасида бир объектдан иккинчи объектда унинг маълум қисмидан акси, модда қолдиги ёки бошқа ўзгариш аломатлари қолади. Изни ҳосил қилувчи объект изни ўзида акс эттирувчида фақат контакт бўлган ташқи тузилишининг бирор қисмидангина из қолдиради. Шу асосда из ҳосил бўлишида икки объект ўзаро муносабатда бўлиб, биринчиси изни ҳосил қилувчи, иккинчиси изни ўзида акс эттирувчи объектлар гуруҳини ташкил қилади.

Изларни ҳосил бўлиш механизми дейилганда, бир объектнинг иккинчи бир объектда ўз тасвирини қолдириш жараёнини тушуниш керак. Улар индивидуаллиги ва ўзига хос хусусий белгиларига эга. Ана шу белгилар бир объектнинг иккинчи объектга таъсири натижасида из ҳосил қилади.

Трасология бу - изларнинг ҳосил бўлиш механизмини, из ҳосил қилувчи объектларнинг гуруҳ ва индивидуал мансублигини аниқлаш, изларнинг аксини қидириб топиш, қайд

этиш ва текшириш учун қўлланиладиган илмий-техника во-ситалари ва методларини ишлаб чиқиш ҳақидаги таълимот-дир.

Излар қуйидагича таснифланади:

1. Келиб чиқиш шакли бўйича:

- ботиқ излар;

- юзаки излар;

2. Ҳосил бўлиш механизми бўйича:

- статик излар;

- динамик излар;

3. Изларнинг заррачалар ҳисобидан ҳосил бўлишига қараб:

- локал излар;

- периферик излар.

Амалий жиҳатдан изларни таснифлаш уларни қидириб топиш, нусхасини олиш, тадқиқ этишда ҳар бир изни қай усулда ҳосил бўлганлигини процессуал ҳужжатларда тўғри-аниқ ифодалаш имконини беради.

Ботиқ излар - қабул қилувчи юзанинг из қолдирувчи объект билан контактда бўлган жойнинг тўқнаш келган қисмидаги ўзгариш ҳисобига ҳосил бўлади. Бунинг натижаси-да из қолдирувчи объектнинг тасвири қабул қилувчи объек-тда ботиқ ҳолатда ўз аксини топади.

Юзаки излар қабул қилувчи объектда из қолдирган объ-ект юза қисмининг акси ўтиши натижасида ҳосил бўлади.

Изни ҳосил қилувчи ва қабул қилувчи объектлар кон-тактининг ҳаракати натижасида юз берса динамик излар ва ҳаракатсиз ҳолатда эса статик излар ҳосил бўлади. Из ҳосил қилувчи объектнинг ташқи тузилиши статик изда аниқ ифо-даланади, динамик изларда эса бундай хусусият суркалиш-тирналиш каби шаклда акс этади. Идентификациялаш вазифа-си ҳам ушбу из турларига қараб ўзгача амалга оширилади.

Икки объектнинг бир-бирига таъсир этиши натижасида контакт бўлган майдон ичидаги ўзгариш локал изни ва май-дон ташқарисида бўлган ўзгаришлар периферия изларини ҳосил қилади.

Жиноий ҳодиса билан боғлиқ бўлган барча излар - қолдиқ моддалар, турли ўзгаришлар, объектнинг бўлаклари кабиларни ўз ичига олади. Из ҳосил қилувчи предмет - бу-юмнинг ташқи индивидуал тузилиши акс этилган изларгина трасологик текширув предмети бўлаолади. Бу масала трасо-

логиянинг асосий вазифаси бўлган объектларнинг излари асо-
сида унинг айнанлигини ёки маълум бир гуруҳ (тур)га ман-
сублигини аниқлаш тушунчасидан келиб чиқади.

Криминалистик техникада трасологик изларни тасниф-
лаш, идентификация ўтказиш масалалари даставвал проф.
Б.И.Шевченко томонидан ўрганилиб, трасологик идентифика-
ция фақат жисмларнинг ташқи тузилиши бошқа объектларда
акс этган тақдирдагина амалга оширилиши мумкинлиги
таъкидланган.

Трасологик изларнинг таснифи уларни ҳосил қилувчи
объект турлари бўйича ҳам хилма-хилдир.

Одамнинг қўл, бармоқ, яланг оёқ излари, бунга пойабзал
изларини ҳам киритиш мумкин. Баъзан тиш ва лаб излари
ҳам учрайди.

Жиноий ҳаракатни содир этишда турли тўсиқларни бу-
зиш учун асбоб-қуроллар ишлатилади, буларни бузиш
қуролларидан қолган излар деб аталади.

Транспорт воситасининг ғилдираклари ва турли
қисмларидан қоладиган излар ҳам бор.

Экспертиза текширувлари ҳам ана шу гуруҳларга те-
гишли бўлган изларнинг хусусиятига қараб ўтказилади. Обь-
ектлардаги изларнинг ҳосил бўлиш механизмини ва из
қолдирган объектларнинг айнанлигини аниқлаш трасологик
текширув орқали бажарилади.

Изнинг ҳосил бўлиш хусусияти унинг аломатлари, шак-
ли, ўлчови, қолдиқлари ва бошқаларини ўрганиш орқали
аниқланади. Мазкур текширувга бевосита изни ўзида акс эт-
тирган объектни ўрганиш билан эришилади. Объектнинг фо-
тосурати, нусхаси фақат ёрдамчи восита ролини ўйнайди. Шу
билан бирга жиноий иш материалларини кўздан кечириш ба-
ённомаси, фотосуратлари ва чизмалари текширувни бир
мунча енгиллаштиради.

Объектларнинг қайси гуруҳга мансублигини аниқлаш
айнанлик масаласини ҳал этишда биринчи босқич бўлиб хиз-
мат қилади. Қайси гуруҳга мансублик текшираётган объект-
ларнинг изда акс этган умумий тузилиши, ўлчови ва бошқа
умумий аломатлари орқали аниқланади.

Объектларнинг айнанлигини белгилаш трасологик тек-
ширувнинг асосий вазифасидир. Бу текширув натижасида
топилган (ҳосил бўлган) изнинг муайян объектдан қолганлиги
аниқланади. Объектларнинг ўзаро таққослаш орқали текши-

риш жисмнинг қайси гуруҳга мансублиги ва айнанлиги белгиланади.

Объектларнинг айрим бўлаклари асосида бир бутунни аниқлаш масаласи ҳам трасологик экспертиза вазифасига киради. Жумладан, жиноят қуролининг масалан, пичоқнинг бир қисми ҳодиса жойида, иккинчи бўлаги шубҳаланилган шахс ёнидан (уйидан) топилиши, ҳужжатнинг йиртилган, кесилган бўлаклари, синган шиша бўлаклари ва ҳ.к., айрим бўлаклари асосида битта қуролга тегишли эканлиги аниқланади.

2-§ Қўл бармоқ излари

Қўл (бармоқ) излари бошқа изларга нисбатан кўпроқ учраб туради, чунки инсон у ёки бу ҳаракатни содир қилганда қўл билан ушлайди, олади ва бошқа амалларни бажаради.

Дактилос - бармоқ маъносини англатади Тергов амалиётида излар асосида муайян шахснинг айнанлигини дактилоскопик текширув йўли билан аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади.

Қўлдан қоладиган изларнинг аҳамияти изни ҳосил қилувчи қўлдаги тери тузилишининг ўзига хослиги ва такрорланмаслиги билан белгиланади. Анатомия фанининг маълумотларига биноан тери икки қават, яъни дерма ва эпидермис қатламларидан иборат бўлиб, дерма ички қатлами, эпидермис эса ташқи қопловчи тери қатламини ташкил қилади. Ички қатлам (дерма)да тери тузилиши силлиқ бўлмай ўзига ҳос папилляр (кашта) тузилиши билан тавсифланади. Кашталар папилляр чизиқлар ҳосил қилиб, устки қатлам – бу чизиқларни такрорлайди.

Қўл изларининг аҳамияти инсон қўли бармоғининг охириги бўғимларидаги папилляр чизиқларнинг индивидуал, яъни ҳар бир шахснинг ўзига хос хусусиятига эга бўлиши ва бу хусусият инсоннинг умри давомида ўзгармас, мустаҳкам тасвирга эгаллигидадир. Терининг тузилиши инсоннинг ҳомиладалик даврида шаклланиб, умри бўйи ўзгармай ва ўлгандан сўнг ҳам тўлиқ чириш юз берганга қадар сақланиб қолади. Тери каштасининг хусусияти, ундаги барча аломатлар йиғиндиси иккинчи шахсда такрорланмаслигидадир.

Қўл кафти, бармоғи ёки бошқа жойи зарар кўрганда ҳам (куйиш, кесилиш ва бошқалар) устки қатлами маълум бир

вақт ўтиши билан тўла ва аввалги ҳолатга тикланади. Фақат терининг ички (дерма) қатлами чуқурроқ зарарланса, папилляр чизиқлари шикастланиб ўрнида чандиқ излари ҳосил бўлади. Бу маълумотлар амалий ва назарий жиҳатдан қатор тадқиқотлар асосида тасдиқланган.

Ҳар бир қўл – бармоқ излари папилляр белгиларни ташкил қилади. Ушбу белгилар йиғиндиси муайян шахснинг айнанлигини белгилайди. Дунё миқёсида яшовчи барча одамлар ичида ҳозирги кунга қадар икки шахснинг бир хилдаги бармоқ излари бўлмаган.

Бармоқдаги папилляр чизиқлар уч қисмдан иборат:

- 1) каштанинг ички шаклини чизиб борувчи чизиқлар;
- 2) ички шаклнинг ташқари қисмидаги, яъни ён атрофдаги чизиқлар;
- 3) каштанинг базис чизиқлари.

Каштанинг ички чизиқлар оқими атроф чизиқлар оқими билан учрайдиган жой дельта деб номланади.

Изларнинг классификацияси, асосан кашта чизиқларининг неча оқимдан иборатлигига ва бу оқимларнинг йўналиш шаклига қараб белгиланади. Бармоқдаги папилляр кашталар ана шу оқимнинг йўналишидаги мураккаблигига қараб уч турга: ёйсимон, сиртмоқсимон ва айлана шаклидаги чизиқларга бўлинади.

Ёйсимон каштада чизиқлар бир томондан кўтарилиб айлана ҳосил қилиб, қарама-қарши томонга йўналади.

Сиртмоқсимон каштада ички оқимдаги икки ёки ундан кўп чизиқ каштанинг марказида сиртмоқ ташкил этади ва яна қайта ўз томонига йўналади. Сиртмоқ ҳосил қилган чизиқлар оқимининг оғиши бош бармоқ томони бўйича йўналса, сиртмоқдаги каштанинг радиал формаси, агар оғиш жимжилоқ томон бўлса, улинар формаси деб аталади. Каштадаги сиртмоқларнинг ўзи оддий, берк, яримта ва букилган формаларда бўлади. Каштадаги сиртмоқ ҳосил қилган папилляр чизиқларнинг ҳар уч оқими бир-бирига яқинлашган жойда битта учбурчак дельта ҳосил бўлади.

Айлана каштада папилляр чизиқлар турли шаклдаги думалоқ, марказдан ўнга ёхуд чапга йўналган айлана доиралардан ташкил топган бўлиб, ҳар иккала томонида дельтаси бўлади. Ушбу дельталарнинг ўзаро жойлашиши асосида ҳам айлана кашталар турларга бўлинади.

Экспертиза фаолиятида кўп ҳолларда бармоқ излари текширилиб турилади. Кафтнинг у ёки бу қисми излари нисбатан камроқ учрайди. Бирор модда билан қўллар, бармоқларни кашта тузилишларини аниқлаш мумкин. Кўринмайдиган изларни кўринарли қилиб, криминалистик техник воситалари ёрдамида кўчириб олинади. Излар алоҳида предмет, буюмларда топилган ҳолларда изни предмети билан олиниб (унга ҳеч қандай восита қўлланилмасдан) экспертизага юборилади.

Солиштириб текшириш учун шубҳаланилган шахсларнинг ўнта бармоғи ва икки кафтнинг излари махсус дактилокарталарда акс эттирилиб намуна сифатида юборилади. Жиноят содир бўлган ва бошқа ҳодисалар рўй берган жойларда қўл изларини силлиқ предмет – буюмларда, масалан, краскаланган пол, девор, эшик-дераза ёғочлари ва металл қисмлари, уй-рўзғор буюми, мебелларнинг силлиқ устки қатламларида излаш лозим.

Силлиқ бўлмаган ўзига ёғ ва тери суюқлиги сингдирадиган буюмларда из қолган бўлсада, уни кўринарли қилиш, кўчириб олиш ва идентификация қилишнинг иложи бўлмайди, чунки бундай из индивидуаллик хусусиятларини акс эттира олмаганлиги сабабли яроқсиз ҳисобланади.

Ҳодиса жойида топилган бармоқ изини фотосуратга олиб мустаҳкамлангандан сўнг уни махсус дактилопленкага кўчириб олинади ва намуналар билан экспертизага юборилади. Кўринмайдиган ва бўялган қўл-бармоқ излари алоҳида кичик буюм ёки жиноят курилида қолган бўлса, мазкур предметни ҳеч қандай ўзгаришсиз излари билан олиб, махсус усул билан ўраб жойлаштириб эксперт ихтиёрига ҳавола қилмоқ тавсия этилади. Экспертиза топилган из шубҳаланилганнинг қайси қўли ва бармоғидан қолганлигини аниқлашга ёрдам беради.

8-расм, Қўл бармоқ излари,

Чапда ҳодиса жойидан топилган из, Ўнгда шубҳаланувчи бармоғидан намуна изи (Бир хилдаги белгилар рақамлар билан кўрсатилган)

3-§ Оёқ ва пойабзал излари

Оёқ, пойабзал ва пайпоқлардан қолган излар ҳажмли ва юзаки кўринишда бўлади. Оёқлардан қоладиган ҳажмли излар кўпроқ идентификация қилишга яроқли бўлади. Улар кўпинча бўш тупроқда, қорда ёки нам қумларда қолиши мумкин. Изларни текшириш фақат оёқнинг катта-кичиклиги ёки пойабзалларнинг шакли ва размерини аниқлаб қолмасдан, балки изларда акс эттирилган баъзи характерли хусусиятларга қараб шахснинг айнан ўзлигини аниқлашга имкон бўлади. Оёқ излари асосан юрганда, сакраганда ёки чопганда ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳосил бўлиш механизми одатда ҳосил бўладиган статик излардан бирмунча фарқ қилади.

Текшириш учун яроқли бўлган динамик излар ҳодиса содир бўлган жойларда қолиши мумкин. Чунки пойабзалларнинг тагчарми қаттиқ ва юмшоқ материаллардан қилинганлиги учун сирганиш натижасида қолган изларда уларнинг идентификациявий хусусиятлари яхши акс эттирилмайди. Бироқ, тагчарм ва пойабзалларнинг пошна қисмларининг сирганиши натижасида изларда пойабзалга қоқилган мих ва тақалардан излар қолган бўлса, бундай вақтларда объектларни идентификация қилиш мумкин бўлади.

Оёқ излари яққол кўриниш хусусиятига эга бўлганлиги сабабли уларни топиш учун махсус усулларни қўллашга зарурат туғилмайди. Яланг оёқ изларини қидиришда қўл изларини топишда қандай усуллар қўлланса, бунда ҳам худди шундай усуллар қўлланади, яъни турли ёнбошдан ёруғликлар бериш йўли билан ёки турли бурчакдан кўриш усули билан топиш мумкин. Йод буғи билан чанглангириш усули ва нингидриндан фойдаланиш ҳам изларни топишда ижобий натижа бериши мумкин

Пойабзаллардан қолган изларга қараб уларнинг тагчарм қисмининг тузилиши, пошнаси, тагчармидаги алоҳида шакллар, юзасининг тузилиши (силлиқ, кашталиқ), шунингдек, тагчармнинг пойабзалга тикилиш усуллари тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Бу белгиларнинг умумий йиғиндиси пойабзалнинг размери тўғрисида аниқ хулоса юритиш имкониятини беради.

Яланг оёқдан қолган изларни текшириш билан унинг шакли ва размери, агар изда бармоқ излари ҳам аниқ акс этган бўлса, уларнинг шакли ва ҳажми тўғрисида хулоса чиқазиш имкони туғилади. Шу нарсани назарда тутмоқ керакки, ҳаракат вақтида бармоқлар бир мунча ёйилиб кетади ва уларнинг акси юрмасдан турган вақтда қолдирган изга нисбатан узунроқ ва энлироқ бўлади.

Яланг оёқ изларининг узунлиги изнинг ўқи бўйлаб, товондан то катта бармоқ учигача бўлган масофада ўлчанади. Оёқнинг товон ва қафт қисмларининг эни, уларнинг энг кенг жойидан оёқ юзасининг эни ва энг қисқа жойидан ўлчанади.

Пойабзаллардан қолган изларнинг узунлигини аниқлаш учун пойабзал тагчармининг энг четидан то учигача ўлчанади. Тагчарм узунлиги, изнинг ўқи бўйлаб, тагчарм эни - энг кенг жойидан, ўрта қисми энг қисқа жойидан, пошна қисмининг эни энг кенг жойидан ва пошна қисмининг узунлиги из ўқи бўйлаб ўлчанади.

Ҳодиса жойида бир неча оёқ излари топишган тақдирда, улардан биттаси ўлчаниб қолмасдан барчаси ўлчаниши зарур. Бу ерда излар "йўлка"си ҳосил бўлади ва уларни суратга олиниб кейин масштабли режага кўчирилади. Йўлкаларнинг қуйидаги характерли элементлари: юриш йўналиши, қадамнинг узунлиги ва эни, товоннинг буриш бурчаги бўлади.

Пойабзалнинг размерини топиш учун қуйидаги талаблар бажарилиши керак: а) изнинг узунлигини ўлчаш; б) топилган сонни 10-15 мм камайтиш; в) қолган сонни 6,67га тақсимлаш. Масалан: изнинг узунлиги 280мм. $280-10=270$; $270:6,67=40$. Шундай қилиб, из қолдирган пойабзал тахминан 40 размерли дейиш мумкин. Пойабзал изига қараб кишининг бўйини тахминан топиш мумкин. Киши бўйи пойабзал изидан 6,7 баробар узун бўлади.

Хажмли оёқ изларидан нусхалар олиш учун гипсдан фойдаланилади. Гипс қуруқ ва яхши бирикадиган майда бўлиши керак. Гипс бўтқаси тайёрлангандан кейин оёқ изларига икки хил усулда қуйилади. Биринчи қуйилишда из яримгача тўлдирилиб, устидан гипс нусханинг мустаҳкам ва жипслиги учун турли чўп ёки сим қуйилиб ундан кейин иккинчи марта гипс қуйилиб из тўлдирилади. Шуни назарда тутмоқ керакки, гипсни изга қуйишда изнинг чет қисмлари ағанаб тушиб кетиши мумкин. Шунинг учун гипс суюқлигини тўғридан-тўғри изга қуймасдан четроқдаги тупроқ устига қуйилса, гипс ўзи секин оқиб изга тушади, бу эса изнинг ҳамма қисмларидан тўлиқ нусха чиқишига имкон яратади.

Агар излар юмшоқ объектларда бўлиб, гипс ярқисиз ҳолатга келиб қолиш хавфи туғилса, бундай изларга гипс қуйишдан аввал 6 фоизли спиртда суюлтирилган шеллак қоришмаси (лак, сурғич, пластмасса), ацетон (2,5 фоиз)да эритилган целлюлоза ёрдамида изнинг юз қисмига пуркаш йўли билан қотирилиб, кейин гипслик нусха олинса мустаҳкам чиқади.

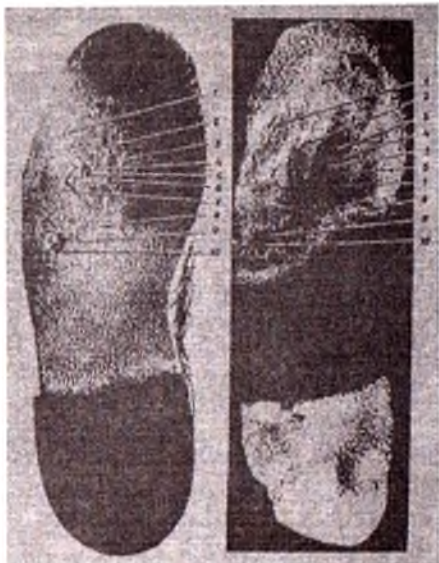
Тергов ва экспертиза амалиётида яланг оёқ изларига нисбатан пойабзал излари кўпроқ учраб туради. Пойабзал излари одатда юриш – ҳаракат натижасида ҳосил бўлади, бу вақтда динамик ва инсон тинч тўхтаб турган жойида статик излар қолиши мумкин. Юриш-қадам ташлаш жараёнида пойабзалдан қисман статик ва оёқнинг ҳаракати натижасида динамик излар ҳосил бўлади. Оёқлардан бири судралиш хусусиятига эга бўлса ва ҳаракат натижасида сирганиш юз беради, бунда пойабзал излари соф динамик хусусиятга эга бўлади. Идентификация учун кўп ҳолларда статик изларнинг ботиқ шакллари аҳамиятлидир. Бу изларни кузатиш, ўлчаш, ўрганиш билан пойабзалнинг (уни кийган оёқнинг) размери, шакли, яъни қайси гуруҳга мансублиги билан бир қаторда из қолдирган пойабзалнинг айнанлигини аниқлаш мумкин.

Пойабзалнинг юзаки излари бўйича фақат умумий хусусият белгиларини кузатиш мумкин. Батъзи ҳолларда излар текис жойлар (паркет, пол, линолеум, мрамор, силлиқ плиткалар)да қолгандагина пойабзалнинг индивидуал хусусияти акс этади. Бундай ҳолатларда идентификация ўтказиш мумкин бўлади. Динамик излар бўйича уларнинг ҳосил бўлиш механизми ва объектнинг қайси қисмидан ҳосил бўлганлиги аниқланади.

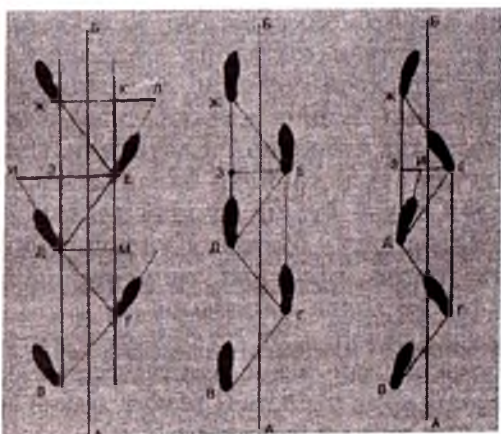
Яланг оёқ излари камроқ учраб турсада, уларнинг идентификация нуқтаи назаридан аҳамияти каттадир. Одамнинг оёқ тавонида микрорельеф кашталари мавжуд бўлиб улар ҳам индивидуаллик хусусиятига эгадир. Шу боис, яланг оёқ излари бўйича уни қолдирган муайян шахснинг айнанлигини белгилаш мумкин. Инсоннинг тавон терисидаги напилляр чизиклар, тери тузилиши (микрорельефи) индивидуал бўлиб, умр бўйи ўзгармайди. Бу ҳолат бир қатор илмий тадқиқот ва кузатувлар асосида тасдиқланган. Яланг оёқ излари юмшоқ ва ярим юмшоқ объектларда ботиқ ҳолатларда ва текис жойларда эса юзаки шаклда қолиши мумкин. Уларни ўлчаш ва кўчириб олиш учун қўл изларига доир умумий усуллар тавсия этилади. Яланг оёқ изларини ўлчашда бош томондан (катта бармоқдан) товоннинг сиртқи четигача узунлиги, кафт қисмининг маркази, оралиқ чизикча чегарасигача узунлиги ва кенлиги, товон қисми ҳам узунлигига ва энга ўлчанади. Бу умумий гуруҳга мансублигини белгиларидир.

Ҳодиса жойида инсоннинг қадам ташлаши, югуриши натижасида чап ва ўнг оёқларининг излари қолади. Бундай изларни ўлчашда чап ва ўнг оёқ излари алоҳида ва оралиқ масофаси, йўналиши, қадамнинг қайси томонга йўналтирилганлиги, узунлиги, кенлиги ва бошқа белгилари аниқланади. Алоҳида кўчириб олинган чап ёки ўнг оёқнинг изи бўйича индивидуал идентификация ўтказилади.

Мазкур излар кўздан кечириш баённомасида қайд этилиб, фотосуратга олиш билан мустаҳкамланади. Шундан сўнг улардан битта ёки бир неча нусхалар гипс қоришма воситаси билан кўчириб олинади.

9-расм, Пойабзал излари, ходиса жойидан олинган изнинг қолипи ва текширилувчи пойабзал рақамлар билан бир хилдаги белгилар кўрсатилган

10-расм, Оёқ излар йўлкаси (Ҳарфлар билан ўлчов белгилари кўрсатилган)

Жинойтчилар биноларга кириш мақсадида турли тўсиқларни бузиб, қулфларни турли усулларда очиш ва шикастлаш йўлидан фойдаланадилар. Тўсиқлар ўз хусусияти, тузилиши ва вазифаси бўйича турлича бўлади. Жинойтчилар турли предмет – асбобларни жумладан, ёғоч, темир, шишаларни қурол сифатида ишлатадилар. Масалан: дурадгорлик, слесарлик асбоблари, уй-рўзгор ва хўжаликда ишлатиладиган қуроллар, қулфларни бузиб очиш учун мослама калитлар ва бошқалар. Тўсиқ бўлган объектларнинг барчасини икки гуруҳга ажратиш мумкин.

1) турли шакл ва тузилишдаги қулфлар;

2) қурилиш тўсиқлари ва турли мосламалар, масалан, сейф қутилар, буюм, пул ва бошқа сақлаш қурилмалари.

Жинойтчилар кўп ҳолларда қулфларни бузадилар ва баъзида бошқа калитга ўхшаш мосламалар билан очадилар. Қулфларни бузишда баъзан қулф ёпиқ илинган ҳолда тўсиқ билан бирга кўчириб олинади. Мослама калитлар ва бошқа калитнинг шаклига ўхшаш асбоблар билан очилганда қулфнинг ички қисмида тирналиш, сирғалиш каби излар ҳосил бўлади. Қулфли тўсиқ бузилганда қаттиқ металл буюм-асбоб билан қулф бириктирилган эшик-дераза кесақисини ажратадилар. Бундай ҳолларда тўсиқнинг ўнг ёки чап қисмида ботиқ излар ҳосил бўлади. Қулфлар аввалги ҳолати ўзгармасдан илингани бўйича қолади. Осма қулфларни бузганда турли слесарлик асбоблар ишлатилади. Омбур, ножовка (металл қирқадиган арра) кабилар билан қулф банди кесилди ёки лом билан сиқиб бузиш қуроли теккан жойларда ботиқ ёки юзаки излар ҳосил бўлади. Қулфнинг ички қисмидаги баъзи жойлари (ригел, пружина тишлари) зарарланади ва қулф қисман илинган ҳолда сақланади.

Эшик, дераза, девор каби тўсиқлар бузилганда синдириш, бузишга мослашган асбоб-предметларни қўллайдилар. Металлдан ясалган қурилмаларни (сейф, шкаф каби) бузишда автоген асбобини ҳам қўллайдилар.

Ушбу усуллардан баъзиларини кўриб чиқамиз.

Очқич (отмичка) - бу қулфларни очиш учун махсус тайёрланган мослама бўлиб улар мураккаб, ҳам жуда оддий усулда тайёрланган бўлиши мумкин. Очқичлардан фойдаланиб очилган қулфларда қоладиган изларнинг ўзига хос хусу-

сиятларидан бири унда ўткир қурол излари қолишидир. Очқични қўл ичига солиб бураган вақтда қулфдаги қисмларда уларнинг ўткир қирраларидан тирналган излар қолиши, айрим деталлари синган ҳам бўлиши мумкин.

Омбур - бу уйни ички томонидан тиқиб қўйилган калитни очишга мослантирилган учи узун, кертик тишли мосламдир. Бундай асбобдан фойдаланиш унинг ички томонидан қулфга солиб қўйилган калитни бошқа томондан туриб учидан тишланиб, қулфни очиш ёки калитни уйнинг ички томонига туртиб юбориб, махсус очқич билан очиш имкониятини беради. Бундай асбобдан калитда статик излар қолади. Эшикларнинг ичига ўрнатилган қулфларни очишда қулфнинг тилини суриш учун ишлатиладиган асбоблардан ҳам фойдаланилади. Масалан: искана, пичоқ учи. Ясси қилинган ломлар ёки металл парчалари шундай асбоблар жумласидандир. Бундай вақтларда бузиш қуроли эшик орасига киритилади, қулфларнинг тили қулф ичига сурилиб эшик очилади.

Кесилиш натижасида бузиш қуролларидан объектларда икки томонлама из қолади. Қурол эшик оралигига киритилган вақтда эшикнинг ўзида ҳамда тўсинида из қолиши мумкин. Бундай излардан айниқса бузиш қуролининг учидан қолган излардан, қурол учи қисмининг гуруҳ мансублигини, шаклини, размери, баъзи вақтларда ҳатто уларнинг гуруҳ мансублиги ва айнан ўзи эканини аниқлаш ҳам мумкин.

Бузиш объектлари икки гуруҳга: қулфларга ва бино тўсиқларига бўлиб ўрганилади.

Қулфни бузиш ёки синдириш деганда уни қисман ёки тулиқ яроқсиз ҳолатга келтирилишига айтилади. Қулфлар асосан икки турга: ички ва осма қулфларга бўлинади.

Ички қулфларни синдириш тажрибада кам учрайди, чунки бунинг учун аввало қулф ўрнатилган объектларни ёки эшик ва ромларни бузишга тўғри келади. Осма қулфларни синдириш ёки бузиш эса тажрибада кўпроқ учраб туради. Осма қулфлар кўпинча қулфни объектдан юлиб олиш, кесиб олиш ёки ҳалқасини арралаш, эговлаш йўли билан бузилади ёки синдирилади.

Қулфни объектдан юлиб ёки суғуриб олинганда объектда бузиш қуролининг учида ҳажмли излар қолади. Баъзи вақтларда излар қулфнинг ташқи қисмида ҳам қолиши мумкин. Қулфлар кўп ҳолларда унинг ҳалқасини кучли ўткир қайчилар билан қирқиш йўли билан бузилади. Кесиш нати-

жасида ҳалқада қайчининг излари қолса, арралаш натижасида эса қандай турдаги арралаш асбобларидан фойдаланилганлигини билдирувчи из белгилари қолади. Арралаш изларидан фақат фойдаланилган қуролнинг тури, арралашнинг ҳаракат томонлари, арра тишининг қалинлиги ва бошқа белгиларини аниқлаб олиш мумкин. Арралаш вақтида ҳодиса жойида арралашдан чиққан қипиқлар ва синган қулф ҳалқасининг бўлакчалари қолади. Объектларни кўздан кечиришга бундай ҳолатларга алоҳида аҳамият бериш зарур бўлади. Айрим вақтларда, гумон қилинаётганларнинг оёқ кийимлари ва тирноқ тагидан металл қипиқлари топилиши мумкин. Мободо улар ҳодиса жойидан топилган қипиқлар билан бир хил деб топилса, жиноятни очиш учун катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Бундан ташқари қулфларни кўздан кечиришда қуйидаги ҳолатларни, яъни қулфнинг ётган жойини, турларини, эни ва узунлигини таниқи тузилиш ҳолатини, ундаги изларни, бузиш қуролларидан қолган изларнинг шакллари, размери ва бошқаларни аниқлаб олиш зарур бўлади. Буларни ҳаммаси объектларни бузишда жиноятчилар томонидан қўлланилган усулларни аниқлашда муҳим роль ўйнаши мумкин.

Бузиш қуролларидан қоладиган излар бўйича идентификация ўтказиш учун ҳодиса жойида объектларни кўчириб олиш ишлари криминалистик техника тавсия этадиган қоидалари асосида бажармоқ лозим. Жумладан, бузилган қулфни топилган жойида уни ҳолатини ўзгартирмасдан суратга тушириш, баённомада қайд этиш, статик услуфи билан кўздан кечириб, қисмларини бир-биридан айирмаган турғунлик ҳолда махсус қутиларга жойлаштириш лозим.

Кўрсатилган объектларнинг тадқиқот текшируви натижасида уларга таъсир этган, қўлланилган қурол тури, сифати, изларнинг ҳосил бўлиш механизми аниқланади, кейин тергов тезкорлик чораларини кўриб индивидуал идентификация ўтказилади. Солиштириб текшириш учун изланувчи – текширилувчи объект ва шубҳаланган қурол изларидан кўчирма тайёрланиб олинади. Идентификациянинг умумий услублари қўлланилиб текширув ўтказилади.

Мазкур экспертизанинг вазифаси қуйидагиларни аниқлашдан иборат:

- тўсиқдаги изларнинг ҳосил бўлиш механизми;

- қандай турдаги предмет (асбоб-ускуна) билан бузилган, синдирилган, кесилган;

- текширувга юборилган объект-қурол сифатида ишлатилганми;

- текширувга юборилган қулфнинг умумий ҳолати, бузилиш усули, қандай қурол тури билан бузилган, очилган;

- текширувга ҳавола қилинган объектлар (калит ва бошқалар) мослама калитми, асл калитми, нусха калит эмасми?

Экспертиза текширувига бузиш қуроллари ва улардан қолган излар билан бир қаторда ҳодиса жойини ва объектларни қўздан кечириш баённомаси, фотосуратлари, ҳодиса жойининг чизмаси ва бошқа ёрдамчи маълумотларни ҳам юбориш мақсадга мувофиқ.

5-§ Транспорт воситаларининг излари

Транспорт излари деганда асосан унинг гилдиракларидан қоладиган излар назарда тутилади. Транспортнинг гилдирагидан қоладиган изларнинг турлари йўл-кўчанинг устки қатлами-рельефига боғлиқ. Юмшоқ, ярим юмшоқ (лой, қор, нам тупроқли) қатламларда ботиқ излар ва қаттиқ (асфальт, тош, бетон-плиталар) қатламларда юзаки излар қолади. Транспорт тормозланганда ёки бошқа сабаблар билан сирғаниш натижасида динамик излар ҳосил бўлади.

Автотранспорт воситаларидан из ҳосил бўлиш механизми ўзига хос хусусиятга эга. Автотранспорт тўғри кетаётганда тўртта гилдиракдан тўртта из қолмасдан фақат иккита из қолади, чунки олдинги гилдирак изларини орқадаги гилдирак излари қоплайди. Фақат бурилиш (қайрилиш) жойида ҳамма гилдираклардан из қолади.

Юк ташувчи мотороллернинг ҳамма гилдирагидан (улар тўғри йўлдан кетганда ҳам) из қолади, чунки уларнинг гилдираклари кетма-кет ўрнатилган эмас. Уч ўқли транспорт воситалари бурилиш жойида олдинги ва орқадаги гилдиракларидан из қолдиради, чунки орқа гилдираклар ўрта гилдиракларнинг айна устидан босиб ўтиб, битта из ҳосил қилади.

Транспорт воситаларининг қайси гуруҳга мансублигини (тури, маркаси, модели) пневматик шина изларига қараб аниқлаш мумкин. Протекторларнинг тузилиши, эни ва ташқи ди-

аметри шина моделини аниқлашда асосий кўрсаткич бўлиб хизмат қилади.

Кейинги вақтларда автотранспорт конструкциялари сонининг тобора ўсиб бориши туфайли уларнинг қолдирган изига қараб қайси гуруҳга мансублигини аниқлаш анча қийинчилик туғдириши мумкин. Шу сабабли ҳодиса жойини кўздан кечиришга зарур белгиларни туғри ва тўла ифодалаш учун автомобиль техникаси соҳасида яхши билимга эга бўлган мутахассисларни таклиф этиш мақсадга мувофиқдир.

Гилдиракли от-арава транспортларидан қоладиган излар гилдиракларнинг сони, ораларининг эни, диаметри ва бошқа белгиларига қараб аниқланади. От-арава транспортларига ишлатилаётган шиналар, темир гилдиракларнинг тузилиши аниқланиб олиниши зарур. Бундай транспортларда пневматик шиналар, резинадан қўйилган гилдираклар ва темир гилдираклар ишлатилиши мумкин.

Транспортлардан қоладиган излар кўпинча статик изларга яқинроқ бўлади. Агар гилдиракларнинг майда ташқи қисмлари изларда яхши акс эттирилган бўлса, бу турдаги транспортларнинг изларини идентификация қилиш мумкин. Шиналарнинг сирғаниш натижасида ҳосил бўладиган динамик излар эластик бўлганлиги сабабли майда рельефлари из қабул қилиб олувчи объектларда тўла акс этмайди. Шунинг учун бундай излар идентификация учун яроқсиз, лекин транспорт гуруҳини аниқлашга имкон беради.

Идентификациявий аҳамиятга эга бўлган ҳайвон изларидан асосийси отлардан қоладиган туёқ ва тақа изларидир. Туёқ излари бўш ва тез ёйилувчан бўлганлиги учун маълум вақт ўтгандан кейин ўзининг идентификациявий хусусиятини йўқотиши мумкин. Бундан ташқари туёқларда кўзга ташланиб турадиган аниқ чегаралар бўлмайди ва туёқдан қоладиган майда рельефлар идентификация қилиш вақтигача ўзининг айрим белгиларини йўқотиши мумкин.

Тақалар кўпроқ идентификациявий белгиларга эга. Тақага қоқилган михлар ва уларнинг жойланиш системаси отларнинг айнан ўзини аниқлаш имконини беради. Ҳайвон излари юзаки ва ботиқ бўлиши мумкин. Ҳайвон оёқларининг изларидан нусхалар олиш ва баённомада қайд қилиш ҳам юқорида кўрсатиб ўтилган усулларда бажарилади.

Транспорт воситаларидан қоладиган излардан нусхалар олиш трасология объектларини кўздан кечириш ва қайд қи-

лишнинг умумий қодаларига биноан амалга оширилади. Лекин бундай излардан нусхалар олишнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатувчи айрим томонларига тўхталиб ўтиш лозим. Нусха олишга киришишдан аввал автомобиль шиналари, чаналарнинг полослари ва чангиларнинг сирганиб юрадиган қисмларидан қоладиган излар, уларнинг тузилиши тўғрисида тўлароқ маълумот берадиган ва гуруҳга мансублигини аниқлашга имкон берадиган, кўзга аниқ кўриниб турадиган умумий белгиларини танлаб олиш керак. Агар шу белгиларнинг баъзилари ҳодиса содир бўлган жойнинг ҳар ер ҳар ерида қолдирилган бўлса, нусха шу жойларнинг ҳаммасидан олиниши зарур. Бундай жойларда ғилдирак излари топилмаса ёки топиш қийинчилик туғдирса, ғилдиракнинг тўлиқ бир айланиши ҳажмидаги издан нусха олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай вақтларда гипсдан фойдаланиш яхшироқ бўлади.

Олинадиган нусха жуда катта бўлиб кетмаслиги учун изларга гипс қўйишдан олдин бир неча бўлакка бўлиб, кейин гипс суюқлиги қўйилса самарали натижа беради.

11-расм, Транспорт воситаси ғилдирак қопламасидан излари

6-§ Изларни кўздан кечириш ва процессуал расмийлаштириш

Ҳодиса содир бўлган жойда топилган изларни албатта кўздан кечириб, баённомада қайд этиш зарур. Баённома ЖПКнинг 90-моддасига асосан тузилиб, унда топилган изнинг тури, хусусияти ва индивидуал белгилари акс эттирилади.

Изларни кўздан кечириш баённомаси уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда: ким томонидан, қаерда ва қачон, қандай ҳодиса юзасидан излар қидирилгани каби маълумотлар баён этилади. Кўздан кечириш қандай шароитда, қандай ёруғликда, қанақа оптик асбоблар ёрдамида ўтказилганлиги,

кўздан кечириш қачон бошланиб қачон тугаганлиги ва ишти-
рокчилар ёзилади.

Баённоманинг иккинчи қисмида:

- из топилган предметнинг номи;
- шу предметнинг қаеридан, қандай усулда ва қандай техник воситалар ёрдамида излар топилганлиги;
- изларнинг тури, сони;
- изларнинг размери, аниқ ифода этилган хусусиятлари;
- излар қандай усулда қайд этилганлиги ва олинганлиги, баённомага қандай кўринишда илова этилганлиги;
- изларнинг схематик тасвири қайд этилади.

Баённоманинг учинчи яқунловчи қисмида кўздан кечи-
риш иштирокчилари томонидан тушган таклифлар, изоҳлар акс эттирилади. Бу қисмда қандай излардан нусхалар олин-
ганлиги, ҳодиса жойидан далил сифатида нималар олинган-
лиги ёзилади. Баённома барча иштирокчилар томонидан им-
золанади.

Излар одатда фотографик ўлчов методи асосида муфас-
сал детални суратга олиш йўли билан қайд этилади. Фото-
график усулда қайд этилиши ва изларнинг схематик тасвири
баённомага қўшимча қайд этиш усули бўлиб ҳисобланади.

Фотографик усулда изларнинг асл ҳолатига ҳеч қандай
ўзгариш киритилмасдан унинг тасвири тушириб олинади.
Шунинг учун ҳар қандай ҳолатда изни даставвал суратга
олиш керак.

Изларни суратга олишда стереоскопик, панорама, мас-
штабли ва йирик масштабни усулларни қўллаш мақсадга му-
вофиқ бўлади. Изнинг характериға қараб конкрет ва соялан-
тирувчи нур бериш лозим.

Механик усулда изларни қайд этиш асосан ботиқ излар-
дан гипс ёрдамида қуйма нусхалар олиш, юзаки излардан эса
из кўчириб олувчи материалларға уларнинг нусхасини туши-
риб олишдан иборат. Агар из қабул қилган объектнинг ўзини
изи билан олиш имконияти бўлмаса, ушбу усулдан фойдала-
нилади. Издан нусхалар кўчириб олишда унинг ҳар бир кат-
та-кичик элементларини максимал даражада аниқ ва равшан
бўлишиға эришиш зарур.

Трасологияда умуман из қабул қилган объектнинг ўзини
олган маъқул. Имкони бўлмаган тақдирдагина юқорида қайд
этилган усуллардан фойдаланилади. Из қабул қилган объек-

тдан нусха олишда унга моддий зарар келтирмаслик чорасини кўриш зарур.

Из тушган объектни унга бирор ўзгариш, ташқи таъсир бўлмаслигини таъминлайдиган қилиб жойлаштириш лозим. Изга нисбатан бирор усул қўлланишидан олдин унга тушган чет нарсаларни (барг, чўп ва ҳоказолар) олиб ташлаш керак. Ботиқ излар агар сув билан тўлган бўлса, сувни резина сўргичи ёки қоғоз сўргич ёрдамида олинади. Агар ботиқ излар саёз, яъни унчалик чуқур бўлмаса, изнинг қолипи керакли даражадаги қалинликда бўлиши учун из атрофига деворча айлантирилади.

Баъзан из майда ва ўзаро яхши жипсланмаган заррачали объектларда қолади (масалан, қум, ун, цемент, қуруқ тупроқ ва шу кабиларда). Шу туфайли бу изларни олиш ёки улардан нусхалар кўчириш мумкин бўлмайди. Чунки бу заррачалар тарқалиб кетиб из шаклини бузиб юборади. Бундай ҳолларда илгариги изни вақтинчалик қотириб, ундан нусха кўчириб олинади. Лекин из бор объектнинг ўзини олиб кетиш, ишга далилий ашё сифатида қўшиш жуда катта қийинчилик туғдирганлиги туфайли ҳозир изни перхлорвинил эритмаси билан мустаҳкамлаш усули ишлаб чиқилган. Бу усулда сочилиб кетувчи нарсалар, ўзига пуркалган перхлорвинилни аста-секин шимиб олиб, майда заррачалар бир-бири билан қаттиқ ёпиша бошлайди. Натижада улар бир бутун қаттиқ объектга айланади. Сўнгра изли объектни олиш, жиноят ишига қўшиш имконияти туғилади. Бундай изларни мустаҳкамлаш учун ацетонда 6-8 фоизли перхлорвиниллик эритма тайёрланади ва пульверизатор орқали пуркалади. Тахминан 20-50 минутлардан сўнг изни кўчириб олиш мумкин бўлади.

Ҳажмли излардан нусха олиш. Агарда изни қабул қилувчи объект билан бирга олиш имконияти бўлмаса, у ҳолда изнинг шаклини, ҳажмини ҳамда рельефлардаги хусусиятларини максимал даражада аниқ ва тўғри акс эттирадиган кўчирма нусха олиш зарур бўлади. Бу нусха бир неча усуллар билан олинади:

Ҳажмли излардан нусха олишда гипсдан фойдаланиш мумкин. Гипсдан қаттиқ ва юмшоқ юзаларда қолган ҳажмли изларни олиш учун фойдаланилади. Гипс сувда қаймоқ суюқлигида қорилиб изга қўйилади ва об-ҳаво вақтига қараб тахминан 10-20 минутдан сўнг уни олиб, турли лой ва бошқа

предметлардан тозаланади. Иккинчи усули қатламлаш дейилади. Бунда қуруқ гипс намланган из устида бир қатлам сепади, гипс бир оз қотгандан сўнг иккинчи қатлам сепади ва шу тариқа исталган қалинлик ҳосил қилиниб олинади.

Сўнгги вақтларда излардан микрорельефи сақланган нусхалар олишда янги кимёвий материаллардан фойдаланила бошланди. Бу материаллардан бири полимер ҳисобланади. Бу полимер силикон паста “К” номи билан юргизилади. Паста “К” - тез қурувчан, кул ранг, ҳар қандай юзада яхши жойланадиган хусусиятга эга. Пастанинг қўйилиб қолишини тезлатиш мақсадида юз қисм пастага 7-10 қисм катализатор қўшилади.

Айрим ҳажмли излардан нусхалар олишда пластилидан ҳам фойдаланиш мумкин. Аммо пластилин ёпишқоқ бўлгани учун уни глицерин ёки вазелин билан юмшатиб кейин издан нусха кўчириб олинади.

7-§ Трасологик экспертиза ҳал қиладиган масалалар

Суд трасологик экспертизаси криминалистик экспертизанинг бир тури ҳисобланади. Трасологик экспертиза ёрдамида турли-туман масалалар ҳал этилиши мумкин. Шулардан энг муҳими из ҳосил қилувчи объект ва уни қолдирган изи бўйича индивидуал идентификация қилишдир. Суд трасологик экспертизасининг объектлари бўлиб қўл, оёқ, бузиш қуроллари, транспорт воситалари ва бошқа излар ҳисобланади.

Суд трасологик экспертизаси қуйидаги турларга бўлинади:

- дактилоскопик экспертиза;
- оёқ (пойабзал) излари бўйича ўтказиладиган экспертиза;
- бузиш қуроллари ва ускуналардан қоладиган излар бўйича ўтказиладиган экспертиза;
- транспорт воситаларидан қоладиган излар бўйича ўтказиладиган экспертиза;
- тишлардан қоладиган излар бўйича ўтказиладиган экспертиза;
- бўлаклардан бир бутунликни аниқлаш бўйича ўтказиладиган экспертиза.

Дактилоскопик экспертизаси ҳодиса жойида бармоқ излари қолдирган шахс, из ҳосил бўлган вақт ва шароитни аниқлаш имкониятини беради. Дактилоскопик экспертизанинг объектларига қуйидагилар киради:

- бармоқ излари қолдирган предметлар ёки уларнинг қисмлари;
- кўзга хира кўринадиган бармоқ излари мавжуд бўлган предметлар;
- дактилоскопик плёнкага кўчириб олинган бармоқ излари;
- предметлардаги изларнинг кенг қўламли олинган фотосурати;
- бармоқ излардан олинган гипслик нусхалар;
- жиноят ишининг бошқа материаллари (баённомалар, дастлабки экспертиза хулосаси);
- таққослаб текшириш учун гумон қилинганнинг бармоқларидан олинган нусхалар.

Оёқ (пойабзал) излари бўйича ўтказиладиган экспертизада ҳодиса жойида из қолдирган шахс ва унинг айрим хусусиятлари (бўйи, ёши ва ҳ.к.) аниқланади. Бу турдаги экспертизанинг объектлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- у ёки бу предметда қолдирилган юзаки оёқ изларидан дактилоскопик плёнкага кўчириб олинган нусхалар;
- ботиқ оёқ изларидан олинган гипс нусхалар;
- оёқ излари олинган фотосурат;
- жиноят иши материаллари;
- гумон қилингандан олинган пойабзал;
- агар ҳодиса жойида пайпоқ изи топилган бўлса, гумон қилингандан олинган пайпоқлар;
- агар ҳодиса жойида яланг оёқ изи топилиб, ундан гипслик нусхалар олинган бўлса, гумон қилинган шахс оёғининг 2-3 нафар экспериментал нусхаси.

Бузиш қуролларидан қоладиган излар бўйича ўтказиладиган экспертизада ҳодиса жойида қолдирилган излар, бузиш қуроллари ва ускуналарни идентификация қилиш, ҳамда суд трасологияси бўйича мавжуд бўлган махсус билимга асосланиб изларнинг ҳосил бўлиш механизми аниқланади:

- бузиш қуроллари излари мавжуд бўлган предмет ёки унинг бир қисми;

- ҳодиса жойидан топилган излардан олинган нусха;
- из топилган предмет ва изнинг фотосурати;
- ҳодиса жойидан топилган ёки гумон қилинган шахсдан олинган бузиш қуроллари;

- ҳодиса жойини кўздан кечириш баённомаси.

Транспорт воситаларидан қолдирилган излар бўйича ўтказиладиган экспертизада йўл транспорт ҳодисасида иштирок этган транспорт идентификация қилинади. Уни содир этиш ҳолатини ва суд трасологияси, суд автотехникаси бўйича махсус билимга асосланиб ҳодиса механизмини аниқлаш ҳисобланади. Экспертизанинг объектларига қуйидагилар киради:

- транспорт воситаси ёки унинг қисмлари;
- транспорт воситасининг ҳодиса жойидан топилган қисмлари (гайка, синган ойна бўлақлари ва бошқалар);
- одамни босиб кетиш ҳодисаси содир этилган тақдирда, жабрланувчининг кийими;
- ҳодиса жойида мавжуд бўлган излардан олинган гипслик нусха;
- фотосуратлар;
- жиноят иши материаллари;
- текширилаётган транспорт воситасининг филдирагидан қоғоз ёки газмолга олинган нусхалар;
- ҳодиса жойидан топилган транспорт воситасидан олинган қисмлар.

Тишлардан қоладиган излар бўйича ўтказиладиган экспертизада ҳодиса жойидан топилган турли объектларда (жабрланувчининг танасида, озиқ-овқатларда, сигарета қолдиқларида) қолдирилган излари орқали шахс идентификация қилинади.

Бўлақлардан бир бутунликни аниқлаш бўйича ўтказиладиган экспертизада ҳодиса жойидан топилган объект бўлақчалари аниқланади. Ҳодиса жойидан топилган бир тусдаги предметга оид барча бўлақчалар экспертиза объектлари бўлиб ҳисобланади. Масалан, йиртиб ташланган қўлёзма бўлақчалари, бўлақлаб ташланган одам танаси. Бу бўлақчалар бир-бири билан таққослаб текширилиб бир объектга тегишли эканлиги аниқланади.

Суд трасологик экспертизаси ҳал этадиган масалаларни уч гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин.

1. Изларнинг ҳосил бўлиш механизмини аниқлаш. Бу экспертизанинг мустақил вазифаси ҳисобланиб, у из қолдирувчи ва из қабул қилиб олувчи объектларнинг ўзаро муносабатда бўлишини ўрганади. Изларнинг ҳосил бўлиш механизми кўрсатувчи белгиларни бевосита из мавжуд бўлган объектининг ўзини ўрганиш орқали билиб олиш мумкин. Экспертизага текширилиши лозим бўлган объектлар билан бирга жиноят иши материаллари (баённома), фотосуратлар, режа, схемалар ҳам юборилиши мақсадга мувофиқдир.

2. Объектларнинг гуруҳ мансублигини аниқлаш. Бунга экспертизага юборилган предметларнинг умумий белгиларини текшириш орқали эришилади.

3. Объектларнинг индивидуал мансублигини (диагностикасини) аниқлаш. Бу ҳам трасологик экспертизанинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Бундай вазифани ҳал этишда экспертлар экспертизага юборилган ҳар иккала нусхадаги белгиларни солиштириб текшириб маълум хулосага келадилар ва идентификациявий вазифани ҳал этадилар.

Суд трасологик экспертизасини ўтказиш учун барча материаллар тўплангандан кейин терговчи ЖПКнинг 180-моддасига асосан қарор чиқаради ва унда эксперт олдига қўйиладиган аниқ саволлар, экспертиза текширувига юбориладиган материаллар кўрсатилади.

Барча материаллар экспертиза ўтказишга яроқли ва етарли бўлиши лозим. Экспертиза текшируви қўйидаги босқичлардан иборат.

1. Экспертизага келган объектлар ва эксперт олдига қўйилган саволлар билан танишиб чиқиш босқичи. Бу босқичда эксперт экспертизага юборилган материалларнинг тўлиқлигини текширади, унинг олдига қўйилган саволлар билан танишиб чиқади, агар қўйилган саволлар унинг махсус билими доирасидан четга чиққан бўлса экспертиза ўтказилмайди.

2. Объектларни алоҳида-алоҳида текшириш босқичи. Бу босқичда эксперт текширишга юборилган объектларнинг ташқи тузилиш белгиларини ва уларнинг экспертиза ўтказишга яроқлилигини аниқлайди.

3. Солиштириб текшириш босқичи. Бу босқич эксперт текширувининг асосий ва муҳим босқичи ҳисобланиб, унда текширилаётган изларнинг ўхшашлик ва фарқ қилувчи белгилари аниқланади ва улар баҳоланади.

1. Хулоса ёзиш ва уни баҳолаш.

Ҳозирги вақтда экспертларнинг ихтиёрида суд-трасологик экспертизани ўтказиш учун зарур бўлган барча илмий-техникавий воситалар ва усуллар мавжуддир. Экспертизани ўтказишда бевосита кўз билан кузатиш, микроскопик, фотографик, профилографик методлар кенг қўлланилмоқда. Трасологик объектларни текширишда ҳозирги вақтда электрон микроскоплар ва ҳисоблаш техникавий воситаларидан ҳам фойдаланилмоқда.

1-§ Баллистика тушунчаси ва текширув объектлари

Суд баллистикаси криминалистика техникасининг бир тармоғини ташкил қилиб, жиноят ҳодисаси билан боғлиқ бўлган ўқотар қуроллар, ўқ-дорилар, портлатиш моддалари, ўқ отишдан, портлатишдан ҳосил бўладиган ўзгаришлар, излар ва қолдиқ моддаларни текшириш билан шуғулланади.

Баллистика (грек тилида “ballo” “отаман” сўзини билдиради) нинг асосий моҳиятини ўқ (сочма ўқлар)нинг қурол ичидаги ва ҳаводаги ҳаракатини ўрганиш ташкил этади.

Криминалистик баллистикада ҳарбий баллистика ва техниканинг айрим таълимотларидан, ҳозирги кун ютуқларини ўз вазифасига мослаштирилган ҳолда фойдаланилади. Баллистика соҳасига отиш қуролларининг тузилиши, турлари, отишдан ҳосил бўладиган ўзгаришлар, ўқ-дориларни (патрон, ўқ-гильзаларни) қайси қуролдан отилганлигини текшириш масалалари киради.

Криминалистик баллистика фаннинг бошқа соҳалари, айниқса трасология билан чамбарчас боғлиқдир. Отишдан ҳосил бўладиган ўқ ва гильзалардаги изларнинг вужудга келиш механизмини ўрганиш ва текшириш, трасология назариясининг умумий илмий асосларига таянади.

Ўқ отишдан ҳосил бўладиган турли аломат ва жароҳатлар инсон танасида юз берса, улар суд-тиббиёт текширувида объект бўлиб ҳисобланади, бошқа тўсиқлардаги барча ўзгариш, жароҳатлар криминалистик баллистика соҳасига тегишлидир.

Криминалистик баллистика текширувига қуйидаги объектлар киради: ўқ-отар қуроли, унга ўхшаш бўлган мослама ва ясама қуроллар, қуролнинг айрим қисмлари, отилган-отилмаган ҳарбий снарядлар, портловчи моддалар ва уларнинг қолдиқ заррачалари, отишдан ҳосил бўладиган турли тўсиқлардаги излар ва жароҳатлар, алоҳида отилган ўқ (снаряд), гильза, сочма ўқ доналари (дробь, картечь) ва бошқалар.

Ҳодиса жойидан, жабрланувчи танасидан топилган ва олинган ўқ-гильзалар билан бир қаторда, солиштириб текшириш учун экспериментал отишдан ҳосил қилинган ўқ ва гильза, порох қолдиқлари, сочма ўқ намуналари ҳам текширув объектлари қаторига киради.

Баллистик тадқиқот ўтказиш вазифаси қуйидаги масалаларни ўз ичига олади.

1. Таснифлашга оид масалалар булар қуйидагилардир: ўқ-отар қуролларининг тузилиши бўйича турлари, уларнинг ҳар бир тур ёки гуруҳга тегишли бўлган қисмлари;

ўқ, гильза қандай қуролдан отилганлигини (айнанлик ёки гуруҳ мансублигини) аниқлаш;

отиш қуролларини, патрон, портловчи моддалар ва уларнинг қисмларини келиб чиқиш (ишлаб чиқиш) усулини аниқлаш;

отиш қуролига ўхшаш буюмларни отиш қуроли қаторига киритиш.

2. Диагностик масалалар:

отиш қуролининг соз-носозлиги, отишга яроқли эканлиги ва қуролдан ўқ ўз-ўзидан отилиб кетиши мумкинлигини аниқлаш;

3. Идентификациявий масалалар:

отилган ўқ ва гильза аввал битта патронни ташкил қилганлигини аниқлаш;

ўқ ва гильзалар айнан қайси қуролдан отилганлигини аниқлаш.

4. Отиш қуролини қўллашдаги турли вазиятлар:

отиш шароити-ҳолати (жойи, масофаси, ўқнинг йўналиши) ва бошқа ҳолатларни аниқлаш).

Ўқ отишдан ҳосил бўладиган излар, жароҳатлар инсон танасида, кийимида юз берса суд-тиббиёт текшируви билан бир қаторда криминалистик текширув ҳам ўтказилади. Масалан, жабрланувчига ўтқир кесиш-чопиш, отиш қуроли билан жароҳат етказилганда унинг суяк тўқимларида акс этувчи излар тиббиёт ва криминалистика соҳасидаги мутахассисларнинг ҳамкорлигида, яъни комплекс экспертиза ўтказилади.

Ҳозирги кунда криминалистик баллистика соҳасида муаммоли масалалар қаторида қуйидагиларни айтиб ўтиш жоиздир: қуролдан ўқ отилган вақтини аниқ ёки нисбий белгилаш, бир неча ўқнинг олдинма-кетин отилганда, қайсилари олдин, қайси бири кейинлигини, қуролдан неча мартаба ўқ отилганлигини аниқлаш ва бошқа масалалар.

Ушбу муаммоларнинг ҳар бирини ечилиши алоҳида услублар ва техник воситаларни талаб қилади. Аммо келтирил-

ган масалалар ўзаро боғлиқлиги сабабли уларни бир вақтнинг ўзида комплекс тартибда ҳал этмоқ лозим.

2-§ Ўқ-отиш қуролининг турлари ва қисмлари

Тергов ва экспертиза амалиётида жиной мақсадда ишлатиладиган ўқ отиш қуролидан кўп ҳолларда кичик, калта стволли қўлда отишга мўлжалланганлари учраб туради. Отиш қуролининг стволи (ўқ чиқадиган йўли) силлиқ цилиндр шаклида бўлиб бошланиш жойи даста устида бўлиб, чиқиш (учи) дан биров диаметри жиҳатдан каттароқ бўлади. Бу жойни баллисткада “патронник” - ўқ билан гильзанинг биргалигини ташкил қилувчи патронларнинг жойлашув жойи ҳам дейилади. Отишга тайёрланган патрон стволнинг бош томонида жойлашган бўлиб, ҳарбий ҳолатга келтирилганда патроннинг гильза устидаги капсули (портловчи порохни ёндирувчи қисми) тепки тўғрисида жойлашади.

Стволнинг узун ва қисқа бўлиши қуйидагича: узун стволлик қуроли (узунлиги 40смдан ортиқ бўлганлари) ўрта узунликдаги стволлар (20смдан 40смгача бўлган) ва қисқа стволли қуроли (узунлиги 20смдан қисқа бўлганлар). Узун стволликларга ҳарбий ва ов милтиқлари, карабинлар киради, ўрта стволлик қуроли қаторига турли автоматлар, жумладан, «Калашников» автомати-“АК”лар киради, қисқа стволлик қуроли револьвер (тўппончалар), пистолетлар ва баъзи қўлда ясалган қуроли ва қирқмалар (стволни қисқартириш мақсадида кесилганлари) киради.

Қўлда отишга мўлжалланган барча қуроли икки гуруҳга бўлинади: стволнинг ички тузилиш жиҳатидан силлиқ стволли ва чуқурчали қуроли. Силлиқ стволли қуролига ов милтиқлари (сочма ўқ отишга мосланган), эски ишлаб чиқариш тўхтатилган шомполлик пистолетлар ва қўлда ясалган (мосланган) қуроли киради.

Чуқурчали қуролининг хусусияти - стволнинг ички тузилиши силлиқ бўлмай ствол деворида айланма шаклида бўлган ариқчалар мавжуд бўлиб, улар отилган ўқни катта куч билан сиқилиб чиқиб узоқ масофага етишини, айланма шакли эса ўқнинг стволдан чиққач мўлжалга йўналишини (траекториясини) ўзгартирмасдан нишонга тўғри боришини таъминлайди.

Криминалистик идентификация учун ствол ичидаги чуқурчалар оралигидаги майдончалар стволдан чиқаётган ўқнинг ён қисмида тирналиш, сирғалиш шаклидаги изларни ҳосил қилади. Булар қуролни идентификация қилиш учун жиддий аҳамият касб этади.

Чуқурчаларнинг сони турли қуролларда турличадир: купчилик қўлда отишга мулкжалланган пистолетларда, тўппончаларда тўртта, баъзиларида олтига, еттита ва кардан кам қўролларда учрайдигани саккизта чуқурча бўлади. Чуқурчаларнинг айланма йўналиши ўнг томонга баъзилари чап томонга қаратилган бўлади.

Чуқурчали қуроллар гуруҳига барча ҳарбий, баъзи спорт - ўқув милтиқлари ва қўлда айрим қисмлардан йиғилган қуроллар киради.

Стволнинг ички диаметри унинг “калибри” дейилади ва мм.да ўлчанади. Энг кўп учрайдиган қуроллар 5,6; 6,35; 7,62; 7,62, 8 ва 9 мм.ли калибрга тегишлидир.

Қуролнинг таркибий бўлган патронлар (гильза ва ўқлар) ҳам ана шундай ўлчовдаги калибрга эга бўлиб, тегишли қуролларга мослашгандир. Масалан; Калашников автомати 7,62-АК; баъзилари АКМ, АКС, АКСУ тизимидагилари 5,45 мм.ли калибрга эгадирлар. ТТ (Токарев), ПМ (Макаров пистолетлари), АПС ва ПСМ қуроллари қуйидаги хусусиятлари билан тавсифланади:

ТТ- Тулада ишланган Токарев пистолети-7,62 мм.ли калибрили, тўртта ўнг томонга йўналган чуқурчали стволга эга, (магазинга) саккизта патрон жойлашади ва жанговор ҳолатга келтирилиши автоматлашган;

ПМ - Макаров пистолети - зарядкаси (ҳарбий ҳолати) автоматлашган, 9мм калибрили, тўртта ўнг томонга йўналган, чуқурчали стволи бор, магазини саккизта патрон сиғдиради, тепкиси (спусковой курок) очиқ ва ҳаракатчан;

АПС - автоматлаштирилган Стечкин пистолети калибри 9мм, тўрт чуқурчали ствол, магазинга 20та патрон жойлашади.

ПСМ - Лапашеев, Симарин ва Куликовлар томонидан ишланган кичик габаритли пистолет 5,45 калибрили тўрт чуқурчали ствол магазинга 8 та патрон жойлашади;

Револьвер (тўппонча)-тула автоматлаштирилмаган ствол тўрт чуқурчали, патронлар жойлашадиган қисми айланма, думалоқ барабан шаклида бўлиб, 7 патрон кирадиган алоҳида

(скамораси) уялари бор, жангавор ҳолатга қул билан келтирилади, отиш жараёнида барабан айланиб уясидаги патрон стволга тўғриланади. Тергов ва экспертиза амалиётида кўпроқ револьвернинг “Наган” системасидаги тури учраб туради, унинг калибри 7,62 мм.

Ҳарбий милтиқ ва карабинлар узун стволли тузилиши жиҳатидан бир-бирига ўхшаш бўлиб, калибри 7,62 мм. Ҳарбий ҳолатга келтирилиши қул билан амалга оширилади, затворни орқага тортиш билан патрон магазинидан стволга узатилади, магазинга 5та ўқ жойлашади. Амалиётда шунингдек, Семенов конструкцияси асосида ишланган СКС автоматлашган карабинлар, Драгуновнинг снайпер карабини учраб туради. Автоматлашмаган калибрли милтиқларнинг 5,6 мм.ли тўртта баъзи моделларида олтита чуқурча бўлиб тузилиш жиҳатидан ҳарбий милтиқларга яқинроқдир.

Силлиқ стволли милтиқлар асосан икки турда бўлади. Дастаси билан ствол қисми букланадиган ва букланмайдиганлари. Букланадиган ов милтиқлари бир отар, икки, айрим ҳолларда уч отар, (уч стволли) бўлади;

Баъзида жиноятчилар силлиқ стволли милтиқларнинг стволларини кесиб арралаб қисқартирадилар, яширин олиб юришга мослайдилар. Булар амалиётда “қирқма” дейилади. Улардан отилган ўқнинг тезлиги ов милтиғидан бир мунча пастроқ бўлади. Масалан, 16 мм калибрли ов милтиқларининг стволи 20ммга қисқартирилган бўлса ўқнинг бошланиш тезлиги 11 м/с бўлади. 40 мм.га қисқартирилган бўлса, ўқнинг стволдан чиқиш тезлиги 35-40 м/с ни ташкил қилади.

ТОЗ-8 тизимидаги милтиқларнинг қирқмаси ҳам шундай хусусиятга эга бўлади. Баъзида қуролни патроннинг калибрга мослаб ўзгартирадилар, масалан, револьвернинг патрон жойлаштирадиган уясини эговлаб кенгайтирадилар. Амалиётда газли ва сигнал (старт) қуроллари ўқ отишга мослаштирилган ҳолатлари ҳам учраб туради.

Ясама қурооллар бир мунча соддалаштирилган, силлиқ стволли якка ўқ отишга мўлжаллаб тайёрланади. Булар одатда 5,6 мм калибрли патронларга мослашган бўлади. Ташқи кўринишини ниқоблаш мақсадида уларга турли асбоб-буюм (ҳассанинг дастаси, ёзиш-чизиш қуроли) шаклини берадилар. Булар “атипичный”, яъни типик бўлмаган отиш қурооллари дейилади.

Қўлда ясалган шомполлик қурол якка ўқ отишга мосланган бўлади. Унда ўқ ва порохни шомпол билан стволга жойлаштирадilar, баъзида икки, уч марта отишга мўлжалланганлари ҳам учраб туради. Улар 5,6 мм калибрли патронларга мослашган бўлади.

Отиш қуролларининг айрим қисмлари патрон уларда турли излар ҳосил қилади: излар қуролни отишга ҳозирлашда, магазиндан патрон стволга узатилганда, тепки капсулга зарба беришганда порох газининг босими (кучи) ўқни стволдан итариб чиқарганда, ўқдан ажралган гильза орқага ҳаракат қилиб қайтариш (отражатель) қисмига урилганда қолади. Отилган гильзада магазин пружиналаридан, тепкидан, гилзани чиқариб ташлаш илгагидан излар ҳосил бўлади. Отилган ўқда эса стволнинг ички қисмидаги чуқурчаларнинг оралиқ майдончасидан тирналиш шаклида излар ҳосил бўлади.

Ҳозирги кунда ишлатиладиган барча ҳарбий патронларнинг таркибини гильза, капсул, порох заряди ва ўқ ташкил қилади. Ов милтиқларининг патронида порох билан сочма ўқ аралашиб кетмаслиги учун уларнинг орасига ажратгич (прокладка) ва ўқнинг устидан наmatгача (пыж) қопламалари ишлатилади.

Гильзалар темир ва латуень металидан тайёрланади, ов милтиқлари учун қоғоз-картондан ҳам ишланади, пастки қисмини метал, устки деворини эса картон ташкил қилади. Гильзанинг бош қисми ўқ жойлашадиган жойи, девори ва остки қисми асосида идентификация қилиб, қуролнинг қайси гуруҳга мансублиги ва айнанлигини аниқлаш мумкин.

Ҳодиса жойидан топилган ўқ ва гильзани кўздан кечириш натижасида улар қандай моделдаги қуролдан отилганлигини аниқлаш мумкин. Сўнгра шубҳали қурол топилган тақдирда идентификация ўтказилиб мазкур қуролнинг айнанлиги, яъни отилган ўқ ва гильза «ана шу қуролдан отилганми» деган масала ҳал этилади.

Қуролнинг ўзи топилмаган ҳолларда ўқнинг қандай патрон турига тегишли эканлиги, умумий тузилиши, шакли, оғирлиги, қандай металдан ясалганлиги, гильзага қандай услубда бириктирилганлиги ва бошқалар аниқланади.

Отилган гильзанинг ҳам умумий шакли бош қисми ва асосларини тузилиши, ўлчови (диаметри ва узунлиги) бош қисмининг ички ўлчови, оғирлиги, маркировка белгилари ва

бошқаларни кузатиш билан қандай турдаги қуролдан отилганлиги ҳақида фикр юритилади шубҳаланган қуролни излашда қидириш доирасини анча қисқартиради, енгиллаштиради.

Силлиқ стволли қуролларга мўлжалланган сочма ўқнинг айрим доналари (дробь, картечь) топилган тақдирда, уларнинг заводда ёки қўлда ишланганлиги, қандай усулда тайёрланганлиги шакллари, оғирлиги, кимёвий таркибини спектрографик хусусиятларини аниқланади. Бу масала текшириладиган сочма ўқнинг гуруҳ мансублигини аниқлаш билан бирга хар хил жойларда топилган бир неча ўқ доналарининг бир манбага тегишли эканлигини ҳам аниқлаш мумкин бўлади. Ов милтиқларига мўлжалланган патронларнинг қопламасини текшириб, патроннинг калибри, қандай материалдан ишланганлиги, ишланиш услуби ва бошқалари аниқланади. Қопламалар уй шароитида қўлда ясалганда унинг материалига (қоғоз, картон, жун, намат) каби ўхшаш материаллар ва уларнинг бўлаклари бир хил жойларда топилган тақдирда трасологик текширув ҳам ўтказилиши мумкин.

12-расм, АПС пистолети

Самозыное оружие, калибр 5,46 мм

13-расм, ясама отиш қуроллари

14-расм, Ясама 5,46 мм ли отиш қуроли

3-§ Отилган ўқ ва гильзалар асосида отиш қуролни идентификациялаш

Қуролларни идентификация қилишнинг илмий асослари қуролнинг из ҳосил қиладиган қисмлари, отилган ўқ ва гильзаларнинг из акс эттирадиган устки тузилишлари индивидуаллик хусусиятига эга эканлигидадир.

Индивидуал ташқи тузилиш хусусияти стволнинг ички тузилишидаги чуқурча оралиқларига ҳам хос бўлиб, ўқ ство-

стволдан чиқиш жараёнида сиқилиб, сирғалиб ана шу индивидуал ташқи тузилиш (микрорельф)ни ўзида акс эттиради. Патроннинг гильза қисмида эса уни отишга ҳозирлаш пайтида, сўнгра бевосита отиш чоғида турли излар акс этади. Уларнинг умумий ўлчови, шакли биринчи навбатда қуролнинг қайси гуруҳга мансублигини аниқлашга ёрдам беради. Умумий белгилари билан бир қаторда микрорельфни ифода этувчи хусусий белгилар йиғиндиси эса идентификация ўтказишга асос бўлади. Отилган ўқ ва гильзалар асосида ўтказиладиган тадқиқот ҳодиса жойида топилган ўқ ва гильзаларни умумий белги-хусусиятларини ўрганишдан бошланади. Сўнгра улардаги изларни қуролнинг муайян қисми билан солиштирилади. Кўп ҳолларда солиштириб текшириш учун шубҳаланган қуролдан экспериментал отиш йўли билан намуна ўқ ва гильза олинади. Шундан сўнг улардаги излар - аломатлар ўзаро солиштириб текширилади. Экспириментал ўқ отишни махсус тайёрланган пахтада, сув ва бошқа сунъий тўсиқларда амалга оширилади. Бунда ўқнинг тезлик ҳаракати тўсиқда сусаяди ва ҳосил бўладиган излар ўзгармайди.

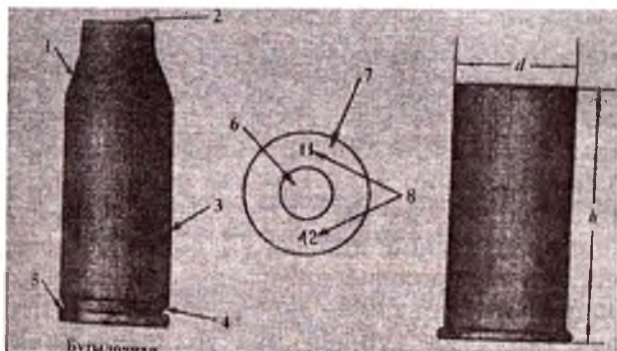
Қуролларни тадқиқ қилишда ва солиштириб текширишда бир неча услублар қўлланилади. Бу иш энг қулай ва кўпроқ ишлатиладиган услубий солиштириб текширишга мосланган микроскоп ёрдамида амалга оширилади. МСК, ДМС, ЛЕКА микроскоплари майда объектлар, хусусан қуролнинг айрим қисмлари, текширилувчи ва намуна объектларидаги изларни ёнма-ён жойлаштириб ягона кузатув майдонида текширувга мўлжалланган. Кузатиш ва текшириш жараёнида текширилаётган объектларни турли белгиларини узунлик, кенглик ва бошқа ҳолатларини имконини беради. Шу билан бирга объектларнинг айрим ҳолатларини фотосуратга олиш билан бир йўла кимёвий таркибини спектрографик таҳлил қилиш мумкин. Отиш қуролларининг айрим қисмларини, патроннинг гильза, ўқ, сочма ўқ доналари, порох ва бошқа объектларнинг спектрографик таҳлили ҳодиса жойида топилган қисмлар билан шубҳаланилган ўхшаш модда ва ашёларни гуруҳ ва турдош мансублигини аниқлашда кенг қўлланиладиган услубдир.

Сочма ўқларнинг айрим қисмлари ҳодиса жойида ёки бошқа жойларда топилганда уларни ясалиши, материали, сақланиш шароитлари, аломатлари каби белгилари йиғиндиси

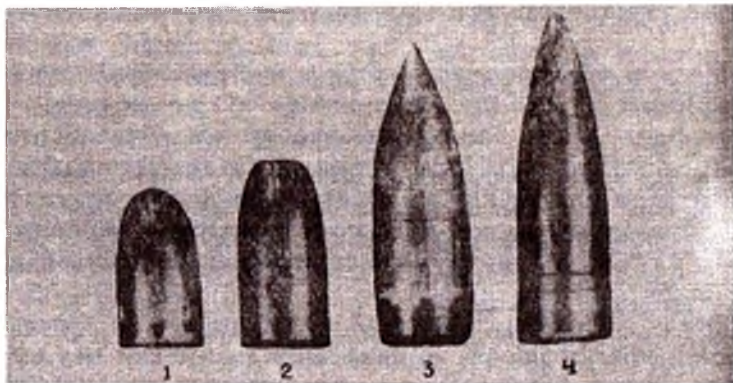
асосида икки ҳар хил жойда топилган сочма ўқ доналарининг манбаи битта эканлиги аниқланади. Бу дентификация ўтказишнинг бошланғич босқичи бўлиб, гуруҳ мансублиги ва айнанлик ҳақидаги хулосага замин тайёрлайди. Баллистика экспертизасига юбориладиган қурол, топилган жойида кўздан кечирилади, унинг умумий ҳолати баённомада қайд этилади, қуролни ҳолати ўзгармай махсус расмийлаштириш қоидаларига риоя қилган ҳолда амалга оширилади. Қурол зарядланган, жанговор ҳолатга келтирилган бўлса, ундаги патрон чиқариб олинади, магазинда нечта патрон борлиги қайд этилади. Қуролнинг умумий кўриниши, тури, маркировкаси унда излар, моддалар мавжудлиги, ва бошқа кўринарли аломатлари баённомада батафсил қайд этилади.

Қуролни отишга яроқли-яроқсиз эканлигини текшириш учун уни қисмларга ажратиб кўздан кечириш қатъиян ман этилади, чунки экспертиза текширувига аҳамиятли бўлган изларни яроқсиз қилиб қўйиш хавфи бўлади.

Экспертиза ўтказиш учун аҳамиятли бўлган турли тўсиқлардаги ўқ отишдан ҳосил бўлган (ўзгариш, жароҳатлар) изларни кўздан кечиришда шу соҳадаги мутахассисни таклиф этиш ва ишни унинг иштирокида амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Отиш натижасида патрондан ажралиб чиққан ўқ, қуйма ёки сочма доналари, чала куйган турли қисмлари экспертизага алоҳида-алоҳида тахлаб юборилади.

15-расм, Гилза турлари, (Бутилка ва цилиндр шаклида) рақамлар билан отишдан қоладиган белгилар курсатилган

16-расм, Ўқларнинг шакллари

4-§ Отишдан қоладиган жароҳатларни, отиш масофасини, ўқнинг йўналиш томонини аниқлаш

Отишдан қоладиган жароҳатлар турли тўсиқларда, масофаси ва йўналиши бўйича турли изларни ҳосил қилади. Амалиётда ўқ тўсиқ қалинлигини тешиб ўтиши, ички қисмида қолиши ёки қиялаб тўсиқни тирнаб ўтиши ҳоллари учраб туради. Тешиб ўтган жароҳатларда ўқнинг тўсиққа кириш ва чиқиш жойларига қараб ўқнинг тўсиқ қатламида йўналиш канали белгиланади.

Ўқнинг шикастлаш кучи тўсиқ материалнинг бузилиш, синиш ва парчаланиш хусусиятларига боғлиқ. Жисми қаттиқ бўлган ёғоч, темир, тўсиқларни ўқ муайян масофада тешиб, ўтади. Бу ҳолда тешик диаметри ўқнинг ўлчовидан кичик бўлади. Мўрт материалларда, гишт, шиша кабиларда синиш, парчаланиш натижасида жароҳат ўлчови ўқнинг диаметридан бир мунча каттароқ бўлади. Ўқ матолардан тешиб ўтишида материалнинг тешилган жойи куйиб, узилиб кетганлигини кузатиш мумкин. Ўқ яқин масофада ёки тақаб отилганда матода куйиш ва эриш аломатларини ҳосил қилади. Булар стволдан чиқаётган порохнинг гази ва ўқнинг қизиб чуғ бўлиб ҳали совушига улгурмаганлиги ҳисобига юз беради.

Тўсиқда ўқдан ҳосил бўлган изларни кузатиш ва ўрганиш билан отиш масофасини яқиндан отишда ҳосил бўладиган аломатларни, ўқнинг тури, шакли, калибри, ишлатилган порох турини, ўқнинг йўналиши, отган шахснинг

қаердан туриб отганлиги каби маълумотларни аниқлаш мумкин.

Мазкур маълумотларни ҳодиса жойида терговчининг ўзи ёки тегишли мутахассис иштирокида кўздан кечириш билан аниқланади. Улар баллистик экспертиза ўтказиш зарур бўлган ҳолатлар сифатида хизмат қилади. Тўсиқдаги отиш жароҳатлари битта ёки бир неча ўқдан қолганлигини, ўқдан ҳосил бўладиган кириш-чиқиш тешиклари, уларнинг сони, шакли, ўлчови ва бошқа белгиларини кузатиш билан амалга оширилади.

Отиш жароҳати атрофида порохдан қолган тутунларни ва ёнмай қолган порох заррачаларини кимёвий усулда текшириш порох унинг тури (тутунли, тутунсиз) ишлаб чиқарилган заводнинг маркази каби маълумотларини олиш мумкин.

Ўқнинг йўналишини аниқлаш тўсиқдаги жароҳатдан ўқ теккан нуқтани бирлаштириш усули билан эришилади. Эшик, дераза, шишаларнинг синиғи ва бўлақларнинг шакли ва синган, тешилган жойнинг қирғоқлари орқали қайси томондан ўқ отилганлиги маълум бўлади. Ўқнинг узилган жойида айлана шаклида дарз кетган чизиклар ва шишанинг устки қатламини кўчиши, ўқнинг йўналиш томонига қараган бўлади. Ўқнинг чиқиш жойидаги қатлам сиртга қараб, кириш йўлига нисбатан бироз каттароқ ўлчовда юз беради. Икки қаватли рама шишаларида юқорида кўрсатилганидек кириш жароҳат тешиги биринчи қаватда каттароқ, иккинчи қаватда кичикроқ радиусда ҳосил бўлади.

Бу ҳолат ўқнинг ҳаракати, тезлиги, кучи биринчи қават тўсиқдан ўтиб сусайгани ва иккинчи қаватга урилиш кучи анча камайганлиги сабабли бўлади.

Яқин масофадан отилганда, ўқнинг иссиқлиги, порох газларининг таъсири натижасида тўсиқнинг устки қисмида куйиш аломатлари порохнинг тутуни ва ёнмай қолган заррачалари қолади. Буларни оддий кўз билан ҳам айниқса ранги оқ бўлган материалларда кузатиш мумкин. Қора ва хира рангли тўсиқ материалларни микроскоп орқали кўриш, текшириш ва фотосуратга тушириш мумкин. Шунингдек, кўзга кўринмайдиган жумладан, инфрақизил нурларда текшириш, кимёвий ва электрокимёвий ва бошқа услубларни қўллаш билан амалга оширилади. Отиш масофаси “яқиндан туриб отилган” деган тушунчани асослайдиган белгилар тўсиқдаги

эриш, ёнмай қолган порох заррачаларини тўсиқ қатламга сингиб қолиши каби аломатлари мавжуд бўлган ҳолда аниқланади. Бошқа ҳолларда отиш масофаси, яъни стволнинг охириги ўқ чиқадиган жойидан тўсиққача бўлган ўлчови тахминий белгиланади.

“Яқин масофа” тушунчаси ҳарбий қуроллар, ов ва спорт милтиқлари учун турличадир. Жумладан, порох газларидан ҳосил бўладиган механик ва термик аломатлар 5-10 см, тутуни 30-40 см да, ёнмай қолган порох заррачалари тўсиқда сақланиши 80-100 смгача кузатилади. Ов милтиқларида тутунли порох ишлатилганда тутун ҳиди 150-170см ва порох заррачалари 2-3 метргача етиб бориши мумкинлиги маълумдир.

Ўқнинг отилиш жойидан тўсиққача бўлган масофани аниқлаш учун, тўсиқдаги отишдан ҳосил бўлган изларни экспериментал отишдан ҳосил қилинган излар билан ўзаро солиштириш усули қўлланилади.

Тўсиқ қатламида отишдан сингиб, сақланиб қолган моддаларнинг спектографик анализи ёрдамида отиш масофасини анчайин тўғри аниқлаш мумкиндир. Қуролдан отиш жойи, яъни шахснинг қаердан туриб отганлигини аниқлаш эса ўқнинг йўналиши, отиш масофаси ҳақидаги маълумотларнинг ўзаро таҳлили асосида ўтказилади. Отиш масофаси нисбатан узоқ бўлмаган ҳолларда, тўсиқдаги жароҳатнинг кириш йўли бўйича тўғри чизиқни ташкил қиладиган ип ва бошқа буюм билан ўқнинг йўналиш томонига қараб тортилади ва ҳосил бўлган тўғри чизиқнинг давоми бўйича кузатилади. Жароҳатда кириш ва чиқиш тешиклари ҳосил бўлган бўлса, бу йўналиш қоғоздан ясалган тўғри - текис найчани жойлаштириш йўли билан кузатилади. Ўқнинг кириш ва чиқиш жойлари бир-биридан узоқроқ жойлашган бўлса, ундай ҳолларда ип-каноп ёки сим ёрдамида улар бирлаштирилиб, йўналиши бўйича ички қисмига жойлаштириш билан ўқ йўналишини қарама-қарши томонига қараб кузатилади.

Силлиқ стволли қуролларни идентификация қилиш имкони асосан улардаги отилган патрон ва гильза ёрдамида ўтказилади. Отилган снарядда силлиқ стволнинг индивидуал хусусиятлари акс этмаганлиги туфайли уларга нисбатан гуруҳ - тур мансублигини аниқлаш билан чекланилади. Мазкур қуроллардан етказилган жароҳатларни текшириш, отиш ма-

софаси, ўқнинг йўналиши, отиш жойи кабиларни аниқлашда юқорида келтирилган услублардан фойдаланиш мумкин.

5-§ Портловчи моддаларни текширув

Портловчи моддалар ва улардан ясалган қурилмаларни тадқиқ қилиш тобора кўпроқ учрамоқда. Бу вазифани бажариш махсус билим, услуб ва техника воситаларини талаб қилади.

Мазкур экспертиза ҳал қиладиган масалалар асосан уч турда бўлади.

Биринчи гуруҳни портловчи моддалар, улар қўлланилган жой, портлашдан қолган изларни аниқлашни ташкил қилади.

Иккинчи турдаги вазифалар портлатиш қурилмаларининг тузилиши, ишлатилган портловчи модданинг тури, миқдори, портлатиш воситаси ва услуби ҳамда бошқа тасвирловчи хусусиятларини аниқлашдан иборатдир.

Учинчи гуруҳ вазифаларига қуйидагилар киради:

- портлатиш учун тайёргарлик кўрилганлик ҳолатини аниқлаш;
- портлатиш оқибатлари ёки юз бериши мумкин бўлган оқибатларни белгилаш;
- ҳодиса жойининг портлатишдан аввалги ҳолатини тиклаш;
- портлатиш қурилмаси ўрнатилган жойни аниқлаш;
- портловчи моддаларнинг ўз-ўзидан ўт олиши мумкинлигини аниқлаш;
- бир неча жойларда ҳар хил вақтларда содир бўлган портлатишларнинг ўзаро ўхшашлиги - боғлиқлигини аниқлаш;
- экспертизага юборилган, объектларда портлатиш моддаларнинг қолдиқлари мавжудми, агар бор бўлса уларнинг тури, хусусияти ва ишлатиш соҳаси;
- портлатиш қурилмаси ва унинг қисмларини тайёрлаш ва ишлатиш услуби;
- портлатиш қурилмасини ўт олдириш усули ва уни амалга оширишнинг олдинма-кетинлиги;
- портлатилган тротилнинг ҳажмига кўра портлаш кучи;
- портлатиш қурилмаси саноат ишлаб чиқаришида тайёрланган бўлса, унинг тури, маркаси (артиллерия снаряди, мина, гранат ёки ясама воситалар);

- портлатиш қурилмаси қўлда ясалган бўлса, уни бажарган шахснинг бу соҳадаги мутахассислик малакаси.

Мазкур портлаш моддалари туркумига тутунсиз ёнадиган порохлар (масалан, пераксинил, нитроглицерин) ва тутунли порохлар киради. Шунинг эслатиб ўтиш жоизки, дутсиз ёнадиган порохларнинг баъзи турлари унинг детонация кучи (ёниш тезлиги) уларнинг қопламага жойланиш ва бирламчи портловчи модданинг кучига боғлиқ равишда бир неча км/секни ташкил қилиши мумкин. Дутли порохларнинг ёниш тезлиги ёпиқ қоплама ҳажмига жойлаштирилган бўлса, максимал даражаси 400 м/с ни ташкил этади.

Пиротехник қўшилма моддалар таркибини турли механик аралашмалар, ачитқич, ёнилғи, уларни боғловчи моддалар ташкил қилади. Булар асосан ёруғлик товуши ва тутун эффектларини ҳосил қилишга мўлжалланган воситалардир. Мазкур моддалар ёниш тезлиги мм бўлагидан бир неча см/сек.ни ташкил этади, шунинг учун уларнинг портлаш кучи минимал даражага эгадир. Лекин баъзи хлорат, перхлорат, пиротехник бирикмалари ва шунингдек, бризантли портловчи моддаларнинг қўшилмалари мавжуд бўлган бирикмалар маълум шароитларда кучли детонацияга айланиб кетиши мумкин. Мазкур перотехник бирикмалар берк ва маҳкам бўлган қоплама ҳажмига жойлаштирилган ҳолларда уларнинг ёниш, ўт олиш тезлиги бир мунча юқориллаштирилганлиги кузатилган.

Портлаш қурилмаси деганда махсус ишланган ва маълум шароитларда портлаш қобилиятига эга бўлган турли қурилмалар тушунилади.

Булар ишланиши ва тузилиши бўйича саноатда ёки қўлда тайёрланган бўлади. Портлатиш қурилма (мослама)ларнинг бирорта қисми қўлда ясалган ёки айрим қисмлари саноат нормалари белгиланган тартибдан ташқари усулда йиғилган бўлса, ясама қурилмалар бўлиб ҳисобланади.

Пиротехник экспертиза объектларига: детонатор капсуллари, электр-детонаторлар, олов ўтказувчи шнурлар, қўл гранаталари, шунингдек, тротил шашкалари, аммонит зарядлари, портловчи пакетлар киради.

Портловчи моддалардан қолган изларни тадқиқ этишда асосан аналитик реакция ва юпқа қатламли ёхуд газ хромотография услублари қўлланилади.

Пиротехник қўшилмалар таркибига кирувчи моддаларнинг турини аниқлаш учун элементли спектрал ва микро-спектрал услублардан фойдаланилади.

Ҳал этиладиган баъзи масалалар комплекс характерга эга бўлиб, улардан олинadиган маълумот - натижалар, мутахассиснинг амалий тажрибасига, мутахассислик малакасига боғлиқдир.

6-§ Совуқ қуролларни текшириш

Совуқ қуролларни ясаш, олиб юриш ва сотиш учун амалдаги жинойт қонунида жавобгарлик кўрсатилмаган, лекин совуқ қурол ёрдамида содир қилинган жинойтларни таснифлаш муҳим бўлиб, тегишли экспертиза тайинлашга зарурат туғилади.

Совуқ қуроллар кўп ҳолларда қотиллик, баданга шикаст етказиш, бандитизм, боққинчилик, оммавий тартибсизлик ва безорилик жинойтларини содир этилганда қўлланилади.

Кўрсатилган жинойтларнинг баъзиларида қўлланилган ёки қўллаш таҳдиди мавжуд бўлган ҳолларда (боққинчилик, бандитизм каби) жинойий жавобгарликни огирлаштирувчи ҳолат бўлиб ҳисобланади. Жинойтни содир қилишда отиш ва совуқ қуроллардан ташқари, турли предметлар, жинойт қуроли тарзида ишлатилади, бу ҳолда ишлатилган қурол совуқ қуроллар қаторига кирмайди ва экспертиза тайинлашга ҳам асос бўлмайди.

Совуқ қуроллар махсус жинойий мақсад учун тайёрланган (ясалган) бўлиб, улар жинойтни содир қилишда шикаст етказиш ёки ўзини ҳимоя қилиш учун қўлланилади.

Совуқ қуролларни тузилиши, ўлчовлари шакли бўйича рўзгорда ишлатиладиган асбоб-ускуналардан фарқ қилади. Шаклига ва тузилишига кўра улар санчилувчи, кесувчи, чопувчи, санчилиб кесувчи, санчилиб чопувчи, мажағловчи ва мураккаб бўлиши мумкин.

Совуқ қуроллар ишлатилишида кўзланган мақсадига кўра жанговор, ҳарбий ва фуқаролик овчилар учун мўлжалланган балади, ҳарбий совуқ қуроллар асосан инсон танасига жароҳат етказишга мўлжалланган. Улар асосан қўшинларнинг қўл жангида ишлатилади (қиличнинг барча турлари, штиклар, десант пичоқлари ва б).

Овчилик қуролларига: миллий пичоқлар, ханжар ва ҳоказолар киради. Булар овда ҳайвонларни тутишда, жароҳатлашда, шилишда ва бошқа ёрдамчи ишларда қўлланилади.

Спорт оламида ишлатиладиган қуроллар: штиклар, шпага, рапира, қилич, эспандрлар, ўзининг эгилувчанлиги, учининг тўмтоқлиги билан жароҳат етказиш хусусиятига эга эмас. Шунинг учун улар совуқ қуроллар қаторига кирмайдилар.

Ишланиши (тайёрланиши) нуқтаи назаридан совуқ қуроллар уч гуруҳни ташкил қилади: заводда, ҳунармандлар томонидан ва қўлда ясалган қуроллар.

Заводда, фабрикада, фирмада тайёрланадиган қуроллар маълум давлат ва фирманинг стандарти асосида ва техник талабларга жавоб берадиган бўлади.

Ҳунармандлар ишлаб чиқарадиган қуроллар техник ва стандарт талабларига жавоб бермасида, ҳунарманднинг мутахассислиги малакасига биноан уларнинг миллий, маҳаллий ташқи тузилиши, беағи ва ҳарбий хусусиятлари билан заводда тайёрланадиган қуроллардан қолишмайди. Совуқ қуроллар ва уларнинг ғилофлари миллий нақшлар, турли ҳикматли сўзлар баъзида ишлаган уста-ҳунарманднинг исми-шарифи белгилари билан безатилади.

Қўлда ясалган совуқ қуроллар айрим ҳунарманд бўлмаган шахслар томонидан қуролларнинг намуналарига тақлид қилиб ишланади. Амалиётда заводда ёки ҳунармандчилик фирмаларида ишланган қуролларни ўзгартириб қайта ишланганлари ҳам учраб туради.

Совуқ қуроллар экспертизаси асосан уларнинг қайси тур ва гуруҳга мансублигини аниқлашдан иборат. Ҳал қилинадиган масалалар доираси текширилувчи қуролнинг техник ҳолати турдошлиги, айнанлигини белгилашдан иборатдир.

Совуқ қуролларнинг техник ҳолатини аниқлашда қуйидаги саволлар қўйилиши мумкин:

қуролнинг соз ёки носозлиги, агар носоз бўлса, уни созлаш, соз ҳолатга келтириш мумкинми?

мазкур предмет (нарс-буюм) совуқ қуролми?

текширилувчи предмет совуқ қуролларнинг қандай турига, мансуб.

Совуқ қуролларни идентификациялаш ёки гуруҳга тегишлигини турли экспертисалар, жумладан, трасологик текшируви ёрдамида ҳал қилинади. Бу вазифа кимёвий, физикавий ва техникавий усулларни қўллаш билан амалга оширилади. Ҳал қилинувчи саволлар қуйидагича бўлиши мумкин.

Мазкур қуролни тайёрлашда қандай материал қўлланилган, текширишга юборилган материал қўлланилганми; қуролни ясашда қандай қолип ишлатилган; қандай асбоб, қурилмалар ёрдамида бажарилган? текширилувчи (қуроллар)ни тайёрлашда бир хил асбоб-ускуна, қурилмалар қўлланилганми? Текширишга юборилган гилоф мазкур қуролнинг гилофими? қуролнинг ташқи қисмларида қандай ёзув, маркировка белгилари бўлган ва улар қандай усулда йўқотилган. текширувга юборилган бўлакча мазкур қуролнинг қисми эмасми?

Жиноятни содир қилишда ишлатилган совуқ қуроллар топилган жойида (ҳодиса содир бўлган, тинтув ўтказилган жойларда) ёки терговнинг хизмат хонасида кўздан кечирилиб, процессуал қонун нормалари асосида расмийлаштирилади ва жиноят ишига ашёвий далил сифатида илова қилинади. Мазкур тергов ҳаракатини ўтказишда зарур бўлса, процессуал қонун назарда тутган қоида асосида тегишли мутахассис таклиф этилиши мумкин.

Совуқ қуролларни кўздан кечиришда криминалистиканинг кузатиш, ўлчаш ва баён қилиш услублари қўлланилади. Қуролни кўздан кечиришда дастлаб унинг умумий тузилиши ва ўлчовига эътибор берилади, сўнгра ҳамма қисмларини мужассамлиги, қуролнинг асосий қисмига маҳкамланиш усули, қандай материалдан ишланганлиги, ранги, ўлчови, қурол дамини силлиқ ва ўткирлиги, учининг шакли, ўткирлиги, қурол юзидаги ёзув ва бошқа аломатлар аниқланади.

Қуролдаги изларни, турли модда қолдиқларини ва бошқаларни зарарлаб, ўзгартириб қўймаслик учун уни кўздан кечирувчи шахс қўлларига оқ резинадан тайёрланган қўлқоп кийиш зарур бўлади. Қуролнинг олди, орқа ва бошқа қисмларини текшириш учун унинг дастаси ва учидан, яъни излардан холи бўлган жойларидан ушлаб кўриш лозим.

Совуқ қуролларни жинойий мақсадда ишлатилганлиги натижасида уларда турли излар: қўл, бармоқ ва бошқа биологик моддалар ҳосил бўлади, шунинг учун экспертизага юборишда тегишли юмшоқ материалга жойлаштириб юбориш ло-

зим. Совуқ қурол эканлигини аниқлашдан олдин ундаги из-ларга оид текширув суд тиббиёт, биологик, трасология ва бошқа экспертизалар ўтказилади. Қайсилари олдин, қайсилари кейинги навбатда текширилиши ишнинг экспертиза материали ва объектларига боғлиқ.

8-БОБ ХУЖЖАТЛАРНИНГ ҚЎЛЁЗМА МАТНЛАРИНИ КРИМИНАЛИСТИК УСУЛДА ТЕКШИРИШ

1-§ Хужжатлар ашёвий далил сифатида криминалистик текширув объекти

Турли жиноят ишларини тергов қилиш жараёнида далилий ашё бўлган хужжатлар билан ишлашга тўғри келади. Жумладан, ўзгалар мулкани талон-тароғ қилиш, мансабни суистеъмол қилиш жиноятлари, фирибгарлик, хўжалик ишларида молиявий ҳисоб-китоб хужжатлари билан бир қаторда турли ёзма хужжатлар криминалистик текширув объекти ҳисобланади.

Хужжат деганда кенг маънода бирор ҳодисани ўзида ёзма равишда акс эттирувчи моддий объект тушунилади. Суд ва тергов амалиётида хужжатларнинг қуйидаги турлари мавжуд: қўлда турли ёзиш воситасида бажарилган имзолар, хатлар (ариза, тилхат, таржимаи ҳол ва ҳ.к) молиявий хужжатлардаги қўлёзма ва босма матнлар; типография усулида ва босма асбоблар воситасида тайёрланган хужжатлар, турли график чизмалар, режалар, (хужжатларнинг репродукция тасвири, ксерокс нусхалари ва ҳ.к.) фото-кино хужжатлар; турли объектлар, инсон ва ашёвий далилларнинг кино-фото, видео тасвири ва фонохужжатлар; магнит тасмасига ёзилган турли маълумотлар.

Криминалистик маънодаги хужжатлар жиноят иши бўйича маълум бир ҳодисалар ҳақида маълумот беради. Баъзи хужжатларни жиноий мақсадда ишлатиб, ундан қурол сифатида фойдаланадилар. Фирибгарлик жинояти бўйича қалбаки хужжат ёрдамида маблаг ундириш, сохта ҳисоб рақами ва векселлар билан банкдан пул олиш ва шу каби хужжатлар иш юзасидан ашёвий далил ҳисобланади. ЖПКнинг 84-моддасида ижтимоий хавфли қилмишнинг юз берган ёки бермаганлиги, уни содир этган шахснинг айбли ёки айбсизлигини ва ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга молик бошқа ҳолатларини аниқлашга асос бўладиган ҳар қандай маълумотлар жиноят иши бўйича далил ҳисобланади. Бу маълумотлар гувоҳнинг, жабрланувчининг, гумон қилинувчи айбланувчининг кўрсатувлари, экспертнинг хулосаси, ашёвий далиллар овоз ёзувлари, видео тасвирлар, фотосуратлар ва бошқа тегишли хужжатлар билан аниқланади. Ашё-

вий далиллар криминалистик маънода жиноят ишени хал қилувчи муҳим омиллар бўлиб, улар жиноий ҳаракатнинг изларини ўзида акс эттиради ёки жиноятни содир этишда қурол сифатида ишлатилади. Кўрсатилган сифатлар ҳужжатларга нисбатан тегишли бўлганда улар ҳам далилий ашё ҳисобланади.

Ҳужжатларни ашёвий далил сифатида текширишда икки хил маълумот олиш мумкин бўлади: қўлёзма матн, имзо, рақам ва бошқа ёзувлар ким томонидан бажарилган ва иккинчиси ҳужжат асл нусхами ёки қалбакилиги, қайси қисми қандай усулда ўзгартирилган, ўчирилган, қўшимча ёзувлар киритилган ва ҳоказо.

Ашёвий далил ҳисобланган ҳужжатларни ишга қай да-ражада молик эканлигини аниқлаш учун терговчи уларни кўздан кечириб, умумий ва индивидуал хусусиятларини аниқлайди ва тегишли тартибда расмийлаштиради.

Ашёвий далил хусусиятига эга бўлган ҳужжатлар криминалистик фаолиятда икки хил текширувга боғлиқ: 1. хатшунослик текшируви, яъни қўлёзма матн, (имзо, рақам, турли белгилар, чизмалар ва ҳ.к.) ким томонидан ёзилган ёки бажарилганлигини аниқлаш.

2. Ҳужжатнинг қалбаки эканлигини аниқлаш учун уни криминалистик техника усулида тадқиқ этиш.

2-§ Криминалистик хатшунослик тушунчаси

Ашёвий далил бўлган ҳужжатларни текширишнинг асосий вазифаси - қўлёзма матнларини ва имзоларини ким томонидан бажарилганлигини аниқлашдир.

Хатшунослик экспертизасининг текширув объектлари ҳужжатдаги қўлёзма матнлари: ҳарфли, рақамли, шартли белгилар - шифровка, имзо шаклидаги ёзувлардир. Қўлёзма хатларни (дастхат) текшириш ва унинг ким томонидан бажарилганлигини (ёзилганлигини) аниқлаш инсоннинг ўзига хос ёзиш усули - малака хусусиятига боғлиқ.

Ёзиш малакаси инсон ҳаётининг маълум даврида бошланади ва шаклланади. Умумий ёзиш қоидаси хат билан шуғулланувчига бошланғич маълумотни хуснихат қоидаси асосида берилади. Ҳар бир ҳарф-рақамни ёзиш усули, айрим қисм элементларини бир чизиқда жойлашуви ёзиш жараенида ўзига қулай ва мос ҳолатни қўллаб умумий ёзиш қоидаси

чегарасидан чиқиб, фақат ўзига хос услубни яратади ва қўллайди. Масалан, ёзиш қуролини қия ёки тўғри параллел ушлаб ёзиш натижасида ҳарфларнинг ўнг ёки чап томон қия бўлиши, ёзишнинг йўналиши, ҳарфларнинг бир-бирлари билан бирикиши, жойлашуви каби аломатлар ҳосил бўлади.

Ёзиш малакаси ўрта мактаб давридан шакллана бошлайди. Бошланғич мактаб ўқувчилари ёзиш қондасига биноан ҳарф ва рақамларни ёзишда қалам, ручкани ўнгдан чапга ёки аксинча йўналишда бажарадилар. Ёзишни ўрганиш жараёнида хатнинг ёзилишида ҳарфлар шакли секин-аста ўзгаради, умум қоида чегарасидан чиқа бошлайди. Бу жараёнга инсоннинг физиологик хусусияти таъсир этади. Машҳур рус физиологи И.П.Павловнинг инсон физиологиясида ривожланадиган шартли рефлекслар такрорланиш асосида мустаҳкамланади - деган гоёси мазкур хатшунослик илмига ҳам тўлалигича асос бўлади. Шартли рефлекслар инсоннинг ҳаёти давомида ҳосил бўлиб кун сайин такрорланиб ривож топади. Бу жараённи И.П.Павлов “Динамик стереотип”- деб номлаган. Шартли рефлекслар асосида амалга ошириладиган фаолият қайта - қайта такрорланади ва шу билан бирга ҳаракат такомиллашиб, ривож топади. Инсоннинг ҳаёти давридаги баъзи ҳаракатлари шу асосда мустаҳкамланиб қолади. Дастхатни бажариш жараёни юқорида келтирилган “динамик стереотип”, яъни такрорланиш ҳаракати асосида шаклланади ва маълум даврга келиб мустаҳкамланади, шу заминда ҳар бир шахснинг ўзига хос ёзиш услуби (дастхати) ҳосил бўлади.

Шу билан бирга дастхат қотиб қолган, ўзгармайдиган қобилият эмасдир. Физиология дастхатни ўзини-ўзи бошқарувчи мураккаб функционал қобилият сифатида тасвирловчи. Шунга кўра дастхат турли ўзгарувчан шароитларда турғунлигини, ўзгартади, муайян чегараларда, турли тусга кириб турли таъсир этувчи кучлар оқибатида ўзгариши табиий ҳолдир.

Дастхат қуйидаги хусусиятларга эга:

- динамик турғунлик (ёки нисбий мустаҳкамлик);
- турли таъсир этувчи турларга нисбатан ўзига хос ўзгарувчанлик.

Хатшунослик текширувини ўтказишда қўлёзма имзони айнан ким томонидан ёзилганлигини аниқлаш имконини инсоннинг ана шу ёзиш қобилияти - дастхати беради. Хат ёзиш жараёни, шунингдек, ёзилган матн; сўз, рақам, имзо крими-

налистик текширув объекти сифатида хат деб тушунилади. Криминалистикада қўлёзма матнлар, қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, дастхат деб юритилади.

Имзо қўлёзманинг алоҳида бир тури бўлиб, ўзига хос хусусиятларга эга. Шунинг учун уни текшириш услубиёти дастхатни текшириш услубиётидан бир мунча фарқ қилади.

Дастхат инсоннинг мактабда ўқиб, илм олиш даврида ривожланади ва тахминан ўрта маълумотга эга бўлиш арафасида мустаҳкамланади. Шу вақтдан бошлаб дастхат бўйича уни бажарган шахсни аниқлаш имконияти туғилади.

Дастхатнинг мустаҳкам бўлиб шаклланишига қатор омиллар, яъни инсоннинг анатомик, физиологик, психологик хусусиятлари, ёзиш малакаси, фаолияти таъсир этади. Шу билан бирга инсоннинг ўзига хос одат бўлиб қолган ёзиш ҳаракати такрорланган сари мустаҳкамланиб, индивидуаллик - айнанлик хусусиятига эга бўлади. Бу илмий назария қўп йиллар давомида экспериментал тадқиқотлар асосида ва экспертиза амалиётида исбот қилинган.

Дастхатнинг текширув объекти сифатида мустаҳкам бўлиши нисбийдир. Чунки хат инсоннинг онгли равишдаги фаолиятдан бир кўриниш бўлиб, унга объектив ва субъектив омиллар таъсир этади. Объектив омиллар бўлиб ёзиш шароитига тегишли бўлган ҳолатлар, яъни атроф-муҳит таъсири, ёзиш қуроли, қандай материал - буюмга ёзилиши кабилар ҳисобланади.

Субъектив омилларга ёзаётган шахснинг психологик касаллик, мастлик, эмоционал ва шу каби инсоннинг ўзига хос бўлган бошқа ҳолатлари киради. Шунингдек, ёзиш жараёнида шахс қасддан ёзувини - имзосини ўзгартириб ёзишга ҳаракат қилиши мумкин. Мана шу сабаб омиллар хатнинг нисбий мустаҳкамлиги ва индивидуаллигини белгилайди.

Кўрсатилган омиллар дастхатнинг айрим умумий хусусиятига таъсир этиб, асосий индивидуаллик вақти шароитига нисбатан бўлган мустаҳкамлиги хатни (имзони) бажарган шахснинг айнанлигини белгилаш учун имкон беради.

Экспертиза текшируви натижасида ёзган шахсни аниқлаш билан бир қаторда, хатнинг ёзилиш шароитини, ёзган шахснинг саломатлик ҳолатлари ҳам аниқланиши мумкин. Бундай ҳолатлар хатдаги “нутқ” умумий, хусусий белгилар асосида амалга оширилади. Масалан, ёзаётган шахснинг руҳий ҳаяжони ва бошқа ҳолатлари одатланган ёзиш усулига

таъсир этиб, шу боис ёзувнинг бир текислиги бузилади, ёзиш тезлиги юқори бўлади ёки пастлашади. Натижада хатнинг аниқлиги, равонлиги ўзгаради, ҳарфлар тузилиши бир мунча соддалашади. Қўлёзмада айрим бузилишлар кузатилади. Ўзига хос ҳолатлар ёзиш шароитининг ўзгаришида ҳам юз беради. Масалан, тик туриб ёки ётган ҳолда ёзиш, қўлнинг жароҳатланиши натижасида чап қўл ёки бошқа мослама билан ёзиш ва ҳоказо.

3-§ Дастхатнинг идентификациявий белгилари

Хат, имзо ва бошқа қўлда ёзилган матнларни ким томонидан бажарилганлигини аниқлашда қўлланадиган услуб дастхатшунослик услужиб деб аталади. Идентификациявий белгилар эса текширув тадқиқот, изланиш аниқлашда восита бўладиган хатнинг белги - аломатларидир.

Дастхатшунослик экспертизасини ўтказишда эксперт дастхатда мавжуд бўлган қуйидаги белгиларни ўрганиб, таҳлил қилиб текширув ўтказилади.

1. Дастхатнинг мазмунига оид сифатлари.
2. Топографик белгилар (хат, имзо, рақам, ёзувларнинг ҳужжатда жойлашув хусусиятлари);
3. Дастхатни ёзиш усулининг умумий сифат ва белгилари;
4. Хатнинг алоҳида (хусусий) белгилари.

Дастхатнинг биринчи гуруҳдаги сифат - белгиларини “нутқ-белгилари” деб ҳам атайдилар. Бу белгилар ёзган шахснинг умумий савиясини акс эттиради. Буларга нутқ хусусияти, сўз бойлиги даражаси, сўзлар ўз ўрнида ишлатилиши, жумла тузилиши, сўзлашувда сақланган шева ва хориж ибораларининг хатда акс этиши, грамматик хатоларнинг одат бўлиб қолиши кабилар кирилади. Мазкур сифат белгилари маълум ҳажмда ёзилган қўлёзма матнда ифодаланади. Имзо ва қисқа бўлган жумла ёки рақам ёзувларида нутқ белгилари тўла акс этмайди.

Хатшунослик экспертизасида нутқ белгилари ёрдамчи, қўшимча белгилар вазифасини ўтайди муаллифшунослик экспертизасида эса у асосий ўрин эгаллайди. Дастхатнинг умумий белгилари уч гуруҳга бўлинади:

1. Дастхатнинг шаклланиш даражасини билдирувчи белгилар: дастхатнинг ишланиш даражаси, ҳаракат аниқлиги, боғланиш, ёзиш тезлиги, босими;

2. Ҳаракатлар тузилишини билдирувчи белгилар: дастхат тузилиши, устунлик қилувчи ҳаракат шакли, ҳарфлар ўлчами, оралиги, қиялиги, ҳарфларнинг бўйи ва эни бўйича ўлчами;

3. Топографик белгилар, яъни қўлёзма битилганда ҳаракатларни жойланишини билдирувчи белгилар: ёзув чизигининг шакли ва йўналиши, типографик бланка чизигига нисбатан жойланиши, ҳошия ўлчами, ҳошия чизигининг шакли, сўзлар ва қаторлар орасидаги масофа ва бошқалар.

Ҳар бир умумий белгининг ўз сифатлари аниқланади. Масалан, дастхатнинг ишланиш даражасига кўра хатнинг юқори, ўрта ва паст даражада бажарилиш сифатлари белгиланади. Юқори даражада ишлов берилган хатнинг ёзилиш тезлиги ҳам шунга мос бўлиб, ҳарфларнинг умумий тузилиши асосан бир мунча соддалаштирилган, ноаниқ бўлади. Сўз ва ҳарфлар ўзаро боғланган бўлиб, бир чизик йўналишида, қўлнинг автоматик ҳаракати натижасида, қалам - ручка қоғозда узилмаган ҳолда бажарилади.

Юқорида келтирилган белгилар умумий бўлиб, ёзган шахснинг қайси гуруҳга мансублигини билдиради, яъни “дастхати юқори даражада ишланган шахслар, хатни йирик (майда) ёзадиган шахслар” деган фикрни беради ва ҳужжатнинг якка ёзган шахсни аниқлашда изланиш доирасини бир мунча торайтиради ва идентификация - айнанликни аниқлашда биринчи босқич бўлиб хизмат қилади.

Лекин умумий белгилар ҳам ўз аҳамиятига эга бўлиб, маълум вазифаларда таснифий ва даражавий масалаларни ечишга имкон беради. Масалан, текшириладиган ҳужжат юқори даражада ишланган дастхат билан бажарилган вазиятда уни бажаришда гумон қилинувчи шахс дастхатининг ишланиш даражаси паст бўлса, у ҳолатнинг ўзиёқ ҳужжат гумон қилинувчи томонидан бажарилмаган деган хулосага асос бўлади. Ҳар бир умумий белги гуруҳи қатор алоҳида хусусий белгиларни ифодалайди ва бир қанча гуруҳга бўлинади. Бунда қўшимча равишда хусусий белгилар, хатнинг айрим ҳарфлар ва уларнинг қисм элементлари акс этади. Мантиқ илмининг қоидаси асосида умумий тушунча хусусий аломатларда ифода этилади, хусусий белги аломатлар

ийгиндиси эса умумий сифат ҳақида хулоса чиқаришга имкон беради. Мана шу илмий ҳолат хатшунослик текширувига тўла татбиқ этилади.

Хусусий белгилар бир сифатда бўлмай айрим ёки бир қатор ҳарфларда намоён бўлишига қараб алоҳида ва ягона (фақат бир ҳарфда) учрайдиган белгиларга ажратилади. Масалан, бир нечта - “з”, “д”, “у” ҳарфларида бир хил шаклда бўлган сатр тагидаги ҳалқа қисми алоҳида белги қаторига киради. Агар бунда битта ҳарфда ҳалқа шакли фақат ўзига хос бўлса, у хусусий белгилар қаторига киради. Ҳарфларнинг ҳаракатини мураккаблилиги бўйича тузилиши, ҳарф элементларини бажаришда ҳаракат йўналиши, шакли ва бўйи (вертикал) ва эни (горизонтал) бўйича кўлами, бирлаштириш усули, сони (миқдори), кетма-кетлиги, босимнинг ўзгариши, ёзиш ҳаракатининг бошланиши, тугалланиши, уланиш, кесилиш нуқтаси жойланиши ва бошқалар хусусий белгилар гуруҳини ташкил қилади.

Криминалистикага оид сўнги тадқиқотларда дастхатнинг яна бир қанча интегратив белгилари ҳақида сўз юритилган. Бу белгилар умумий ва хусусий белгилар ўртасида ўрин эгаллаб, дастхатдаги асосий ҳаракатни билдиради. Масалан, бир неча ҳарфлар ва уларнинг элементларини бажаришда ҳалқасимон чап айланмали ҳаракат кузатилади.

Дастхатнинг умумий ва хусусий белгилари муайян вақтга нисбатан мустаҳкам бўлиб, умумий индивидуаллик ва (турғунлик) хусусияти нисбийдир. Бу тушунчани қуйидагича шарҳлаш мумкин. Хатни, имзони бажараётган шахс ўз ихтиёри билан ёки бирор шарт-шароит таъсирида беихтиёр ўзгартириб ёзиши мумкин. Бу ҳолда умумий белгиларнинг ўзгариши тўла ёки қисман осонроқ амалга ошади, хусусий белгиларда қисман ўзгариш юз беради, умумий айнанлик хусусияти эса ўзгармай ёзувда сақланиб қолади.

Ҳужжат жиноий ҳаракат учун қурол сифатида ишлатилган ҳолларда уни қўлёзма қисмларини (ҳарф, рақам, имзо кабилар) бажараётган шахс тергов жараёнида уни текширилиши, ким томонидан ёзилганлигини аниқланишини аввалдан билади ёки шундай имконият бўлишини сезади. Шунинг учун қалбаки ёки ноқонуний ҳужжатни тузишда, расмийлаштиришда ёзиладиган рақам-сонлар, сўз билан ифодаланадиган буйруқ – кўрсатмаларни тасдиқловчи имзоларни бажариш жараёнида ёзаётган шахс хатини ўзгартириб ёзишга ҳаракат

қилади. Хужжатни қалбакилаштиришда кўп ҳолларда жиноятчи ўзининг имзосини ўзгартириб ёки имзони бошқа мансабдор шахс номидан унинг имзосига ўхшатишга тақлид қилиб бажаради. Лекин қасддан ўзгартириб ёзилган хатнинг асосий қисмида белгилар тўлалигича ўзгармас ҳолда сақланиб қолади. Кўп йиллар давомида шаклланган ва индивидуаллик хусусиятига эга бўлган дастхат тўла ўзгариши мумкин эмас. Бу масала криминалистик экспертизанинг кўп йиллик изланишдаги назарияси ва амалий фаолияти давомида ўз исботини топган.

Дастхат атайлаб ўзгартириб ёзилган қўлёзмада, асосан умумий белги сифатларнинг одатдаги ёзилишидан бир мунча ўзгариш аломатларини кузатиш мумкин. Булар қуйидагилардир: ёзиш жараёнида тезлик сусаяди, натижада ҳарф ва уларнинг бирикмалари алоҳида-алоҳида ёзилиб, қўлнинг титраши ёзувда акс этади. Хатни микроскоп (лупа) остида бир мунча катталаштириб кузатилганда ёзишдаги ҳаракатнинг айрим жойларида тўхташ нуқталарини ҳам кўриш мумкин. Овал шаклида ёзиладиган ҳарф қисмларида овал-айланма жойларида бурчаклар ҳосил бўлиши, ёзишдаги йўналишнинг ўзгаришида ҳарфларнинг ҳажми ва чизиқда жойлашувини тузилиши, умумий ёзишдаги автоматик ҳаракатнинг сусайиши каби аломатларни кузатиш мумкин бўлади.

Хужжатлардаги маълумотларни тасдиқловчи имзолар ҳам хатшунослик текшируви объекти ҳисобланади. Шунинг учун юқорида келтирилган умумий ва хусусий белгилар тизими имзоларни текширишда ҳам тўлалигича қўлланилади. Шу билан бирга имзоларни ўзига хос бўлган баъзи хусусиятларига нисбатан аломатлари ҳам мавжуддир. Булар имзонинг умумий тузилиши ва транскрипцияси; ҳарфли, ҳарфсиз, аралаш ҳарф ёки ҳарфсиз чизиқлар бирикмасидан ташкил топган имзолардаги белгилардир. Ҳарфли имзо деб фақат ҳарфлардан тузилган имзони ифодалайдилар. Ҳарфлар ва ўқилмайдиган айланма чизиқлардан ҳосил бўлган имзолар аралаш имзолар дейилади. Ҳарфсиз, яъни фақат ўқиб бўлмайдиган, ҳарф шаклига ўхшаган чизиқлардан ташкил топган имзо эса чизиқли имзо дейилади.

Баъзи шахслар имзосининг бошланиш қисмида ўзининг исмидаги бош ҳарф билан отасининг исмини бош ҳарфига қўшиб “монограмма” шаклида ёзади. Сўнг бошқа ҳарф ёки

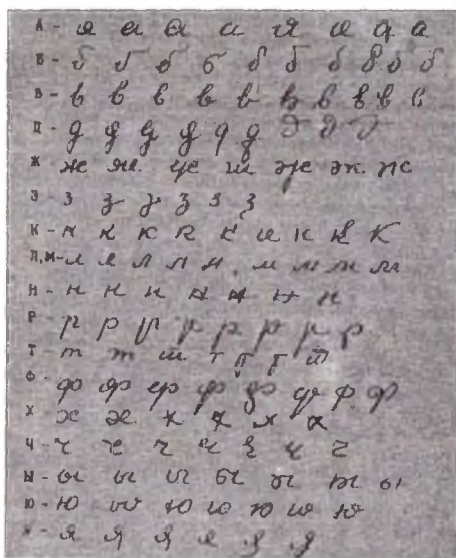
чизиқлар билан тугатади, чизиқ ости ва устига қўшимча безаклар киритади. Имзони тугатадиган турли шаклдаги чизиқлар жимжима деб аталади.

Имзо, қандай шаклда ёзилганидан қатъи назар, хатшунослик текширув объекти бўлиб дастхат белгилар таърифи буларга тўла татбиқ қилинади. Лекин имзонинг ўзига хос хатшунослик экспертизаси хусусиятлари ҳам мавжуд. Имзода муайян шахснинг гувоҳлик белгиси бўлгани сабабли уни текшириш услугиёти аввал имзо асл қалбакилигини аниқлашни талаб қилади. Фақатгина имзо қалбакилаштирилганлиги қатъий тасдиқланса, уни гумон қилинувчи шахслардан қайси бири бажарганлигини текшириш мумкин. Хусусан “А” номидан қўйилган имзо “А”нинг ўзи бажарганлигини аниқламасдан, шу имзони “Б” ёки “В” томонидан бажарилганмикин деган масалани ҳал қилиб бўлмайди. Аммо ҳавойи (ҳақиқатда бўлмаган) ва тергов томонидан аниқланмаган шахслар номидан қўйилган имзоларни текшириш бу қоидадан истиснодир.

Рақам ва бошқа белгилар билан ифодаланган ёзувлар ҳам мазкур экспертиза объекти сифатида текширилиб, белгиларини тавсифлаш, матнининг ҳажмига боғлиқ бўлади. Бу ёзувларда ҳам инсоннинг ёзиш малакасининг ўзига хос индивидуаллик хусусияти акс этади.

Инсоннинг хизмати, ҳунари, мутахассислиги туфайли унинг хизмат фаолиятида битта эмас бир неча қўринишга эга бўлган ёзувлари (имзолари) бўлиши мумкин. Ҳар бир қўринишдаги умумсифат белгилари шахснинг индивидуаллик ёзиш хусусиятини сақлаб қолади ва акс эттиради. Булар дастхат (имзо)нинг турли вариантлари деб аталади.

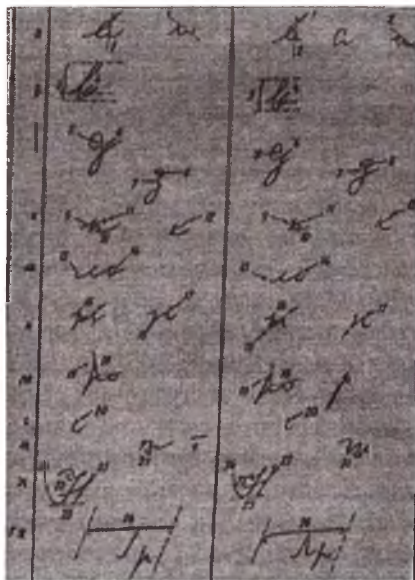
Қўлёзма хатларини айнан ким томонидан қандай шароитда ёки ҳолатда ёзилганлигини аниқлаш учун бир гуруҳдаги умумий ёки хусусий белгиларнинг ўзи кифоя бўлмайди, балки қатъий аниқ ва бехато хулоса бериш учун белгиларнинг барча гуруҳлари йиғиндиси тавсифланади. Намуна бўлган ҳужжатларнинг ёзув хат белгилар йиғиндисига солиштириб текширилгандан сўнггина аниқ хулосага келиш мумкин бўлади.

17-расм, Дастхат ҳарфларининг ёзилиш шакллари

Буквы алфавита	Исследуемый текст	Свободный образец почерка Метелкина
а		
с		
в		
и		
г		
е		
ж		
з		

18-расм, Текширилувчи ва намуна хатларидаги ҳарфлар тузилиши

19-расм, Текширилувчи ва намуна дастхатларидаги идентификациявий белгилар

4-§ Хатшунослик текширувининг услубиёти

Хатшунослик экспертизасини ўтказишда қўлланадиган текширув усуллари криминалистик диагностика ва идентификация назарияларининг умумий услубиёти қоидасига асосан ўтказилади. Шу билан бирга мазкур экспертизанинг моҳияти, текширилувчи объектларнинг ўзига хос бўлган хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда эксперт зарур бўлган бошқа усуллارни ҳам қўллаши мумкин.

Текширувнинг биринчи босқичида эксперт юборилган экспертиза материали билан танишиб чиқади, уни тайинлаш учун қандай зарурат туғилганлигини, экспертиза ҳал қиладиган масалалар аниқ ифодаланганлиги, текшириш учун юборилган объектларнинг (ҳужжатларнинг) мавжудлиги ва бошқа маълумотларни аниқлайди.

Эксперт текширувнинг навбатдаги вазифаси ашёвий далил бўлган ҳужжатнинг қўлёзма матнларини (ҳарфли, рақамли) ва имзоларнинг мансублик сифатлари ва хусусий белгиларини таҳлил қилишдир. Улар ичида бир хил ҳарфларда

такрорланадиган ва турғунлик хусусиятига эга бўлган, мустақкам шаклланган белгилар инобатга олинади.

Таққослаб текширишга юборилган дастхат (имзо) намуналари ҳам шу тариқа алоҳида-алоҳида кўздан кечирилади. Қўлёзмани (имзони) бажаришда гумон қилинган шахсларнинг сонига қараб, уларнинг айримларини гуруҳ мансублиги асосида танлаб дастхатлардаги умумий ва хусусий белгиларни акс эттирадиган жадвал чизмалар тайёрланади.

Дастхат ва имзодаги белгилар ҳарфларнинг алфавит тартибида жойлашуви асосида таҳлил қилиниб, улардаги хусусият тегишли тартибда жадвалга туширилса солиштириб текшириш босқичида бир мунча қулайлик туғилади. Биринчи навбатда умумий белгиларга эътибор берилади, чунки улар ёзган шахснинг умумий ёзиш савияси, дастхатнинг шаклланишидан далолат бериб, гумон қилинувчи шахслар орасидан айрим шахсларнинг хатини ажратиш олиш имконини беради.

Алоҳида кўздан кечириш жараёнида экспертизага тақдим этиладиган намуналар ҳам ўзаро солиштирилади, яъни бир шахс номидан юборилган дастхат, имзо намуналари (эркин, экспериментал ва бошқа турдагилар) неча шахс томонидан бажарилгани ҳам ҳал қилинади, шундан сўнг уларни ашёвий далил бўлган ҳужжатнинг қўлёзмаси билан солиштирилади.

Тадқиқот жараёнида текширилувчининг қўлёзма (имзо)лардаги қасддан ўзгартириб ёзилгандан ҳосил бўлган умумий ва хусусий белги аломатлари алоҳида инобатга олинади. Бу ҳолатлар хатни ёзиш шароити, уни ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ҳисобланади.

Имзоларни текширишда имзонинг ҳарфли қисмидаги умумий ва хусусий белгилари, ҳарфсиз чизиқлар, айланма сиртмоқсимон ёзувларнинг йўналиши, ўзаро жойлашуви имзонинг охириги яқунловчи қисми, жимжиманинг белги хусусиятларини аниқлаб, ана шундай белги сифатларни намуна бўлган имзоларда ҳам мавжудлигини кузатиш лозим. Сўнгра солиштириш учун танланган белгилар жадвалга киритилиб, ўхшаш ҳарфлар ва ҳарфсиз ўқилмайдиган чизиқлардаги аломатлар белгиланади.

Ашёвий далил бўлган ҳужжатдаги имзолар кўп ҳолларда уларни бажарган шахслар томонидан ўзгартирилиб ёзилади. Бундай ҳолларда имзодаги белгилар қисман ёки тўла ўзгариб кетиши мумкин. Ёзаётган шахснинг имзоси ша-

клан ўзгарсада, унинг ўзига хос бўлган ёзиш услуби кўпинча имзонинг охириги қисмида сақлади, ўзгаришсиз қолади.

Бу вазиятда гумон қилинувчи дастхатининг намуналаридан фойдаланиш, улардан солиштирув учун тегишли ҳарфларни топиб таққослаб ўтказиш ўз самарасини бериши мумкин.

Баъзилар, раҳбар, мансабдор шахслар номидан қўйилган имзоларни унга тақлид қилиб, ўхшатиб ёзишга ҳаракат қиладилар, яъни қалбакилаштирадилар. Қалбакилаштирилганда имзонинг узун-қисқалиги, тузилиши ва бошқа умумий белгилари тўла ёки қисман ўзгаради. Бу ҳол имзонинг қалбаки эканидан хабар беради ва баъзи ҳолларда белгиларни сонига-сифатига қараб ким томонидан бажарилганлигини ҳам аниқлаш мумкин бўлади.

Эксперт текширувининг иккинчи босқичида алоҳида таҳлил қилиш натижасида кузатилган дастхат, имзо белгилари ўзаро солиштирилиб таққосланади. Гумон қилинган шахсларнинг сонига қараб уларнинг хат намуналарини ҳар бирини текширилувчи хат билан тегишли тартибда навбатманавбат солиштирилади, гуруҳ мансублиги асосида ўхшаш хат намуналари умумий тўпلامдан ажратиб олинади. Текширилаётган ҳужжатдаги дастхат (ёзув. имзо) билан ажратиб олинган намуналардаги барча гуруҳдаги белгилар солиштирилади. Умумий ва хусусий белгилар йиғиндиси тўлалигича текширилувчи ва намуна объектларидан бири иккинчисини такрорласагина айнанлик масаласи ҳал қилинган бўлади. Агарда умумий ва хусусий белгиларнинг кўпчилиги бир-биридан фарқ қилса, айнанлик инкор қилинади, яъни қўлёзма (имзо)ни бошқа шахс ёзганлиги аниқланади. Айрим белгиларнинг текширилувчи ва намуна хатлардаги умумийлиги уларнинг ўхшашлик хусусиятларидан дарак беради.

Табиийки, икки ёки ундан кўпроқ шахсларнинг хати ўхшаш бўлиши мумкин. Лекин ёзган шахснинг айнанлигини, яъни текширилаётган қўлёзма (имзолар) айнан “шу шахс томонидан бажарилган” деган хулоса қилиш учун идентификациявий белгиларнинг барчалари, айниқса хусусий бўлган алоҳида дастхат белгилари бир хилда бўлмоғи лозим.

Солиштириб текшириш натижалари экспертнинг текширилаётган дастхат юзасидан маълум хулосаларини шакллантиради. Хулосалар қатъиян тасдиқловчи, масалан, “05.05.1995 йилда М. номидан ёзилган тилхатдаги асосий матн тагида

жойлашган М.номидан қўйилган имзо М.нинг ўзи томонидан бажарилган” ёинки “М.номидан қўйилган имзо М.нинг ўзи томонидан бажарилмаган” каби бўлади. Текширув натижаси аниқ бирор хулоса беришга етарли бўлмаса, эксперт «аниқлаш иложи» бўлмаганлиги ҳақида фикр беради. Масалан, “текширилувчи А.номидан имзо қисқа ва содда бўлганлиги учун (бир ҳарф ва ҳарфсиз чизикдан иборат бўлганлиги) унда мос келувчи ёки фарқ қилувчи белгилар етарли миқдорда аниқланмаганлиги сабабли, ушбу имзони А.нинг ўзи бажарганлиги ёки бажармаганлиги ҳақида хулоса бериш иложи бўлмади”.

Амалиётда молия ҳужжатларида мавжуд бўлган мансабдор, моддий жавобгар бўлган шахслар номидан қўйилган имзоларни баъзида жинойий мақсадда кузатув ёрдамида, қўлни бироз машқ қилдириб, ўхшатиб, тақлид қилиб ёзиш ҳоллари ҳам учраб туради. Шунингдек, имзоли ҳужжатни ёруғлик манбаи остига жойлаштириб тагидан керакли қоғоз ҳужжатга ўткир предмет ёрдамида чизиб излари туширилади, сўнгра қалам-ручка билан имзонинг излари устидан юргизилади. Мазкур ва шунга ўхшаш бошқа усулда содир қилинадиган қалбакилаштириш далиллари криминалистик техника ёрдамида аниқланади. Бу ҳолларда кўпинча дастхатни қалбакилаштирган белгилаш иложи бўлмайди, чунки ёзиш малакасини акс эттирадиган белги-аломатлар чизик, нусха қилиш, нусха яшаш усулларида акс этмайди.

Экспертнинг ўтказган тадқиқоти унинг фикри бўлган хулосанинг яқунловчи қисмини ташкил қилади. Бу қисмда экспертизага қўйилган саволларга қисқа, аниқ жавоблар берилади. Жавоблар хулоса шаклида ёзган шахснинг айнанлигини қатъий тасдиқловчи ёки инкор этувчи бўлиши лозим. Айрим ҳолларда қатъий тасдиқлаш иложи бўлмаса эксперт тахминий хулоса ҳам бериши мумкин. Экспертиза амалиётида бундай хулосалар, айниқса хатшунослик соҳасида кам учрайди, кўп ҳолларда масалани объектив сабабларга кўра ҳал этиб бўлмаганлиги ҳақида хулосалар берилади.

5-§ Криминалистик муаллифшунослик текшируви

Ҳужжат матнларининг муаллифини аниқлаш масаласи криминалистик муаллифшунослик текшируви ваколатига тегишли бўлиб, хатшунослик экспертизасини ўтказишда унинг

мазмунига тегишли бўлган сифат белгилари оғзаки нутқ хусусиятларини тадқиқ этиш асосида шаклланади.

Дастхатни айнан ёзган шахс аниқланса-да нутқ, унинг мазмуни иккинчи шахсга тегишли бўлади, яъни бири айтиб туради, иккинчиси эса ёзади.

Суд ва тергов амалиётида шахси номаълум (аноним) хатлар, муаллифи номаълум бўлган адабий ва илмий асарлар (бунга қўлда ёзилган матнлар билан бирга печатлаш воситасида бажарилган ҳужжатлар ҳам киради) нинг муаллифини аниқлашга зарурат туғилади.

Баъзида жиноятчи ўз мақсадини амалга ошириш учун жабрланувчига зўрлик ёки таҳдид ишлатиб, маълум мазмундаги хатни ёзишга уни мажбурлайди, матннинг мазмунини айтиб (диктовка қилиб) туради. Бу ҳолда хатни бажарувчи шахснинг қўлёзмасидаги умумий ва хусусий белгилар унинг дастхатини акс эттирса-да, матннинг мазмуни ундаги оғзаки нутқ белгиларини акс этиши ҳужжатнинг муаллифи бошқа эканидан хабар беради.

Хатдаги оғзаки нутқ белгилари муаллифнинг умумий савиясини белгилайди. Буларга нутқнинг хусусияти, сўз бойлиги даражаси, сўзларни ўз ўрнида ишлатилиши, жумла тузилиши, сўзлашувда сақланган шева ва хориж сўзлар-ибораларни қўллаш, грамматик, орфографик, лексик ва бошқа хусусиятлар киради.

Ҳужжатларнинг матн-мазмунини текшириш масаласига криминалистик хатшунослик соҳасидаги мутахассислар билан бир қаторда тилшунослар, филологлар ва текширилувчи матннинг мазмунига оид тегишли мутахассислар жалб этилади ва уларнинг ҳамкорлигида ҳал этилади.

Муаллифшунослик экспертиза текширувининг асосини инсон сўзлашув нутқининг шаклланиши, маълум билимлар тизими асосида ривожланиши, мукаммаллашиши ва инсоннинг индивидуал нутқ хусусиятларининг хатда акс этиш қонуниятлари ташкил қилади.

Криминалистика муаллифшунослик матнни идентификация назариясини, лингвистика, психология, социал лингвистика, психолингвистика билимларининг айрим назарий ҳолатлари билан боғлиқ равишда таҳлил этиб, муаллифни аниқлаш вазифасини бажаради.

Мазкур тадқиқотнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- хатнинг айнан муаллифини аниқлаш (идентификациявий масала);

- матн муаллифининг умумий билим даражаси, касби, мутахассислиги ва бошқа хусусиятлари асосида маълум гуруҳ мансублигини белгилаш (гуруҳга мансублик-диагностик масала).

Криминалистик муаллифшунослик экспертиза объектлари қаторига турли ҳужжатларнинг қўлёзма, шунингдек, печатлаш воситасида бажарилган матнлар, кўпайтирилган полиграфия маҳсулотлари киради. Матн сўз бирикмалари ва жумлалари йиғиндисидан иборат бўлиб, маълум маъно-мазмунни ифода қилмоғи зарур. Эксперт мутахассисларнинг амалиётига кўра матнни идентификациявий тадқиқот объекти бўлиши учун у тахминан 500 сўздан кам бўлмаслиги лозим, акс ҳолда матндаги нутқ белги аломатлари аниқ хулоса чиқаришга етарли бўлмай қолади.

Муаллифшунослик экспертизасини ўтказиш учун хатшунослик текширувига ўхшаш таққослаш учун хат намуналари зарур бўлади. Хат намуналари муаллифи номаълум жиноят ишига алоқаси бўлган, ҳужжатларни бажаришда гумон қилинган шахсларнинг қўлёзмалари, печатлаш ва кўпайтириш полиграфия маҳсулотлари каби матнлар ҳисобланади.

Намуналар хатшунослик текширувига тақдим этиладиган объектлар каби эркин, экспериментал ва оралиқ вақтига тегишли бўлган хатлар бўлиши мумкин.

Таснифлашга оид гуруҳга мансублик ва диагностик масалани ҳал қилиш учун ҳозирги кунда экспертиза фаолиятида назарий ва услубий асослар ишлаб чиқилган. Ҳужжатларнинг матни мазмунини таҳлил қилиш билан унинг муаллифини алоҳида гуруҳга мансублиги масаласи ҳал қилинмоқда. Масалан, ҳужжатдаги матн қайси миллат тилида ёзилганлигига қараб муаллифга нисбатан бу тил-она тили бўлиб ҳисобланадими ёки бошқа хориж тил эканлигини аниқлаш мумкин.

Муаллифшунослик текшируви бир неча босқичдан иборат: биринчи экспертизага юборилган материал билан танишиб чиқиб, қарор-ажримда белгиланган тадқиқот вазифаси, текширув объектларининг сони, сифати етарли ва яроқли эканлиги аниқланади.

Иккинчи босқичда текширилувчи ва намуна объектлар ҳар бири алоҳида кўздан кечирилиб таҳлил қилинади, улардаги нутқ хусусиятига тегишли бўлган сифат белгилари: лексика, синтаксис, жумла тузиш ва фикрни ёзма шакллантиришнинг ўзига хослиги аниқланади. Текширилувчи муаллифлар сони қанча бўлса, ҳар бирининг хат намуналари алоҳида-алоҳида гуруҳга ажратилиб, алоҳида қиёсланиб тадқиқ этилади.

Солиштириб текшириш натижасида маълум белги хусусиятларининг ўхшашлиги ёки қарама-қаршилик ҳолатлари асосида тегишли хулосаларнинг асослари шаклланади.

Текширилаётган муаллифнинг айнанлиги ёки уни маълум бир гуруҳга оидлиги (маълумоти, савиясининг даражаси, мутахассислиги ва бошқа хусусиятлари)га кўра баҳоланиб хулоса қилинади.

Ҳозирги кунда дастхатшунослик ва муаллифшунослик тадқиқотида «математик таҳлил» услуги кенг қўлланилмоқда. Текширилувчи объектларнинг турли сифат белгилари математик тавсифлаш услугиётида икки бир-бири билан боғлиқ бўлган сифат хусусиятлари асосида ишлатилади: а) текширув объектининг белги-хусусиятлари мустаҳкам ва индивидуал бўлиш сифати; б) бир хилдаги белги-аломатларнинг миқдори бир шахснинг хатидаги умумий ва хусусий белгиларининг йиғиндиси иккинчи шахснинг хатида такрорланмаслиги, унинг сифат омили бўлса, айрим мустаҳкам шаклланган белгиларнинг бир объектда қайта такрорланиши эса миқдор сифатини тавсифлайди.

Объектнинг сифат-белгилари доимий ёки маълум вақтгача мустаҳкам ва ўзгармайдиган бўлиши математик статистика ва тахминий назариянинг зарур бўлган шарт-шароитидир. Шу билан бирга хатнинг вариантлиги, турли сабаблар туфайли ўзгариши, унинг сифат-белгиларини нисбий мустаҳкамлигини тасдиқлайди.

Диагностик маълумотлардан дарак берувчи белгилар хатнинг маълум шароитларда ёзилиши, турли сабабларнинг таъсири натижасида одат бўлиб қолган ёзиш услубига ўзгаришлар киритилишидан келиб чиқади.

Дастхатшунослик ва муаллифшунослик экспертизалар хулосаси бошқа экспертизалар текширувлари каби жиноят иш юзасидан далил манбаи бўлиб ҳисобланади ва умумий қоидалар асосида баҳоланади.

6-§ Дастхатшунослик ва муаллифшунослик текширу- вини ўтказиш учун материал тайёрлаш

Экспертиза тайинлашнинг умумий процессуал тартиби ЖПКнинг 180-моддасида таъкидланган унга биноан, суриштирув, тергов органи ва суд экспертиза тайинлаш ҳақида қарор ёки ажрим чиқарадилар.

Қарор (ажрим)да экспертиза ўтказиш сабаблари иш учун ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар, уларни ечишда қўлланадиган махсус билим соҳаси, шу билимга эга бўлган мутахассисни жалб этиш зарурати кўрсатилади.

Шунингдек, экспертизага ҳужжатлар, уларни текширишга восита бўлган дастхат (имзо) намуналари ва бошқа объектлар ҳам юборилади. Хатшунослик экспертизасининг ҳулосалари тўла ва асосли бўлиши учун текшириладиган ҳужжатнинг қачон, қандай шароитда тузилганлиги, қаердан олинганлиги, матнларни ёзишда, расмийлаштиришда гумон қилинган шахслар ва уларнинг тушунтиришлари каби маълумотлар қарор (ажрим)да кўрсатилмоғи лозим.

Зарур бўлган ҳолларда эксперт жинойт иши материалларининг экспертиза текширувига тегишли бўлган ҳолатлари билан ҳам танишиб чиқиши мумкин. Бу маълумотлар экспертиза тайинлаш ҳақидаги қарорнинг баёнот қисмида кўрсатилади ёки иш материалининг тегишли қисми эксперт ихтиёрига топширилади.

Қарор, ажримда эксперт ҳал қиладиган масалалар аниқ ва раво саволлар тариқасида кўрсатилади. Масалан; “15.05.1995 йилда “М” номидан ёзилган аризанинг чап томонидаги “текшириб ҳал қилинсин...” - деган ёзув “М” томонидан ёзилганми. Ёзув тагида “Р” нинг номидан қўйилган имзони “Р” нинг ўзи бажарганми? Аризанинг асосий матни юқоридаги буйруқни ифода этувчи ёзув ва имзолар бир киши томонидан ёзилганми? каби саволлар бўлиши мумкин.

Эксперт ихтиёрига юборилаётган ҳужжатларнинг ҳар бирининг номи, рақами, санаси ва бошқа реквизитлари кўрсатилади. Жинойт иши юзасидан ашёвий далил бўлган объектларни олиш, расмийлаштириш, сақлаш ва экспертизага юборишда қўлланадиган умумий тартиб қоида, текшири-

лувчи ашёвий далил бўлган ҳужжатларга ҳам тўлиқ татбиқ этилади.

Эксперт тадқиқотининг муваффақиятли, яъни тўлиқ, асосли ва объектив бўлиш солиштириб текшириш учун олинadиган дастхат - имзо намуналарининг сони ва сифатига боғлиқдир.

Қўлёзмани бажаришда гумон қилинган ҳар бир шахннинг эркин ва экспериментал хат намуналари етарли ҳажмда бўлиши лозим. Эркин намуналар шахннинг ўқиш, хизмат ва турар жойларидан олинadиган ҳужжатлардир.

Терговчи намуналарни экспертизага юборишдан аввал эркин дастхат ва имзо намуналари ким томонидан бажарилганлигини аниқлаб олгач, гумон қилинувчининг тасдиқловчи ёзуви ва имзоси билан расмийлаштириб мустаҳкамлайди. Эркин намуналар имкони борича кўпроқ бўлиб, текширилувчи ҳужжатдан тузилиш вақтига нисбатан катта фарқ бўлмаслиги керак. Экспериментал дастхат намуналари экспертиза тайинлаётган ходим томонидан олиниб, гумон қилинувчи томонидан ёзилади. Текширилувчи ҳужжатдаги ёзувда мавжуд бўлган сўз бирикмалари, жумла, тузилишлари, рақамларнинг ёзилиш хусусиятларига ўхшаш бўлган матнни таклиф қилади ёки ўзи уни айтиб туриб ёздирadi.

Дастхат ва имзо эркин намуналари жиноят ишига алоқаси бўлмаган ҳолатда ёзилган бўлганлиги учун улардаги индивидуал айнанлик белги сифатлари деярли ўзгармайди, аксинча мустаҳкам бўлади. Шунинг учун экспертиза тайинлашда эркин намуналарга кўпроқ эътибор берилиши лозим.

Имзо намуналарини олишда гумон қилинувчининг қўл қўйишида имзоларнинг неча турда бўлишига қараб, ўшанча вариант - турда талаб қилинади. Имзо намуналарини бажаришда гумон қилинувчи ҳар бир вараққа алоҳида ёзиши талаб қилинади, олдинги ёзилган имзосини кузатиб туриш имкони бўлмаслиги лозим. Бу дастхат (имзо) намуналарини бажаришда гумон қилинувчининг ўз хатини (имзосини) ўзгартириб ёзиш имконини камайтиради.

Экспертиза тайинлаш ҳақидаги қарор (ажрим)да текширилувчи ҳужжатлар билан бир қаторда ҳужжат реквизитлари, экспериментал намуналарнинг неча варақдалиги алоҳида қайд этилади.

9-боб ҲУЖЖАТЛАРНИ КРИМИНАЛИСТИК ТЕХНИКА УСУЛИДА ТЕКШИРИШ

1-§ Криминалистик техника текшируви тушунчаси, вазифаси ва турлари

Ҳужжатларни техник жиҳатдан текшириш криминалистиканинг иккинчи бўлимида мустақил ўрин эгаллайди. Криминалистик техника баъзи табиий ва техник билимларнинг айрим тармоқларини ўз вазифасига мослаб, улар асосида турли қалбакилаштирилган ҳужжатларни текшириш учун махсус услубларни ишлаб чиқади.

Ҳужжатларни криминалистик техника усулида текшириш фақат жиноят ишлари бўйича масалаларни ҳал қилиш эмас, балки фуқаролик судлов ишларида ҳам кенг қўлланилади.

Тергов ва суд амалиётида ҳужжатларни криминалистик техника усулида текшириш масаласи кўп тарқалган бўлиб, ҳужжатлар ижтимоий соҳаларнинг барча доираларида алоҳида ўрин тутиши, хилма-хил ва кенг тарқалган материаллардан тайёрланганлиги билан боғлиқ.

Ҳужжатларни техникавий текширув унинг олдига қўйилган вазифалар билан характерланади. Криминалистик техника текширувининг объектлари:

- турли ҳужжатлардаги тадқиқот қилинувчи реквизитлар (матн, имзо, пул-тўлов ҳужжатлари, қимматбаҳо ашёвий бойликларни олиш-сотиш каби ҳаракатларни ифодаловчи ҳужжатлар, шахсий ҳужжатлар, маълумотномалар ва бошқалар);

- пул-тўлов ҳужжатлари, нақд пул кирими ва тўлови бўйича турли операцияларни акс эттирувчи чек дафтарчаси, кирим-чиқим ордерлари, касса дафтарчаси, тўлов ҳужжатлари, турли квитанциялар, депонент карточкалари.

Моддий бойликларнинг ҳаракатини акс эттирувчи ҳужжатларга: юк хатлари (накладной), кирим-чиқим характеридаги барча ҳужжатлар тўплами; шахсий ҳужжатларга шахсни тасдиқловчи ва унинг меҳнат фаолиятига хос бўлган ҳужжатлар, паспорт, шахсий гувоҳнома, рухсатнома, ҳарбий билет, касаба уюшмаси билетлари, ҳайдовчилик гувоҳномалари, дипломлар ва ҳоказолар кирради.

Меҳнат фаолиятига хос бўлган ҳужжатларни, меҳнат дафтарчалари, меҳнат фаолияти ҳақидаги маълумотномалар, касаллик варақалари, қабул қилиш ва озод этиш ҳақидаги буйруқлар, шартномалар, таклифномалар, шахсий варақалар, касаллик тарихи ва бошқалар ташкил этади.

Қимматли қоғозлар заём облигациялари, лотерея чипталари, темир йўл ва ҳаво йўл пулли чипталари, томоша ва маиший хизмат чипталари, қоғоз пул банкнотлари ташкил этади.

Текширув объектларига ҳужжатлардан ташқари ёзув восита ва ашёлари, ҳужжатнинг реквизитларини ва белгиларини бажаришда фойдаланиладиган турли буёқ воситалари, қоғоз, ёзув қуроллари, елим ҳамда ёзувни айнитиш моддалари киради.

Ҳужжатларни техникавий усулда текширув вазифалари қуйидагилардир:

1. Ҳужжатнинг тайёрланиш услубини аниқлаш;
2. Ҳужжат мазмунини ўзгартириш усулини аниқлаш;
3. Кўринадиган ва оддий кўз билан кўринмайдиган ёзувларни аниқлаш;
4. Ҳужжатларнинг асил бирламчи кўринишини тиклаш;
5. Ҳужжатлар бажарилган, қўлланилган ускуналар, воситалар, қуроллар ва материалларни идентификация қилиш;
6. Ҳужжатларни қалбакилаштиришдан муҳофаза қилиш чораларини ишлаб чиқиш.

Ҳужжат материалларини текширишда ҳал қилиниши лозим бўлган вазифалар унинг таркибини, турини, маркасини, ишлаб чиқарган заводини аниқлаш, у ёки бу ҳужжат материалларнинг аниқ ҳажмини ва гуруҳ мансублигини аниқлашга оиддир.

Ҳар бир текширув экспертизанинг мос турини белгиловчи бир қатор махсус вазифаларни бирлаштиради. Суд - техник экспертизанинг асосий турларини қуйидагилардан иборат:

- ҳужжатнинг бирламчи мазмуни ўзгартирилганлигини аниқловчи экспертизалар (ўчириш, қўшимча ёзувлар кириши, қўшимча белгилар чизиш, ювиш);

- ҳужжатдаги муҳр ва штамп изларини (аксларини) аниқловчи текширув;

- матннинг машинкада ёзилган шаклини текшириш. Бунга бошқа қоғозга нусха кўчириш воситалари, жумладан ЭҲМ,

қўпайтирувчи мосламаларда тайёрланган матнлар ҳам киратилади;

- ҳужжатнинг давлат белгилари ва типографик бланкаларини текшириш;
- қалбакилаштиришдан асровчи махсус воситалар билан таъминланган ҳужжатларни текшириш;
- қайта ёпиштирилган фотосуратларни аниқлаш;
- объектларнинг айрим қисмлари бўйича бутунни тиклаш;
- имзоларни техник қалбакилаштирилганлигини текшириш;
- куйган ҳужжатларнинг матнини тиклаш;
- ҳужжат устидан бостириб ёзиш оқибатида қолган рангсиз чизиқлар бўйича матн мазмунини аниқлаш;
- устидан чизиб ўчирилган, чаплаштириб юборилган, устига модда тўкилган, ёзувлар мазмунини тиклаш;
- ранги учиб кетган ёзувларни тиклаш;
- кесиб ўтган чизиқлар бўйича кетма-кетлигини аниқлаш;
- ёзув материаллари, ёпиштириш воситалари ва қоғозларни текшириш экспертизаларидир.

2-§ Ҳужжатларни қалбакилаштириш усуллари

Ҳужжатларни қалбакилаштиришнинг икки, яъни сохта-лаштириш ва ўзгартма киритиш тури мавжуд.

Биринчи тури ҳужжатнинг умумий шакли тўғри бўлиб, ундаги маълумот тўлалигича ёки қисман сохта бўлади. Масалан, моддий маблағни сарф қилиш ҳужжатида сохта маълумотни расмийлаштириш тушунилади. Иккинчи тури эса ҳужжатлардаги бирламчи маълумотларни гайриқонуний ўзгартириш (қўшимча ўзгартма киритиш, ўчириш, бузиш кабилар).

Ўзгалар мулкани турли усулларда талон-тарож қилиш жиноятлари кўп ҳолларда сохта ҳужжатлар қўлланиб содир этилади. Қуринишдан тўғри ва қонуний расмийлаштирилган ҳужжатлардаги маълумотлар ҳақиқатдан йироқ бўлиб, жиний унсурлар ўзларининг фойдасига мослаб, сохта ҳужжатларни расмий ҳужжат бланкаларида акс эттирадидилар. Қоидага мослаб имзолар ва муҳрлар билан тасдиқлаб, унга ҳақиқий, қонуний тус берадилар.

Бундай жиноятларни тергов қилиш жараёнида ҳужжатлар сохталигини аниқлаш учун шубҳали бўлган ҳужжатдаги маълумотни текшириб, унинг мазмуни бошқа нусхадаги маълумотга тўғри келиши, навбатдаги операцияларни акс эттирувчи ҳужжатларга мос келиш келмаслигини аниқлаш билан ҳал этилади. Баъзида бундай маълумотларни моддий жавобгар шахсларнинг жавобини акс эттирувчи ёзувларни кўздан кечириш натижасида ҳам олиш мумкин бўлади.

Ҳужжатларга моддий ўзгартиришлар киритиш билан қалбакилаштирилган ҳолларни текширишда қуйидаги белгиларга эътибор бериш лозим.

1. Ҳужжатнинг матнидаги айрим ёзувларни (ҳарф, рақам, имзо) ўчириш ва ўрнига бошқа ёзув киритиш.

Ўчириш натижасида қоғозни устки силлиқ қатлами зарарланади. Қоғоз толаларининг ҳурпайиши ва ранги бир мунча ўзгариши кузатилади, ўчирилган жойдаги ёзувларнинг айрим штрихлари ва бўёқ қолдиқлари сақланиб қолади. Ҳужжат матни махсус бланкада бажарилган бўлса, унда қўшимча равишда қоғознинг юзасидаги каштаси ва типография чизиқлари зарарланади. Ёзувларни йўқотиш мақсадида ўткир асбоб билан қоғознинг устки қатламини кесиб қирқиб ўчирадилар. Бундай ҳолларда қоғознинг орқасидан ёруғлик туширилиб кузатганда аввалги ёзувнинг ботиқ излари бўйича ўчирилган ёзув мазмуни тиклаш мумкин бўлади.

Ҳужжатнинг ўчирилган ёзувлари ўрнига янги, жинойий мақсадга керак бўлган матн ёки ҳарф рақамларни ёзганда қоғознинг устки қатлами зарарлангани сабабли ёзув қуроли бўлган қалам, паста сиёҳ моддаларининг заррачалари ёйилиб, қоғознинг ички қатламига сингиб кетади. Ундан ташқари бирламчи ёзув бўёқлари билан кейинги ёзувдаги бўёқнинг рангида бир мунча фарқни кузатиш мумкин бўлади.

2. Ҳужжат матнига қўшимча ёзув, рақам ва бошқа ўзгартиришлар киритиш.

Қалбакилаштиришнинг бу турида ҳужжатнинг аввалги матнига қўшимча ёзувлар киритишда сон-рақам белгилари ўзгартирилади. Рақамларнинг айрим қисмлари уни кўпайтириш ёки камайтириш мақсадида ўзгартирилади.

Қўшимча киритилган ёзувлар бирламчи матннинг умумий бузилиш, жойлашуви ва бошқа белгиларидан бир мунча фарқ қилади. Хат белгиларидан ташқари ёзув воситаси бўлган бўёқнинг таркибида ҳам (оддий кўз билан кўриб

бўлмайдиган даражадаги рангнинг фарқи бўлади) муҳрлаш воситасида қўшимча сўз, рақам ва бошқа ёзувлар киритилганда ҳам юқорида кўрсатилган аломатлар мавжуд бўлади.

Ёзув машинкасида бажарилган матнларга қўшимча ёзувлар киритилганда ҳарфларнинг жойлашуви, чизиқнинг оралиғи (интервали) типографик бўёқнинг таркибидаги фарқ ва шу каби муҳрлаш воситасининг ўзида бўлган бошқа белгилар мавжуд бўлади.

3. Хужжатдаги ёзувларни рангсизлантириш, ювиш.

Хужжатнинг айрим қисмларидаги ёзув ёки тўлиқ матн турли кимёвий моддалар билан рангсизлантирилади ва ўрнига керакли бўлган ёзувлар ёзилади. Реактив модданинг таъсири натижасида қоғознинг таркиби бирмунча ўзгаради, толалари узилиб кетади. Йўқотилган, рангсизлантирилган ёзувлар ўрнига бошқа янги матнни бажаришда ёзув воситаси (қалам, паста, сиёҳ) бўёғи бир мунча ёйилиб қоғознинг ички қатламига сингиб кетади.

Хужжатни ультрабинафша нурларда кузатиш билан ундаги ўзгаришларни, аввалги ёзувдан сақланиб қолган бўёқ доғлари билан кимёвий модданинг таъсири бўлган жойларни аниқлаш мумкин. Хужжатнинг матни моддий сув билан ҳам ювиб рангсизлантирилиши учраб туради. Бу ҳолда қоғоз таркибига сингиб қолган аввалги ёзувнинг қолдиқ доғларини турли нурларда рангини кучайтириб кузатиш ва суратга олиш билан тикланади.

4. Хужжатдаги фотосурат ва маркаларни ўзгартириш. (аввалги, ҳақиқийси ўрнига бошқасини ёпиштириш).

Шахсий хужжатларга ёпиштириладиган фотосуратларнинг одатда пастки ўнг ёки чап бурчаги устидан муҳр акси тушади. Шу каби ёпиштирилган марка устидан ҳам штамп ва имзонинг бир қисми акс этади. Фотосурат, марка кўчирилиб ўрнига қайта бошқалари ёпиштирилганда муҳр, штамп қисмининг акси қўлда чизилади ёки бошқа муҳр билан тасдиқланади. Бу ҳолда муҳрнинг умумий тузилиши, доира бўйича жойлашган ёзувларнинг умумий ва хусусий белгилари ўзгариб кетади. Фотосурат ва маркаларни орқа қисмини кузатиш ва текшириш билан елимнинг олдинги ва кейинги навбатда ишлатилган турини аниқлаш мумкин.

5. Имзоларни техникавий қалбакилаштириш.

Сохта хужжатларга ҳақиқий асл хужжатдаги имзоларни нухса кўчирувчи қоғоз ёрдамида ёки хужжатни ёруғликка

тушириш билан имзонинг соясини сохта ҳужжатга тушириб сўнг устидан ёзиш қуроли билан юргизилади. Мазкур ҳолларда қалбакилаштирилган имзодаги ёзув ҳаракати бир мунча сустлашганлиги, чизиқларнинг йўғонлашганлиги ва текислиги бузилганлиги кузатилади. Ҳужжатни турли нурларда кўздан кечириш натижасида сохта имзонинг штрихларида қалам, ручка ҳаракатини тўхтатиш аломатлари ва нусха кўчирувчи қоғоз бўёқлари заррачаларини кўриш мумкин бўлади.

6. Муҳр ва штамп аксларини қалбакилаштириш.

Қалбаки муҳр ва штампларнинг ўзи қўлда ясалган бўлади ёки аксини қўлда чизилади. Ясама муҳр штампларнинг стандарт шаклида доира, тўртбурчак, учбурчак турларининг ўлчовлари фарқ қилади. Ҳарф шакллари, бузилиши, ўлчови, ўзаро жойлашуви каби белгилари ҳосил бўлади. Масалан, циркулдан қоладиган тешик, қалам ва ручкада чизилганда ҳаракатнинг бир икки жойларида тўхташ аломатлари бўлади.

Ҳужжатдаги ҳақиқий муҳр аксини бироз намлаб сохта ҳужжатнинг керакли жойига тушириш усули ҳам учраб туради. Бу ҳолда муҳр аксидаги бўёқ паста - мастика чизиқларида ёйилиб ранги анча сусаяди. Ёзувлари ва муҳрнинг марказидаги расм белгилари ноаниқ бўлиб тушади. Муҳр-штампларнинг аксларини сохталаштиришда баъзида бир неча усулларни қўллайдилар. Сохта ҳужжатдаги муҳр-штамп аксларини кўздан кечириш жараёнида унинг қайси муассаса, вазирлик, идора - корхонага тегишли эканлигини аниқлаш, асл нусха намуналари билан солиштириб кўриш, унинг умумий бузилишига, ҳарфларнинг жойлашувига стандарт шаклига мос келишига жиддий эътибор бериш лозим.

7. Ҳужжатларнинг қалбаки бланкасини яшаш.

Бу усул кўп ҳолларда шахсий ҳужжатларни (олий ёки ўрта маълумот ҳақидаги дипломлар, машина паспорти ва шахсий ҳайдовчи гувоҳномалари) тайёрлашда, шунингдек, пул ва қимматбаҳо қоғозларни (облигация, лоторея, чек, вексель кабилар) қалбакилаштиришда ишлатилади. Жиноятчилар бланкаларни яшашда рассомчилик, полиграфия ҳунарларини ишлатиш билан бирга турли мослама станок ва техник жиҳозлардан фойдаланадилар. Сохта бланкадаги типографик ёзувлар умум стандарт тузилишидан, бўёқнинг таркиби, ранги, ёзув ҳарф тузилиши билан фарқ қилади.

Бланканинг ясашида қўлланилган материал, бўёқ елим, таркиблари ҳам гуруҳ мансублиги жиҳатдан фарқ қилади.

Сохта пул ва қимматли қоғозларни ясада қуйидаги белгилар ҳосил бўлади: махсус ҳимоя воситасини бажарувчи қоғознинг ички ва сиртқи қатламидаги микроскопик кашта ва матннинг йўқлиги, қоғознинг таркибига кирувчи кимёвий воситаларнинг бошқача тури ишлатилиши ва бошқалар.

Жиноятчилар ҳужжатларни сохталаштиришда бир неча ҳужжатнинг қисмларини ўзаро монтаж қилиш усули ва ҳозирги замонавий техник жиҳозларини ҳам ишлатадилар.

Қалбакилаштирилган ҳужжатларнинг юқорида кўрсатилган аломатларини кузатиш ва аниқлаш учун криминалистик техникада ишлаб чиққан услуб ва услубиётларни эгалламоқ, шунингдек, замонавий техник воситаларини қўллай билмоқ зарурдир.

3-§ Қалбакилаштирилган ҳужжатларни техникавий усулда текшириш

Ҳужжатларни техникавий усулда текшириш қатор оптик асбоблар ёрдамида, оддий лупалар, микроскоплар, мосламалар, турли нур ҳосил қилувчи манбаларни ишлатиш билан амалга оширилади.

Экспертиза текширувида фотосуратни тадқиқот- текширув услубини қўллаш билан бирга ёруғлик манбаларини турли шароитда қўллаш (тўғридан, қия ёритиш, сингиб ўтиш) махсус текширув услублари мавжуд: намли нусха кўчирув, диффузия нусха кўчируви, кўзга кўринадиган ва кўринмайдиган бинафша нурида люминесценция ҳосил қилиш, инфрақизил нурларида ёритиш, ультрабинафша ва инфрақизил нурларда спектроскопия ҳосил қилиш, хромотография ва бошқаларни қўллайдилар.

Текширилувчи ҳужжатни қия тушган ёруғликда кузатиш, ёруғлик нурлари 90 градус берилганда кўринмайдиган ёки қисман кўринмайдиган белгилар аниқ бўлишини таъминлайди. Ёруғлик манбаи сифатида махсус нур чиқарувчи ёритқич ОН-19 ишлатилади.

Ёзувлари ўчирилган, зарарланган ҳужжатларни ёруғлик манбаига тўғри ўрнатиб кузатилса, ёруғлик нурларининг қоғоз қатламидан сингиб ўтиш даражаси ҳар хил бўлади. Бундай шароитда сохта пул, қимматбаҳо қоғоз - ҳужжатлар

хам ўтувчан нурларда кузатилганда ҳужжатнинг ички қатлами ҳолатлари тўла ва аниқ кўринади. Бу ҳолатни мустақкамлаш усули ўтувчан ёруғлик нурларида фотосуратга туширишдир. Суратга тушириш учун махсус ёруғлик манбаи ФМН-2, МРКА, УЛАРУС мосламаларига ўрнатилади. Текшириш ва суратга олиш ишлари эса қоронғилаштирилган бинода амалга оширилади.

Ёзувлари ўчирилган, рангсизлантирилган ва қисман ёниб, ёзуви кўринмай қолган ҳужжатларнинг матнларини тиклаш учун уларга ёруғликни тўғри перпендикуляр йўналтирилган ҳолда бериш лозим. Текширилувчи объектдаги рангларни ажратиш ва улардаги фарқни белгилаш учун светофелтрлар яъни, рангларни ажратиб берувчи мосламалар қўлланилади. Ёруғликдаги нурларни филтрлайдиган мосламалар ҳозирги кунда саноат ишлаб чиқаришда 80x80, 40x40 ўлчовдаги турли рангдаги шишалардан ишлаб чиқарилмоқда, уларнинг умумий сони 117 та паспортланган намуналардан иборат.

Светофелтрларнинг ҳар бири спектрнинг қайси ҳолатида ишлатилиши ва имконлари ҳақида маълумотлар билан таъминланган. Мазкур филтрлар текширув вазифасига биноан ўқиб бўлмайдиган, бўялган, кўчирилган, рангсизлаштирилган ёзувларни кўринарли қилиш ва тиклаш мақсадида ишлатилади.

Спектрнинг зарур бўлган нурини ажратиб, унда текширув ўтказиш учун ёруғлик манбаи олдида керакли рангдаги филтр ўрнатилади ва объектив орқали кузатилади. Масалан, қизил нурда текширув ўтказиш лозим бўлса “КС” филтри қўлланилади, филтр қизил нурларни ўтказиб бошқаларини тўсиб ўтказмай туради.

Узун тўлқинли инфрақизил нурларнинг акс этувчи электромагнит майдонидаги ёруғлиги деярли барча ёзиш материаллари (сиёх, паста, қалам, рангли туш, фломастер, истеъмол бўёқлари)га таъсир этиб уларни ранг жиҳатидан ажратади ва кўрсатилган бўёқлар остидаги ёзувларни кўринарли қилади. Узун тўлқинли инфрақизил нурларни график қалами, қора туш, ёзув машинкасининг қора лентаси, нусха кўчирув қоғози, типография бўёқлари, оғир металл тузлари, темир, мис, хром каби материаллар таркибидан сингдириб ўтиш қобилиятига эгадир.

Техникавий текшириш учун инфрақизил нурларни ажратиб берувчи КС-18, КС-19, ИКС-1, ИКС-2, ИКС-3 ёруғлик фильтрлари ишлатилади. Кўп ҳолларда экспертиза текшируви ЭОП (электрон оптик) мослашувчи аппарат ёрдамида ўтказилади.

Мазкур асбобнинг қулайлиги шундан иборатки, текширув жараёнида кўзга кўринмайдиган инфрақизил нурланишни кўринарли қилиб, текширилаётган объектнинг хусусиятини кузатиб бориш имконини беради.

Рангсизлантирилган, ювилган, кимёвий моддаларни қўллаб, йўқотилган ёзувларни кўзга кўринмайдиган моддалар билан ёзилган матнларни тиклаш, кўринарли қилиш учун ультрабинафша нурлардан фойдаланилади. Қисқа тўлқинли ультрабинафша нурларнинг электромагнит ёруғлиги текширилувчи объектнинг таркибига сингиб ундан ёруғлик аксини ҳосил қилади. Ультрабинафша нурларини ҳосил қилувчи манба сифатида юқори босимга ва турли қувватга эга бўлган симобли кварц лампалари хизмат қилади. Булар ДРТ (ПРК), ДРК, ДРЖ (СВДШ) маркали люминесцент лампаларидир.

Спектрнинг инфрақизил нурларида люминесценция текшируви қалбакилаштирилган ҳужжатлардаги турли ўзгаришларни аниқлашда ишлатилади, чунки ёзувларни тиклашда оддий кўзга кўринадиган нурларнинг таъсири етмайди. Инфрақизил нурларнинг таъсири натижасида текширилувчи объектда акс ёритувчи нур чиқаради, бу ҳолат люминесценция деб аталади. Ҳужжатнинг бир хилдаги бир вақтда ёритилган матни ва кейинчалик киритилган ўзгаришлар инфрақизил нур таъсири натижасида ўзига хос бўлган акс ёруғлик нурларни чиқаради ва кўзга кўринмайдиган майда заррачаларини ҳам кўринарли қилади.

Намли нусха кўчирув усули паста билан ёзилган матнлардаги ўзгаришларни, бўёқнинг ранги, таркибини аниқлашда фотоқоғознинг эмулсия (желатин) қатламиди намлаб ёзувларни унга кўчиришда қўлланилади. Қалбакилаштирилган ҳужжатларни текширишда абсорбцион - люминесцент усули ҳам қўлланилади. Бу усул ёрдамида ҳужжатдаги ёзувларнинг бир-бири билан кесишиб ўтган жойларида (масалан, имзо билан бошқа ёзув бирининг устидан иккинчиси ёзилган ҳолларда) қайсилари аввал ёзилганлигини аниқлаш заруратини ҳал қилади.

Ультрабинафша нурларнинг кўринарли спектроскопия усули ёзув воситасининг тури, рангсиз моддаларнинг сифати, ёпиштириш воситаларининг сифати, турини аниқлашда қўлланилади. Текширилувчи модданинг асосий хусусияти спектрофотометрия таҳлили асосида тузиладиган чизмалардир, яъни ҳар бир модданинг спектр нуруни ўзига сингдириш қобилияти ҳар хил бўлганлиги сабабли спектр графиги ҳам шунга тегишли равишда акс этади.

Инфрақизил спектроскопия усули ҳам юқорида кўрсатилган вазифаларни бажариш ва таққослаб текшириш учун қўлланилади. Ёзиш воситаларининг хусусиятларини қоғоз, клей ва бошқа материалларни текширишда кимёвий томчилар реакциясини таъсир эттириш усулини қўллайди.

Турли моддалар ва ҳужжатнинг материални текширишда юпқа қатламли хромотография услуги қўлланилади. Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, мустақиллик йиллари давомида Адлия вазирлиги қошидаги криминалистик тадқиқотлар Марказининг ҳужжатларни текшириш бўлими ходимлари илмий тадқиқотларини янги техник жиҳозлар қўллаш ва текширув услубларини мукамаллаштиришга сезиларли ҳисса қўшдилар. Шу билан бирга бўлим охириги йилларда бир мунча техник жиҳозлар билан янгиланиб, текширувлар ана шу технология асосида ўтказилмоқда.

Экспертиза амалиёти давомида компьютерлаштириш ва илмий техник ривожланиш муносабати билан ҳужжатларни техника усулида олиб бориладиган текширувлари янги мукамал асбоб ускуналар ёрдамида ўтказилмоқда. Жумладан, ҳужжатларни текширишга мосланган DVS-Portable видео-сканери, “VSC-2000” видеоспектрал компаратори рангсиз ёзувларнинг ботиқ излари асосида тиклаш учун мўлжалланган. “ESDA” аппарати, “Leica DMC” микроскопи, “Fogam-685” Романовский спектрографиги. “СУМ-2000” ихчам видомикроскопи ва бошқалар ишлатилмоқда.

4-§ Криминалистик техника текширувида қўлланиладиган замонавий асбоблар

Қалбакилаштирилган ҳужжатлардаги аввалги ҳақиқий ёзувни турли усулда ўчириш, ўзгартириш, рангсизлантириш каби ҳолларни ва спектрнинг битта зонасига кирувчи нурларнинг бир-биридан ранг жиҳатдан фарқини текшириш ва

аниқлаш учун видеосканер асбоби қўлланилади. Бу қурилмада ҳужжатлар ультрабинафша нурларининг кенг ёруғлик диапозонида ва инфрақизил нурларнинг яқин ва кўринарли тўлқинларида текширилади. Асбоб ихчам бўлиб, оқ-қора монокром билан жиҳозланган, турли шароитларда қўллашга мўлжалланган ва ташқи турли босим қувватда кузатиш учун монитор ва генератор билан таъминланган. Мазкур асбобнинг тадқиқот қобилияти бироз чегараланган, жумладан, текширилувчи объектнинг ўлчов масштабини ўзгартириб монитор экранга узата олмайди, шунингдек, аниқланган маълумотларни кўргазмали қилиб мустаҳкамлашда ва объектларни ўтувчан нурларда текширишда имкони чеклангандир.

Ҳужжатларни техникавий усулда текшириш соҳасида мўлжалланган янги замонавий асбоблардан бири Англиянинг “Foster & Fresman” компанияси ишлаб чиққан “VSC-2000” видеоспектрал апаратидир.

Ашёвий далил бўлган ҳужжатларни текширишда кўрсатилган асбоб текширилувчи объектнинг қисм реквизитларини ҳеч бир зарарлантирмайди ва ўзгартирмайди. Шу билан бирга ҳужжатдаги тўлиқ ёки қисман ўзгаришларни қўшимча ёзув киритиш, ювиш, рангсизлантириш ҳолларини аниқлашга имкон яратади. Ёзув материалларини идентификация қилишда фотометрия ва оптик услубларни қўллаш билан бирга текширилувчи объектларни бир мунча катталаштирилган ҳолда кузатиб туриш имконини беради. Текширув ишлари инфрақизил нурларнинг турли тўлқин узунлигида ўтказилиши мумкин. Ультрабинафша нурларида люминесенция аломатини кузатиш, текширилувчи объектларнинг бу нурларни ўзига синдириш хусусиятини кўриш мумкиндир. “VSC-2000” асбоби ультрабинафша ва инфрақизил нурларнинг ёруғлик уйғотувчи катта ҳажми диапозонида текширув олиб бориш имконини яратувчи махсус қурилма билан жиҳозланган. Текширилувчи объектларни ёритиш эса турли шароитларда ва ҳажмда (ёруғликни тўғридан қиялаб) амалга оширилиши мумкин. Асбобнинг ишлаши автоматлаштирилган. ПЭХМга уланиб, график файллар билан ишлаши ва экспертиза хулосасига текширув натижаларидан кўргазмали воситаларни тайёрлаб бериши мумкин.

Экспертиза фаолиятида жумладан, Адлия вазирлиги қошидаги Криминалистик илмий-тадқиқот Маркази амалиё-

тида мазкур асбоб деярли ҳар бир текширув ва тадқиқот ишларида қўлланилмоқда. Хужжатдаги ювилган, рангсизлан-тирилган, кўринмайдиган ёзувларнинг ботиқ излари бўйича ўқиш ва тиклаш имконини берадиган “ESDA” асбоби, Англиянинг “Foster & Fresman” компанияси томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, ҳозирги кунда энг замонавий ҳисобланади. Асбоб юқори қувватли ток асосида ишлайди ва полимер плёнкаларида текширув натижаларини кўргазмали қилиб беради. Объектларни микроскопик (катталаштириб, таққослаб) текшириш учун мосланган Германиянинг “Leica” фирмаси ишлаб чиққан “Leica DMC” микроскоп асбоби мавжуд. Текширилувчи объектларнинг тасвирини бир бирига солиштириб текшириш ва натижасини кўргазмали қилиб мустаҳкамлаш мумкин. Бунинг учун микроскоп видеопринтер ва ёритиш шароитини турли тизимли воситаси билан жиҳозланган. Англиянинг “Foster & Fresman” компаниясининг маҳсули бўлган “Forem-685”, автоматлаштирилган Романовский спектрографик аппарати объектларнинг - хужжатларнинг материали ёзиш воситаси таркибини спектрал хусусиятини аниқлашда айниқса кам миқдорда бўлган ёзувнинг айрим штрихларидаги бўёқ зарраларини таҳлил қилганда уларни ўзгартирмай, заррлантирмай текшириш учун қўл келади. Рамановский Спектр - бу текширилувчи объектнинг молекул зарраларига 685 м.км ўлчовидаги лазер нурларини таъсир этиш йўли билан уларни спектрал хусусияти ва кимёвий таркибини аниқлайди. Асбоб ПХЭМга уланган бўлиб, тайёрланган дастур асосида ҳар бир текширилувчи объектни алоҳида таҳлил қилади. Моделлаштириш ва олинган спектрларни қайта ёзиб чиқариш имконини беради. Ихчамлаштирилган микроскоп SVM-2000 асбоби майда объектларни минг маротабагача катталаштириш учун мўлжалланган. Текширув натижаларини экран мониторида узатиб график шаклда мустаҳкамлаш имконига эгадир. Мазкур микроскоп хужжат матнларида ҳар бир майда штрих чизик каби деталларни, хужжатнинг устки қатлами ҳолатини сифатли текшириш ва натижасини кўргазмали қилиб мустаҳкамлаш қобилиятига эгадир.

5-§ Хужжатларнинг техник экспертизасини ўтказишда ҳал қилинадиган масалалар

Криминалистик техникани ривожланиши суд ва тергов идоралари махсус техник воситалар билан жиҳозланиши, шубҳали ҳужжатларни бевосита терговчининг ўзи аниқлаш учун имкониятларни сезиларли даражада оширди. Жумладан, терговчининг портфелидаги мавжуд мосламалар (ультрабинафша нурли лампа, лупа ва бошқалар) ёрдамида ҳужжат қалбакилигидан далолат берувчи белгилар аниқланиши мумкин. Аммо ЖПКнинг 172-моддасига биноан тадқиқот тўлиқ ва холисона бўлиши учун шубҳали ҳужжатлар юзасидан техник криминалистик экспертиза тайинланиши шарт.

Криминалистик экспертизанинг бу тури кенг доирадаги масалаларни ҳал қилади, улардан энг кўп учрайдиганлари қуйидагилар:

- текширилувчи ҳужжат қандай усулда тайёрланган;
- текширилувчи ҳужжат матнига ўзгартиришлар киритилганми;
- ҳужжатнинг аввалги ҳақиқий матни қандай бўлган;
- ҳужжатдаги муҳр (штамп) акси қандай ясама ёки ҳақиқий усулда тайёрланган;
- ҳужжатнинг ёзилган, расмийлаштирилган вақти;
- айрим ёзувлар (асосий матн ва резолюция, тасдиқловчи имзо қабилар), олдинма кетинлиги, қайси бирлари олдин, қайсилари кейин ёзилган;
- турли шароитлар таъсирида ёзув ранглари ўчиб, ўқиб бўлмайдиган даражага келган, ҳужжатларнинг матнларини тиклаш;
- ҳужжатнинг матни, намуналари тақдим этилган ёзув машинкасида ёзилганми;
- ҳужжатнинг материали сифатини, қайси гуруҳга мансублигини аниқлаш ва бошқа масалалар.

Экспертга материал тайёрлашда ва экспертиза имконларидан тўғри фойдаланиш мақсадида терговчи тегишли мутахассисни таклиф этиб, унинг маслаҳати ва ёрдамида эксперт текширувига саволларни тузиш, солиштириб текшириш учун зарур бўлган намуналарни тайёрлашда фойдаланиши мумкин.

Ашёвий далил бўлган текширилувчи ҳужжатларни экспертизага юбориш учун уларни криминалистик техниканинг тегишли тактик услублари асосида олиш, жойлаштириш ва расмийлаштириш лозимдир. Жумладан, ҳужжатга қўшимча ёзувлар киритиш, уни буклаш, бошқа қоғозларга ёпиштириб қўйиш мумкин эмас. Экспертиза тайинлаш ҳақидаги қарор (ажрим)да ашёвий далил бўлган ҳужжатларнинг ҳар бирини алоҳида ўзига хос хусусияти билан қайд этиш, лозим. Қўшимча ёзувлар киритилган, аввалги матнларни ўзгартириб, ўчириб, ўрнига бошқа ёзувлар киритилган ҳужжатларни криминалистик экспертизага юборишда бир вақтнинг ўзида хатшунослик экспертизаси ҳам тайинлаб, ҳужжатдаги ёзувларни қалбакилаштиришда шубҳаланган шахсларнинг хат намуналарини юбориш мақсадга мувофиқдир.

Ёзув машинкасида босилган матнни текширишда шубҳаланган ёзув машинкасида, компьютернинг ёзув мосламасида, принтерда ва бошқа воситаларда бажарилган намуналар юборилиши керак. Муҳр, штамп аксини текширишда расман тегишли муҳри (штампи) бўлган идора, корхона, муассасанинг муҳри (штампи) аксидан намуналар юбормоқ лозим. Шу билан бирга қалбаки ёзув муҳрининг акси туширилган ҳужжатларни солиштириб текшириш учун унга ўхшаш гуруҳ мансублиги бўлган асл-ҳақиқий ҳужжатларни ҳам намуна сифатида юбориш керак. Муҳр (штамп) намуналарининг ҳар бирини алоҳида бир неча оқ силлиқ қоғозга тушириб керакли мансабдор шахслардан тасдиқлаб олиш зарур.

Ҳужжатнинг материални текшириш, айрим бўлақлар битта ҳужжатни ташкил қилишини аниқлаш учун юбориладиган ҳужжатнинг ҳар бир бўлаги индивидуал хусусиятлари кўрсатилиб юборилади.

Техник усулда қалбакилаштирилган имзони текширишда ҳақиқий имзони ҳам намуналарини юбориш экспертиза текширувини бир мунча осонлаштиради ва хулосанинг тўғри бўлишига ёрдам беради.

Экспертизага юбориладиган намуналар шубҳа туғдирмаслиги ва терговчи томонидан текширилиб, кўздан кечирилиб ўз тасдиғини топмоғи лозим.

10-БОБ ОДАМЛАРНИНГ ТАШҚИ ҚИЁФА БЕЛГИЛАРИ АСОСИДА ИДЕНТИФИКАЦИЯ ЎТКАЗИШ

1-§ Одамнинг ташқи қиёфаси-идентификация объекти: тушунчаси ва илмий асослари

Тергов ва тезкор-қидирув амалиётида қидирувдаги, текширилаётган, ўлган одамларнинг ташқи қиёфа белгилари асосида идентификация ўтказиш кўплаб учраб туради. Одамнинг ташқи қиёфа белгилари асосида унинг шахси айнанлигини аниқлаш одамнинг портрети-фототасвири орқали амалга оширилади. Идентификация объектлари сифатида тирик одам, мурда, мурда қолдиғи (скелети) текширилади.

Ҳар бир шахс социал ва жисмоний хусусиятларга, алоҳида индивидуалликка эга бўлиб қатор эга. Социал хусусиятларга инсоннинг исм-шарифи, насл-насаби, касб-ҳунари, бошқалар билан муносабати ва ҳоказолар киради. Жисмоний аломатларга - жинси, ёши, ташқи қиёфа тузилиши кабиларни киритиш мумкин.

Идентификация ўтказишда одамнинг ўзи эмас, унинг чизилган, бўёқ билан тасвирланган ёки фотографияда акс этган суратлари таққослаб текшириш воситаси бўлиб хизмат қилади. Айрим ҳолларда инсоннинг ташқи тузилиши сўз орқали тасвирланиб, шу асосда чизилган тахминий расм орқали текширув ўтказилиши мумкин.

Одамнинг ташқи қиёфа белгилари асосида идентификация ўтказишнинг илмий асослари қатор фанларнинг (анатомия, физиология, суд-тиббиёти ва бошқалар) ривожланиш омилларига ва ютуқларига таянган ҳолда шаклланади, тергов, тезкор-қидирув ва экспертиза фаолиятида кенг қўлланилади.

Идентификациявий - текширув услубиёти одам ташқи тузилишининг информатик ва мустаҳкам белгиларига асосланади. Инсоннинг ташқи қиёфа тузилишига оид маълумотлар XIX аср охирида илк бор француз криминалисти А.Бертильон томонидан бир тизимга солиниб, жиноят содир қилган шахсларни рўйхатга олишда ишлатилган. Бунда одам гавдасининг умумий тузилиши, айрим қисмлари ҳар хил бўлиши (бошнинг, қўл-оёқнинг, қулоқ супрасининг, кўкрак қафас ҳажми ва ҳоказонинг) ва уларнинг ўлчовлар йиғиндиси айнан бир одамга хос бўлиб, иккинчисида такрор-

ланмаслиги таъкидланган. А.Бертильон ишлаган ўлчовлар таснифи асосида немис криминалистлари Р.А.Рейсс, россиялик олимлар. Н.С.Бокариус, С.М.Потапов, И.Н.Якимов ва бошқалар одам ташқи қиёфаси белгилари турларини маълум тизимларини экспертиза идентификациясида, айримларини (юз тузилиши портретини) тезкор-қидирув фаолиятида қўллаш услубиётларини ишлаб чиқдилар.

Ҳозирги кунда одамнинг ташқи тузилишини информатик ва мустаҳкам аломатлари асосан тергов, тезкор-қидирув фаолиятида, бедарак йўқолган ва жиноий жавобгарликдан қочиб яшириниб юрган шахсларни қидиришда, шунингдек, шахси номаълум бўлган одамлар ва уларнинг мурдаларини аниқлаш учун тегишли ҳужжатлар орқали текширишда қўлланилади.

Амалиётда баъзи тергов ҳаракатларини ўтказишда (масалан: таниб олиш учун кўрсатиш, гувоҳлантириш каби) тирик шахсларни ва мурдаларини кўздан кечиришда, уларнинг ташқи тузилиш хусусияти бўйича шахси аниқланиб, тегишли маълумотлар олинади.

Одамларни ташқи тузилиш хусусиятлари бўйича идентификация қилиш - айнанлигини белгилаш имкони инсоннинг анатомик ва информатик аломатларининг йиғиндиси индивидуал бўлганлиги ва уларни иккинчи шахсда такрорланмаслик таълимотига асосланади. Бу индивидуаллик хусусияти амалий ва назарий жиҳатдан криминалистик фаолиятда йиллар давомида ўз исботини топган. Одам дунёга келиб йил сайин ўсади, бетоб бўлади, қарийди, турли сабабларга кўра унинг танасида ўзгаришлар ҳосил бўлади, шунга қарамай тананинг асосий кўриниш хусусиятлари сақланади. Йиллар давомида ҳосил бўладиган ўзгаришлар тананинг айрим қисмларининг ўлчови, шакли ва туси нисбий мустаҳкамликка эгадир.

Одамнинг ташқи тузилишини ифода этувчи белгилар, унинг сўз билан таърифланган тасвирий портретини ташкил этади. Ташқи қиёфа белгилари тушунчасига одамнинг умумий гавда тузилиши, бўйи, айрим тана аъзолари (қўл, оёқ, юз, бурун кабилар)нинг ўлчов ва шакл хусусиятлари, яъни анатомик сифат белгилари, юриш, қадам ташлаш, овоз, нутқ ва турли ҳаракатдаги аломатларидан иборат функционал белгилари киради.

Инсоннинг фото ёки бошқа тасвирлари идентификация объекти сифатида текширилганда, уларда одамнинг акс этти-

рилган қисмларигина эътиборга олинади. Фотосуратлар инсоннинг бўй-бастини акс эттирган бўлса, бу ҳолда белгилар йиғиндиси тўлароқ бўлиб идентификация учун аҳамиятли бўлади.

Тезкор-қидирув ишларида текширилаётган шахснинг устидаги кийимларининг хусусиятлари, индивидуаллик аломатлари, хусусан кийимнинг тури, материал сифати, шакли, бичими, ўлчови, кийимнинг ишлатилиш (эскириш, тўзиш) даражаси турли моддалардан қолган доғлари ва ҳоказолар ҳам идентификация қилишда аҳамиятли бўлиб, информатик вазифаларни амалга оширишга ёрдам беради. Кийимлар қаторига одамнинг баъзи тана аъзоларидаги одат бўлиб қолган буюмлар ва тақинчоқлар ҳам киради. Булар қидирилаётган одам билан шахси номаълум мурдаларни идентификация қилишда қўшимча омил бўлиб хизмат қилади.

Одамнинг ташқи қиёфасини акс эттирувчи портретлар асосида идентификация қилишда асосан улардаги анатомик белгилар ишлатилади. Процессуал тергов ҳаракати бўлган таниб олиш учун кўрсатишда одамнинг функционал белгилари (юриши, нутқи ва бошқалар) ҳам инобатга олинади.

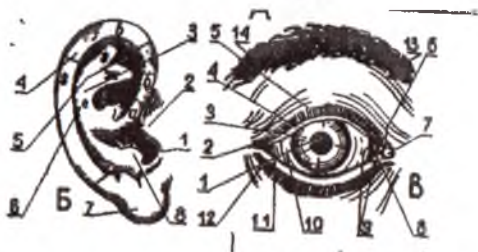
Инсоннинг ташқи қиёфаси тузилишидаги белгилар кўпчилик одамларда учраб турса, уларнинг индивидуаллик қиймати паст бўлиб, асосан гуруҳ мансублигини белгилашда хизмат қилади. Айрим белги, тузилиши хусусияти кам учрайдиган бўлса унинг индивидуаллик хусусияти аҳамиятлироқ бўлади. Масалан, ташқи тузилишидаги умумий нормадан ташқари бўлган белгилар, хусусиятлар, (қошнинг қуюқ-қалин бўлиши, аёлларда лаб усти тукларининг қалин ва узунлиги, сочларининг оқ бўлиши ва х.к) фақат айрим шахсларга тегишлидир. Инсоннинг индивидуаллик хусусиятини тасвирловчи (алоҳида белгиларини) идентификация ўтказишда жуда аҳамиятлидир. Буларга жуда кам, фақат айрим шахсларда учрайдиган тугма камчиликлар, жисмоний мажруҳлик, хирургия даволашдаги қолган излар (чандиқлар), татуировка ва бошқа аломатлар киради. Кўрсатилган алоҳида гуруҳ белгилари ҳам индивидуаллик хусусиятини тасвирловчи белгилар йиғиндиси билан биргаликда баҳоланади.

Одамнинг ташқи қиёфа тузилиш хусусиятларининг яна бир қимматли томони уларнинг нисбий ўзгармаслиги ва мустақамлигидадир. Нисбийлик тушунчаси инсон умрининг

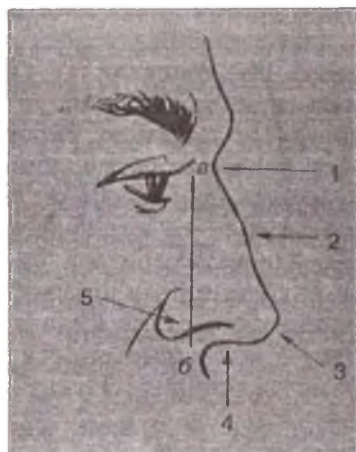
маълум вақт орасидаги ўзгармас хусусиятидир. Шунинг учун маълум вақт оралиғидаги нисбий мустаҳкамликка эга бўлган белги хусусиятлар ҳам шу текшириллаётган вақтнинг шарт-шароитлари ва ҳолатига кўра баҳоланади. Масалан: 10 йил давомида инсоннинг ҳаёти давомида бирор сабабларга кўра муҳим ўзгаришлар юз бермаган бўлса, унинг ташқи қиёфаси шу вақтга нисбатан мустаҳкам ҳисобланади. Инсоннинг ёши, ривожланиш, ўсиш хусусиятига қараб баъзи тана қисмлари ўзгариши мумкин. Баъзи қисмлари эса умр бўйи шаклининг асосий хусусиятини йўқотмайди. Масалан, юз тузилиши инсоннинг 20-25 ёшларида шаклланиб бўлади ва турғунлик хусусиятига эга бўлади, кулоқ супраси эса умр бўйи шакли, асосий тузилишдаги мутаносиблиги ўзгармайди.

20-расм, Одамнинг ташқи қиёфа белгилари (Бош ва юзнинг тузилиш белгилари)

21-расм, Қулоқ супраси ва қош кўзининг тузилиш аломатлари

22-расм, Бурун шакли ва ўлчов белгилари

23 расм, Жабрланувчи марҳум И.нинг бош суяги ва ҳаётий фотосуратини қоплаш услуби

24-расм, Бедарак йўқолган М.нинг ҳаётӣ фотосурати билан бош суягига солиштириб идентификация қилиш

2-§ Одамнинг ташқи қиёфа белгилари тизими

Инсоннинг ташқи қиёфа белгилари асосан икки турга мансубдир. Одамнинг ҳомила даврида шаклланган ўзига хос бўлган анатомик белгилари криминалистикада статик турғун белгилар деб аталади. Иккинчи тури инсоннинг турли ҳаракати - фаолиятида акс этадиган (юриш, қадам ташлаш, нутқ ва бошқалар) динамик белги аломатларидир.

Анатомик белгилар тавсифи инсоннинг умум жисмоний хусусиятларидан бошланади:

- жинси, ёши, антропологик турдошлиги (ташқи кўриниши бўйича, осиелик, европалик ва ҳқ.);

- умумий гавда тузилиши, боши, юзи, бўйин, елка, кўкрак қафаси, қўл ва оёқлар (булар умум ўлчов ва шакллари бўйича ўрганилади);

- соч, қош, мўйлов-соқол ўсимлари (соч толаларининг шакли - тузилиши-текис, жингалак, ранги бўйича - қора, малла);

- тери қопламасининг ранги (пигментация аломатлари, кўзларининг шакли, катта-кичиклиги ва ранги).

Умумий гавда тузилиши инсоннинг тўла, қотма ёки озгин бўлиши, бўйи баланд, ўрта, паст, бошнинг катта, ўрта ва кичик ўлчовда бўлиши, шакл бўйича геометрик думалоқ, учбурчак, овал каби атамалар билан тавсифланади.

Одамнинг ташқи тузилиши белгиларининг асосий ўлчов шакллари унинг юзи - бети қисмида акс этади: юзнинг тавсифи тўғридан ва ёнбош (ўнг ва чап) ва қия (ним ёнбош) томонидан кузатилади; думалоқ, учбурчак, овал шаклида, пешона, қош, кўз, бурун, оғиз, энгак қисмлари ҳам катта-ўрта-кичик шакллари бўйича жойлашади ва ўзаро пропорциялари белгиланади.

Тишларнинг йирик, майда, жойлашуви бўйича, текис-тўғри ва қийшиқ-сўйлоқ бўлиши инсоннинг нутқи, лаб ҳаракати вақтида кузатиш мумкин. Оғиз ва лаб тузилиши ўзаро боғлиқ бўлиб, ўлчови ва шакллари ҳам умумий тавсифланади, лабнинг қалинлиги, юпқалиги ва ранги алоҳида кўрсатилиши мумкин.

Энгакнинг ўлчови катта-кичиклиги, шакли бўйича думалоқ, учбурчак, олдинга ёки орқага қараб йўналганлиги, бўйни қисмига нисбатан баланд-паст, қаватланган, осилганлиги белгиланади. Бўйиннинг узунлиги-калталиги, йўгон-ингичка, (тўла-семиз, ариқ ва ҳ.к.), елка тузилиши, кенг қисқа, тўғри, тўғри-текис, қиялашган, елка орқа томондан кўриниши, гавданинг умумий шаклига нисбатан тўғри ёки букрайган, қўл ва оёқлар ҳам умумий бўйига пропорция меъёри белгиланади (катта-кичик узун, калта, тўла-ориқ ва ҳ.к.).

Функционал белгилар қаторига инсоннинг маълум ҳаракатлари жараёнида ҳосил бўладиган хусусиятлар кирди. Мазкур белги аломатлар одамнинг ҳаёти давомида ҳосил бўлиб, кун сайин такрорланиб одат бўлиб қолади ва айрим сабаблар таъсир этсагина ўзгариши мумкин бўлади.

Бу гуруҳдаги белги аломатлар инсоннинг фаолияти, ҳаракати натижасида ҳосил бўлади ва тавсифи инсон гавдасининг юриш-туришидаги умумий ҳолат вазиятидан бошланади: гавданинг тўғри, чап ёки ўнг томонга, орқага, олдинга оғдирилган ҳолда тутиши; тик турганда ёки ўтирган ҳолда ҳам юқоридаги аломатларнинг ҳосил бўлиши.

Қадам ташлаш, юриш хусусиятлари одамнинг ўзига хос бўлган юриш тезлиги, суствлиги, қадамнинг узунлиги,

қисқалиги, оёқ кафтининг йўналиш томони, қадам ташлаш жараёнида бошнинг, умуман гавданинг, қўлларнинг вазияти, (ҳаракати), чайқалиши ва шу қабилар билан белгиланади.

Юзнинг юмшоқ мускул тўқималарининг ҳаракатда бўлиб туриши, тебраниши (мимикаси) инсоннинг ички ҳиссиёти (руҳий ҳолати)дан дарак берувчи аломатдир. Бу белги баъзи одамларда сезиларли даражада бўлади, баъзиларда эса деярли сезилмайди. Мимика инсоннинг маълум ҳолатлардаги доимий равишда юзнинг (чеҳранинг) очиқлиги, хушчақчақлиги ёки жиддийлик, хафалик кўриниши билан боғлиқдир.

Инсонга хос бўлган сўзлашиш (нутқ) хусусиятлари, функционал белгилар қаторида бошқаларига нисбатан мустақкам бўлиб, овознинг ўзига хос индивидуаллиги намоён бўлади. Овознинг паст, баланд, жарангловчи, бўғиқлиги, майинлиги, қалин йўғонлиги, сўзлашиш жараёнида товушларни, сўз туркумларини ифода этишдаги индивидуал хослик хусусиятларини акс этиши (тилнинг чучуқлиги, ҳарфларни бузиб ифода этиш, айрим шева сўзларни ишлатиш), сўзлашишда нутқнинг тезлиги, сустлиги, чўзиб тўхтаб ифода этиш ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Анатомик ва функционал белгиларнинг алоҳида турлари айрим одамларда учрайдиган, кўзга ташланадиган алоҳида белги-аломатлар туркуми ҳисобланади. Буларга инсоннинг ўзига хос туғма ёки ҳаёти давомида ҳосил бўлган жисмоний нуқсонлари, аломатлари мисол бўла олади. Масалан, оёқ-қўллардаги камчилик-касаллик, тери юзасидаги нор, хол, чандик, сўгал, чечак касаллиги ва жароҳат излари, татуировка (баданга игна билан ёзиш, расм чизиш), чўлоқланиш, оёқ ёки қўл бармоқларининг умум тузилишидан кўпроқ ёки камроқ бўлишлиги ва ҳоказолар киради.

Юқорида келтирилган белгиларга қўшимча маълумот сифатида, инсоннинг эғнидаги кийимини ҳам таърифлаш мумкин. Бунда либоснинг умумий тури: бош кийим, эғнидаги устки либос (ёзги, қишки) пойабзал (енгил ёзлик, уйда киядиган, қишлик иссиқ этик, махси ва ҳ.к.) уларнинг ўлчовлари, модели, бичим тури (миллий, умумий), ишлаб чиқаришда хизмат турига кўра махсус кийиладиган уни тузилиш хусусиятлари таърифланади.

Инсоннинг эғнидаги кийимини тавсифлаганда унинг ишлатилганлик даражаси (янги, бироз кийилган, анчагина

тўзиган каби) ҳам ифодаланиши лозим. Кийим ва пойабзал юзаларидаги турли моддалардан ҳосил бўлган доғлар, таъмирлаш аломатлари ҳам кўрсатилиши мумкин.

Одамнинг функционал белгилари турли ашёларда, фотосурат, расм, чизмаларда акс этмаганлиги учун улар асосан тезкор-қидирув ва баъзи тергов ҳаракатларини ўтказишда қўлланилади.

Турғунликка хос бўлган анатомик белгилар инсоннинг турли портретларида (расмларида) акс этади. Шунинг учун экспертиза текширувида кўп ҳолларда инсоннинг у ёки бу портрети идентификация объекти бўлиб хизмат қилади.

3-§ Портретлар бўйича идентификация қилиш турлари

Криминалистик идентификацияга объект бўладиган портретларнинг тайёрланиши, ишланиши, қандай материалда акс эттирилганлиги, қандай модда, ашё ишлатилганлиги бўйича фарқланади. Ишланиш усулига асосан портретлар, фотография суратлари, рассомчилик, чизмачилик ва алоҳида қисмлардан йиғилган (синтетик) усулда тайёрланган бўлиши мумкин.

Суд экспертизаси амалиётида асосан кўпроқ учрайдиган турлари фотосуратлар бўлиб, рассомчилик, чизмачилик ва бошқа усулда ишланганлари кам учрайди. Охирги бир неча йиллар давомида фототасвирлардан айрим қисмлари (кўз, бурун, оғиз каби) олиниб сунъий (синтетик) тайёрлаш кўпроқ тарқалиб кетди. Фотографик объектларни объектив (тўғри ва ҳақиқатга яқинроқ маънода) рассомчилик, чизмачилик ва сунъий тайёрланган портретларни субъектив деб атайдилар. Фотопортретнинг тайёрланиши фотоаппарат объективи орқали олинadиган оптик тасвир бўлганлиги учун шундай номланган. Портретларнинг иккинчи гуруҳи эса инсоннинг хотирасида сақланган қиёфа тузилиши портрет муаллифи (эксперт, рассом, гувоҳ) томонидан тикланиб ясалгани учун субъектив дейилади.

Портрет тайёрлашда фотоқоғозда туширилгани, картон, қалин мато, ёғоч, пластмасса, чинни юзасига чизилгани ва расм чизиш воситаси сифатида акварел ёки майда тайёрланган бўёқ ранги ва оддий қалам ёки сиёҳ ишлатилади.

Фотопортретлар. Фотосуратда бошқа портретлардаги каби асосан инсоннинг юзи акс этади. Энг кўп тарқалган фотосурат портретлари одамнинг кўкраккача бўлган қисми 3x4, 9x12 см ўлчовида тайёрланади ва турли хужжатларни расмийлаштириш мақсадида бош кийимсиз тўғридан, ёруғлик устки ва ёнбоши томонларидан бир меъёрда берилиб тайёрланади. Баъзида бундай фотосуратнинг пастки ўнг бурчаги бўш қолади.

Тезкор-қидирув ва тергов ишларида кўкраккача, белгача бўлган қисмлари, бўйи бараварида якка ва гуруҳ шахслар қаторида тасвирланган фотосуратлар кенг қўлланилади. Бундай фотосуратларга кўпроқ бадиий тус берилиб тайёрланганлиги ва одамнинг ўзига хос ташқи қиёфаси юзининг айрим белги аломатлари тўлиқ акс этмаслиги идентификациявий текширув учун бир қатор қийинчиликларни туғдиради.

Идентификациявий текширув учун кўп ҳолларда оқ-қора фотосуратлар ишлатилади, рангли портретлар камроқ учраб туради. Рангли фотопортретнинг оқ-қора турларига қараганда текширув учун бир мунча қийинчиликлар, ҳатто иккиланишларга олиб келади, чунки одамнинг табиий хос бўлган ранг хусусиятлари суратда бир мунча ўзгариши мумкин, шунингдек, рангли фотосуратлар ёруғлик ва қуёш нурлари таъсирида ранги ўчиб ўзгаради.

Фотосуратларда акс этган шахснинг юзи, унинг тузилиши, айрим белгиларини суратга олиш жараёнида ёруғликни қайси томондан берилганлигига қараб, бош қисмининг тўғриқия тутиб туриши ва бошқа сабабга кўра у биров ўзгартириб юбориши мумкин, шунинг учун фотопортрет асосида шахсни аниқлаш ишини даставвал фотосуратдаги тасвирланган одамнинг юзини, унинг қараши (нигоҳи)га, ёруғлик қайси томондан берилганлиги, бошнинг ҳолати ва ҳоказоларга эътибор бериш лозим. Бундан ташқари фотопортретда аёлнинг тасвири ифодаланган бўлса, унинг сочи, юзидаги косметик моддалар (бўялган қош, киприк, лаб) кабилар юз тузилишидаги ҳақиқий белгиларни тасвирлаш учун қийинчиликларни келтириб чиқаради. Фотосуратда тасвирланган, умум тузилишни кузатишда юзнинг қайси қисми (ўнг, чап, пастки-юқориси) аниқроқ акс этган ёруғлик нурлари бир хилда ёки қисман айрим жойларини ёритганлигини ажратиб, шу нуқталардаги белги аломатларини тасвирлаш мумкин. Юзнинг тузилиши ундаги белгиларнинг фотосуратда акс этишига бошнинг

қолати (ракурси) таъсир этади. Шунинг учун суратга тушириш вақтида бош юқорига ёки пастга, чап ёки ўнгга қаратилганда юз тузилишидаги аломатларнинг шу шароитга кўра биров бўлсада ўзгариши ҳам инobatга олиниши лозим.

Одам мурдасининг фотопортретини кузатиш ва ўрганишда унинг ташқи қиёфасидаги (юзи ва кўринарли қисмларида) жароҳатлар мурданинг ўзгариш аломатлари (чириши натижасида) ҳаётий даврдаги тасвирдан анча фарқ этади. Уларга жиддийроқ эътибор бермоқ лозим. Баъзида мурдани юзи фотосуратга туширишдан олдин унинг юзидаги қон ва бошқа моддалар ювилиб, жароҳатларни текислаш (туалет) ўтказилади. Бундай ҳолларда мурдани кўздан кечириш ва фотосуратга олиш жараёнида қайд этилган баённома билан танишиб чиқмоқ лозим.

Рассом ишлаган ва чизма портретлар. Мазкур тасвирлар қалин матода, қоғоз-картон каби материалларда бажарилади. Портретни тайёрловчи (рассом) инсоннинг ташқи қиёфасини натурадан ўзини кузатиш билан бирга бошқа шахслардан эшитиб, хотирасида шакллантириб сўнг портретга туширади. Мазкур портретлар одамнинг ташқи қиёфасини умумий шакли, кўриниш ва рассомнинг хотирасига сингиб қолган хусусиятларгина акс эттирилиб, аниқ ўлчовдаги пропорция ва белгилар тушиб қолади. Бундай портретлар тасвирдаги одам билан умумий ўхшашликкагина асосланган бўлади. Амалиётда кўпроқ учрайдиган портретлар қидирилувчи шахснинг ташқи қиёфаси ҳақидаги маълумотлар асосида тайёрланади. Қидирилувчи шахснинг ташқи қиёфаси, уни кўрган - билган (гувоҳ, жабрлануви ва бошқа)ларнинг хотирасида сақланиб, сўз билан тасвирлаб тикланади ва шу ахборот асосида унинг ташқи тузилишининг асосий хусусиятларини экс эттирувчи портрет чизилади.

Қидирувда бўлган шахсларнинг фотосуратлари бўлмаган ҳолларда ҳар хил одамларнинг юз қисмларидан олинган (йиғма портрет) сунъий синтетик портретлар тайёрланади. Бундай усул қуйидагилардан иборатдир: изланувчи шахсни кўрган-билган гувоҳга турли фотосуратлар кўрсатилади: шулар ичидан ўхшаш бўлган юзнинг қисмлари (кўз, қош, айрим белгилари) ажратилади: уларни ўзаро бирлаштириб йиғма портрет ишланади. Ҳозирги кунда бундай портретларни тайёрлашда компьютер дастурида мавжуд бўлган одамнинг юзи,

тузилиши белгиларини акс эттирувчи турли тасвирлари бўлган фотороботлардан фойдаланилмоқда.

Рассом ишлаган, чизма ва (фоторобот) йиғма портретларни текширишда уларнинг хусусияти одамнинг ташқи тузилишининг ҳақиқий тасвирини акс этмаслигини ва умумий яқинлаштирилганлигини, ўхшашликка асосланганлигини унутмаслик лозим.

Мазкур портретларни текширишдан олинadиган маълумот тезкор-қидирув фаолияти учун аҳамиятли бўлиб, улар тергов - процессуал ҳаракатларни ўтказишга асос бўлиб хизмат қилади.

4-§ Одамларнинг портретлари асосида ўтказиладиган идентификациявий текширув

Мазкур идентификация икки кўринишда бўлиши мумкин:

1. Экспертиза шаклида ўтказилиб, унинг натижаси тергов иши юзасидан далил бўлиб хизмат қилади, иккинчиси тезкорлик текшируви бўлиб, унинг натижаси далил бўлмасида, экспертиза тайинлашга ва бошқа процессуал ҳаракатларни ўтказишга асос бўлади. Экспертиза текширувига объектлар одамнинг ташқи тузилишини акс эттирадиган фотосуратлари, уларнинг кўчирмалари, юзнинг айрим қисмларининг қолиплари, бош суяги (чаноғи) ва уларнинг рентген нурларида олинган тасвирлари юборилади. Экспертизага рассомчилик, чизмачилик ва йиғма (сунъий портретлар) ҳам юборилиши мумкин. Лекин булар юзасидан ўтказиладиган экспертиза текширувининг натижалари бир мунча чекланган бўлади.

Экспертизага юбориладиган фотопортретларни тадқиқ этиш, уларни кўздан кечириб умумий хусусиятини қайд этишликдан бошланади. Чунончи, портретнинг шакли, ўлчови, қандай ёзувлари борлиги, тасвирланган шахсларнинг жинси, тахминий ёши, фотосурат ишланган вақт ва бошқалар аниқланади.

Текширилувчи шахснинг фотопортрети билан шунга ўхшаш бўлган ёки намуна вазифасини бажарувчи фотопортретларни тадқиқ этиш, уларда тасвирланган битта шахснинг айнанлигини аниқлаш услуги, умумий экспертиза текшируви услугиётидан бир мунча ўзига хос бўлган хусусиятлари би-

лан фарқланади. Жумладан, қиёсий-услубий моделлаштириш, портретларни бир-бирига устма-уст тушириш, бирлаштириш ва бошқа техник усуллар билан амалга оширилади. Ташқи тузилиш аломатларининг бир-бирига нисбатан қўзғалмас белгилари бўйича айна бир хил ўлчамга келтирилган таққосланаётган тасвирларни бирлаштириш (монтаж) усуллари ҳам мавжуд. Ҳозирги кунда фотопортрет текширувларида ўлчаш услублари ҳам кенг қўлланилмоқда. Жумладан, айрим анатомик нуқталар ўртасидаги бурчак катталиклари оддий транспортир асбоби билан ёки унинг қўшимча қўшилмаси бўлган доиравий шаклдаги махсус асбоб ёрдамида ўлчанади.

Бир хил шаклда тайёрланган фотопортретлардаги тасвирларни таққослашда график яшаш услуби ҳам самаралидир. Таққосланаётган объектлардаги бир гуруҳга тегишли белгилар аниқланиб, улардаги учбурчак, ромб, трапеция ва бошқа геометрик шаклларнинг (бир-бирига тўғри келиши) тенглиги расмдаги шахслар тасвири мазкур изланувчи шахснинг тасвири эканлиги, яъни айнанлиги аниқланади. Шунингдек, график идентификациялашнинг алгоритмларини тузиш услуби ҳам мавжуддир. Бу услуб текширилагаётган объектнинг ўзига хос бўлган нуқталари, белгилар тизими, истиқболли мувофиқлик ёки аксини кузатиш учун тавсия қилинган.

Экспертиза текширувига одам мурдасининг суяк қолдиқлари (асосан бош чаноғи) юборилиб, унинг шахсини аниқлаш зарур бўлса, экспертизага шубҳаланган шахснинг ҳаётий давридаги фото ёки бошқа портретлари юборилади. Шу билан бирга иложи бўлса, ўлган шахснинг рентген сурати, кўздан кечиришда тайёрланган фотосурати, қўлда чизилган бошқа турдаги портретлари ҳам юборилади. Бу экспертизани ўтказишда криминалистлар билан бир қаторда тиббиёт соҳасидаги мутахассислар ҳам жалб этилади.

Мазкур экспертиза турини ўтказишда маълумотларни ўзида акс эттирувчи манба объектлар ҳам юборилиши мумкин. Шулардан энг кўп тарқалган тури, одам қиёфасини сўзнутқ ёрдамида тасвирлашдир. Сўз ёрдамида тузилган портретлар турли процессуал ҳужжатларда (баённомалар, сўроқ кўрсатувларида) рўйхатга олиш карталарида ва тегишли мутахассис томонидан тузилган маълумотларда акс этирилган ҳолда тасвирланади. Сўз ёрдамида тузилган портрет асосан анатомик белгилар асосида шаклланадиган, баъзида унга ин-

соннинг айрим анатомик ва функционал белгилари билан бир қаторда алоҳида аломатлар (холлар-чандиқлар, касаллик аломатлари) ҳам киритилади. Бундай маълумотлар тергов ҳаракатларининг (сўроқ, кўздан кечириш, гувоҳлантириш, таниб олиш учун кўрсатиш) баённомаларида, жинойий рўйхат карталарида ва бошқа ҳужжатларда бўлиб, улардан экспертиза ўтказишда кенг фойдаланиш мумкин.

Экспертиза текшируви дастлаб портретларни алоҳида-алоҳида ўрганишдан бошланади, сўнг ҳар бир текширилаётган портретдаги ташқи қиёфа белгилари аниқланиб, ўзаро ўхшаш белги-тузилиш хусусиятлари солиштирилиб таҳлил қилинади. Белгиларнинг ўзаро ўхшашлиги ёки аксинча ҳар хил бўлиши шарҳланиб ўхшашлик ёки ўхшамаслик сабаблари асослантирилади. Портретлардаги тасвирланган шахслар қиёфаси бир одамга тегишлими ёки ҳар хил ўхшаш бўлган шахсларнинг тасвирими - бу ҳақда хулоса қилинади. Текширилаётган портретлардаги умумий ва хусусий белгилар йиғиндиси бир-бирини такрорласа (бир хилда эканлиги кузатилса), портретлардаги тасвир битта шахсга тегишли эканлиги, яъни қидирилаётган одамнинг айнанлиги тасдиқланади. Белгиларнинг баъзилари ўхшаш бўлсаю, баъзилари мутлоқ бошқа шакл, ўлчов ва ҳоказо билан тасвирланса, айнанлик масаласи инкор қилинади.

Идентификациянинг асосий босқичи текширилаётган портретдаги инсоннинг индивидуал ўзига хос бўлган ва ўзгармайдиган белгиларини қайд этиб уларни таққослаб текшириш ва натижасини баҳолашдир.

Портретда ташқи қиёфа белгиларининг барчаси акс этмаслиги, уни тайёрлашда ёруғликнинг турли шароити, фотосуратнинг сифати каби ҳолатлар идентификация учун зарур бўлган йиғиндисини бир мунча чеклаб қўяди. Мана шу сабабли идентификациянинг мазкур босқичини ўтказишда турли оптик асбоблар, ёруғлик шароитини мословчи қурилмалар қўлланилади.

Экспертиза текширувида одам калласининг рентген сурати ҳам ишлатилади. Бошнинг ўнг ёки чап қияси томонидан олинган шаклида айниқса юмшоқ тўқима соясида пешона, бурун, лаб ва бошқа баъзи нуқталари аниқ ифодаланади. Рентген сурати бошнинг тўғри (фас) ҳолатида олинса унда юзнинг шакли, ўлчови бош чаноғининг шакли - ўлчови каби белгилар ифодаланади. Ўлган одамнинг суяк қолдиқларидан

турли қолиплар ҳам ясаиб текширувга юборилиши мумкин. Уларга калла суягига гипс ёки бошқа юмшоқ моддадан қолиплар ясаб унинг шакли - тузилиши тикланади. Бундай ҳолларда марҳумнинг тишларидан қолип олиш ҳодисалари ҳам учраб туради ва мазкур объектлар комплекс текширувга юборилади.

Одамнинг ташқи қиёфа тузилиши уни кўрган, билган айрим шахсларнинг хотирасида сақланиб, ҳаёлий портрети тикланиши мумкин. Баъзи тергов ҳаракатлари, хусусан таниб олиш ана шу ҳаёлий тасвирлаш усулига асосланади. Идентификациявий текширувда ҳаёлий портрет одамнинг фото ёки бошқа турдаги портрети билан қиёсланади.

Одамларнинг ташқи қиёфа белгилари асосида ўтказиладиган баъзи бир текширувларни криминалистлар билан суд-тиббиёт соҳасидаги (анатом, антрополог) мутахассислар ҳамкорлигида ўтказилади.

Экспертиза ҳал қиладиган масалаларни тўғри ва аниқ тузилишини таъминлашда, шунингдек, керакли намуна, нусха қолипларини тайёрлашда мутахассиснинг иштироки ва ёрдами беқиёсдир.

11-боб КРИМИНАЛИСТИК РҶЙХАТГА ОЛИШ

1-§ Криминалистик рўйхатга олиш тушунчаси ва унинг аҳамияти

Криминалистик рўйхат (жиноятни қайд қилиш) деб, жиноят содир қилган шахс, шунингдек, жиноий воқеа билан сабабли боғланишда бўлган нарсалар ҳақида маълумотларни қайд қилиш, йиғиш ва тартибга солишнинг илмий усулига айтилади. Ундан жиноятни тергов қилиш ва олдини олиш мақсадларида фойдаланилади. Жиноятларни очиш ва тергов қилишда терговчи ва тезкор ходим криминалистик рўйхатга олиш деб аталувчи турли хилдаги ҳисобга олиш ахборотларидан мунтазам фойдаланадилар. Рўйхатга олиш ёрдамида шахслар, излар, нарсалар ва бошқа турли объектлар ҳақида криминалистик жиҳатдан аҳамиятли ахборот олинади. Бундай ахборот тергов ва тезкор-қидирув йўли билан тўпланади. Ҳисобга олиш тизими мунтазам такомиллашиб бормоқда. Дастлаб у жиноятларни рўйхатга олиш тариқасида бошланиб, сўнгра жиноий таъқиб қилинган шахсларни ҳисобга олган. Ҳозирги вақтда бундай шахслардан ташқари бир талай бошқа объектлар ҳам ҳисобга олинади. Шу сабабли «криминалистик рўйхатга олиш» атамаси «жиноятларни рўйхатга олиш»дан кўра замонавий ҳисобларни тўлароқ ақс эттиради. Криминалистика амалиёти бу хил ахборотларни уларнинг яроқлилиги жиҳатидан текширувдан ўтказилади, бир хиллари кўп йиллар давомида мавжуд бўлади, бошқалари ўзгаради ва бекор қилинади.

Жиноят-процессуал қонунда криминалистик рўйхатга олиш назарда тутилмаган, у қонун ости ҳужжатлари – буйруқлар, йўриқномалар, дастур-қўлланмалар билан тартибга солинади. Амалиётда терговчининг, тезкор ходимнинг, прокурорнинг, судьянинг сўрови ҳамда қизиқтирувчи объект рўйхатга олишдан ўтказилганини кўрсатувчи ҳолатлар мавжуд. Улар илгариги рўйхат бўйича текширилади. Текшириш натижалари юзасидан жавоб тайёрланиб, сўровчига юборилади. Баъзан терговчи ва прокуратура ходимлари ўзлари сўраб олмай, бу ишни қонунга мувофиқ суриштирув органларига топширадилар.

Криминалистик ҳисобга олишлар ёрдамида қидириляётган ва вафот этган фуқаронинг шахсини, аввалги

судланганликни, жиноятларни содир этишда илгари қатнашганликни, қурол, рақамланган ашёлар сингари нарса-ларнинг кимга тегишлилигини, бир хил усулда, бир шахс, шахслар гуруҳи томонидан содир этилган жиноятлар турку-мини аниқлаш мумкин бўлади.

Криминалистик рўйхатга олишни криминалистик маълумотларни тўплаш, тизимлаштириш, сақлаш, излаш ва қиёсий текшириш бўйича фаолият сифатида таърифлаш мумкин. Рўйхатга олиш жараёнини ҳисобга олиш объектла-рини аниқлашдан, уларнинг гуруҳ ҳолидаги ва хусусий ало-матларини, шу аломатларни қайд этиш усулини, ҳисобга олиш шаклини, рўйхат ҳужжатларини жойлаштириш, керак-ли объектлар тўғрисида ва объектларни ҳисобдан чиқариш қоидалари ҳақида маълумотлар олиш тартибини белгилаб қўйишдан иборат.

Ҳисобга олиниши лозим бўлган объектлар жумласига маълум ва номаълум одамлар, нарсалар излар, ҳужжатлар, ҳайвонлар, очилмаган жиноятлар киради. Маълум одамлар – булар қидирув эълон қилинган, ҳибсга олинган, ушлаб турил-ган, судланган, бедарак йўқолган, дайдилик ва тиламчилик билан шуғулланувчилар тезкор қизиқиш уйғотувчи шахслар-дир. Номаълумлар – танилмаган мурдалар, яширинган жино-ятчилар, руҳий касаллар ва шахси аниқланмаган болалардир. Маълум нарсалар – йўқолган ўқотар қурол, ўғирланган ашё-лар, олиб қочилган автомобиллардир. Номаълум ашёлар эса, аниқланган ўқотар қурол, сохта пул бирликлари ва турли ҳужжатларни ясашда ишлатилган босма қолиплар, очилмаган жиноятлар жойидан олинган бузиб кириш қуролларидир.

Очилмаган жиноятлар жойида топиб олинган бармоқ из-лари, қалбаки ҳужжатлар, қоғоз пуллар ва қимматли қоғозлар, ўғирланган ва саёқ юрган чорва моллари ҳисобга олинади.

Гуруҳлари ва хусусий аломатлари бўйича таснифлаш керакли ахборотни тезда ахтариб топишни таъминлайди. Аломатларни қайд этиш усулларида, баён қилишдан ташқари, фотосуратга олиш, схема тарзида тасвирлаш, босиб туширилган излар ва объектларни асл ҳолида тўплаш қўлланилади. Ҳисобга олиш шакллари тариқасида картотека-лар, видеотекалар, журналлар, фотоальбомлар, ЭҲМ коллек-цияларидан фойдаланилади.

Криминалистик рўйхатга олишнинг аҳамияти аввало моддий объектларнинг ўзига хос хусусиятга эгаллиги, уларнинг барқарор ва такрорланмас аломатлари, шунингдек, объектлар ўзаро таъсирда бўлганда ўз хоссаларини бошқа объектларда акс эттириш қобилияти билан боғлиқдир. Ҳисобга олинмаган объектларнинг таснифи ҳам илмий асосларга - тур билдирувчи ва хусусий аломатлардан таркиб топади. Рўйхатга олишнинг илмий асослари кўп ҳолларда текширишларнинг натижаларидан далиллар тариқасида фойдаланиш имконини беради.

2-§ Криминалистик рўйхатга олиш тизими

Маълумотларни жамлаш имкониятлари ва заруриятига, хизмат кўрсатиладиган ҳудуднинг катта-кичиклигига қараб барча ҳисобга олишларни қуйидаги уч гуруҳга бўлиш мумкин, булар: марказлаштирилган, маҳаллий ва аралаш (марказлаштирилган-маҳаллий).

Марказлаштирилган ҳисобга олишлар ИИБ Ахборот марказида ва ИИБ Эксперт-криминалистика марказида олиб борилади.

Маҳаллий ҳисобга олишлар Қорақалпоғистон Республикасида, вилоятларда, Тошкент шаҳридаги ички ишлар идораларининг тегишли ахборот марказларида, жиноят қидируви ва эксперт-криминалистика бўлимларида олиб борилади. Баъзи ҳисобга олишлар қуйи бўғинларда - ички ишлар органларининг шаҳар, туман, йўл бўлимларида олиб борилади.

Марказлаштирилган - маҳаллий ҳисобга олишлар ҳам марказда, ҳам жойларда бир хил турдаги объектларни рўйхатга олишни назарда тутди. Бу қайдлар кўпроқдир. Улардан фойдаланишда шуни назарда тутиш керакки, жойларда ҳисобга олинмаган бир хил номдаги объектларнинг барчаси ҳам марказий девонларда рўйхатдан ўтказилавермайди. Масалан, ҳар қандай жиноят учун ҳукм қилинганлар, жазо муддатидан қатъи назар, маҳаллий ҳисобга олишда рўйхатдан ўтказилади, ИИБ Ахборот марказида эса фақат хавфли жиноятлар учун, шунингдек, бошқа жиноятлари учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганлар ҳисобга олинади. Шу сабабли судланганликни

айбланувчи илгари ҳукм қилиниши мумкин бўлган бошқа минтақаларда ҳам текшириш керак бўлади.

Ҳисобга олишлар қайдлов-маълумотнома (алфавитли-дактилоскопик), тезкор-қидирув, криминалистик маълумот тарикасидаги коллекциялар тарзидаги қайд этишларга бўлинади.

Алфавитли-дактилоскопик ҳисобга олиш (марказлаштирилган-маҳаллий) судланганлар, ушлаб турилганлар, ҳибсга олинганлар, қидирув эълон қилинган шахслар, дайдилик ёки тиламчилик қилгани учун ушлаб турилганлар тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади. Ҳисобга олиш иккита ўзаро боғлиқ карточкада амалга оширилади, булар: а) фамилиялар бўйича ва б) рўйхатга олишнинг ўн бармоқли тизимига асосланган дактилоскопик.

Алфавитли карточкада демографик маълумотлар ва судланганлик, ҳибсга олишлар, ушлаб туришлар тўғрисидаги маълумотлардан ташқари дактилоскопик формула кўрсатилади. Унда ҳукмнинг ўзгартирилиши, умумий ёки хусусий афв қўлланилганлиги, жазо ўталган вақт ва жой, шахснинг қидирувда бўлиши қайд этилади. Дактилоскопик харитада (қуйида унинг намунаси келтирилган) демографик маълумотлар, тўлиқ дактилоскопик формула, ўнта бармоқ изи, судланганлик, ҳибсга олиниш ҳақидаги маълумотлар, алоҳида белгилар киритилади.

Дактилоскопик картотека бўйича ушлаб турилганлар, ҳибсга олинганлар, вафот этганлар, ҳалок бўлган номаълум фуқаролар (танилмаган мурдалар), ҳужжатсиз, ўзи ҳақида ҳеч қанақа маълумотни маълум қила олмайдиган фуқароларнинг шахсини аниқлаш мумкин.

Шахс ҳақида сўровлар: 1) республика ИИБ Ахборот марказига; 2) Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида тегишли ИИБ Ахборот марказига ва 3) шахс бошқа ҳудудда ҳам яшаганлиги ҳақида маълумотлар бўлса, қўшимча равишда ўша ҳудуддаги Ахборот марказларига ҳам сўровлар юборилади.

3-§ Криминалистик рўйхат турлари

Криминалистик рўйхат турларига қуйидагилар киради:
Тезкор-қидирув ҳисобга олишлар:

1) Бедарак йўқолган шахслар, номаълум беморлар ва танилмаган мурдалар ҳисоби республика ИИБ Ахборот марказида, ИИБ Ахборот марказларида юритилади. Бу ҳисобга олиш сабабсиз гойиб бўлган шахслар, уйдан ёки тиббиёт муассасаларидан қочиб кетган вояга етмаганлар, маъмурият руҳсатисиз ногиронлар уйлари ва қариялар уйларини тарк этган ногиронлар ва қариялар; соғлиғи ҳолатига кўра ўзи ҳақида ҳеч қандай маълумот бера олмайдиган, даволаш стационарлари, ногиронлар ва қариялар уйларида, болалар уйлари ва интернатларида турган шахслар; номаълум фуқароларнинг мурдалари киритилади. Ана шу ҳисобга олиш бўйича шунингдек, терговдан, суддан, жазони ўташдан яширинганлар ва бошқа қидирилаётган шахслар текширилади.

Ҳисобга олиш учта мустақил параллел картотекаларда олиб борилиб, уларда ягона намунавий нусхадаги таниб олиш карточкалари бўлади.

Бедарак йўқолган шахсни таниб олиш карточкаси унинг демографик маълумотларини, ташқи кўриниши, кийим-кечаги тавсифини, ажралиб турадиган (ўзига хос) белгиларини, тишларининг ҳолатини, касби, машғулоти тури, гойиб бўлиши ҳолатлари ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади. Карточкага

(жинси)

Фамилия-
си _____

Ис-
ми _____

Отасининг исми _____

дакт.

форм.
формула

қўшимча
тасниф

Туғилган йили _____ Туғилган жойи _____

ЎНГ ҚЎЛ

1. Бош	2. Кўрсаткич	3. Ўрта	4. Узук	5. Жимжилоқ
	6			
6				

ЧАП ҚЎЛ

1. Бош	2. Кўрсаткич	3. Ўрта	4. Узук	5. Жимжилоқ

НАЗОРАТ ТАРИҚАСИДАГИ БАРМОҚ ИЗЛАРИ

Чап қўл	Ўнг қўл

Ҳибсга олинганнинг имзоси _____
 Карта тўлдирилган вақт _____ 200__ й.

(қаерда ва ИИБ қайси органида экани кўрсатилсин)
 Эслатма. ИИБ – ИИБда қўшимча тасниф формуласи тузилмайди.

ҲИСОБГА ОЛИНИШ – ҲУКМ ҚИЛИНИШЛАР ҲАҚИДАГИ МАЪЛУМОТЛАР

1. Ҳибсга олинган _____
(қачон, ким томонидан, нима учун, ЖК ва фармонларнинг
моддалари, моддаларининг қисмлари)

2. Ҳукм қилинган _____
(қачон, ким томонидан, нима учун ЖК ва фармонларнинг
қайси моддаси (моддалари)

_____ (моддаларининг қисмлари ва қанча муддатга)

ҚУШИМЧА МАЪЛУМОТЛАР

*(янги дактилорўйхатга олишлар, қамоқ жойлари-
данқочишлар ва бошқалар ҳақида)*

АЛОҲИДА БЕЛГИЛАРИ

1. Жисмоний нуқсонлари:

_____ (майибликлар, жароҳатлар, сўгаллар, доғлар, чандиқлар,
тиртиқлар, тананинг

_____ (огриқли ҳаракатлари, каллик (шакли), юзнинг номутаносиб-
лиги, кўзларнинг турли тусдалиги, тил чучуклиги, ду-
дуқланиш ва ҳ.к.)

2. Бошқа белгилари: _____
(татуировкалар, одатлар-ўрганишлар (имо-ишоралар,
гайриихтиёрий ҳаракатлар ва ҳ.к.)

Картани тузди: _____
(лавозими ва имзоси)

Карта тўғри тузилганлигини текширди, формулани ҳисоблаб
чиқарди:

_____ (лавозими, имзоси ва сана)

рўпарадан, чап ва ўнг ёндан олинган фотосуратлар, су-
ратга олиш вақти кўрсатилган ҳолда, ёпиштириб қўйилади.
Таниб олиш карточкасига, агар илгари шахс дактилоскопия
қилинган бўлса, дактилокарта илова қилинган бўлади.

Танилмаган мурдаларга доир таниб олиш карточкаси
мурданинг бўйини ва кўринишидан ёшини, топилган санаси
ва жойини, вафот этиш сабаби ва вақтини, ёриб кўриш сана-
сини, мурданинг ҳолатини, у кўмилган жойни, ташқи
кўриниши, кийим-кечаги тавсифини, тишларининг ҳолати,
ажралиб турадиган белгилари, соғлигининг ҳаётлигидаги
ҳолатини акс эттирувчи маълумотларни ўз ичига олади. Кар-
точкага мурда тартибга келтирилгандан кейин олинган учта
(рўпарадан, ўнг ва чап ёндан олинган) сурат қўшиб қўйилади,
агар бармоқ изларини олиш имконияти бўлса, унга дактило-
карта илова қилинади.

Объектни ҳисобга қўйиш пайтида уни мавжуд карточка-
лар бўйича текширилади. Карточкалар икки ёки уч нусхада
тўлдирилади ва маҳаллий ахборот марказига юборилади.

Ҳисобга олиш бўйича бундан кейинги юмушларни ахборот маркази ходимлари амалга оширадilar.

Нотаниш касалнинг карточкасида ҳам айна шундай маълумотлар кўрсатилади.

Йўқотилган ва аниқланган ўқотар қуролни ҳисобга олиш Ўзбекистон Республикаси ИИБ Ахборот марказида йўқотилган қуролни қидириш ва ундан фойдаланиб содир этилган жиноятларни очиш мақсадида юритилади. Ўғирланган, йўқотилган, олиб қўйилган (мусодара қилинган), топиб олинган ва ғайриқонуний равишда сақланиб ихтиёрий топширилган жанговар, спорт, ов сойли қуроллари: тўппончалар – пистолетлар, револьверлар, милтиқлар – винтовкалар, карабинлар, автоматлар, пулемётлар ва сойли стволли ов милтиқлари, техник ҳолатидан қатъи назар, ҳисобга олинади.

Агар олиб қўйилган, топиб олинган ёки топширилган қуролда сериясини, тартиб рақамини, ишлаб чиқарилган санасини йўқ қилиш излари аниқланса, уни ана шу белгиларини тиклаш учун эксперт-криминалистика бўлинмасига юборилади. Агар қуролдан жиноятни содир этишда фойдаланилган деб тахмин қилиш учун асослар мавжуд бўлса, у эксперт-криминалистика бўлинмасидаги мавжуд ўқ-гильза қайдномаси бўйича текширилади. Ахборот марказининг қурол ҳисобга қўйилгани тўғрисидаги маълумотномасининг бир нусхаси тегишли жиноят ишига қўшиб қўйилади.

Ўғирланган, олиб қўйилган рақамли ашёлар, қадимги ва тасвирий санъат буюмлари (осори атиқалар)ни ҳисобга олиш минтақавий ахборот марказларида, Ўзбекистон Республикаси ИИБ ва шунингдек, шаҳар, туман, йўл ИИБ томонидан олиб борилади.

Ўғирланган, олиб қўйилган, топилиб ихтиёрий равишда топширилган, хусусий, инвентарлаш рақамига ёки антиқий белгиларга эга бўлган ашёлар (аудио, видеоманитофонлар, кино ва фото камералар, соатлар, ов милтиқлари, силлиқ стволли милтиқлар ва ҳ.к.), маданий бойликлар (расмлар, иконалар, черков анжомлари, танга, орден, медаль, марка, зеб-зийнат коллекциялари, музейга қарашли буюмлар) ва бошқа тарихий, илмий ҳамда қимматбаҳо антиқий, тасвирий санъат буюмлари ҳисобга олинади.

Тегисли ҳисобга олиш карточкасида нарсанинг номи, ҳисобга қўйиш учун асос бўлган ҳолатлар акс этирилади,

нарсанинг, шу жумладан унинг ўзига хос хусусиятларининг таърифи берилади.

Карточка ашё ҳақидаги маълумотлар олинган куни навбатчи қисм томонидан тўлдирилади. Бир нусха навбатчи қисмда қолади, иккитаси ИИБ, ИИББ, ИИБ минтақавий ахборот марказига юборилади. Ахборот маркази ходимлари бу ашё олдин ҳисобга олинган-олинмаганини текширадилар.

Рақамланмайдиган ашёларни ҳисобга олиш маҳаллий хусусиятга эга бўлади ва шаҳар, туман, йўл ички ишлар органларида олиб борилади. Ўғирланган ашё учун тузилган карточка нарсанинг номини, унинг тавсифини ва ҳисобга қўйишга асос бўлган ҳолатларни ўз ичига олади. Рақамланмайдиган ашёлар ҳисобига фақат ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ашёлар олинади. Ашё бошқа минтақа ҳудудида ўғирланган бўлиши мумкин деган тахмин бўлса, тегишли ахборот марказига сўров юборилади. Ўзига хос хусусиятларга эга бўлмаган бир нечта бир хил ашёга бир нусхадаги карточка тўлдирилади.

Катта ҳажмдаги ахборотни қайд этиш ва зарур маълумотларни тезда олиш имконини берадиган ЭХМлар жорий этилиши муносабати билан криминалистик рўйхатга олиш имкониятлари ошиб кетди. Автоматлаштирилган ахборотқидирув тизимлари (ААҚТ) универсал (автоматик маълумотлар банки – АМБ-марказ, АМБ-вилоят) ва ихтисослаштирилган тизимларга бўлинади.

Универсал мақсадга мўлжалланган ААҚТ ахборотни ишловдан ўтказишнинг комплекс тусда бўлишини таъминлайдиган кўп ихтисосли (кўп томонлама) тизимлардир. Чунончи АМБ-вилоятда тезкор-қидирув ҳисобига қўйилган шахслар, очилмаган жиноятлар, рақамли ёки фарқлайдиган белгиларга эга бўлган ўғирланган ва олиб қўйилган ашёлар, йўқотилган ва аниқланган ўқотар қурол, ўғирланган ва аниқланган осори атиқалар, йўқотилган ва аниқланган автотранспорт воситалари тўғрисидаги маълумотлар ишловдан ўтказилади. Ихтисослаштирилган ААҚТ муайян турдаги объектлар ҳақидаги ахборотни ишловдан ўтказиш учун мўлжалланган. Улар Республика ҳудудий ва маҳаллий тизимларга бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси ИИБда юритиладиган ААҚТ жумласига қуйидаги тизимлар киради:

«Таниб олиш» - танилмаган мурдаларни ҳисобга олиш ва идентификациялаш;

«Хабар қилиш» - қидирув эълон қилинган шахсларни ҳисобга олиш;

«Паспорт» - қидирилаётган шахсларнинг паспортларини ва паспортларнинг ўғирланган бланкаларини ҳисобга олиш;

«Техпаспорт» - автомобилотранспортнинг ўғирланган ва йўқотилган техник паспортларини ҳисобга олиш;

«Автоқидирув» - олиб қочилган, ўғирланган ва эгасиз автомобилотранспортни ҳисобга олиш;

«Юклар» - темир йўл ва ҳаво транспортида ўғирланган багаж ва юкларни ҳисобга олиш.

Криминалистика бўлинмаларида олиб бориладиган, иш юритишда махсус билимлар талаб қилинадиган ҳисобга олишлар криминалистик ҳисобга олишлар деб аталади.

Очилмаган жиноятлар содир бўлган жойларда топилган номаълум жиноятчиларни ва ички ишлар органлари томонидан ҳисобга олинган шахсларни дактилоскопик ҳисобга олиш иккита картотекада юритилади:

- очилмаган жиноятлар содир бўлган жойлардан олинган қўл изларининг фотосуратлари (излар картотекаси);

- ички ишлар органларида ҳисобга олинган шахсларнинг дактилокарталари (дактилокартотекалар)дан иборат бўлади.

Ҳисобга олиш шаҳар, туман, йўл ички ишлар органларининг маҳаллий эксперт-криминалистика бўлинмалари томонидан олиб борилади. Дактилокарталар ёрдамида ҳодиса содир бўлган жойда ким из қолдирганини ҳамда айти бир шахс ҳодисанинг турли жойларида из қолдирган-қолдирмаганини аниқлаш мумкин.

Излар картотекаси икки гуруҳда бўлади. Биринчисида қўл бармоқларининг экспертиза томонидан папилляр нақш типи ва тури аниқланган изларининг фотосуратлари туради. Маҳаллий бўлинмалар фотосуратларининг дубликатлари юқори турувчи эксперт-криминалистика бўлинмаларига юборилади. Ана шу излар картотекаси бўйича гумон қилинувчиларнинг дактилокарталари ва очилмаган жиноятлар содир бўлган жойларда янгитдан тўлдирилган карталар, шунингдек, ички ишлар органларида ҳисобга олинган шахсларнинг дактилокарталари текширилади.

Излар картотекасининг иккинчи гуруҳи нақшнинг типи ва тури аниқланмаган қўл бармоқларининг, шунингдек,

кафтлар изларининг фотосуратларидан иборат бўлади. Бу гуруҳдан муайян жиноятларни содир этишда гумон қилинган шахсларнинг дактилокарталарини текшириш учун фойдаланилади.

Дактилокартотека ички ишлар органида ҳисобда турган шахсларнинг дактилокарталарини (улар бўйича хизмат кўрсатиладиган ҳудуддаги очилмаган жиноятлар содир бўлган жойлардан олинган қўл бармоқларининг излари текширилади) ҳамда жиноят қидирув хизматларидан, тергов бўлимидан тушадиган дактилокарталарни ўз ичига олади. Бу гуруҳдан гумон қилинувчиларнинг дактилокарталарини текшириш учун фойдаланилади.

Гиёҳвандлик воситаларини ва кучли таъсир кўрсатувчи дори воситаларини олиш учун қалбаки дориқоғозларни (тиббий рецептларни) ҳамда уларни қалбакилаштириш билан шуғулланувчи шахсларнинг дастхати намуналарини ҳисобга олиш - маҳаллий ҳисобга олиш тури бўлиб, ИИВ, ИИБ криминалистика бўлимларида юритилади. Уни юритиш шакли аралаш - картотекалар ва коллекциялар тариқасида бўлади. Қалбаки дориқоғозлар картотекалари ёрдамида бир нечта дориқоғознинг ягона манбаини, шунингдек, муайян тайёрловчиларни аниқлаш мумкин. Дастхат намуналари коллекцияси дориқоғоздаги матн муайян шахс томонидан ёзилганлигини аниқлашда ёрдам беради. Терговчи ўзини қизиқтирган маълумотларни олиш учун суриштирув органига бериладиган алоҳида топшириқномада қалбаки дориқоғоз, гумон қилинувчи ёки айбланувчи қайси ҳисоб бўйича ва қандай мақсадда текширилишини кўрсатиши зарур.

Бузиб очиш қуроллари ва асбоблар изларини ҳисобга олиш ҳам маҳаллий бўлиб, очилмаган жиноятлар содир бўлган жойлардан олинган, ИИВ, ИИБ эксперт-криминалистика бўлинмаларида турган излар ва асбоблар коллекцияси тарзида олиб борилади. Бу ҳисобга олиш ёрдамида битта қурол бир неча жиноятни содир этишда қўлланилганлигини аниқлаш мумкин. Коллекцияда очилмаган жиноятлар содир бўлган жойдан топилган бузиб очиш қуроллари ва олинган нусха (қолип) тариқасидаги излар турди.

Жиноятларни очиш ва тергов қилиш жараёнида топилган қурол ўқлари, гильзалари ва патронларини ҳисобга олиш - бу марказлашган-маҳаллий бўлиб, эксперт-криминалистика

булинмаларида: марказда – Ўзбекистон Республикаси ИИВ ЭКБда, жойларда – ИИВ, ИИБ, ТИИБ ЭКБда турган ўқгильзотекалар деб аталувчи коллекциялар тариқасида олиб борилади.

Марказлаштирилган ўқгильзотека жиноятлар муносабати билан олиб қўйилган сойли ўқотар қурол излари бўлган ўқлар, гильзалар, патронлар, шунингдек, ички ишлар органлари фойдаланишидаги, йўқотилган ёки ўғирланган қуролдан тажриба тариқасида отиб олинган назорат гильзаларидан жамланади.

Маҳаллий ўқгильзотекаларга марказлаштирилган ўқгильзотеканинг объектларига очилган ахборот карточкалари жойлаштирилади.

Жойларда ов қуроллари патронларининг, силлиқ стволли ёки пневматик қуролдан отилган снарядларнинг гильзалари, шунингдек, ашёвий далил сифатида олиб қўйилган сойли ўқотар қурол излари бўлган ўқлар, гильзалар ва патронлар ҳисобга олинади.

Мазкур ҳисобга олиш ёрдамида бир қанча жиноятларни содир этишда битта нусхадаги қуролдан фойдаланилганлиги аниқланади ва жиноятни содир этишда қўлланилган қурол олиб қўйилган, топиб олинган, ихтиёрий равишда топширилган қуроллар орасидан аниқланади.

Ҳодиса содир бўлган жойдан олиб қўйилган ўқлар, гильзалар ва патронлар терговчи томонидан экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қарор билан биргаликда, жиноят очилгани ёки очилмаганлигидан қатъи назар, ҳудудий эксперт муассасасига топширилади. Экспертиза ўтказилганидан кейин объектлар Ўзбекистон Республикаси ИИВ ЭКБ ўқгильзотекасига текшириш ва вақтинча сақлаш учун юборилади.

Шунингдек, давлат муассасаларида, жамоат ташкилотларида ёки айрим фуқароларда ғайриқонуний сақланган олиб қўйилган ёки ихтиёрий равишда топширилган сойли ўқотар қуроллар: револьверлар, пистолетлар, автоматлар, карабинлар, кичик калибрли ва жанговар қирқма винтовкалар ва карабинлар, ясама сойли қуроллар Ўзбекистон Республикаси ИИВ ЭКБ ўқгильзотекаси текширувидан ўтказилиши керак. Улар терговчи томонидан маҳаллий эксперт бўлинмасига юборилади. Жиноятни содир этишда муайян нусхадаги текширилаётган қурол қўлланилганлиги аниқланган тақдирда,

терговчи экспертиза ўтказиладиган жой тўғрисидаги масалани ҳал қилади.

Қалбаки қоғоз пулларни ҳисобга олиш ҳам марказлаштирилган-маҳаллий бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ИИВ ЭКБда олиб борилади. Унинг ёрдамида қалбаки танга ва қоғоз пулларнинг тайёрланиш усули ва технологияси бўйича келиб чиқиши умумий эканлиги аниқланади, шунингдек, уларни тайёрлаш билан шугулланган шахслар фойдаланилади.

Битта тўп қалбаки пулларнинг олд ва орқа томонлари фотосуратлари бўлган ҳисобга олиш карточкаларидан, иккинчиси асл ҳолидаги намуналар коллекциясидан иборат бўлади. Ўзбекистон Республикаси ИИВ ЭКБда қалбаки пул белгиларининг турли картотекалари мавжуд. Булар: полиграфия усулида ёки техник воситалар ёрдамида тайёрланган қоғоз пуллар; расми чизиб ясалган пуллар; чет эл валютаси ва металл тангалар.

Полиграфия усулида тайёрланган қалбаки ҳужжатларни ҳисобга олиш – марказлаштирилган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ИИВ ЭКБда олиб борилади. Бу ҳисобга олиш ёрдамида босма иш қоғозлари (бланкалари) битта клишедан, матбаа ҳарфлари термасидан фойдаланиб, тайёрланган қалбаки ҳужжатларнинг келиб чиқиши умумийлиги, шунингдек, уларни тайёрлаш билан шугулланган шахслар аниқланади.

Ҳисобда қалбаки ҳужжатларнинг фотонусхалари картотекаси ва босма иш қоғозларининг коллекцияси мавжуд бўлади. Ҳисобга олиш тўпламасида учта бўлим бор, булар: олий ва ўрта махсус ўқув юртларини тамомлаганлик тўғрисидаги дипломлар ва дипломларнинг бланкалари, ҳайдовчилик гувоҳномалари ва уларнинг бланкалари, бошқа ҳужжатлар.

Ҳақиқийлиги шубҳа туғдирган ҳужжат терговчи томонидан экспертиза ўтказиш учун маҳаллий эксперт бўлинмаларига юборилади, шундан сўнг унинг асл нусхаси ёки фотонусхаси, эксперт хулосасининг нусхаси, ахборот карточкаси Республика ИИВ ЭКБга юборилади.

Криминалистик маълумот тариқасидаги коллекциялар мажбурий, тавсия қилинадиган ва факультатив (ихтиёрий) турларга бўлинади.

Мажбурий бўлиб очиш қуроли сифатида фойдаланиладиган асбоблар ва бошқа нарсаларнинг; пойабзал тагчарми ва

устки қисми тасвирларининг; фаралар нур тарқатгичларининг; автотранспорт лак-бўёқ қопламаларининг; автотранспорт шиналари протекторлари изларининг коллекцияларидир.

Тавсия қилинадиган – чет элда ишлаб чиқарилган пломбаларнинг; металлни термик кесиш аппаратларини қўлланиш изларининг; қулфларнинг; муҳрлар ва штамплар босилган излари (босма нусхалари)нинг; толали материалларнинг; ҳайвонлар жунларининг; ёнилғи-мойлаш материалларининг; хонаки усулда тайёрланган гиёҳвандлик моддаларининг ва энг кўп тарқалган кучли таъсир қилувчи фармацевтик дориларнинг коллекцияларидир.

Факультатив – булар совуқ қурол, порох ва портловчи моддаларнинг; енгил автомобиллар ва мотоцикллар двигателларида тартиб рақамлари туширилган пуансонлар изларининг; ёпиштирувчи моддаларнинг; ёзув материалларининг, қогозларнинг (босмахона, машинкада ёзув ва рўзгор қогозларининг) коллекцияларидир.

ИИВ эксперт-криминалистика бўлимларида барча турдаги коллекциялар вужудга келтирилади; шаҳар (туман) органларининг эксперт-криминалистика гуруҳларида тавсия қилинадиган ва факультатив коллекциялар вужудга келтирилиши мумкин.

Криминалистик маълумот тариқасидаги коллекциялар объектларни асл ҳолида, шунингдек, уларнинг тасвирларини: фотосуратлари, видеотасвирлари, нусха олинган қолиплари, таъриф-тавсифини ўз ичига олиши мумкин.

Бузиб очиш қуроллари сифатида фойдаланиладиган асбоблар ва бошқа нарсалар коллекциялари саноат усулида тайёрланган нарсаларнинг хоссалари, шакли, ўлчамлари ва бошқа аломатлари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади. Коллекциялар фонди жиноятларни фош этиш амалиётини таҳлил этиш, трасология экспертизалари, шунингдек, хизмат кўрсатиладиган ҳудуддаги корхоналар ва савдога келтирилатган буюмлар турларини ўрганиш асосида белгиланади.

Пойабзал тагчарми ва устки қисми тасвирларининг маълумот тариқасидаги коллекциясида муайян артикул, фасон, моделдаги тагчармлар ва пояабзалларнинг ҳодиса содир бўлган жойда из қолдирган пояабзал қайси гуруҳга мансублигини аниқлаш учун мўлжалланган расмлари туради. Пойабзаллар тагчарми ва устки қисми тасвирларини ҳамда улар

ҳақидаги маълумотларни маълумотнома нашрлардан, каталоглардан, савдо корхоналаридан ва экспертиза амалиётидан олинади.

Металлни қирқиш намуналарининг маълумот тариқасидаги коллекцияси металлни термик ва механик усулда қирқиш учун қўлланиладиган, сейфлар ва бошқа металл тўсиқларни бузиб очиш учун фойдаланиладиган аппаратлар турини, қирқиш вақтини ва жинойтчининг ана шу аппаратлардан фойдалана олиш даражасини аниқлаш учун мўлжаллангандир.

Толали материалларнинг маълумот тариқасидаги коллекцияси келиб чиқиши ҳайвонотга, ўсимликка оид ва кимёвий толалар, газламалар ва сунъий мўйна намуналари. Микрообъектлар билан ишлашда фойдаланилади.

Ёнилғи-мойлаш материалларининг маълумот тариқасидаги коллекцияси нефтни қайта ишловчи, саноат, савдо корхоналаридан олинган, экспертизага келиб тушадиган асл ҳолидаги намуналардан тўпланади. Асл ҳолидаги намуналардан олинган спектрлар ва хроматограммалар атласи тuzиб борилади. Коллекциядан текшириш учун олиб келинган ёнилғи-мойлаш материаллари таркибини аниқлашда фойдаланилади.

Гиёҳвандлик воситалари ва кучли таъсир этувчи моддалар коллекцияси асл ҳолидаги намуналарни ва улардан олинган спектрлар атласини ўз ичига олади. Текшириш учун келтириладиган нотаниш гиёҳвандлик воситаларини ва кучли таъсир қилувчи моддалар таркибини тезкор аниқлаш учун мўлжалланган.

Шу тариқа, криминалистик маълумот тариқасидаги коллекциялар маълумотлар банклари вазифасини бажаради. Улар ёрдамида кўрсатиб ўтилган маълумотларни олиш мумкин бўлади. Улардан экспресс текширувларни ўтказиш, экспертизаларни бажариш, тезкор таҳлил қилиш учун фойдаланилади. Маълумот тариқасидаги коллекциялар айрим тўпларининг видеонусхалари тезкор амалиётда фойдаланиш учун кўчма криминалистика лабораторияларига жойлаштирилади ва ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш пайтида фойдаланилади.

**КРИМИНАЛИСТИК РЎЙХАТГА
ОЛИШ УСУЛЛАРИ**

Картотекалар

Излар жамланмаси

Альбомлар

Коллекциялар

Журналлар

Рўйхатлар

Маълумотлар ёки маълумотлар
банкнинг компьютер базалари

Аралаш

**КРИМИНАЛИСТИК РЎЙХАТ
ОБЪЕКТЛАРИНИ ТАРТИБГА
СОЛИШ**

Криминалистик рўйхат объектларини тартибга солиш – бу уларнинг махсус жойлашуви бўлиб, рўйхатга олинган объектлар ҳақида маълумотлар ахборот қидиришнинг тез ва қулайлигини таъминлайди

Тартибга солиш усуллари

Хронологик

Дактилоскопик

Ташқи ало-
матлар кўра

Алфавитли

Электрон-ҳисоблаш

III БЎЛИМ. КРИМИНАЛИСТИК ТАКТИКА

12-БОБ КРИМИНАЛИСТИК ТАКТИКАНИНГ УМУМИЙ ҚОИДАЛАРИ

1-§ Криминалистик тактика тушунчаси ва унинг вазифаси

Криминалистик тактика - криминалистика фанининг бўлимларидан бири ҳисобланади. «Тактика» атамасини жиноятларни тергаб-текширувчи шахсларнинг ишига татбиқан биринчилардан бўлиб XIX аср охирида немис муаллифи А.Вейнгардт қўллаган.

«Тактика» атамаси асосан ҳарбий билимлар соҳасида қўлланади. Тактикага ҳарбий фаннинг жанг моҳиятини, унинг қонуниятларини, уни олиб бориш усулларини ўрганувчи ҳамда стратегия ва тезкор маҳоратга (грекча *taktika* – қўшинларни сафга тизиш маҳорати сўзидан) нисбатан тобе ҳолатни эгаллаб турувчи тармоғи тариқасида қаралади.

Жиноятларни очиш ва тергов қилишни амалга оширувчи шахслар рақиб билан жанг олиб бормаслиги сабабли, «тактика» атамаси криминалистикада шартли равишда, тергов фаолиятини ва уни ташкил этиш маҳоратини белгилаш учун қўлланилади.

Тергов фаолияти – бу юридик амалиётнинг махсус ваколатли шахслари – терговчилар ва суриштирувчиларнинг жиноятларни олдини олиш, уларни фош этиш ва тергов қилиш бўйича қонун нормаларида назарда тутилган ишларидан иборат. Унинг мазмун ва моҳияти хилма-хил бўлиб, жиноят ишлари бўйича терговчилар меҳнатининг меъёрий, ташкилий, психологик, мантиқий, эмпирик ва бошқа жиҳатларини ўз ичига олади.

Даставвал криминалистикада тактик жиноятларни фош этиш ва тергов қилиш билан шуғулланадиган шахсларга уларнинг ишларини режалаштириш юзасидан бериладиган назарий жиҳатдан асосланган тавсияларининг мажмуи тариқасида майдонга келган. Бора-бора унинг мазмун-моҳияти ўзгариб, анъанавий қоидалар билан бир қаторда криминалистик тактикага тергов фаолиятини ташкил этиш билан боғлиқ талай янги назариялар, таълимотлар, тавсиялар қўшила борди.

Криминалистик тактиканинг энг муҳим қоидалари жумласига қуйидагилар киради:

- жиноятларни тергов қилиш чоғидаги тергов ҳаракатларининг оқилона тактик усуллари;
- криминалистик тактик комбинациялар (ҳаракатлар мажмуи) ва операциялар;
- жиноятларни тергов қилишни режалаштириш ва тезкор-қидирув ходимлари билан терговчининг ўзаро ҳамкорлиги;
- жиноятларни тергов қилишда жамоатчилик ва оммавий ахборот воситаларининг ёрдамидан фойдаланиш;
- жиноятларни тергов қилишда гумон қилинувчилар, айбланувчилар ва жиноят процесси бошқа иштирокчиларининг шахсини ўрганиш;
- жиноятларни тергов қилишда махсус билимлардан фойдаланиш;
- терговчининг жиноятларни олдини олишга доир фаолияти.

Дастлаб криминалистик тактика фақат жиноятларни тергов қилишни ташкил этиш асослари тўғрисидаги билимлар ва айрим тергов ҳаракатларини ўтказиш бўйича тавсияларнигина ўз ичига олган. Кейинроқ эса жиноятларнинг айрим турларини тергов қилишни ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам кўриб чиқила бошланди.

Ҳозирги вақтда криминалистик тактика криминалистиканинг тергов фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича илмий асосланган тавсияларини қонунийлик талабларига қатъий мувофиқ ҳолда ишлаб чиқиш мақсадида ана шу фаолиятни ташкил этиш ва амалга ошириш қонуниятларини ўрганувчи мустақил бўлими ҳисобланади.

Криминалистик тактиканинг қоидалари, тавсиялари ва ҳулосалари криминалистика фанидаги барча қолган бўлимларининг мазмуни билан узвий боғлиқдир.

Криминалистик тактик назариялари, таълимотлари ва категориялари криминалистиканинг методологик асослари, криминалистик идентификациялаш ва диагностикалаш, жиноят содир этиш усуллари тўғрисидаги таълимот, тергов фаолиятида криминалистик модел тузиш сингари қоидаларга асосланади.

Криминалистик тактик тавсияларда криминалистик техника муҳим ўрин эгаллайди. У кўздан кечириш, тинтув, экспериментни ташкил этиш ва амалга ошириш, экспертиза ҳамда бошқа тергов ҳаракатларини тайинлаш ва ўтказиш чоғида криминалистик тактик қоидалар таркибида қўлланилади. Криминалистик техника ривожланиб боргани сари унинг ютуқлари суд далилларини аниқлаш, текшириш ва баҳолашда тобора янги имкониятлар очади. Бу илгари яратилган тактик усуллар, операциялар ва комбинацияларни такомиллаштириш ҳамда уларнинг мутлақо янгиларини ишлаб чиқишни тақозо этади.

Ўз навбатида, криминалистик тактиканинг таркиби жиноятларни тергов қилиш услубиётини ривожлантиришга қўмаклашади. Жиноятларни тергов қилишни режалаштириш, терговчи ва тезкор ходимларнинг ўзаро ҳамкорлиги, айрим тергов ҳаракатларининг тактикаси ҳақидаги криминалистик назариялар ва криминалистик тактиканинг бошқа қоидалари хусусий услубиётарга асос қилиб олинади ҳамда ана шу жиний жазога лойиқ қилмишларни фош этиш ва тергов қилишнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттирган ҳолда мукамаллаштирилади.

Шу билан бирга криминалистик тактикада жиноят процесси, этика, мантик, психология, конфликтология фани ва билимларнинг бир қанча бошқа тармоқлари кенг қўлланилиб, улар тергов фаолиятини ташкил этишнинг кўп ва мураккаб муаммоларини ҳал қилишга ижодий тарзда мослаштирилади.

2-§ Криминалистик тактика тизими

Криминалистик тактика криминалистика фанининг бўлими сифатида тергов фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш қонуниятлари тўғрисидаги тизимлаштирилган билимлар мажмуидан иборатдир. Унинг ҳозирги вақтга келиб шаклланиб бораётган тизими турли даражадаги мураккаблик ва мазмунга эга бўлган ўзаро боғлиқ бир қанча қисмлардан ташкил топади.

Умумий кўринишда криминалистик тактика тизими қуйидаги иккита асосий ўзаро боғлиқ қисмларни ўз ичига олади:

- 1) криминалистик тактиканинг умумий қоидалари;
- 2) криминалистик тактиканинг махсус қисми.

Умумий қоидалар – криминалистика мазкур бўлимининг моҳияти ва тергов фаолиятини ташкил этишга доир билимларни ўз ичига олувчи илмий асосидир. Криминалистик тактиканинг умумий қоидалари ўз навбатида иккита кичик қисмларга бўлинади:

а) криминалистик тактиканинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва замонавий ҳолатига доир билимларни бирлаштирувчи илмий муаммолари:

- криминалистик тактиканинг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихи,

- криминалистик тактиканинг предмети,

- криминалистик тактиканинг тизими,

- криминалистик тактиканинг вазифалари,

- криминалистик тактиканинг манбалари,

- криминалистик тактиканинг принциплари,

- криминалистик тактиканинг илмий билимлар тизимида тутган ўрни ва ҳоказо.

б) Тергов фаолиятини ташкил этишнинг илмий асослари:

- тергов фаолиятини ташкил этиш тўғрисидаги криминалистик таълимот,

- жинойтларни тергов қилишни режалаштириш,

- терговчиларнинг тезкор ходимлар билан ўзаро ҳамкорлиги,

- тергов фаолиятида жамоатчилик ва оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишни ташкил этиш,

- жинойтларнинг олдини олишга доир фаолиятни ташкил этиш,

- тактик усуллар ва тавсиялар тўғрисидаги криминалистик таълимот,

- тактик операциялар,

- тергов вазиятлари,

- тактик ечимлар,

- терговчилар меҳнатини илмий асосда ташкил этиш ва ҳоказо.

2. Криминалистик тактиканинг махсус қисми жинойтларни тергов қилиш ва суд тергови жараёнида суднинг ҳамда терговчининг ҳаракатларини тайёрлаш ва ўтказишга доир билимлар тизимидан иборатдир. Бу билимларнинг мазмунидаги фарқ махсус қисми ҳам иккита нисбатан мустақил таркибий элементга бўлишни тақозо этади:

а) жинойтларни тергов қилиш жараёнида айрим тергов ҳаракатларини ўтказиш тактикаси:

- терговни кўздан кечириш ва гувоҳлантириш тактикаси,
- сўроқ қилиш ва юзлаштириш тактикаси,
- тинтув қилиш тактикаси,
- қўлга тушириш ва ҳибса олиш тактикаси,
- таниб олиш учун кўрсатиш тактикаси.
- тергов эксперименти тактикаси,
- кўрсатувларни воқеа юз берган жойнинг ўзида текшириш ва аниқлаштириш тактикаси,
- суд экспертизаларини тайинлаш ва ўтказиш тактикаси,
- қидирув тадбирлари тактикаси.

б) судлов ишларини юритиш жараёнида айрим тергов ҳаракатлари тактикаси:

- суд тергови тактикаси,
- суд кўздан кечириши тактикаси,
- кўрсатувларни воқеа юз берган жойнинг ўзида текширув тактикаси.

Криминалистик тактиканинг охириги қисми эндигина шакллана бошлаган ва у барча мутахассислар томонидан эътироф этилган эмас. Бироқ суд терговини ташкил этиш масалаларига дахлдор талай ишлар пайдо бўлгани муносабати билан уларни криминалистик тактик билимлар тизимидан чиқариб ташлаш нотўғри бўлар эди. Қолаверса, суд ислоҳоти ривожланган сайин мазкур муаммолар тобора катта амалий ва назарий аҳамият касб этади.

Криминалистик тактика замонавий ҳолатнинг қуйида келтирилган тизими асосий элементлар ўртасидаги барқарор боғланишларни акс эттирувчи аниқ таркибий тузилмага эга.

Криминалистиканинг бошқа бўлимлари сингари криминалистик тактика жинойтларнинг олдини олиш, уларни очиш ва тергов қилишда, яъни жинойтчиликка қарши курашда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга аввало, терговчиларга самарали ёрдам кўрсатишга даъват этилгандир.

Тергов фаолиятини ташкил этишнинг барча шакллари ва йўналишлари самарадорлигини ошириш учун криминалистик тактикани илмий тадқиқ этишни фаоллаштиришни ва унинг доирасини кенгайтириш талаб қилинади.

Криминалистик тактиканинг умумий мақсади бир қатор вазифаларни ҳал қилиш жараёнида рўёбга чиқарилади, булар:

Криминал амалиётнинг ҳозирги ҳолатини ва унинг ривожланиш йўналишларини, шу жумладан жиноий жавобгарликка тортилаётган шахслар, жабрланувчилар, гувоҳлар ва жиноят процесси бошқа иштирокчиларининг тергов ва суддаги хулқ-атворини ўрганиш. Бу жиноятчилар муҳитидаги мавжуд анъаналар, алоқалар ва муносабатларни, жиноятчиларнинг ўзаро мулоқотда бўлиш усуллари ва воситаларини, жиноятларни яшириш усулларини (масалан, махфий жойларни жиҳозлаш йўли билан), терговчилар ҳамда судьяларни алдаш учун ҳийла-найрангларни ўрганишга тааллуқлидир.

Тергов фаолиятига оид илғор тажрибани, унинг тактик ва ташкилий асосини ўрганиш ва умумлаштириш, шунингдек, тергов ва суд тактик хатоларини келтириб чиқарувчи сабаблар ва шароитларни тадқиқ этиш.

Криминалистик тактика тизими

Криминалистик тактиканинг умумий қоидалари

Криминалистик тактиканинг махсус қисми

Принциплар	Тактик усуллар	Тергов эксперименти тактикаси
Алоқалар	Тактик операциялар	Курсатувларни воқеа юз берган жойда текшириш тактикаси
	Тактик ечимлар	Экспертизалар ўтказиш тактикаси
	Тергов вазиятлари	Қидирув тадбирлари тактикаси

Криминалистик тактика тергов амалиёти билан узвий боғлиқдир. Бир томондан, у тергов фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш учун тавсиялар ишлаб чиқади, иккинчи томондан – тергов амалиёти криминалистик тактикани ривожлантириш манбаларидан бири ҳамдир. Зеро, ундан фойдаланмасдан туриб билимнинг ана шу соҳасида тараққиёт бўлиши мумкин эмас.

1. Тергов фаолиятини ташкил этиш бўйича илмий-тактик усуллар ва тавсияларни ишлаб чиқиш. Криминалистик тактика жинойтчиликка қарши кураш жараёнига қўшаётган ҳисса, яъни пировард натижада унинг назарий ва амалий ижтимоий-ҳуқуқий аҳамияти ана шу жузъий вазифа қанчалик муваффақиятли ҳал этилишига боғлиқ бўлади.

3-§ Тактик усуллар, тактик қарорлар, тергов вазиятлари ва криминалистик тактиканинг бошқа қоидалари

Криминалистик тактиканинг хилма-хиллиги унинг замирида ётган қоидаларни батафсил кўриб чиқишни талаб қилади. Аввало жинойтларни фош этиш ва тергов қилиш

чогида терговчи ҳаракатларининг оқилона тактик усулларини улар жумласига киритиш зарур.

Терговчи турли жинойт ишлари бўйича иш олиб борар экан, қуйидаги турдаги ҳаракатларни бажариши мумкин.

**ТАКТИК УСУЛЛАР ОЛДИГА ҚЎЙИЛАДИГАН
ТАЛАБЛАР**

Мумкинлиги (қонун ва одоб-ахлоқ меъёрларига ҳамда илмий асосларга мос келувчи)
Мақсадга мувофиқлик
Хилма-хиллик
Хавфсизлик
Самарали ва тежамкор
Усулни эркин танлаш
Тергов ҳаракатлари ва тезкор қидирув тадбирларининг энг мақбулини уйғунлаштириш

**ТАКТИК УСУЛЛАРИ ТАКТИКАСИНИНГ УМУМИЙ
ҚОИДАЛАРИ**

Қонунийликка, одоб ва ахлоқ меъёрларига риоя қилиш
Раҳбарият ягоналиги
Терговчининг фаоллиги ва интилувчанлиги
Суриштирув ходимлари билан узаро ҳамкорлик
Вазиятлилик
Босқичли
Режалилик
Изчиллик
Холислик
Тўлалик
Ўз вақтида ижро этиш
Криминал-техника воситаларидан фойдаланиш
Мутахассислар ёрдамидан фойдаланиш

Тергов ҳаракатлари – бу терговчининг жинойтларни тергов қилиш чоғидаги жинойт-процессуал қонунида назарда тутилган ҳаракатлари бўлиб, уларнинг моҳияти жинойт ишлари бўйича далилларни тўплаш, текшириш ва баҳолашдан иборат бўлади. Улар жумласига сўроқ қилиш юзлаштириш, кўздан кечириш, гувоҳлантириш, тинтув, ушлаб туриш, таниб олиш учун кўрсатиш, тергов эксперименти кўрсатувларни воқеа юз берган жойда текшириш ва аниқлаштириш, суд экспертизаларини тайинлаш ва ўтказиш қиради. Жинойт процесси тараққий этган сари тергов

ҳаракатларининг тури ва таркиби ҳам ўзгариб боради ва аниқлаштирилади.

Қидирув чоралари. Терговчининг ва суриштирув органлари ходимларининг айбланувчилар, гумон қилинувчилар, жабрланувчилар, гувоҳлар, мурдалар, ҳайвонлар, қимматбаҳо нарсалар, ҳужжатлар ва тергов қилинаётган жиноят иши учун аҳамиятли бошқа объектлар турган жойни аниқлашга қаратилган жиноят-процессуал қонунда рухсат этилган ҳаракатлари қидирув чоралари ҳисобланади.

Криминалистик тактикада терговчининг жиноятларни тергов қилиш пайтидаги барча ҳаракатлари ўрганилавермайди. Унда далиллар ва ишлаш жараёни билан боғлиқларигина қамраб олинган. Хусусан, тергов ҳаракатлари, қидирув ва олдини олиш чораларининг тактик усуллари батафсил кўриб чиқилади.

Жиноятларни тергов қилишда тергов ҳаракатларининг тактик усуллари – бу жиноят ишлари бўйича ҳақиқатни тез, тўла ва холисона аниқлашнинг энг самарали усуллари дир.

Лекин тергов ҳаракатларини амалга оширишнинг барча усуллари ҳам криминалистик тактик усул деб ҳисобланавермайди. Бунинг учун у бир қатор талабларга жавоб бериши лозим.

Биринчидан, тактик усул амалдаги қонун ҳужжатларига мос бўлиши, яъни қонуний бўлиши лозим. Кенг маънода олганда, криминалистик тактик усулларнинг қонунийлиги – бу уларнинг жиноят процессида иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилиши эҳтимолини истисно этадиган тарзда қонунга мувофиқ бўлиши дир. Тор маънода олганда, тактик усулларнинг қонунийлиги қонун ҳамда қонуности норматив ҳужжатларнинг жиноятларни очиш ва тергов қилиш чоғида терговчи ҳаракатларининг тавсия қилинадиган усули билан боғлиқ муайян норма кўрсатмаларига қатъий ва аниқ риоя этишдан иборат бўлади.

Иккинчидан, тактик усул самарали, таъсирчан, жиноятларни очиш ва тергов қилишда ҳақиқатни аниқлаш учун амалда фойдали натижа келтирадиган бўлиши керак. Тактик усулларнинг самарадорлиги уларнинг оқилоналигидан иборат.

Учинчидан, тактик усул илмий ва амалий жиҳатдан асосланган бўлиши керак. Жиноятларни тергов қилишда терговчи ҳаракатларини амалга оширишнинг криминалистик тактика томонидан ишлаб чиқиладиган усуллари илмий би-

лимларнинг тегишли соҳалари томонидан аниқланган муайян қонуниятларига асосланмоғи лозим. Бу талабга риоя этмаслик ҳақиқатни аниқлаш учун гипноз остида сўроқ қилиш, мутахассис тариқасида экстрасенсларни таклиф этиш сингари назарий жиҳатдан асоссиз усулларни жорий этишга уринишларга олиб келади.

Тўртинчидан, тактик усуллар ахлоқ-одобга мос ва инсоний бўлиши керак. Тергов фаолиятида алдаш, қўрқитиш, жисмоний ва маънавий зўравонлик сингариларга йўл қўйиб бўлмайди. Айни чоғда, тактик усулларни тергов уддабуронлиги, тадбиркорлиги, режалилиги, омилкорлиги, таваккаллиги ва бир қадар устамонлигисиз амалга ошириб бўлмайди. Терговчи ёлғон гапириш ҳуқуқига эга эмас, лекин у жараён иштирокчиларини тўпланган далиллар билан таништириш даражаси ва кетма-кетлигини белгилаши, сўроқ қилиш навбатини ва иш бўйича далиллардан фойдаланиш тартибини, тинтув ўтказиш ҳамда қўлга тушириш пайтини ва бошқа шу сингариларни белгилаши мумкин.

Тактик усулларни ишлаб чиқишда қуйидаги конституциявий нормага доимо амал қилиш керак бўлади: «Шахс қадр-қиммати давлат томонидан муҳофаза қилинади. Уни камситиш учун ҳеч нарса асос бўлиши мумкин эмас. Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас» (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддаси). Бундан ташқари, шуни назарда тутиш керакки, давлатимиз қийноқларга солишга ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, гайриинсоний ёки инсон қадр-қимматини таҳқирловчи турларига қарши конвенцияни имзолаган мамлакатлар қаторига кирди. Конвенцияда белгилаб қўйилганки, қийноққа солиш бирон-бир шахсга ундан ёки учинчи шахсдан маълумот олиш ёки иқрор қилиш, шу ёки учинчи шахс содир этган (ёки содир этилишида гумон қилинаётган шахс) ҳаракат учун уни жазолаш, шунингдек, уни ёки учинчи шахсни қўрқитиш ёки мажбур қилиш учун қасддан кучли оғриқ ёхуд жисмоний ёки маънавий азоб етказиладиган ёхуд ҳар қандай тусдаги камситиш мансабдор шахс томонидан етказилган қонунсиз ҳаракатни билдиради.

Бешинчидан, тактик усуллар муайян бўлиши керак. Жиноятларни фош этиш ва тергов қилиш чоғида терговчи ҳаракатларини амалга ошириш тактик усуллари муайянли-

гининг моҳияти уларнинг аниқлиги ва амалийлигидан иборатдир. Тактик усулларни муайянлаштириш жиноятларни фoш этиш ва тергов қилишда терговчининг ҳаракатларини тайёрлаш ҳамда ўтказиш умумий қоидаларини, шароитлари ва усулларини белгилашдан бошланади ҳамда уларни бажаришнинг турли ўзига хос хусусиятларига мослаб батафсил аниқлаштириб олинади. Масалан, ҳодиса жойини кўздан кечириш тактикаси, умуман олганда, шу тергов ҳаракатининг тизимини, асосий элементларининг мазмунини, уни ўтказишнинг умумий услубларини ва натижаларни қайд этиш усулларини очиб беради. Шу билан бирга, ҳодиса жойини кўздан кечириш тактикасини янада муайянлиги турли объектлар (мурда, транспорт воситаси, уй-жой ва ҳоказо) учун, шунингдек, кўздан кечиришнинг турлича шароитлари (очиқ жой, бино ичи, поезд ва бошқалар) учун уни амалга ошириш усулларини батафсил кўзда тутишдан иборат бўлади.

Олтинчидан, тактик усуллар тергов фаолиятида рўёбга чиқарилиши чоғида алоҳида мазмунга эга бўлиши керак. Терговчининг жиноятларни тергов қилиш чоғидаги ҳаракатларини тайёрлаш ва ўтказиш бўйича криминалистик тактика томонидан ишлаб чиқиладиган тавсияларини одатда «соф» ҳолда қўллаб бўлмайди. Улар турли жиноятларни очиш ва тергов қилишда қўлланишга мўлжалланган бўлиб, муайян бир жиноят иши бўйича юзага келадиган тергов вазиятлари хусусиятларини ҳисобга олиши мумкин эмас. Шу сабабли криминалистик тактик тавсияларни қўллаш терговчидан уларни ўрганиш ва билишнигина эмас, балки ҳар бир янги жиноятни очиш ва тергов қилиш шароитларига ижодий ёндашган ҳолда мослаштиришни ҳам талаб қилади.

Криминалистика ва тергов амалиёти томонидан жиноятларни фoш этиш ва тергов қилиш жараёнида фаол қўлланиладиган талай тактик усуллар ишлаб чиқилган.

Ўз мазмунига кўра криминалистик тактик усуллар тўрт гуруҳга бўлинади.

1. Психологик тактик усуллар, яъни жиноят ишлари бўйича терговчи ҳаракатларини амалга оширишнинг умумий ва юридик психология соҳасидаги ютуқларга таянган усуллари дир. Масалан, терговчи сўроқ қилинувчи билан психологик алоқа ўрнатиши тинтув қилинувчининг руҳиятини кузатиши, ушланаётган шахсни, жиноятни содир этишда гумон

қилинувчини қўлга олиш чоғида психологик таъсир кўрсатиш тактик усулларидан кенг фойдаланади.

2. Мантиқий тактик усуллар, уларнинг замирида мантиқ қонунлари ва категориялари ҳамда унинг суд мантиқи деб аталувчи билимга хос қонуниятлар ва категориялар ётади. Улар жумласига сўроқ қилинувчи шахснинг кўрсатувларидаги қарама-қаршиликларни аниқлаш ва улардан фойдаланиш усуллари киради: тергов версияларини тузиш ва уларни текширишнинг мантиқий усуллари; тергов ҳаракатларини ўтказиш жараёнида далиллардан ва тезкор-қидирув фаолияти натижаларидан фойдаланишнинг мантиқий изчиллигини белгилаш усуллари ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

3. Ташкилий тактик усуллар. Бу усуллар жиноятларни тергов қилишни режалаштириш қоидалари ва усулларини; жиноятларни очиш ва тергов қилиш пайтида терговчининг тергов ҳаракатларини ҳамда бошқа ҳаракатларини; иштирокчилар ўртасида вазифалар тақсимланишини; терговчи ва суриштирув органлари тезкор ходимларининг ўзаро ҳамкорлигини ташкил этишни; жамоатчиликни ва оммавий ахборот воситаларини жиноят ишлари бўйича ҳақиқатни аниқлашга жалб этишни ва ҳоказоларни ўз ичига олади.

4. Комплекс тактик усуллар – булар жиноятларни очиш ҳамда тергов қилиш пайтида илгари кўрсатиб ўтилган ва бошқача мазмундаги терговчи ҳаракатларини тайёрлаш ҳамда амалга ошириш йўлларини уйғунлаштиради. Масалан, содир этилган жиноятда ўз айбини инкор этаётган айбланувчини сўроқ қилишда саволларни қўйиш кетма-кетлигини танлаш сўроқ қилинувчининг руҳияти хусусиятларини, унинг айби юзасидан тўпланган далиллар мазмуни ва аҳамиятини ҳамда сўроқ қилишда ҳимоячи, мутахассис, прокурор ва бошқа шахслар иштирок этишини ҳисобга олган ҳолда ўтказилмоғи лозим.

Ўзининг йўналишига кўра криминалистик тактик усуллар қуйидаги шароитларда қўлланиш учун ишлаб чиқилади:

типик тергов вазиятлари;

низоли тергов вазиятлари;

экстремал тергов вазиятлари;

тергов ва суриштирувга қарши уюшган ҳаракат;

«эски» очилмаган жиноят ишлари бўйича ишлаш ва ҳоказолар.

Криминалистик тактик усуллар ҳажми (кўлами)га кўра: юзма-юз (масалан, юзлаштиришда шахсларни сўроқ қилиш тартибини белгилаш);

криминалистик тактик комбинациялари тарзида бўлади.

Иккинчиси, яъни тактик комбинациялар битта тергов ҳаракатини ўтказиш жараёнида умумий вазифани ҳал этишни кўзда туғувчи бир неча тактик усуллар бирикмасидан иборат бўлади. Масалан, айбланувчининг уй-жойини тингув қилишда махфий жойни аниқлаш бўйича криминалистик тактик комбинацияси техник, психологик, мантиқий ва бошқа усулларни ўз ичига олади.

Юқорида баён қилинганлардан кўриниб турибдики, криминалистик тактик усулларидан муваффақиятли фойдаланиш учун жинойт ишлари бўйича тергов вазиятларини тўғри тушуниш ва баҳолаш зарур.

Тергов вазиятлари тўғрисидаги криминалистика назарияси Р.С.Белкин, И.Ф.Герасимов, Л.Я.Драпкин, Н.А.Селиванов, Н.П.Яблоков, О.Я.Баев, В.П.Бахин ва бошқа криминалистларнинг асарларида ривожлантирилган. Уларнинг асарларида таъкидланадики, тергов вазиятлари ҳар қандай жинойт ишларини тергов қилиши ишни юритишнинг ҳар бир пайтидаги ҳолатини акс эттиради ва шу боис вазият таҳлилини тўғри амалга ошириш тергов фаолиятини ташкил этишнинг энг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда эътироф этиш керакки, жинойт ишлари бўйича тергов вазиятлари тайин бир жинойтни тергов қилишнинг муайян пайтидаги ўзига хос хусусиятларини очиб берувчи ҳолатлар мажмуидан иборат бўлади. Ана шу ҳолатлар таркибини тергов вазиятларининг элементлари деб ҳам аташ мумкин. Улар жумласига қуйидагилар киради:

1. Тергов вазиятининг жинойт хусусиятлари ва у ҳақдаги ахборот билан боғлиқ элементлари:

жинойт ҳаракатлар таркиби (вақти, жойи, усули ва ҳоказо).

жинойтнинг оқибатлари.

жинойтни содир этган шахслар сони ва улар тўғрисидаги маълумотлар.

гумон қилинганлар ушланганми ёки ушланмаганми.

ўғирланган нарса топилганми ёки топилмаганми ва шунга ўхшашлар.

- жиноят содир этилган пайтдан то жиноий ҳодиса тўғрисидаги ахборот маълум бўлгунга қадар ўтган вақт.

- жиноий ҳодиса тўғрисидаги дастлабки ахборот мазмуни ва манбаи.

- жиноий ҳодиса тўғрисидаги дастлабки ахборотнинг тўлиқлиги, ишончлилиги ва тегишлилиги.

2. Тергов вазиятининг тергов қилиш натижалари билан боғлиқ элементлари:

- тергов қилишнинг дастлабки босқичида тергов фаолиятининг мазмуни ва натижалари билан боғлиқ элементлар.

- кейинги тергов қилиш босқичида тергов фаолиятининг мазмуни ва натижалари.

- тергов қилишнинг хотима қисми мазмуни.

3. Тергов вазияти давомида терговчининг шахси ва унинг иш шароитлари билан боғлиқ элементлар:

- терговчининг малакаси ва ихтисоси.

- терговчиликдаги иш тажрибаси.

- терговчининг шахсий тайёргарлиги (жисмоний ва маънавий-руҳий ҳолати).

- касбий билимлари, маҳорати, кўникмалари даражаси ва бошқалар.

- тергов бўлинмасида бошқарувни ва меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг аҳволи.

- криминалистик ва махсус техника, транспорт, девонхона материаллари ва сарф-харажат материаллари.

- терговчининг ўз иш юритишидаги бошқа жиноят ишлари билан бандлиги.

- терговчининг турли хизмат вазифаларини (навбатчилик, айрим топшириқлар ва ҳ.к.) бажаришга жалб этилиши.

Гарчи мазкур рўйхат тўла-тўқис бўлмаса ҳам, у жиноятларни тергов қилишда юзага келадиган тергов вазиятларининг элементлари турлича аҳамиятга эга бўлишини кўрсатади. Уларнинг бир хиллари тергов фаолияти учун объектив хусусиятга эга бўлади. Бошқа элементлар терговчининг шахси ҳамда унинг иш шароитлари билан боғлиқ ва шу сабабли тергов фаолияти учун субъектив аҳамиятга эга. Бироқ тергов вазиятини баҳолашда фақат биринчи элементларни қайд этиш билан чекланиш ҳамда жиноятларни очиш ва тергов қилишни ташкил этишга улардан кам бўлмаган даражада таъсир кўрсатадиган иккинчи гуруҳдаги ҳолатларни истисно этиш хато бўлур эди.

Ушбу элементларнинг ўзига хос хусусиятларига ва уларнинг бир-бири билан уйғунлашувига қараб тергов вазиятларининг ҳар хил кўринишлари юзага келади. Улардан бир хиллари жиноят ишларини тергов қилишда тез-тез, бошқалари камдан-кам учрайди. Шу боис уларнинг такрорланиб туриш хусусиятига кўра типик ва алоҳида тергов вазиятларига бўлинади.

Тергов қилиш вазифалари бажарилишига эришиш нуқтаи назаридан тергов вазиятлари қулай ва ноқулай хусусиятга эгаллиги билан, яъни мазкур жиноятни тез ва тўла очиш, тергов қилиш имконини берадиган ёки жиноят иши бўйича ҳақиқат аниқланишини қийинлаштирадиган хусусиятга эгаллиги билан ажралиб туради.

Жиноят ишларини тергов қилиш босқичларига татбиқан олганда тергов вазиятлари бошланғич, оралиқ ва яқунловчи бўлади.

Жиноятларни фож этишда жиноят процесси иштирокчилари ўртасида юзага келадиган муносабатлар мазмуни нуқтаи назаридан тергов вазиятлари низоли ва низосиз вазиятларга бўлинади.

Тергов қилиш шароитларига татбиқан олганда тергов вазиятлари экстремал ва нормал бўлиши мумкин. Шу тариқа, экстремал ёхуд аниқроғи кечиктириб бўлмайдиган, шошилинч ҳал этишни талаб қилувчи тергов вазиятлари мазкур жиноятни тергов қилишнинг муайян пайтида юзага келадиган ҳолатларнинг ниҳоятда ўзгача тарзда кечишини билдиради.

Юзага келаётган тергов вазиятларини таҳлил қилиш натижалари терговчи томонидан тактик ечим - терговнинг боришига таъсир кўрсатиш мақсадини аниқлаш ҳамда унга эришиш воситалари, услублари ва усулларини белгилашдан иборат бўлган хулоса тариқасида ифода қилинмоғи лозим.

Тактик ечимлар озгаки ва ёзма бўлиши мумкин. Улар тергов қилиш режаси, алоҳида тергов ҳаракатини ўтказиш режаси, жиноят иши бўйича қарор, суриштирув органларига топшириқ ва бошқа шу сингарилардир.

Тактик ечимлар тергов ҳаракатларини, комбинациялар ва операцияларни ўтказиш тартибини белгилаб, иш бўйича тергов фаолиятига чекланган тарзда таъсир кўрсатади. Айни чоғда терговчининг услубий ечимлари тергов қилишнинг умумий йўналиши ва изчиллигини белгилайди ҳамда шу билан бирга стратегик аҳамиятга ҳам эга.

1-§ Тергов версияси тушунчаси ва таснифи

«Версия» атамаси фақат криминалистикада эмас, балки дунёвий илмларнинг кўпгина бошқа соҳаларида ҳам қўлланилади. Масалан, матншуносликда қўлёзма мазмунидан англашиладиган фикр хусусидаги ҳар хил версиялар ҳақида сўз юритилади. Одатда филологлар ва санъатшунослар бадиий асарларнинг версияларини муҳокама қиладилар. Тарих фанида тарихий далилларнинг бир-бирига зид изоҳлари (версиялари, яъни соддароқ айтганда, эҳтимол тутилган ҳолатлари) ўзаро рақобатлашади. Уларни жиноят судлов ишларини юритишнинг бошқа версияларидан ажратишга, бу тушунчанинг криминалистикадаги вазифаси ва мазмунини аниқлаб олишга интилиш «тергов версиялари» сўз бирикмаси юзага келишига сабаб бўлди, унинг тўғрисида мустақил таълимот шаклланишига кўмаклашди.

Ушбу криминалистик таълимот жиноят судлов ишларини юритишдаги версия тушунчаси, унинг асослари ва тузилиши, уни текшириш ва баҳолаш ҳақидаги назарий қоидалар мажмуидан иборатдир.

Тергов версияларининг моҳияти уларнинг қўлланиш соҳаси – жиноят ишларини тергов қилиш билан боглиқ. Тергов қилиш – бу ўтмиш воқеликни билиб олиш жараёнидир. Унинг объекти юзада ётмайди. Терговчи илгари бўлиб ўтган, тўғридан-тўғри идрок этиб бўлмайдиган далилларни била бошлайди. Тергов қилиш – бу тафаккур ва тасаввурга, ҳиссий ва мантиқий билишга асосланган, тергов амалиётида тузатишлар киритиб бориладиган чуқур ҳамда ижодий мушоҳададир. Ниҳоят, тергов қилиш – бу далилларни шунчаки қайд этиш эмас, балки мураккаб диалектик жараёндыр: терговчи ҳодисанинг ташқи жиҳатидан унинг туб моҳиятини, сабабларини, алоҳида-алоҳида фактлар ўртасидаги алоқаларни аниқлагани сари чуқур тушуниб боради. Бу жараён машаққатли, зиддиятли, кўп босқичлидир. Уни ишончли йўналишсиз амалга ошириб бўлмайди.

Жиноят иши бўйича ҳақиқатни аниқлаш бошқа соҳалардаги билимлар тўплаш жараёни каби воқеа тўғрисидаги муайян бўлмаган, эҳтимоллик даражасига эга бўлган маълумотлар тўплаш, уларни аниқлаб тўлиқ ва аниқ

билимни қўлга киритишдир. Тергов қилинаётган воқеа тўғрисида маълумот тўлиқ ва аниқ эмаслиги табиий ҳолат бўлиб, терговчи аниқлаган фактларнинг аксарияти тахминий бўлиши мумкин. Ушбу фактларнинг келиб чиқиши табиати ҳам шу каби аниқ бўлмаслиги терговчини тахминий фикрга олиб келиши мумкин. Далилларни босқичма-босқич таҳлил этиш уларни текшириш, жинойтга оид ахборотнинг тўпланиши билан эҳтимоллик тарзидаги фикрлар тўлиқ ва аниқ бўлган маълумотлар билан алмашади, тахминлар ўз ўрнини аниқ хулосаларга бўшатиб беради.

Тергов версияси – бу терговчининг текширилаётган ҳодиса моҳияти ва сабаблари, айбдор шахслар ва улар айбининг хусусияти, ишнинг бошқа ҳолатлари тўғрисидаги тахминидир. Бу маълумотлар ва далилларнинг мумкин қадар кенг умумлаштирилиши, уларнинг ягона изоҳ билан бирлаштирилиши демакдир; версия жинойтни тўлиқ очишга, жинойтчиларни фош қилишга, айбсизларни оқлашга қаратилган. Ниҳоят, тергов версияси – бу текширилаётган ҳодисаларнинг терговчи тасавурида фикран яратилган образи, модели, шакл-шамойилидир.

Тергов версияси – фикрлаш жараёнининг учта жиҳати: билишга оид, мантиқий ва руҳий жиҳатлари бирлигининг натижасидир. Айнан шу боис криминалистик назарияда унинг моҳияти хусусида турлича нуқтаи назарлар таркиб топган. Ушбу бир-бирига мос келмайдиган хусусиятлар учун умумий бўлган нарса шуки, уларнинг барчаси мураккаб, кўп маъноли версия тушунчасининг қирраларидан бирини акс эттиради. Жонли инсоний фикр-мулоҳаза фикрий образ ва моделнинг фаразлари ва изоҳлари сифатларини жамланган ҳолда ўзида уйғунлаштиради.

Фикр юритиш мантиқ қоидалари асосида кечгани сабабли, одамни чинакам билишга (воқиғликка) олиб боради. Шундан келиб чиқиб, тергов версиясига криминалистикада фаразнинг бир тури тариқасида, унинг хусусий, алоҳида ҳодисаси тариқасида қаралади. Версияни бошқа фаразлардан фарқловчи белгилари қуйидагиларда намоён бўлади: 1) амал қилиш соҳасида (жинойт судлов ишларини юритиш); 2) мазмунида (иш учун аҳамиятли фактик маълумотлар ўртасидаги тахмин қилинган алоқалар); 3) текширишнинг ўзига хос усулларида (далилларни тўплашнинг процессуал усуллари);

4) пировард мақсадда (жиноят судлов ишлари бўйича ҳақиқатга эришиш).

Тергов версияларини изоҳлашнинг алоҳида тури та-риқасида талқин қилганда текширилиши лозим бўлган да-лилларни изоҳлашнинг эҳтимол тутилган турли вариантлари назарда тутилади. Бундай нуқтаи назар ўз асосларига эга. Фараз ва изоҳ – билишнинг ўзаро боғлиқ категорияларидир. Версияни бундай тушуниш уни ўрганишда мантиқ ва гносео-логия (билиш назарияси) қоидаларидан фойдаланиш имкони-ни беради.

Фараз тушунчасининг бир нечта тавсифи мавжудлигини назарда тутиш лозим. Жумладан: 1) ҳодисалар боғланишларининг бевосита кузатиладиган шакллари ёки ана шу ҳодисаларни келтириб чиқарувчи сабаблар ҳақидаги алоҳида тахмин; 2) муайян бир фикрга келиб тахминни олга суриш; 3) олга сурилган тахминни исботлаш, яъни текшири-лишини ҳам ўз ичига олади. Жиноят-процессуал ва кримина-листик адабиётларда версия ва фаразнинг алоқасини кўриб чиқишда фараз тушунчасининг ана шу ҳар хил маъно-мазмунига таянадилар.

Психологик нуқтаи назардан версия – тасаввур маҳсули (фантазия). Тасаввур муайян объект ҳақидаги идрок ва ту-шунчани ҳозирча кузатиш доирасидан ташқарида турган ян-ги образларга айлантириш имконини беради.

2-§ Тергов версияларини тузиш, текшириш ва натижаларини баҳолаш

Ҳар бир ишни тергов қилишда такрорланмас далиллар мажмуи намоён бўлади. Унинг ўзига хослиги жойнинг ва вақ-тнинг муайян ҳолатлари, жиноятчиларнинг мақсадлари ва ваз-важ-баҳоналари ва уларнинг ҳийла-найранглари билан боғлиқ бўлиб, барчаси ўз навбатида сон-саноксиз бошқа саба-блар ва шарт-шароитлар билан ҳам алоқадордир. Ана шу ҳолатларни билиб олиш ва англаб етиш – доимо ижобий на-тижа беради. Шу боис уни ҳал этишга қаратилган ҳар бир ҳаракат тасаввур қилишни талаб этади. Масалан, терговчи бузиб очиш изларини текширар экан, уларда эзилган ва кўчган жойларнигина кўрмайди. У мисранг (лом)дан фойда-ланиб, эшикни бузиб очиб, хонадонга кирган номаълум ким-санинг образини фикран кўз олдида гавдалантиради. Ҳўш,

гавдаланиш қандай пайдо бўлади? Бунга асосан тасаввур ёрдам беради. Тасаввур бевосита кузатиш маълумотларини ҳамда хотирадаги маълумотларни – илгари олинган таълим ва амалиётнинг натижаси сифатида хотирада сақланиб турган тушунчалар (образлар)ни бир бутун қилиб бирлаштиради.

Тасаввурда яратилган версия ёки образ билиб олишдан иборат муҳим вазифани бажаради. Терговчи уни таҳлил этар экан, кўз олдига келтириლაётган ҳодисанинг эҳтимол тутилган изларини хаёлан қидиради, далилий маълумотларни ҳиссий ва мантиқий излаш йўналишларини белгилаб олади. Бу излар ва ҳодиса тўғрисидаги тасаввур таққослаш асосида амалга оширилади. Агар топилган излар тасаввурда яратилган образга мос келмаса, тасаввурга янгидан озиқ берадиган маълумотларни қидиришга киришади. Бундай изланишлар текширилаётган ҳолатлар ҳақида янада янги тасаввурларни вужудга келтиради. Асосиз, яъни таги пуч, хом хаёллар ва уйдирмалар бундай ижодий тасаввур этишнинг тескарисидир. Улар ҳақиқий воқеликдан ажралиб қолган бўлиб, терговни муқаррар равишда ҳақиқатдан узоқлаштиради ва кўпинча суд хатосига сабаб бўлади.

Тергов версияси қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши зарур:

реал бўлиб, далилий маълумотларни ўрганиш асосида тузилган бўлиши;

илмий маълумотларга мос келиб, уларга қарши чиқмаслиги;

мантиқан тўғри тузилган ва қарама-қаршилиқларга эга бўлмаслиги.

Ниҳоят, версиялар моделлаштириш назарияси нуқтаи назаридан тергов қилинаётган ҳодисанинг ҳар жиҳатдан тўқис ахборот берадиган мантиқий моделдир. Бундай ёндашув уларни ишлаб чиқиш, текшириш ва баҳолашнинг замирида моделлаштириш назарияси тушунчаси ва концепциялари ётадиган янги йўлларни очади.

Фикрий эксперимент концепцияси алоҳида амалий аҳамиятга эга. Бундай эксперимент мураккаб ақлий операциядан – тахмин қилинаётган жараённинг, воқеалар кечишининг ҳақиқий объектлар (шахслар, нарсалар) фикрий моделлар билан алмаштирилган хаёлий манзарасини яратишдан иборатдир.

Версияларни олға суриш субъекти ва фаолият хусусиятига кўра, текшириш чоғида *тергов* ва *суд*, *қидирув* ва *эксперт* версиялари фарқланади. Тергов қилинаётган ҳодиса ҳолатларини изоҳлаш кўламига кўра улар *умумий* ва *хусусий*ларга бўлинади. Умумийлари ҳодисани умуман изоҳлаш, хусусийлари унинг айрим томонларини изоҳлаш учун тузилади.

Аниқлиги даражасига кўра тайин (аниқ ва мавжуд) ва ахтарув (қидирув) версиялари фарқланади. Биринчиси – бу иш учун аҳамиятли объектларнинг (ҳодисалар, ҳаракатлар, нарсалар, жараёнларнинг) ҳиссий-кўргазмали тасаввур этиладиган образларидир; иккинчиси – бу терговчи деярли ҳеч қандай маълумотга эга бўлмаган объектларни излашнинг эҳтимол тутилган йўллари хусусидаги муаммоли тасаввур этишдир.

Масалан, терговчи ҳодиса содир бўлган жойда мурдани кўздан кечиришда яраланиш хусусиятларини ҳисобга олиб, қотил ўқотар қуролдан фойдаланганини тахмин қилади. Терговчи милтиқдан ўқ узган кимсанинг қиёфасини хаёлан чизади. Жиноятчи ва унинг қуролининг бундай ҳиссий-кўргазмали образи тайин версияга мисолдир. Бироқ мурданинг ёнида жиноятчи ҳақида бошқа маълумот берадиган излар йўқ деб фараз қилайлик. Терговчи кўздан кечириш доирасини кенгайтиради. Нима учун у шундай қилади? Тергов қилинаётган ҳодисага алоқадор бўлган ниманидир топиш мақсадида. Ана шу “нимадир” – ов милтигини ўқлашда ўқ устидан босиб шиббаланадиган латта, жун ва бошқа шу сингарилар ҳам, ташлаб юборилган гильза ҳам, пойабзал изи ҳам бўлиши мумкин. Бу тахмин қилинаётган изларнинг аниқ шакл-шамойили терговчи онгида ҳали пайдо бўлмаган. Ҳозирча уларни ахтариш доираси ҳақида тахминлар бор, холос. Ахтаришга оид версия ана шу тахминлардан иборат бўлади. Терговчида жабрланувчининг қотиллик содир этилишидан олдинги даврдаги турмуш тарзи, алоқалари, хатти-ҳаракатлари, ўй-мақсадлари тўғрисидаги ва ҳоказо тахминлари ҳам ахтаришга оид версиялар бўлади.

Асосий версиялар ва қарши версиялар фарқланади. Қарши версиялар – бу асосий версиянинг тахминга асосланган мантиқий инкоридир. Масалан, асосий версия – қотилликни К. содир этган, қарши версия – қотилликни К. содир этмаган.

Баъзан иш версиялари (терговчи айни чоғда иш олиб бо- раётган версиялар); мантиқий тўғри, яъни асосли ва нотўғри версиялар, шунингдек, чин, яъни воқеликка мос ҳамда *со- хта*, воқеликка номувофиқ версиялар ўзаро фарқланади.

Версиянинг реаллиги тўғрисидаги хулоса чиқариб таш- лаш усули (иш материалларида ягона бир версиядан бошқа барча версияларни рад этувчи далиллар мавжуд) ҳамда ин- кор усули (аниқ тасдиқланган бир версиядан бошқа версия- лар инкор этилади) орқали амалга оширилади.

Тергов версиясини тузиш – номаълум фактлар ва улар ўртасидаги алоқалар ҳақидаги тахминни олға суриш демак- дир. Аниқланган тахминлар ёрдамида изоҳланиши лозим бўлган далилий маълумотлар ана шунга асос бўлади, бундай маълумотларни версиянинг асоси деб атайдилар.

Тезкор-қидирув йўли билан олинган маълумотлар жуда аниқ бўлгани тақдирдагина версия қилиш учун асос бўлиши мумкин. Бунга, ўз навбатида, бир қатор шартларга риоя этилган тақдирда эришиш мумкин (маълумотлар бир қанча мустақил манбалардан, илмий-техника воситалари қўлланилган ҳолда, турли усуллар ёрдамида олинган бўлиши керак).

Тергов версиясининг тузилишида қуйидаги элементлар мавжуд:

тергов давомида олинган ва унинг ўзагини ташкил қилувчи маълумотлар;

ушбу маълумотларни ўрганиб чиқиш;

мазкур маълумотларни ўрганиб чиқиш натижасида ил- гари сурилган тахминлар, бу фактларнинг эҳтимолий изоҳи, уларнинг келиб чиқиши ҳамда улар орасидаги алоқа;

ҳар бир версиянинг йўлини аниқлашга кўмаклашадиган натижаларни ишлаб чиқиш;

натижаларни амалий текшириш ва уларни баҳолаш.

Хизмат изқувар итининг хатти-ҳаракати ҳақидаги маълумотлар тергов версияларини тузиш учун асос сифатида етарли эмас. Версиялар асосан текширув учун яратилади. Версиянинг асоси ва тахмин қилинаётган ҳолат ўртасидаги боғланиш текшириш объекти бўлади. Агар ит тегишли маълумотлар версия учун ўз-ўзидан асос бўлиши мумкин бўлган объектларга олиб бормаса, терговчи нега шундай бўлганини аниқлаши лозим бўлади. Итнинг бирон-бир хатти-ҳаракати (йўл кўрсатувчининг буйруғига номувофиқ ҳаракат

қилиши, тасодифий йўловчи изига тушиши, қор остида юрган дала сичқони кетидан қувиши ва ҳ.к.) сабабларини аниқлашга берилиб кетиш беҳуда ишдир.

Шунингдек, версиялар қилиш учун тарқатувчиси номаълум хабарлар ва миш-мишлардан ҳам фойдаланмаслик керак. Бу уларнинг келиб чиқиш манбаи, тергов қилинаётган ҳодиса билан алоқалари ва муносабатлари номаълумлиги ҳамда шу туфайли текшириш имкониятлари чекланганлиги билан боғлиқдир.

Версияларни тузиб чиқиш – бу мураккаб фикрлаш жараёнидир. У узук-юлуқ эҳтимол тутилган маълумотлардан тўла-тўқис ва ишончли маълумотлар сари ўтиб боришдаги муҳим босқичдир. Бунда мантиқий фикрлаш (тафаккур) усуллари – анализ ва синтез, индукция, дедукция ва аналогия катта аҳамиятга эга.

Анализ ва синтез мантиқий фикрлашнинг ўзаро алоқадор ва ўзаро боғлиқ усуллари ҳисобланади. Бу қоида тергов қилиш жараёнида тўла рўёбга чиқарилади. Унинг дастлабки даврида одатда тергов қилинаётган ҳодисани тавсифловчи тарқоқ далилларгина бўлади. Терговчи ана шу далилларнинг турли жиҳатлари ва аломатларини таҳлил этар экан, уларни синтез ёрдамида умумлаштиради ва шу асосда текшириляётган ҳодисага оид турли-туман изоҳлар топади.

Индукция – бу хусусийдан умумий сари, далиллардан умумлаштиришлар сари фикр юритиш усулидир. Тергов қилишнинг дастлабки босқичидаёқ бу усулдан фойдаланиш, турли далилларни, уларнинг айрим жиҳатларини умумлаштириш иш бўйича версия тариқасида иштирок этувчи тахминий хулосаларга келиш имконини беради.

Дедукция – умумийдан хусусий сари фикр юритиш усули, яъни умумий қоидалардан хусусий хулосаларга ўтишдир. Бу усул ёрдамида версиялар тузиб чиқиш учун илмий ва тажрибага асосланган қоидалардан фойдаланилади, улар текшириляётган ҳодиса, воқеа, далил билан таққосланади. Масалан, агар тўппонча стволи каналида чирк бўлмаса, ўқ отилгандан кейин ствол каналидаги мой албатта йўқ бўлиб кетиши ва чирк ҳосил бўлиши ҳақидаги билимдан фойдаланиб, ана шу тўппончадан ўқ узилмагани тўғрисида хусусий хулоса чиқариш мумкин. Индукция ва дедукция версияларни бир-биридан ажратмаган ҳолда олға суришда қўлланилади ва ўзаро узвий боғлиқдир.

Аналогия услуги фактларни айрим белгиларига кўра фикран таққослашдан иборат. Айрим белгиларнинг ўхшашлигини аниқлаб, бошқаларининг ўхшашлиги ҳақида тахминий хулоса чиқарилади. Масалан, тажрибадан маълумки, пул маблағларини талон-тарож қилишларнинг айрим турлари учун касса ҳужжатларини қириб ўчириб ўзгартиришлар хос бўлади. Қириб ўчирилган касса қайдномаси (ведомости)ни аниқлаб, кузатув натижаларини аввал тўпланган маълумотлар билан таққослаб мазкур ҳолда ҳам талон-тарож қилиш ҳодисаси бўлганлиги ҳақидаги версияни олға суриш мумкин.

Аналогия агар муҳим белгиларга кўра таққослаш натижаси бўлса, асослидир. Аксинча, унчалик аҳамиятли бўлмаган белгиларига кўра қилинган аналогия версияни эмас, балки асоссиз уйдирмаларни келтириб чиқаради. Аналогия ўзаро алоқадор белгиларнинг бутун мажмуини эмас, балки улардан дуч келган биттасини қамраб олса, версияни тузиб чиқишда хатоликлар юз бериши мумкин.

Тергов версияларини ички ҳис, сезги (интуиция) асосида тузиб чиқиш мумкинлиги ҳақидаги масала баҳсли ҳисобланади. Ички ҳиснинг, сезгининг табиати хусусида хилма-хил қарашлар бўлгани ҳолда, у шубҳасиз, терговчининг билиб олиш ва англаб етиш билан боғлиқ фаолиятида муайян ўрин тутаети. Ички ҳис, сезги муаммосига тажриба асосида, яхши ўйлаб, ҳолисона ёндашиш жиноят ишлари бўйича иш-ботлашда ундан фойдаланишнинг аҳамияти ва чегараларини белгилашдан иборат бўлади.

Тергов қилишда сезгидан фойдаланишга қарши чиқувчилар терговчининг ички ишончини ҳис, сезги билан алмаштиришга, яъни ҳис, сезги ўрнига ички ишончни қўйишга қатъият билан қарши чиққанда ҳақдирлар. Бироқ бошқа томонга оғиб кетмаслик ҳамда жиддий тергов ва суд хатоларига олиб келадиган олдиндан бичиб-тўқиб қўйишни ички ҳис, сезги деб атамаслик керак.

Ҳиссий гумонларнинг ғайришуурийлиги уларни версиялар деб эътироф этиш эҳтимолини истисно этади. Бироқ, ғайришуурийлик асоссизлик дегани эмас. Агар гумон муҳим далилларнинг ҳаётий кўринишларига таянса, хулоса ўзининг холисоналигидан маҳрум бўлмайди. Сезги ички ишончнинг ҳам, версияларнинг ҳам ўрнига ўтмайди. Лекин, агар ман-

тикий таҳлил натижасида унинг ҳақиқий, яъни холисона асослари аниқланса, гумон версияга айланади.

Баъзан ҳисни, сезгини – фикрнинг ишониб бўлмайдиган куртагидир, дейишади. Бироқ, бу тушунча унинг аҳамиятини камайтирмайди. “Куртак” улғайиб фикр ҳосил бўлади, гумон ривожлана бориб версияга айланади. Гумонга ортиқча суюнмаслик, лекин уни инкор ҳам қилмаслик керак, чунки кўпинча ундан ҳақиқат сари йўл очилади.

Версияларни текшириш, сиртдан қараганда, – тергов ҳаракатларининг мажмуидир. Билиб олиш мавзуини (предметини) ташкил этувчи ҳодисалар, жараёнлар, ашёлар тугал, тўла-тўқис кўринишда бўлмайди. Шу боис уларни қидириш, қайд этиш, таҳлил этиш зарур. Терговчи ишга тааллуқли маълумотларни топгач, уларни яхшилаб кўриб чиқади, уларга ҳар жиҳатдан ёндашиб кўрикдан ўтказилади, иш материаллари билан ва улар асосида тузиб чиқилган версиялар билан қиёслаб кўради. Натижада текширилаётган маълумотлар ё далиллар тизимига қўшилади, ё ишга дахлдор эмас деб топилади.

Терговчи қидириб талай далилларни ўрганиб чиқади, уларни, сўзнинг кўчма маъносида ҳам, том маъносида ҳам, кавлаштиради. Бу табиийдир. Чунки ашёдан далил сифатида фойдаланиш учун уни топиш, олиб қўйиш, олиб келиш, эҳтиётлаб сақлаш керак. Терговчининг бу ҳаракатлари версияларни текшириш воситасидир. Версиялар бу ҳаракатларни йўналтиради, уларнинг танланишига, мазмуни ва таркибига, амалга ошириш шарт-шароитларига таъсир кўрсатади. Шу тариқа версияларни текшириш далилларни аниқ мақсадни кўзлаб ва мақсадга мувофиқ, яъни самарали тўплашдан иборат бўлади.

Бинобарин, тергов версияларини текшириш – терговчининг мантикий фикр юритиши жараёнидир. У муайян қоидаларга бўйсунди. Булардан энг муҳими текширилаётган версиядан иш ҳолатлари бўйича барча зарурий ва эҳтимол тутилган, мумкин бўлган мантикий хулосаларни чиқариб олиш кераклигидир.

Сўнгра, фикр юритиш натижаларини ҳақиқатда рўёбга чиқариш, яъни иш учун аҳамиятли далилий маълумотларни топиш, олиб қўйиш, мустаҳкамлаб қўйиш имкониятини берадиган тергов ҳаракатлари белгилаб олинади. Бунда қуйидагилар мақсадга мувофиқдир: 1) мантикий хулосаларни

текшириш ва далиллар олиш имкониятларини кенгайтирувчи барча мумкин бўлган тергов ҳаракатларини режалаштириш; 2) мавжудлиги баҳсли бўлмаган ва шубҳа туғдирмайдиган далилларни тасдиқлаш учун, зарурлиги яққол аён бўлмаган, бир хилдаги материалларни тўплашга берилмаслик; 3) бир-бирига зид маълумотлар мавжуд бўлгани тақдирда, терговчининг билиб олиш имкониятларини ҳамда далиллар манбалари рўйхатини имкони борича кенгайтирадиган тергов ҳаракатларини режалаштириш.

Версияларни текширишда қуйидаги жиҳатларга жиддий аҳамият бериш лозим:

версиядан барча тегишли натижалар чиқарилиши керак; ҳосил бўлган натижалар ўртасида мантиқий алоқа бўлиши зарур;

версияни текшириш, тергов каби тезкор-қидирув тадбирлар ўтказиш ёрдамида амалга оширилиши мумкин;

турли версиялар бир вақтда текширилади. Текширувлар кетма-кетлиги терговнинг амалий шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Шунингдек, версияларни текшириш учун биринчи навбатдаги вазифалар қаторида қуйидаги мақсадларни кўзда тутувчи ҳаракатлар амалга оширилади: 1) кечиктириш оқибатида йўқотилиши мумкин бўлган далилларни топиш (ҳодиса жойини кўздан кечириш, тинтув, олиб қўйиш, гувоҳларни сўроқ қилиш, шахсларни суд-тиббий кўриқдан ўтказиш ва ҳ.к.); 2) терговга маълум бўлган, тергов ва суддан қочиб юрган хавфли жиноятчини фош этиш, қидириш ва яккалаб қўйиш; 3) ушланган ёки ҳибсга олинган гумон қилинувчига айб қўйиш учун асосларни аниқлаштириш; 4) иш бўйича барча ёки бир қанча версияларни текшириш учун аҳамиятга эга бўлган далилларни олиш; 5) одатда талай вақт сарфлашни талаб қиладиган далилларни аниқлашга киришиш (тафтишлар, экспертизалар ва ҳ.к.); 6) терговга қарши ҳаракат қилишдан манфаатдор бўлган шахслар ўз мақсадида фойдаланиши мумкин бўлган маълумотлар ошкор бўлиб қолиш хавфини бартараф этадиган янги далилларни топиш.

Тузилган версияни мантиқан ўрганиб чиқиш керак, яъни версиядан тахминий фикрлар тарзидаги барча мавжуд хулосаларни чиқариш зарур. Мантиқий йўл билан чиқариладиган хулосалар версияни тузишда ишлатилган фактлар, шунингдек, версиянинг ўзига ҳам таянади. Версиядан хулосалар

чиқариш, уни конкретлаштиришдан иборат бўлиб, тергов қилинаётган ҳодисаларнинг конкрет ҳолатларига нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин.

Турли хилдаги ҳолатлар ёки фактларга оид тузилган версияларни иложи бўлса, бир вақтда, параллел равишда текшириш зарур. Шундай вазият юзага келиши мумкинки, ҳақиқатга энг яқин бўлиб туюлган версияни зудлик билан текшириш эҳтиёжи туғилади. Бундай ҳолатда, ушбу версияни тасдиқланмаганлиги ва инкор этилганлиги оқибатида бошқа версияларни текшириш имкониятини йўқотмаслик зарур.

Кўпинча иш бўйича тузиб чиқилган барча версиялар параллел равишда текширилади. Бу қоида муҳим амалий аҳамиятга эга: иш бўйича аниқланадиган ҳар қандай далил терговчи томонидан мавжуд версиялардан ҳар бири билан ҳаёлан таққослаб чиқилади. Ўзининг мазмуни ва аҳамиятига кўра у версиялардан бирини тасдиқловчи, бошқасига шубҳа туғдирувчи, шунингдек, рад этувчи ёки аҳамиятсиз ва хоказо тариқасида баҳоланади.

Версияларни текшириш натижаларини баҳолаш ўз моҳиятига кўра, далилларни дастлабки баҳолаш жараёнидир. У муайян қоидаларга бўйсунди, яъни: 1) эҳтимол тутилган барча версиялар тузиб чиқилган-чиқилмаганини яна бир бор текшириш зарур; 2) олға сурилган версияларнинг барчаси текширилганини аниқлаш; 3) текшириш натижасида тергов қилинаётган ҳодисанинг битта изоҳи сақланиб қолиши керак. Барча қолган версиялар асосли тарзда истисно этилиши шарт: барча бошқа версиялар асосли тарзда рад қилинган ва истисно этилган тақдирда битта версия фойдасига мақбул далилларнинг диалектик бирлиги таъминлаши лозим.

Версиялар процессуал шаклда ўтказилган ҳар томонлама текшириляётган ҳодисанинг барча муҳим тафсилотлари ва ҳолатларини қамраб олади ва тўғри, ишончли билиш билан алмашганда исбот қилиш ўз ниҳоясига етади.

14-боб ТЕРГОВНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ТАШКИЛ ЭТИШ

1-§ Терговни режалаштириш ҳамда ташкил этиш тунчаси ва вазифалари

“Режа” сўзи «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га кўра, бирор ишни тартиби билан ва ўз вақтида бажариш учун олдиндан белгилаб олинган аниқ ёки тахминий мўлжал. Жиноят иши бўйича тергов қилиш режаси иш юзасидан чин ҳақиқатни аниқлашга қаратилган ҳаракатлар рўйхатини ўз ичига олган топшириқдир. Жиноятни тергов қилишни режалаштириш деганда жиноят-процессуал қонунчилигининг талаблари ва ҳодисанинг ўзига хос шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда тергов вазифаларини, уларни ечиш йўллари ва усулларини аниқлашга айтилади. Баъзан режа тузиш зарурлигини инкор этувчи терговчилар учраб туради, баъзи олимлар эса уни тузиш зарур эканига шубҳа билан қарайдилар. Дарҳақиқат, жиноятни қандай қилиб очиш кераклигига доир аниқ режани биз қонундан топмаймиз. Терговчи қўлланиши лозим бўлган чоралар ва усулларни илмий тадқиқот ишида ҳам кўрсатиш қийин. Аммо фан ва амалиётнинг тараққий этиши бундай қарашларни рад этади. Умуман олганда режалаштириш терговчининг аниқ бир мақсадга қаратилган фаолиятини таъминлайди, у нима қилиши кераклигини, қачон, қаерда ва қандай ҳаракат қилиши зарурлигини кўрсатади.

Жиноятларни тергов қилиш - билиш ва англаб етишга доир бошқа фаолиятда бўлгани сингари, шунчаки фактларни қайд этиш эмас, балки мураккаб ижодий жараёндир. Жиноятни тергов қилиш мураккаб ва кўп меҳнат талаб қилувчи жараён бўлиб, терговчидан юқори савиядаги ташкилий ва ақлий қобилиятларни талаб қилади. Тергов қилишнинг мураккаблиги шундаки, далилларни фақатгина йиғиш эмас, балки ҳар томонлама текшириш, ўрганиб чиқиш ва уларни тўғри баҳолаш зарур, чунки жиноятчилар кўп ҳолларда турли хил айёрлик ишлатадилар: жиноят изларини яширадилар, жиноятга бахтсиз тасодиф, ўз жонига қасд қилиш ёки бошқа бир жиноят кўринишини беришга ҳаракат қиладилар ҳамда баъзи ҳолларда жабрланувчи, гувоҳ ва бошқаларга тазйиқ ўтказадилар.

Жиноят ишени тергов қилишда терговчи ҳодисанинг айрим фактлари ва ҳолатлари ўртасидаги мавжуд алоқаларни аниқлаш ҳамда билиб олиш сари, ҳозирги ҳолатни билишдан ўтмишни билиш сари боради. Бунда тергов версиялари терговчига йўналишни кўрсатувчи бўлиб хизмат қилади. Улар режалаш асоси (ўзаги, ядроси) бўлиб, ҳаракатлар йўналишини, аниқлаштириш лозим бўлган саволлар доирасини белгилаган ҳолда тергов қилиш жараёнида муҳим ўрин тутлади. Версиялар режалаштириш жараёнининг динамиклигини (жўшқинлигини) таъминлайди, чунки янги версиянинг пайдо бўлиши тергов қилишда юритилаётган режага тегишли тузатишлар киритишни талаб қилади. Бироқ, доимо эсда тутиш керакки, версия - бу тахминдир, у далил эмас, у нима бўлгани ҳақида мас, нима бўлиши эҳтимоллиги ҳақида дарак беради. Версия эҳтимол тутилгандан ҳақиқийга сари боришда ёрдам берадиган тафаккур шаклидир, холос.

Процессуал қонун жиноят иши бўйича қайси ҳолатлар исботланиши кераклиги хусусидаги тўғридан-тўғри кўрсатмани ўз ичига олади. Суриштирувни, дастлабки терговни ўтказишда ва судда ишни муҳокама этишда қуйидагилар исбот қилиниши керак бўлади: 1) жиноят ҳодисаси (жиноят содир этилган вақт, жой, уни содир этиш усули ва бошқа ҳолатлари); 2) жиноят содир этишда айбланувчининг айблилиги ва жиноят сабаблари; 3) айбланувчининг жавобгарлиги даражаси ва хусусиятига таъсир кўрсатувчи бошқа ҳолатлар; 4) жиноят туфайли етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдори. Шунингдек, жиноят содир этилишига кўмаклашган ҳолатлар ҳам аниқлаштирилмоғи лозим. Режани ишлаб чиқиш чоғида унда айтиб ўтилган ҳолатларни исботлаш учун амалга оширилиши мўлжалланган ҳаракатлар акс эттирилади. Бунда уларнинг рўйхати тугал эмаслигини, улар тергов қилинаётган ишнинг ўзига хос хусусиятларига қараб кенгайиши мумкинлиги назарда тутилади.

Амалиёт шуни кўрсатадики, тергов юқори савияда ташкиллаштирилганидагина аниқ бир мақсадга эришилади. Масалан: терговнинг мақсад ва вазифаларини, алоҳида ҳаракатларнинг ўтказилиш муддатлари ва уларнинг кетма-кетлигини аниқлаш жуда муҳимдир. Терговчи ўз ҳатти-ҳаракатларини иложи борича аниқ ташкиллаштириши, ҳар бир тергов ҳаракатини батафсил ишлаб чиқиб, ўз ишнинг истиқболларини кўра билиши зарур. Бу нарса тергов фао-

лятини оптимал режалаштириш орқали амалга оширилади. Режа тергов фаолиятининг шакли ва мазмунини акс эттирган ҳолда терговчига муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Шу сабабли юридик адабиётларда режалаштиришни баъзан моделлаштириш (андозасини тайёрлаш) деб, режани эса – жиноятларни тергов қилиш бўйича терговчи фаолиятининг модели деб атайдилар.

Тергов қилишни режалаштириш қуйидагиларни ўз ичига олади: 1) мазкур ҳол учун эҳтимол тутилган барча версияларни тузиб чиқишни; 2) уларни текширишнинг асосий йўллари ва усулларини белгилаб олишни; 3) далилларни ўз ичига олган манбаларни ва далилларни тўплашда ёрдам бериши мумкин бўлган воситаларни аниқлашни; 4) мўлжалланаётган тергов ҳаракатлари ва бошқа ҳаракатларни, уларни ўтказиш муддатлари, кетма-кетлиги ва тактик усулларини.

Режалаштириш терговчининг ёлғиз бир ўзи, терговчилар бригадаси ва тергов-тезкор гуруҳи томонидан амалга оширилиши мумкин, лекин барча ҳолларда терговга раҳбарлик қилиш, иш тергов ҳаракатларини амалга ошириш терговчи зиммасида қолади.

Айтиш жоизки, ишларнинг аксарияти ёлғиз бир шахс томонидан тергов қилинади. Тергов қилишнинг бригада усули айбланувчилар кўп сонли бўлган мураккаб, кўп эпизодли (кўп воқеали) ва кўп меҳнат талаб қиладиган ишларда қўлланилади. Мазкур усул ҳар хил тергов ҳаракатларини (тинтувларни, гувоҳларни сўроқ қилиш ва бошқа шу сингариларни) бир вақтда ўтказиш имкониятини таъминлайди.

Тергов-тезкор гуруҳлари “из босилмасдан” ўтказиладиган қидирув ишлари, жиноятчининг шахсини аниқлаш, тергов қилинаётган ҳодисанинг ҳолатлари ҳамда айрим эпизодлари ва бошқа шу сингарилар тўғрисидаги ахборот манбаларини топиш билан боғлиқ ўта мушкуллиги билан ажралиб турадиган жиноят ишларини тергов қилишга жалб этилади.

Ташкилий ишлар тергов қилишга экспертлар ва мутахассисларни жалб этиш зарурлиги тўғрисидаги масалани ўз ичига олади. Айрим жиноят таркиблари бўйича экспертларни жалб этиш процессуал қонун талаблари (ўлим сабабларини аниқлаш ва ҳ.к.) билан боғлиқ, қолган ҳолларда уларнинг иштирок этиши тўғрисидаги масала мажбурий бўлмаган хусуси-

итга эга, буни ҳал қилишни қонун терговчи ва суд ихтиёрида қолдиради.

Ташкилий-техник масалалар жумласига терговчининг самарали ишлаши учун зарур бўлган шароитларни яратиш: хизмат хоналарини жиҳозлаш, алоқа ва транспорт воситалари билан таъминлаш, техник хизмат кўрсатиш, илмий асосланган иш тартиботини (режимини) қўллаш, ҳисобга олиш ва ҳисобот беришни тўғри ташкил этиш, шунингдек, зарурий криминалистика техникаси, ёзув ва идора ашёлари ҳамда бошқа ёрдамчи материаллар билан таъминлаш киради. Ташкил этиш ва режалаштириш масалаларини ҳал қилиш (ахборот айирбошлаш, тезкор-тергов кенгашларни ўтказиш ва бошқа тадбирлар) тергов қилиш жараёнида ҳам тугамайди.

2-§ Режалаштириш принциплари ва турлари

Режалаштириш тамойиллари – бу терговнинг негизини ташкил этадиган ва терговчи учун амал қилинадиган кўрсатмалар аҳамиятига эга бўлган қоидалардир. Уларга риоя этиш режалаштиришнинг илмийлиги ва самаралилигини таъминлайди. Тергов қилишни режалаштириш амалиёти унинг қуйидаги тамойилларини ажратиб кўрсатиш имкониятини беради:

1) режалаштиришнинг ўзига хос хусусиятга эгаллиги. Мазкур тамойил тергов қилинаётган жиноят ишларининг ўзига хос хусусиятлари (айбланувчининг шахси, жиноятни содир этиш усули ва ҳ.к.) билан боғлиқ. Ана шуларни ҳисобга олганда ҳар бир жиноят ишини тергов қилишни режалаштириш ўзига хос хусусиятга эга. Ана шу тамойилнинг бузилиши, режалаштиришда эски андозаларнинг қўлланиши салбий оқибатларга олиб келади. Терговчи тергов қилинаётган ишнинг ҳолатларини ҳар томонлама, тўлиқ ва холисона текшириш учун аҳамиятга эга бўлиши мумкин бўлган барча тафсилотларни ҳисобга олиш имкониятидан маҳрум бўлади;

2) режалаштиришнинг ўз вақтидалиги. Бу тамойил режанинг белгиланган мақсадидан келиб чиқади. Агар тергов қилиш режаси барвақт ёки кечикиб тузилса, у ўз вазифасини бажаролмайди. Барвақт тузилса – терговчи тергов қилишнинг тўғри йўналишини танлашда янглишиб қолиши мумкин, кечикилса – тергов тартибсиз ўтказилади, кейинча-

лик тикланиши имконияти бўлмаган ҳолатлар терговчининг назари доирасидан четда қолиши мумкин;

3) режалаштиришнинг динамиклиги. Бу тамойилнинг аҳамияти режалаштиришнинг самаралилигини таъминлашдан иборат. Тергов қилишнинг дастлабки тузилган режаси ўзгаришсиз қолиши мумкин эмас. Тергов қилиш жараёнида у аниқлаштирилади, унга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритилади. Ҳар бир тергов ҳаракатини ўтказиш режага тузатишлар киритиш зарурлигидан далолат берувчи материаллар бериши мумкин. Агар у ўз вақтида бажарилмаса, режа муқаррар равишда ўз самарадорлигини йўқотади;

4) режалаштиришни амалга ошириладиган бўлиши. Мазкур тамойил режанинг мақбул тарздаги барқарорлик шarti бўлиб хизмат қилади. Бунга агар режада барча фактик маълумотлар ҳисобга олинса, ишни хатосиз тергов қилиш учун зарур бўлган масалалар унга киритилса, уларни ҳал этишга ёрдам бериши мўлжалланган ҳаракатлар эса ҳақиқатда амалга ошириш имконияти бўлсагина эришилади. Бундай шарт-шароитсиз терговчи режани рўёбга чиқаришда қийинчиликларга дуч келиб, тергов қилишнинг танланган йўли тўғрилигига ишончини йўқотиб қўйиши мумкин;

5) режалаштиришнинг муайянлиги. Бу тамойил билан режанинг терговчи қўлидаги қўлланма восита тариқасида тутган ўрни таъминланади. Терговчи режани тузар экан, жиноятни очиш бўйича ўз фаолияти дастурини белгилаб олади, мўлжалланаётган ҳаракатларнинг муддатларини белгилаб қўяди ва ҳ.к. Агар дастур ва уни амалга ошириш муддатлари тайин бўлмаса, режа ўзининг ташкил этувчилик аҳамиятини йўқотади.

Режалаштиришнинг кўрсатиб ўтилган барча тамойиллари ўзаро боғлиқ ва алоқадордир. Улардан биттасининг бузилиши муқаррар равишда бошқа тамойилларни ҳам бузилишига олиб келади.

Тергов қилиш режасини тузишда икки асосий элемент борки, уларнинг аҳамиятини инobatга олмай илож йўқ. Улар: а) далилий маълумотларни ўрганиб чиқиш ва бу терговнинг ишчи дастурини тузиш. а) далилий маълумотларни ўрганиш версияни тузишдагина асос бўлиб қолмай, балки тергов қилишни режалаштиришнинг ҳам асоси бўлиб хизмат қилиши.

Терговчи жиноят ишени, тўпланган маълумотларни, шу жумладан ашёвий далилларни жиноятни очиб истиқболи жиҳатидан ўрганишда қуйидагиларга аҳамият бериши зарур:

мавжуд далилий маълумотларнинг қайси бири аниқ ва текширувга муҳтож эмас ва қайсилари текширилиши ҳамда тузилган версияга биноан аниқланиши керак;

аниқ ва равшан бўлган ҳолатларни ҳамда мавҳум, шубҳали ҳолатларни аниқлаш;

тергов вазифалари ва уларни ечиш усулларини аниқлаш;

версияларни текшириш йўллари ва исботлашнинг чегараларини аниқлаш.

Тергов қилишнинг ишчи дастури жиноят хусусиятлари ва тергов босқичларига қараб ҳажм ва мазмун жиҳатидан турли хил бўлади. Масалан, бошланғич тергов босқичида у умумий ёки тахминий қидирув усули бўйича далилларни қидиришга қаратилган. Кейинги босқичларда эса у кўпинча далилий маълумотларни баҳолашга йўналтирилган бўлади.

Ишчи дастурда тергов ҳаракатларининг таркиби ва мазмуни етакчи ўрин эгаллайди. Терговнинг ўзига хос жиҳатларини инобатга олиб, қайси тергов ҳаракатларини биринчи навбатда ва қандай муддатларда бажарилиши, қандай ҳаракатларни кейинга қолдириш мумкинлиги, қандай ҳаракатлар жамоатчилик ёрдамига муҳтожлиги ҳамда тергов-тезкор тадбирлар ва тергов ҳаракатлари уйғунлигида ойдинлаштириш керак бўлган масалаларни аниқлаш зарур.

3-§ Режалаштириш ҳужжатлари

Ҳар бир иш бўйича тергов қилишнинг ягона режасини ва айрим тергов ҳаракатларини ўтказиш режаларини тузиш одат тусини олган. Ишлар гуруҳи бўйича эса календарь режалар тузилади.

Режалар фикрий ёки ёзма бўлиши мумкин. Лекин режанинг ёзма шакли шак-шубҳасиз афзалликларга эга. Амалиёт шуни кўрсатадики, ҳатто яхши ўйланган фикрий режани тузиш қобилиятига эга бўлган тажрибали терговчи ҳам аксари ҳолларда унинг барча тафсилотларини эса сақлаб қола олмайди. Албатта, ёзма режани тузиб чиқиш қўшимча вақт сарфлашни талаб қилади, лекин улар режалаштиришнинг ана шу шаклида тергов қилишда эришиладиган тартиблилик ва

бир маромдалик туфайли ҳамиша ўзини оқлайди.

Иш бўйича тергов қилиш режаси дастлабки тергов ҳаракатлари ўтказилгандан кейин тузилади. Ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечиришнинг ўзиёқ, қоида тариқасида, версиялар қилиш ва режа тузиш учун зарур ахборотларни беради. Одатда ишларни, айтайлик, мансаб билан боғлиқ жиноятлар тўғрисидаги ишларни тергов қилишда режани жиноят ишини кўзгатишга асос бўлган ҳужжатларда мавжуд бўлган маълумотлар асосидаёқ тузиш мумкин. Бироқ, дастлабки режа, юқорида қайд этиб ўтилганидек, барқарор эмас. Тергов қилиш жараёнида у “кенгайди”. Тергов амалиётида бундай кенгайтирилган режа кўпинча бир қанча саҳифали дафтардан иборат бўлган қоғоз лента кўринишига эга бўлади.

Ёзма режанинг мазмуни тергов қилинаётган ишнинг хусусиятларига боғлиқ бўлади. Бир хил ҳолларда, кенг доирадаги масалаларни ўз ичига олувчи режа ишлаб чиқиш шарт, бошқа ҳолларда амалга ошириладиган муддатлари кўрсатилиб, мўлжалланган ҳаракатлар рўйхатини белгилаб олиш билан чекланилади. Амалиётда режа одатда қуйидаги шаклда тузилади:

Текшири- лиши лозим бўлган вер- сия	Исботла- ниши ло- зим бўлган ҳолатлар	Тергов ҳаракат- лари ва тезкор- қидирув тадбирлари	Ижро муд- дати	Ижро- чи	Изоҳлар
--	--	---	----------------------	-------------	---------

Ойдинлаштирилиши лозим бўлган масалалар (ҳолатлар) доираси ҳавойи белгиланмайди, балки у версияларга ва режани тузиш ёки унга ўзгартишлар киритиш пайтида терговчи эга бўлган тайин ахборотга боғлиқ бўлади. Унга ортиқча ҳеч нарсани қўшмаслик керак, лекин зарурини эса эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Тергов ва тезкор-қидирув ҳаракатлари ойдинлаштирилиши лозим бўлган масалалар асосида, режалаштирилаётган ҳаракат бериши мумкин бўлган, энг эҳтимол тutilган мақбул натижани ҳисобга олган ҳолда режалаштирилади.

Мураккаб, гуруҳли ва кўп эпизодли ишларда ёрдамчи ёзма ҳужжатлардан самарали фойдаланиш мумкин бўлиб, уларда режанинг айрим масалалари батафсил кўрсатилади. Бундай ҳужжатлар жумласига “шахсий ҳисобварақлар”, айб-

ланувчиларнинг жиноий алоқалари, корхоналар таркибий тузилишини, ҳужжатлар айланишини кўрсатувчи схемалар ва бошқа шу сингарилар киради. Масалан, ҳар бир айбланувчига тузиладиган “шахсий ҳисобварақларда” зарурий бошланғич ахборот, айбланиш формуласи, кўрсатувлар моҳияти сингарилар, ойдинлаштирилмаган масалалар, уларни аниқлаш усуллари ва ҳоказо акс эттирилади. Кўп эпизодли ишларда алоҳида эпизодлар бўйича режалар тузиш зарур бўлиб қолиши мумкин, уларда ҳар бир алоҳида эпизодга тааллуқли ҳаракатлар ва масалалар акс эттирилади.

Тергов амалиётида шунингдек, турли режалаштириш – моделини тузиш услуби қўлланилиб, у бажариладиган ишлар рўйхатини, ишнинг тартиб рақами, номи, давом этиш муддати ва бевосита ундан кейинги ишларнинг тартиб рақамлари кўрсатилади. Терговчининг бир турдаги ҳаракатлари гуруҳларга бирлаштирилиши мумкин. Турли жадвалдан фойдаланиш терговчининг бир маромда ишлашига ва ишнинг муддатларини қисқартиришга кўмаклашади, бироқ уни тузиб чиқиш алоҳида тайёргарликни, бир қанча ҳолларда, мутахассис ҳам иштирок этишини талаб қилади.

Иш бўйича тергов қилиш режасига айрим тергов ҳаракатларининг режалари қўшимча қилинади. Айрим тергов ҳаракатлари жараёнида терговчининг далилларни топиш, мустаҳкамлаб қўйиш, олиб қўйиш, текшириш ва тадқиқ этиш бўйича бевосита ишлар амалга оширилади.

Тергов ҳаракатининг режаси терговни режалаштиришни тўғри ташкил этиш учун иш бўйича аниқланиши керак бўлган ҳолатларни тўғри тасаввур қила олишга кўмаклашади. Уларни аниқлашда эса азалдан еттита анъанавий саволга жавоб излаш тавсия этилади: ким, нима, қаерда, қачон, кимнинг ёрдамида, нима учун, қандай қилиб.

Аммо бу саволларга жавоб топишни ўзи кифоя қилмайди, уларнинг орасида айбни аниқлаш ва унинг шакли, жиноят оқибатлари, уни содир этилишига кўмаклашган ҳолатлар инobatга олинмаган. Шунинг учун, терговни режалаштиришда жиноят элементларининг ҳар бири бўйича иш олиб боришни ташкиллаштириши мақсадга мувофиқдир. Асосан қуйидаги элементларни назарда тутиш керак: 1) режалаштириладиган тергов ҳаракати орқали ҳал этиладиган вазифа; 2) уни амалга ошириш вақти, жойи ва иштирокчилари; 3) иштирокчилар ўртасида вазифаларнинг тақсимланиши; 4) тергов

ҳаракатига тайёргарлик кўриш чоғида ўтказилиши зарур бўлган тадбирлар; 5) айрим тергов ҳаракатларини бажариш кетма-кетлиги, бунда қўлланилиши мўлжалланаётган тактик усуллар ва техник воситалар; 6) тергов ҳаракатига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш даврида ташкил этиладиган тезкор-қидирув тадбирлари; 7) олинган натижаларни қайд этиш усуллари.

Тергов ҳаракатлари режаси одатда кўрсатиб ўтилган элементларни акс эттирувчи рўйхат шаклида тузилади. Мураккаб, кўп эпизодли ишлар бўйича тергов ҳаракатларининг режалари жадваллар шаклида ишлаб чиқилиши мумкин. Кўпинча бундай режа-жадваллар сўроқларни ўтказишда қўлланилади. Режанинг шакли тўғрисидаги масалани режалаштириладиётган ҳаракатни ўтказадиган терговчи ҳал қилади.

Терговчилар гуруҳи томонидан ўтказиладиган терговни режалаштириш тергов қилиш гуруҳи усулининг ўзига хос хусусиятларига эга. Бу ҳолда режани тузишда терговчилар гуруҳининг барча аъзолари, мазкур ишни тергов қилишга жалб этиладиган ички ишлар органларининг ходимлари ҳам имкон борича иштирок этадилар. Гуруҳ томонидан тергов қилишда бир-бирининг ишини такрорлаш эҳтимоли ҳар доим мавжуд бўлади, шу сабабли ижрочилар ўртасида вазифаларнинг аниқ тақсимланиши алоҳида аҳамиятга эга. Вазифалар жиноятнинг мураккаблиги ва хусусиятини, шунингдек, гуруҳ айрим иштирокчиларининг тажрибаси ва қобилиятини ҳисобга олиб тақсимланади. Версиялар, эпизодлар, айрим тергов ҳаракатлари, муайян ҳудудлар вазифаларнинг тақсимланишига асос бўлиши мумкин.

Ҳар бир терговчи индивидуал режани гуруҳда вазифалар қандай тақсимланганига қараб тузади: терговчи алоҳида бир версияни, ҳолатни ёки маълум бир айбланувчининг (гумон қилинганнинг) жиноий фаолиятини ўрганиши мумкин. Вазифалар тергов ҳаракатлари хусусиятига қараб ҳам тақсимланиши мумкин: бир терговчига кўздан кечириш ёки тинтув топширилса, бошқа бирига гувоҳларни сўроқ қилиш топширилиши мумкин. Режалаштириш тартиби жиноятнинг ўзига хос хусусиятлари, терговчилар тажрибаси, ишнинг кўзланган ҳажмига чамбарчас боғлиқдир.

Терговни гуруҳ томонидан ўтказилганда режалаштиришда тергов ҳаракатлари терговчилар томонидан қайтарилмасликлари учун гуруҳнинг ҳамма аъзоларининг ҳаракатлари

синчиклаб ташкиллаштирилиши ҳамда ўзаро келинувчанликка катта эътибор қаратилиши зарур.

Муайян версияни текшириш юзасидан топшириқ олган терговчи бунинг учун зарур бўлган ҳаракатларни бажаради. Муайян эпизодни тергов қилиш чоғида ҳам иш шу тарзда ташкил этилади. Вазифалар чегараланишининг ҳудудий усули терговчи тергов ўтказилаётган туман (шаҳар) доирасидан ташқарига чиқиш зарурати бўлганда қўлланилади.

Вазифалар тақсимланишининг қайси усули қўлланилмасин, раҳбарлик қилиш ишни ўз иш юритувига қабул қилган терговчининг, яъни гуруҳ раҳбарининг зиммасида қолаверади. Гуруҳ иштирокчилари ўртасида ахборот алмашинуви қанчалик яхши йўлга қўйилган бўлса, терговнинг боориши ва натижаларини биргаликда муҳокама қилиш имконияти шу қадар кўпроқ бўлади, шунингдек, тергов ҳаракатлари ва тезкор-қидирув тадбирлари ҳам ўзаро мувофиқлаштирилган бўлса, режалаштириш самарадорлиги шунчалик юқори бўлади.

Юқорида таъкидланганидек, терговчининг иш юритишида ҳар доим бир нечта иш бор бўлиши сабабли календарь режалаштириш зарур бўлади. Календарь режа ана шу жиноят ишлари бўйича вазифаларни мувофиқлаштиришга хизмат қилади. Унда мазкур ишлар юзасидан кунлар бўйича тақсимланган тергов ҳаракатлари акс эттирилади. Кўпинча бундай режа бир ҳафта учун тузилади. Ҳафта ичидаги у ёки бу воқеалар билан боғлиқ ҳолатларга қараб, календарь режага тегишли ўзгартишлар киритилади.

**Терговни режалаштириш жараёнида терговчи қуйдагиларни амалга оши-
ради**

Қонунийлик
Илмийлик
Индивидуаллик
Асослик
Ҳаётийлик
Аниқлик
Шароитлилик
Ҳаракатчанлик
Тежамкорлик
Тезкор-қидирув тадбирлари
билан қўшиб олиб бориш

Жинойтга доир ахборотни тўплаш, таҳлил
қилиш ва баҳолаш
Иш бўйича исботланиши лозим бўлган
ҳолатларни аниқлаш
Иш юзасидан версияларни илгари суриш
Тергов версияларини текшириш тартибини
аниқлаш

Режалаштириш турлари

Бир неча иш бўйича (тақвимли)

Муайян иш бўйича (жорий)

Айрим тергов ҳаракати бўйича

1-§ Ҳодиса жойини кўздан кечиришнинг умумий қоидалари

Жиноятни очиш ва жиноятчиларни фош этишда ўтказиладиган тергов ҳаракатлари ичида ҳодиса жойини кўздан кечириш алоҳида ўринни эгаллайди. Ҳодиса жойини кўздан кечиришнинг аҳамияти бу тергов ҳаракатининг ўзига хос бўлган хусусиятлари билан боғлиқ. Терговчи воқеа содир этилган жойда ҳақиқатдан ҳам жиноят содир этилган ёки этилмаганлиги ҳолати ва унга сабаб бўлган ҳолатларни аниқлаш бўйича тергов ҳаракатлари ўтказилади.

Ҳодиса содир этилган жойда кўп ҳолларда моддий из ва бошқа ашёвий далил сифатида жиноятчининг излари қолади. Бу изларни ва бошқа ашёвий далилларни қидириб топиш ва уларни процессуал қонун асосида ишга қўшиш муҳим аҳамиятга эгадир. Ушбу ашёвий далиллар тўплангандан кейин терговчи содир этилган жиноятни очиш учун керакли маълумотларга эга бўлади. Ҳодиса содир этилган жойни кўздан кечиришда тўпланган ашёвий далиллар терговчига жиноятни очиш ва тергов ҳаракатларини олиб бориш имкониятини беради.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришнинг хусусиятларидан яна бири, тергов ҳаракатини ўтказишда криминалистик техника воситаларини кенг миқёсда қўллашдир. Ҳодиса жойини кўздан кечиришда киминалистик техникавий воситалардан фойдаланиш жиноятни ўз вақтида очиш учун ёрдам беради. Криминалистик техника воситалари кўзга кўринмайдиган изларни қидириб топишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳодиса жойини кўздан кечириш, кўп жиноятларни тергашда дастлабки тергов ҳаракати ҳисобланиб, терговни тўғри ташкил этиш, версияларни тузиш ва уларни текшириш ҳамда лозим бўлган ҳолатларни аниқлашга имкон беради.

Ҳодиса жойини кўздан кечириш ҳар бир тергалаётган жиноят иши бўйича ўзига хос хусусиятга эга. Терговчи ушбу хусусиятларга биноан ўтказиладиган тергов ҳаракатини содир этилган муайян ҳолатга қараб ҳал этади.

Воқеа жойини кўздан кечиришда терговчидан бу соҳада маҳорат билан ўз вақтида тезкор-қидирув ҳаракатларини ўзаро ҳамкорликда амалга оширишликни талаб этади.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришнинг умумий тактик қоидалари бор. Уларга кўра, кўздан кечириш объектив бўлиши керак. Терговчи жиноят иши билан боғлиқ бўлган ҳолатларни ҳар тарафлама ўрганиб, тўпланган материалларга объектив баҳо бериши лозим. Терговчи иш билан боғлиқ бўлган айрим фактларни, ашёвий далилларни иккинчи даражали далил деб ҳисоблаши мумкин эмас.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришни кечиктирмасдан, ўз вақтида амалга ошириш керак. Терговчи жиноий ҳодиса содир этилганлиги тўғрисида хабар олгандан кейин дарҳол ҳодиса жойига етиб бориши лозим. Ҳодиса жойини кўздан кечиришга чиқишни кечиктириш, жиноий ҳодиса содир этилган ҳолат ва вазиятнинг ўзгариб кетишига олиб келиши мумкин. Баъзи жиноятлар бўйича ҳодиса жойидаги ҳолат узоқ муддатга сақланиб турмайди. Автотранспорт ҳодисаси, бахтсиз ҳодисалар бунга мисол бўла олади. Бундан ташқари ҳодиса жойига чиқишни кечиктириш жиноий ишдан манфаатдор бўлган шахслар томонидан ашёвий далилларнинг йўқотилиши ёки воқеа ҳолатининг ўзгартирилиб юборилишига олиб келиши, об-ҳаво ёмғир, қор ва бошқалар таъсирида баъзи излар йўқ бўлиб кетиши мумкин.

Ноаниқ, тўлиқ бўлмаган фактик маълумотлар иш бўйича далил сифатида фойдаланилмайди. Ҳодиса жойини кўздан кечириш натижасида топилган ва аниқланган фактлар иш бўйича далил бўлиб ҳисобланиши мумкин.

Терговчининг асосий вазифаси ушбу фактлардан жиноятни ўз вақтида очишда фойдаланишдан иборат. Кўздан кечиришнинг ўз вақтида ва тўлиқ ўтказилиши ҳодиса жойи ҳолатини тўлиқ текшириш ва бирорта ҳам ашёвий далилнинг назардан четда қолдирмасликни таъминлайди.

Терговчи ҳодиса жойига чиқишдан олдин, содир этилган жиноятнинг характерини ҳисобга олган ҳолда ўзи ва холислардан ташқари, яна кимларни кўздан кечиришга жалб этиш масаласини ҳал этади. Жиноят процессуал кодекси 138-моддасида “Суриштирувчи ёки терговчи мурданинг ташқи кўринишини у топилган жойда холислар ва суд-тиббиёт соҳасидаги мутахассис шифокор иштирокида кўздан кечиради”, дейилган.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришда мутахассисларни жалб этиш асосий эътиборни ўзига жалб этади. Терговчи кўздан кечиришни ўтказиш жараёнида жиноий ҳодиса тури-

ни ҳисобга олиб (ёнгин чиқиш билан боғлиқ бўлган, йўл-автотранспорт ҳодисалари ва ҳ.к.), тегишли мутахассисларни кўздан кечириш жойига таклиф этишни ташкил этади. Қоидага мувофиқ мутахассис терговчига ҳодиса жойини кўздан кечиришда ёрдам бериш учун таклиф этилади. У кўздан кечириш иштирокчиси сифатида тегишли баённомани имзолайди.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришда терговчи томонидан таклиф этиладиган мутахассислардан криминалист-эксперт ходимларга катта эътибор берилади, чунки бу мутахассислар жиноятни очишда катта ёрдам беради.

Эксперт терговчининг топшириғига мувофиқ махсус услубларни қўллаб ҳодиса жойидаги излар ва бошқа ашёвий далилларни қидиради, аниқлайди, қайд этади ва кўчириб олади, ашёвий далилларни олиш ва жойлаш (упаковка қилиш)да зарур бўлган масалаларни ҳал қилишга ёрдам беради. Бироқ унинг роли техника воситаларини қўллаш билан чегараланиб қолмай, ҳодиса жойини кўздан кечиришда терговчига амалий ёрдам кўрсатиши мумкин.

Криминалистлар ҳодиса жойини кўздан кечиришдаги ҳаракатлари терговчи ва тезкор-қидирув ходимларининг ҳаракатлари билан ўзаро мувофиқлаштирилган ҳолда олиб борилади. Кўп ҳолларда уларнинг берган фикрлари жиноятни очишда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Масалан, мутахассис излар йўлакчасининг элементларини таҳлил қилиб, терговчига жиноятчининг ҳаракати, қандай юрганлиги, югурганлиги, бир жойда турганлиги тўғрисида муҳим маълумот бериши мумкин.

Мутахассис берган барча таклиф ва тавсияларни терговчи мақсадга мувофиқ ва керакли деб ҳисоблаб, ундан фойдаланиши мумкин. ЖПКнинг 70-моддасига мувофиқ, мутахассис ўзининг қандай мақсадда чақирилганлигини билиши, ўзи иштирок этаётган процессуал ҳаракатларга оид иш материаллари билан танишиб чиқиши ва ўзи иштирок этаётган процессуал ҳаракатга оид бўлган арз ва мулоҳазаларни маълум қилиши мумкин.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришнинг бошланиш босқичидаёқ эксперт мутахассис сифатида иштирок этган бўлса, кейинчалик у ушбу жиноят иши бўйича эксперт сифатида иштирок этиши масаласи муҳим аҳамиятга эга. ЖПКнинг 78-моддасига мувофиқ, ишда мутахассис сифатида

иштирок этган шахс келгусида ушбу иш бўйича эксперт қилиб тайинланиши мумкин. Терговчи лозим деб топса, ҳодиса жойини кўздан кечиришда айбланувчини, гумон қилинувчини ҳам таклиф этади.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришда жабрланувчи ва гувоҳ иштирок этишининг ўзига хос хусусияти бор. Улар ҳодиса содир бўлган ҳолатни ўз кўзлари билан кўриб, идрок этиб, бўлган ҳодисани тўғри баён қилиб беришлари мумкин. Ҳатто улар ҳодиса жойини кўрсатиб, барча содир этилган ҳолатлар тўғрисида аниқроқ маълумот беради.

2-§ Ҳодиса жойини кўздан кечиришга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш тактикаси

Ҳодиса жойини кўздан кечириш ҳаракатининг натижали бўлиши учун терговчи пухта тайёргарлик кўриши лозим, бундай тайёргарлик кейинчалик ишни мувофаққиятли яқунлаш имкониятини беради.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришга тайёргарлик кўриш икки босқичда амалга оширилади. Биринчиси, терговчининг ҳодиса жойига чиқишига қадар ўтказадиган тайёргарлик ҳаракатлари, иккинчиси, терговчининг ҳодиса жойига боргандан кейин ўтказадиган тайёргарлик ишлари.

ҲОДИСА РЎЙ БЕРГАН ЖОЙНИ КЎЗДАН КЕЧИРИШ БОСҚИЧЛАРИ

ТАЙЁРГАРЛИК

АМАЛИЙ (ТАДҚИҚИЙ)

ЯКУНИЙ

Ҳодиса содир бўлган жойга бо-ришдан олдин

Умумий (статик) кўздан кечириш

Баённома, схемалар, режаларни тузиш, изларни, ашёвий да-лилларни олиш.

Ҳодиса содир бўлган жойга кел-гач

Деталлаштириш (динамик) кўздан кечириш

ҲОДИСА РҶЙ БЕРГАН ЖОЙНИ КЎЗДАН КЕЧИРИШГА ТАЙЁРЛАШНИК
БОСҚИЧДА ТЕРГОВЧИ ТОМОНИДАН АМАЛГА ОШИРИЛАДИГАН
ХАРАКАТЛАР

Ҳодиса содир бўлган жойга бориш-
дан олдин

Ҳодиса жойига келганда

Ҳодиса характери, кўздан кечи-
риш ўтказиладиган жойдаги аҳвол
ва шароит тўғрисида маълумотлар
олиш

Ҳодиса рўй берган жойини
қўриқлаш чораларини кўриш

Кўздан кечиришда иштирок
этувчи шахслар доирасини аниқлаш

Техник-криминалистик восита-
ларни тайёрлаш

Жабрланганларга тезкор тиб-
бий ёрдам кўрсатиш

Жиноятчини «излар совимас-
дан» ушлаш чораларини кўриш

Ҳодисадан биринчи бўлиб ха-
бар топган шахсларни, гу-
воҳларни ва рўй берган воқеа
ҳақида маълумотга эга бўлган
шахсларни сўраб-суриштириш

Ҳодиса рўй берган жойдан бе-
гона шахсларни четлаштириш

Иштирокчиларга йўл-йўриқ
бериш ва уларнинг вазифаларини
белгилаш

Биринчи босқичда терговчи қуйидагиларни амалга оши-
ради:

1) Ҳодиса жойидаги жабрланувчиларга ёрдам бериш
чорасини кўриши, ҳодиса жойида тартиб ўрнатиш
масалаларини ҳал этиши керак. Босқинчилик, талончилик, ўт
қўйиш ва ҳ.к. жиноятларнинг содир этилиши тўғрисидаги
хабарни олган терговчи, дарҳол ҳодиса жойини кўздан
кечиришга чиқиши ва тезкор-қидирув ҳаракатларини
ўтказишнинг тадбирларини кўриши лозим.

2) Терговчининг ҳодиса содир этилган жойга етиб бори-
шига жуда қисқа муддат талаб этилса, ҳодиса жойида ишти-
рок этиш учун терговчи ички ишлар органларига ҳодиса
жойига зудлик билан етиб бориш тўғрисида хабар беради.

Терговчининг ҳодиса содир бўлган жойга ўз вақтида
етиб келишида масофанинг узоқлиги, транспорт воситаси
бўлмаганлиги сабабли у милиция ходимларига тегишли
кўрсатма бериши мумкин. Терговчи уларга қуйидаги топши-
риқларни беради:

а) Ҳодиса жойини қўриқлаш, ҳеч кимни ҳодиса жойига
киритмаслик;

б) Ҳодиса жойидаги ашёвий далилларни қўриқлаш;

в) Ҳодиса жойидан топилган изларни қайд этишда аҳамиятли бўлган ҳолатларни аниқлаш;

г) Ҳодиса содир этилган вақтда ҳозир бўлган шахсларни аниқлаш ва терговчи етиб келгунга қадар бўлиб ўтган ҳолатларни улар орқали аниқлаш;

д) Терговчи жинойт содир этилганлиги тўғрисида хабар олиши билан жинойтни содир этган шахс тўғрисида ҳам маълумот олса, дарҳол уни қидириб топиш тўғрисида милиция ходимларига топшириқ бериши лозим.

е) Тергов чемоданининг тўлиқчилигини текшириш. Терговчи ҳодиса жойига чиқишдан олдин тергов чемоданида барча асбоб-ускуналарнинг борлигини текшириб кўради. Кўп ҳолларда тергов чемоданида ҳодиса жойини кўздан кечириш учун зарур бўлган баъзи техникавий воситалар (зарядка қилинган фотокассета, дактилоплёнка ва порошоклар) бўлмаслиги мумкин. Шу боис тергов чемоданини етишмайдиган техника воситалари билан тўлдириш лозим. Зарур ҳолларда қўшимча қидирув техникавий воситаларни, масалан, металлдан ясалган предметларни қидириб топиш учун мўлжалланган техника воситаларини ҳозирлаши зарур.

Терговчиларнинг ихтиёридаги тергов чемодани қуйидаги бўлимлардан иборат:

Биринчи бўлим излар билан ишлаш учун мўлжалланган бўлиб, бармоқ излари, оёқ излари, транспорт ва бузиш қуролларида қоладиган изларни қидириб топишда, қайд этиш ва олишда фойдаланиладиган воситаларни ўз ичига олади. Бу бўлимда турли порошоклар, селикон пастаси, К-18, дактилоплёнкалар, гипс, дактилоскопик чётка каби техника воситалари бўлади.

Иккинчи бўлимда баённома, турли схемалар, ҳодиса жойининг режасини тузиш учун зарур предметлар бўлади.

Учинчи бўлим, ҳодиса жойидан топилган ашёвий далилларни суратга олиш, ўлчаш учун мўлжалланган воситалардан иборат.

Тўртинчи бўлим, ашёвий далилларни қидириб топиш учун фойдаланадиган асбоб-ускуналар бўлими бўлиб, унда металл предметларни қидириш, кўмилган мурдаларни топиш учун мўлжалланган, токни ўлчаш индикатори ва шу каби воситалар бўлади. Тергов чемоданида мавжуд бўлган бу техника воситалари ҳодиса жойини кўздан кечиришда ашёвий да-

лилларни қидириб топиш ва олишда кенг кўламда фойдаланилади.

3) Ҳодиса жойига чиққунга қадар терговчи мурдани ўликхонага олиб бориш, шунингдек, турли буюмлар, ашёвий далилларни олиб кетиш учун зарур бўлган транспорт воситасини ҳозирлаш чорасини кўриши, прокуратура, ички ишлар органлари билан ҳамкорлик қилиши зарур.

Терговчи ҳодиса жойига чиққунга қадар бошқа тайёргарлик ишларини ҳам амалга ошириши лозим. Ҳодиса жойига боргандан кейин терговчига ҳодиса жойини кўздан кечиришга киришишдан олдин баъзи тайёргарлик ишларини ўтказишга тўғри келади. Жумладан, ҳодиса жойидаги излар, предметлар ва бошқа ашёвий далилларни қўриқлаш тўғрисида милиция ходимларига берилган тегишли топшириқларнинг бажарилганлигини текшириб кўриши, мабодо бу топшириқ бажарилмаган бўлса, терговчи бу масалани зудлик билан ҳал этиши лозим. Баъзи вақтларда ҳодиса жойини кўздан кечиришга киришишдан олдин ҳодиса жойидан топилган турли моддий излар ва бошқа ашёвий далилларни қўриқлаш, агар ёмғир, қор ёғаётган бўлса, уларнинг устини ёпиш чораларини кўриш, ҳодиса жойини кўздан кечириш иштирокчиларини ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан таништириш, улар қаерда туриши ва қандай ҳаракатларни бажариши лозимлиги тўғрисида кўрсатма беради.

Шу билан биргаликда терговчи ҳодиса жойида тўсатдан айбланувчи ёки гумон қилинувчининг пайдо бўлиб қолиши ва уларга хужум қилиб қолиш хавфининг ҳам олдини олиш чорасини кўриб қўйиши лозим бўлади.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришдан олдин тергов ҳаракати иштирокчиларига терговчининг рухсатсиз биронта ҳам ҳаракат қилмасликларини тушунтиради.

Агар ҳодиса очик жойда юз берган бўлса, терговчи ҳодиса жойини кўздан кечиришга унинг чегарасини белгилаб олгандан кейин киришади.

Кўздан кечириш статик ва динамик услубларда амалга оширилади. Ҳодиса жойини статик усулда кўздан кечириш деганда, ҳодиса жойи тўлиқ ва айрим топилган ашёвий далиллар кўздан кечириш вақтида қандай ҳолат ва қандай кўринишда бўлса, уларни шу ҳолатда, ўзгартирмасдан кўздан кечирилади. Кўздан кечириш иштирокчилари ҳам

ҳодиса ҳолатини ёки ашёвий далилларни дастлабки ҳолатини ўзгартириши мумкин эмас. Бу услуб ҳодиса жойидаги ашёвий далиллар ва изларнинг ўрни ва жойлашиши, турли объектлар тавсифини (мурданинг умумий ҳолати, қон излари шакли ва ҳ.к.) қайд этиш имкониятини беради.

Ҳодиса жойини динамик услуб асосида кўздан кечиришда ҳодиса жойи батафсилроқ текширилади. Масалан, квартирада содир этилган қотиллик жинояти бўйича бундай қисмларга бир ёки бир неча хоналарда жиноятчи бузиб кирган эшик, бузиш қуроли, мурда ва қон излари, қимматли буюмлар сақланган мебелларнинг синдириб очилган жойи, сигарета қолдиқлари, пол ёки эшик ва ромларда қолдирилган оёқ ва қўл излари ҳисобланиши мумкин.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришда ҳар бир предмет-объект такроран текширилмаслиги учун аввал статик, сўнг динамик усул билан текширилиши ва ишга аҳамиятли бўлган бошқа предметлар эса назардан четда қолиб кетмаслиги лозим. Бундай хатоликларга йўл қўймаслик учун марказдан четга ёки четдан марказга ҳаракат қилиб кўздан кечиришни ўтказиш лозим. Агар ҳодиса жойида жиноятчи очган сейф ва мурда мавжуд бўлса, кўздан кечиришни марказдан, яъни ўша объектлардан бошлаб кейин четга, атрофга қараб ҳаракат қилган маъқул ҳисобланади. Бундай вақтларда терговчи марказдан чеккага қараб ҳаракат қилганда, қандай излар иш учун аҳамиятли, қандай предметларни қидириб топish зарурлигини билади.

Агар ҳодиса жойининг маркази, масалан, ўғирлик содир этилган бинолар бўлса, бундай вақтларда кўздан кечиришни жиноятчининг кириш-чиқиш жойидан, транспорт воситасининг излари ва бузиш қуролларидан қолган изларни кўздан кечиришдан бошлаш маъқул. Ундан кейин бино эшигини бузишдан қолган изларни кўздан кечириш ва жиноятчилар ўғирлик содир этган жойга ўтиш ва уни кўздан кечириш мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай вақтларда терговчи жиноятчиларнинг ҳодиса жойидаги ҳаракат қилиш навбатини аниқлаб олиш имконига эга бўлади. Терговчи бир издан кейингисига ўтиб, ҳодиса жойи марказига яқинлаша бориб, бўлган ашёвий далилларни йиғиб боради.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришни унга умумий тафсил беришдан бошлаш керак. Бунда жойидаги ҳолат: кириш-чиқиш йўллари очиқ-ёпиқлигига, бино ичидаги жиҳозлар қа-

қандай ҳолатда экани турганлигига аҳамият бериш лозим ва шу асосда жиноий ҳаракатни содир этилиши усуллари ҳақида маълумот олиш мумкин.

Баъзи вақтларда ҳодиса жойлари очиқ жойлар, чўл, одам яшамайдиган иморат бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатда ҳодиса жойи бирин-кетин кўздан кечирилади.

Ҳодиса жойини кўздан кечириш чўзилмаслиги лозим. Бу ҳаракатлар ҳодиса жойини батафсил кўздан кечиришда амалга оширилади. Ҳодиса жойини кўздан кечиришда терговчи воқеа жойини кўздан кечириш иштирокчилари ўртасида ба-жариладиган вазифаларни тақсимлаб олиши керак.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришда унда иштирок этаётган тезкор ходимларга кечиктириб бўлмайдиган ва зудлик билан амалга оширилиши лозим бўлган топшириқлар ҳам бериши мумкин. Изқувар итдан фойдаланиш шулар жумласига киради. Унга ҳодиса жойидан қочиб кетаётган жиноятчини тутиб келтириш каби топишириқларни бериш мумкин.

Ҳодиса жойини чегараси белгилангандан сўнг терговчи жойнинг умумий ҳолатини фотосуратга туширади ва ундан кейин ҳодиса жойини бевосита кўздан кечиришга ўтади.

Ҳодиса жойини умумий кўздан кечириш билан бирга унинг айрим участкаларини ва ҳар бир объектни алоҳида-алоҳида кўздан кечириш керак. Ҳар бир ашёвий далилнинг қаерда турганлигини, топилган предметларни индивидуал хусусиятларини, ҳажмини, унинг ҳолатини шунга ўхшаш бўлган ўзига хос белгиларини аниқлаш лозим бўлади.

Ҳодиса жойида турли излар қолган бўлиши мумкин. Кўздан кечиришда топилган барча излар, оёқ излари, қўл излари, бузиш қуролларидан қоладиган излар ва бошқа изларни баённомада қайд этиш лозим. Агар ҳодиса жойида битта из қолдирувчи объектдан бир-бирига ўхшаш бўлган бир қанча из қолдирилган бўлса (туфлидан, транспорт гилдиракларидан ва ҳ.к.) ўзининг индивидуал белгилари билан аниқ кўриниб турган битта издан кўчирма нусха олинса етарли.

Жиноят процессуал қонунида излар ашёвий далил сифатида кенг маънода талқин қилинади, ҳодиса жойидан топилган ҳар қандай из ҳозирги замон илмий-техникавий воситалар ёрдамида қайд этилиб, жиноятни очишда катта ёрдам беради. Илгаридан амалиётда маълум бўлган айрим ашёвий далилларни текшириш, жумладан, ҳужжатларни криминали-

стик техника асосида кўзга кўринмайдиган (инфрақизил, ультрабинафша) нурлар ёрдамида текшириш катта далилий аҳамиятга эгадир.

Қон излари, одам организмидан чиқадиган турли моддалар, мурдадаги ҳар хил излар жиноят иши бўйича ашёвий далил сифатида фойдаланилади. Ҳозир бундай излар физик, кимёвий, биологик ва техникавий восита ва методлар асосида текширилиб, қотиллик жиноятини ўз вақтида очишга, танадаги жароҳатларнинг даражасини аниқлашга катта ёрдам бермоқда.

Масалан, ҳодиса жойидан топилган папирос, сигарет қолиқларидаги сўлақларни текшириш натижасида ҳодиса жойида жиноятчиларнинг қанча вақт бўлганлиги ва уларнинг сони тўғрисида бирон бир фикр юритилган бўлса, ҳозир эса ушбу папирос қолдиқларида мавжуд бўлган сўлақларни текшириш орқали қон гуруҳини ва ҳатто одамнинг жинсини ҳам аниқлаш мумкин.

Ҳодиса жойида қолдирилган бармоқ изларини, айниқса кўзга кўринмайдиган изларни қидириб топиш усуллари ва техникавий воситалар, узлуксиз равишда такомиллаштирилиб борилмоқда. Ҳар қандай ноқулай шароитда ҳам бундай изларни қидириб топиш учун зарур воситалар тергов чемоданида мавжуддир.

Шуни назарда тутиш лозимки, кўзга кўринмайдиган бармоқ изларини маълум вақт ўтиб кетганлиги сабабли порошоклар ёки йод буги ёрдамида қидириб топиш анча қийинчилик туғдириши мумкин. Бундай вақтларда бармоқ изларини қидириб топиш ва қайд этишда аудитографик усулдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу усулнинг моҳияти шундаки, кўзга кўринмайдиган бармоқ изи бор деб тахмин этилган предмет радиактив суюқлик ёрдамида ишланади. Бу суюқлик бармоқ изи бор бўлган жойга, из йўқ жойга нисбатан мустақкам ёпишади, ундан кейин бармоқ изи йўқ бўлган жойлардаги радиоактив суюқликлар олиб ташланади ва топилган бармоқ изи рентген плёнкасига кўчириб олинади. Аудитографик усулдан фойдаланиш айрим материалларда қолдирилган кўзга кўринмайдиган бармоқ изларини қидириб топиш ва қайд этишда сезиларли натижаларга эришиш имконини беради.

Ҳозирги вақтда изларни қидириб топиш ва қайд этишда ҳар хил порошоклар, гипс, пластилин ва бошқа воситалардан

кенг қўламда фойдаланилмоқда. Лекин бу воситалар ботиқ изларнинг микрорельфини ўзида яхши ақс эттириш хусусиятига эга эмас. Бундай изларни қайд этишда ҳозир “К-18” селикон пастаси кенг қўлланилмоқда. Унинг ёрдамида ҳар қандай ноқулай шароитда ҳам издан яхши нусха олса бўлади.

“К-18” пастаси изга қўйилади ва қотгандан кейин издан олинади. Агар вертикал ҳолатда турган (эшик, девор ва ҳ.к.) объектлардан нусха олиш лозим бўлиб қолса, паста қуюқроқ равишда тайёрланиши лозим, чунки у тик турган объектдаги изга ёпиштирилади.

“К” пастаси изларни қайд этишда қўлланиладиган энг қулай восита ҳисобланса-да, баъзи камчиликлардан ҳам холи эмас. Унинг ёрдамида паст ҳароратли об-ҳаво шароитида излардан нусха олиб бўлмайди, чунки бундай шароитда у тез қотмайди. Шу сабабли қорда қолган излардан унинг ёрдамида нусха олиб бўлмайди. Криминалистик техникада паст температура шароитида ҳам нусха олиш учун мўлжалланган восита мавжуд. Бу техникавий мақсадларда ишлатиладиган селикон катализатор (СКТН) воситасидир. СКТН ҳам “К” пастасидек катализатор билан аралаштирилиб зарур қоришма тайёрланади. Агар қорда қолган издан нусха олиш зарур бўлса, қуюқроқ ҳолдаги қоришма тайёрланади, агар қумда қолган издан нусха олиш зарур бўлса суюқроқ қоришма тайёрланади ва изга қўйилади.

Қуруқ цементда, унда, тупроқда қолган излардан нусхалар олишда бир оз қийинчилик туғилади. Бундай из бўлган объект билан бирга олиш қийин, ундан нусха ҳам олиб бўлмайди. Бундай шароитларда перхлорвинил смоласи (елими)дан фойдаланиш тавсия этилган. Перхлорвинил смоласи оқ рангли порошок бўлиб, у ацетонда суюлтирилиб пулвиризатор ёрдамида изга сепилади, у қотгандан кейин кўчирилиб олинади.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришда транспорт воситаларидан қоладиган изларни диққат билан кўздан кечириш лозим. Ҳатто жуда майда ашёвий далиллар ҳам назардан четда қолмаслиги керак. Жумладан, ҳодиса жойидан топилган автомобилдан тушиб қолган бир томчи мой эмиссон спектрал анализ усулида олиб борилган текширув натижаси, ушбу мойнинг транспорт воситасининг қайси қисмига тегишли эканлигини ва ҳатто транспорт воситасининг шу мой билан

тахминан неча километр юрганлигини ҳам аниқлашга имкон беради.

Юқорида қайд этилган тавсиялар шуни кўрсатадики, ҳодиса жойидан изларни қидириб топиш ва олиш учун ҳозирги вақтда етарли даражада илмий-техникавий восита ва методлар мавжуд бўлиб, улардан самарали равишда фойдаланилмоқда. Табиийки, криминалистика техникасининг тез ривожланиб бориши, келажакда ҳодиса жойини кўздан кечиришда қўлланилаётган илмий-техникавий воситалардан фақат экспертиза текширувини ўтказишда фойдаланилади. Бу техникавий воситалар бевосита ҳодиса жойида кўздан кечиришни ўтказиш жараёнида тезкор мақсадларда текшириш ўтказиш имкониятини бермайди. Шу боисдан ҳам янги илмий-техникавий воситалардан ҳодиса жойини кўздан кечиришни ўтказишда фойдаланишни ҳар қандай терговчилар томонидан ўтказиладиган оддий текширишлар, ўлчашлар билан биргаликда амалга оширилишини инобатга олиниши тақозо этилади. Изларни қайд этишда фойдаланиладиган янги техникавий воситалар ҳодиса жойини кўздан кечиришда терговчи томонидан бажариладиган вазифаларни амалга оширишга тўсқинлик қилмаслиги керак.

Ҳодиса жойидан топилган оёқ излари муҳим ҳолатларни аниқлашга ёрдам бериши мумкин. Турар жойларда жиноятчиларнинг оёқларидан кўпинча юзаки излар ҳосил бўлади. Бундай излар жиноятчиларнинг ифлосланган пойабзалларидан қолади. Ҳодиса жойида жиноятчилардан кўп из қолдирилган бўлса, жиноят иштирокчиларининг сони тўғрисида фикр юритиш имкониятини беради. Ҳодиса жойида топилган битта оёқ изи ҳам жиноятни ўз вақтида очиш учун фойдаланилади. Терговчи ҳодиса жойини кўздан кечиришда ҳодиса содир этилган жойнинг ҳар бир бўлагини кўздан кечириши лозим. Баъзи вақтларда жиноятчилар оёқ изларини кутилмаган жойларда (пештоқ ортида, ун қоп устида ва ҳ.к.) қолдириши мумкин. Шуни эътиборга олиб, терговчи жиноятчининг воқеа жойидаги ҳаракат йўналишини аниқлаб олишга ҳаракат қилиб, унинг пойабзалидан қолган изларни қидириб топиши керак. Ҳодиса жойини диққат ва синчковлик билан кўздан кечирган терговчи жиноятчининг оёғидан қолдирилган изларни албатта топади.

Ҳодиса жойида бир хил тагчармли пойабзалдан бир неча из қолдирилган бўлса, уларнинг яхши кўришиб турганлари-

нинг биттасидан гипслик нусха олинса етарли бўлади, агар турли таг чармли пойабзаллардан кўп сонли из қолдирилган бўлса, уларнинг ҳар биридан нусха олиниши лозим.

Ҳодиса жойидан топилган оёқ изини ўлчаш асосида пой-абзалнинг размерини, из қолдирган шахснинг жинсини, бўйини ва ҳаракат йўналишини аниқлаш мумкин.

Ҳодиса жойидан топилган оёқ излари ва излар йўлакчаси суратга олиниши ва баённомада унинг барча хусусиятлари қайд этилиши лозим. Излар йўлакчасини, айниқса қорда қолган изларни суратга олиш бир мунча қийинчилик тугдиради. Шунинг учун излар йўлакчасини тўлиқ қайд этиб, уларнинг миллиметрлик қоғозда чизмаси илова этилгани маъқул.

Ҳодиса жойидан топилган изларни иложи бўлса из қабул қилиб олган предмет билан, қоғозда қолган кўзга аниқ кўриниб турган бармоқ изларини тўлиқ объект билан бирга олиниб ёки бузиш қуролидан из мавжуд бўлган арралаб кесиб олинган тахта бўлакчаси, автомобил шинасининг протекторидан, кийимда қолган из ўша кийим билан бирга олиниб ишга тикиб қўйилади.

Бироқ ҳамма вақт ҳам из қабул қилиб олган объектни из билан бирга ҳодиса жойидан олиш имконияти бўлмайди. Масалан, темир шкафда, қумда, деворларда қолган изларни қабул қилган объект билан бирга олиб бўлмайди. Бундай вақтларда терговчи юқорида айтиб ўтилган усулларни қўллаб улардан нусхалар кўчириб олади.

Ҳамма вақт ҳам из ҳосил қилган объектнинг барча индивидуал белгиларини фотосуратда, нусхада, чизмада аниқ ифода эттириб бўлмайди. Шунинг учун из қабул қилган предметни из билан биргаликда олиб ишга қўшиб қўйиш маъқул ҳисобланади. Ҳодиса жойидан топилган ашёвий далиллар ва изларнинг далилий аҳамиятга эга эканлиги нуқтаи назаридан қаралганда, уларни ҳақиқатдан ҳам ҳодиса жойини кўздан кечиришда топилганлиги фактини исботловчи хужжат - ҳодиса жойини кўздан кечириш баённомаси ҳисобланади. Изларнинг ҳодиса жойидан олинганлик фактини исботловчи бошқа ҳолатларга излар ва ашёвий далилларни ҳодиса жойидан топилган кўчирма нусхаларга бирка қўйилиб, унинг процессуал жиҳатдан расмийлаштириш, яъни бирканинг терговчи ва холислар томонидан имзоланиши ва нусха олинган вақт кўрсатилиши киради.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришнинг муҳим вазифаларидан бири негатив ҳолатларни аниқлаш ва қайд этиш ҳисобланади. Ҳодиса жойидаги негатив ҳолат деганда, икки турдаги факт тушунилади. Биринчидан, ҳодиса жойида бўлиши лозим бўлган, лекин уларнинг йўқлигидан далолат берувчи факт.

Масалан, ҳодиса жойида осиб ўлдирилганлик белгилари мавжуд бўлган мурда топилди. Лекин мурда ёнида ип, арқон ёки осиб ўлдириш учун хизмат қилиши мумкин бўлган бирорта ҳам предмет йўқлиги, ўғирлик содир этилган дўкон эшиги ёнида қулф ётибди, қулфнинг ҳалқаси арра билан кесилган, лекин эшик олдида ҳеч қандай металл қириндиси йўқ ёки ҳодиса жойида кесиш қуролларидан ҳосил бўлган жароҳат мавжуд, ҳодиса жойида эса ҳеч қандай қон излари йўқ. Бундай ҳолат криминалистикада негатив ҳолат деб юритилади. Биринчи ҳолатда қотиллик жинояти бошқа жойда содир этилиб, мурдани у топилган жойга олиб келиб ташланган деган версия юритилиши мумкин, иккинчи ҳолатда эса ўғирлик жиноятининг содир этилиши бошқа жиноят белгилари ниқобланган, деган фикрга келиниши мумкин.

Негатив ҳолатларнинг иккинчи турига бир-бири билан қарама-қарши бўлган ҳолатларнинг мавжудлик факти киради. Ҳодиса жойини кўздан кечиришда барча негатив ҳолатлар аниқланиши ва баённомада қайд этилиши лозим. Улар кейинчалик жиноятни очишда ва жиноятнинг ниқобланишидан далолат берувчи аломатлар аниқланишида муҳим далил бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Баъзи вақтларда ҳодиса жойини кўздан кечиришда қотиллик жиноятининг содир этилганлигини кўрсатувчи белгилар, турли предметлар топилиши мумкин (масалан, қонли болта, қон изи бор кийим ва ҳ.к.). Терговчининг асосий вазифаси техникавий воситалар ёрдамида мурдани қидириб топишдан иборат.

Ҳодиса жойидан мурданинг топилиши айрим хусусиятларга эга. Бундай хусусиятларга кўздан кечириш объектларини аниқлаш киради. Воқеа жойидан мурданинг топилишида кўздан кечириш объектлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- 1) мурда, унинг ҳолати ва кийими;
- 2) мурданинг ётган жойи;
- 3) мурда билан боғлиқ бўлган из ва ашёвий далиллар;

4) жиноят қуроллари.

Мурданинг ташқи қиёфасини кўздан кечириш мутахассис иштирокида амалга оширилади. Мурдани кўздан кечиришни кечиктириш мумкин эмас, чунки мурданинг ўзида ҳам, воқеа жойида, изларда ҳам ўзгариш содир бўлиши мумкин.

Воқеа жойини қуриқлаш чораси кўрилиши лозим, акс ҳолда ишдан манфаатдор бўлган айрим шахслар терговчи воқеа жойига етиб келгунигача мурдани бошқа жойга кўчириши, кийимларини тўғрилаб қўйиши мумкин.

Мурдани ҳодиса жойида кўздан кечиришнинг тўлиқ ва ҳар тарафлама бўлишини таъминлаш мақсадида амалиётда ишлаб чиқилган кўздан кечириш босқичларининг кетма-кетлик принципига риоя этилиши керак.

1) Кўздан кечиришни мурдани ётган жойини аниқлашдан бошлаш лозим. Мурдани ётган жойи, унинг атрофида мавжуд бўлган предметларга нисбатан қайд этилади. Яъни у хонада ётган жойини девордан, дераза ва эшикдан қанча масофада эканлигини ўлчаш билан аниқланади ва қайд этилади. Агар мурда очиқ жойда ётган бўлса, унинг ётган жойи яқинроқ бўлган объектларга (кўприк, дарахт, девор ва ҳ.к.) нисбатан ўлчаш йўли билан аниқланади.

2) Мурдани кўздан кечиришнинг кейинги босқичи мурданинг ҳолатини ўрганиш ҳисобланади. Мурданинг ётган ҳолати жиноятни тергашда муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Мурданинг ҳолати деганда, унинг ётганлиги, осиглиқ турганлиги, ўтирганлиги ҳамда айрим қисмларининг ҳолати, яъни оёқ қўллари, калласи ва танасининг қандай ҳолатда эканлиги тушунилади.

3) Мурдани кўздан кечиришда муҳим босқичлардан бири унинг кийимини кўздан кечириш ва қайд этиш ҳисобланади. Мурдани кўздан кечириш ўтказилгандан кейин у суд-тиббий экспертизасини ўтказиш учун юборилади. Экспертиза ўтказилгандан кейин кийимлар терговчига қайтарилади. Лекин мурданинг кийимлари воқеа жойининг ўзидаёқ батафсил кўздан кечирилади. Кийимлар кўздан кечирилаётганда кийимнинг барча предметлари (тугма, чўнтаклар ва ҳ.к.) ҳатто ички кийимлари ҳам диққат билан кўздан кечирилиши лозим.

Кийимлар кўздан кечирилаётганда жиноятнинг содир этилиши билан боғлиқ бўлган барча ўзгаришлари (қон, спер-

ма излари, турли доғлар) баённомада тўлиқ қайд этилиши шарт. Агар мурдадаги кийимнинг айрим қисмлари юлиб олинган бўлса, жумладан, пиджагининг бир қўли йўқ бўлса, тугмаларидан айримлари бўлмаса, бу ҳолат баённомада қайд этилиши керак, чунки улар кейинчалик гумон қилинувчидан топилиб қолиши ҳам мумкин.

4. Мурдани ташқи кўздан кечириш, унинг умумий белгиларидан (жинси, ёши, бўйи, гавда тузилиши) ташқари жинорий ҳодиса билан боғлиқ бўлган махсус белгиларни (баданидаги кўкарган, кесилган, синган жароҳат белгилари, бузишдан қолган жароҳатлари ва бошқа аломатларни) ҳам ўз ичига олади.

Юқорида қайд этилганидек, мурда унинг ҳолати ва кийимини кўздан кечирилгандан кейин мурда ётган жой кўздан кечирилади. Мурда ётган жойнинг умумий ҳолати, воқеа жойининг тўлиқ характеристикаси (аҳоли пункти, дам олиш боғининг аниқ қисми, кўлнинг аниқ қирғоғи ва ҳ.к.) билан бирга мурда ётган жойнинг тўлиқ тасвири (йўлнинг айрим қисми, чуқурлик жой, темир йўлнинг аниқ қисми ва ҳ.к) ҳам баённомада батафсил ёритилиши лозим. Бу ҳолатларнинг аниқ ифода этилиши жиноятни ўз вақтида очишга катта ёрдам беради.

Баъзи вақтларда мурданинг ётган жойи иш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни аниқлашга ёрдам бериши ҳам мумкин. Масалан, мурдани темир йўл рельсининг ёнидан топилиши мурда кетаётган поезддан ташлаб юборилган ёки одам вагондан йиқилиб тушиб ўлган ёхуд қотиллик бошқа ерда содир этилиб, гўё жиноят юз бергандай кўрсатиш мақсадида темир йўл рельсига ташлаб кетилган деган версиялар юритишга сабаб бўлиши мумкин.

Шунинг учун ҳам терговчи мурда топилган жойни қотиллик жиноятини содир этганлигини кўрсатувчи барча ҳолатларга ва жиноят мурда топилган жойда эмас, бошқа жойда содир этилиб, бу ерга олиб келиб ташланганлигини кўрсатувчи ҳолатларга (қоннинг йўқлиги ва ҳ.к.) алоҳида эътибор бериши лозим.

Мурда билан боғлиқ бўлган изларга қўл, оёқ, тиш ва тирноқ излари киради. Баъзи вақтларда жабрланувчи қаршилик кўрсатиш натижасида айбланувчининг баданида тиш ва тирноқ изларини қолдириши, аксинча қотил жабрланувчининг кийимида, танасида айрим излар (қон, сперма каби

сперма каби моддалар) қолдириши мумкин. Амалиётда мурданинг камар тугмасида қотилнинг бармоқ изи қолдирилганлиги, жабрланувчининг бармоқ изи айбланувчининг кўзойнагида қолдирганлик ҳолатлари бўлган.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришнинг умумий масалаларидан яна бири, қандай из ва ашёвий далилларни жинойтчи ҳодиса жойида қолдиради ва қандай из, предметлар, микрозаррачаларни ўзи билан олиб кетиши мумкин каби масалалар жинойтнинг содир этилиш хусусусиятларини ҳисобга олган ҳолда мурдани кўздан кечиришда ҳал этилиши мумкин. Агар жабрланувчи совуқ қурол билан етказилган жароҳат натижасида ўлган бўлса, жинойтчининг кийимида, пойабзалида қон излари қолиши мумкин. Агар қотиллик жинойтини содир этиш учун жинойтчи деворни ёки эшик ва деразани бузиб кирган бўлса, жинойтчининг кийимида тупроқ ёки ойна синиқлари қолиши мумкин.

Ҳодиса жойида бўлиши мумкин бўлган кўпчилик излар ва ашёвий далилларни жинойтчининг ўзида топиш, аксинча ундан ҳодиса жойида ҳам из ва ашёвий далиллар қолиши мумкин. Масалан, оёқ, қўл излари, жинойтни содир этишда фойдаланилган қуролларни, шахсий буюмларни (дастрўмол, папирос қолдиги, тароқ, гугурт синиқлари ва ҳ.к) қолдириб кетиши мумкин.

Мурдани кўздан кечиришда ҳодиса жойи ҳолатини диққат билан ўрганиш лозим бўлади. Воқеа жойи ҳолати деганда у ерда аниқланган барча ҳолатлар йиғиндиси тушунилади. Барча фактларни умумлаштирган ҳолда кўриб чиқиш терговчига иш бўйича янги фактларни аниқлашга ёрдам беради. Бу вазият ва ҳолатлар терговчининг профессионал маҳоратини намоёниш этишида маълум бўлади.

Ўқотар қуролларни қўллаш туфайли қотиллик жинойти содир этилганлик белгилари аниқланган ҳолларда терговчи ҳодиса жойидан ўқ ва гилзаларни топиш чораларини кўриши лозим, заҳарланиб ўлганлик белгилари мавжуд бўлган ҳолатларда эса ҳодиса жойидан заҳарли моддаларнинг қолдиқлари, заҳарли модда олиб келинган идиш турли ўраш воситалари кабиларни топиш чораларини кўриш лозим.

Терговчининг асосий вазифаларидан бири ҳодиса жойини кўздан кечиришни тўлиқ ўтказиш ва унинг натижаларидан самарали фойдаланиш ҳисобланади. Лекин тергов амалиётларида бунга баъзан эришилмайди. Бунинг сабаби турлича: би-

ринчидан, терговчининг етарли билимга ва тажрибага эга эмаслиги ва криминалистик техникавий воситалари билан тўлиқ таъминланмаганлиги, иккинчидан, об-ҳаво шароитининг ноқулайлиги, учинчидан, ҳодиса жойидан топилган далилларга аҳамият бермаслик ҳисобланади.

Ҳодиса жойини кўздан кечириш кечиктириб бўлмайдиган тергов ҳаракати ҳисобланади. Тергов кўпинча ушбу тергов ҳаракатидан бошланади. Баъзи вақтларда ҳодиса жойини кўздан кечириш ундан олдин ўтказилган оператив ҳаракатлар туфайли йиғилган маълумотлардан фойдаланиб бажарилади.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришда терговчи томонидан тузиладиган версиялар алоҳида эътиборга моликдир. Терговчи ҳодиса жойида қатор версияларни юритиши мумкин, лекин бу версияларнинг қайси бири объектив ҳақиқатни аниқлашда аҳамиятга эга эканлиги улар текшириб кўрилгандан кейин маълум бўлади. Версиялар аҳамиятига кўра текшириб кўрилади, яъни тузилган версияларнинг қайси бирини дастлаб текширишни терговчининг ўзи ҳал этади. Бу масалаларни ҳал этишда терговчи ўзида мавжуд бўлган далилий ашёларга асосланиб, жиноятни очишга эришиши мумкин.

Терговчи қандай версия юритган бўлса, барчасини навбати билан текшириб кўриши лозим ва биронта ҳам версия текширилмасдан қолиши мумкин эмас. Версияларни текшириш бу воқеа жойини кўздан кечиришда терговчининг ушбу ҳодиса жойида ҳақиқатдан ҳам жиноят содир этилганлиги ёки этилмаганлигини аниқлашдан иборат.

Қоидага биноан версиялар, терговчи томонидан ҳодиса жойини дастлаб кўздан кечиришни ўтказиш жараёнидаёқ тузилади. Бундай версиялар кейинчалик гувоҳларни сўроқ қилиш, суд-медицина экспертизасини тайинлаш каби тергов ҳаракатлари натижасида ҳам тузилади.

Версияларни текшириб кўришда терговчи турли қарама-қаршилиқларга дуч келиши мумкин, чунки версия терговчининг тахмини бўйича исботланиши ёки аксинча исботланмай қолиши ҳам мумкин. Версияни юритиш учун ҳодиса жойидаги конкрет ҳолат ва вазиятни инobatга олиш керак. Айниқса ўзини ўзи ўлдирганлик тўғрисида, ўт қўйиш, қотиллик жиноятларини тергаш бўйича ушбу ҳолатларни инobatга олиш зарур бўлади.

Шу боисдан ҳам терговчи ҳодиса жойини кўздан кечиришда аниқ вазиятни ҳисобга олиб, ушбу воқеа жойи жиноят содир этилган вақтда қандай ҳолатда бўлганлигини кўз олди-га келтириб тасаввур этиши лозим.

3-§ Ҳодиса жойини кўздан кечириш натижасини қайд этиш

Жиноят-процессуал кодексининг 90-92 моддаларида ҳодиса жойидан топилган далилларни баённомада қайд этиш тартиби кўрсатилган. Ушбу моддалар талаби асосида ёзилган баённомалар жиноят иши бўйича далил манбаи сифатида фойдаланилиши мумкин.

Баённомаларга тергов ва суд ҳаракатининг иштирокчилари тўғрисидаги маълумотлар, бу шахсларга ҳуқуқ ва мажбуриятлари тушунтирилганлиги, тергов ҳаракатининг ўтказилиши жойи ва вақти, шарт-шароитлари, жараёни ва натижалари, бунда топилган моддий излар тавсифи ва уларнинг иш учун аҳамиятли бўлган белгилари қайд этилиши лозим.

Қоидага биноан ҳодиса жойини кўздан кечириш баённомаси ҳодиса жойини кўздан кечириш жараёнида ёки кўздан кечириш тугалланиши биланоқ тузилиши лозим. Баъзи вақтларда ҳодиса жойини кўздан кечириш баённомасини тузишда терговчи айрим хатоликларга ҳам йўл қўйиши эҳтимол. Шу сабабли терговчи ҳодиса жойини кўздан кечиришда барча кузатилган ҳолатларни ўзининг ён дафтарчасига хомаки ёзиб олса, баённомани тузишда муҳим аҳамиятга эга бўлган фактлар қисқача баён этилиши мумкин.

Ҳодиса жойини кўздан кечириш баённомаси уч қисмдан иборат бўлиб: кириш, баёнот ва хулоса қисмларга бўлинади.

Кириш қисмида ҳодиса жойини кўздан кечириш жойи ва вақти, уни ўтказиш бошланган ва тамом бўлган вақт, кўздан кечиришда иштирок этган шахсларнинг исми, фамилияси, холислар ва уларнинг уй манзиллари, кўздан кечиришда қандай ёруғликда ўтказилганлиги (табiiй ва сунъий), об-ҳаво шароити ва ҳ.к. кўрсатилади.

Баёнот қисмида ҳодиса жойини кўздан кечириш натижалари қайд этилади. Баённомада ҳодиса жойи қандай кетма-кетликда ўтказилган бўлса, шундай тарзда баённомада қайд этилиши лозим. Энг аввало кўздан кечириш

Ўтказилаётган жойга тўлиқ тавсиф берилади. Агар ҳодиса жойи турар жой ёки бино бўлса, уларнинг аниқ номи, (дам олиш хонаси, балкон, ётоқхона, омбор ва ҳ.к.), размери, жойлашган жойи (чердак, этаж, ертўла) эшик ва деразалар сони ва уларнинг қайси томонда жойлашганлиги, уларнинг умумий ҳолати кўрсатилади. Агар кўздан кечириш очиқ жой ва ҳудудларда ўтказилган бўлса, уларнинг ҳам характерли номлари (ўрмон, автотраспорт йўли ва ҳ.к.) ҳодиса жойининг мўлжал олиш хусусиятига эга бўлган объектга нисбатан жойлашган масофаси қайд этилади.

Ҳодиса жойини кўздан кечириш баённомасида топилган барча объектларнинг қандай ҳолатда эканлиги, масалан, турар жойларда мебель, стол, стулларнинг умумий ҳолати, ишлаб чиқариш корхоналарида асбоб-ускуна ва техникавий воситаларнинг, йўлларнинг умумий ҳолати (тош йўл, тупроқ йўл) батафсил ёзилиши керак.

Ҳодиса жойидан топилган мурда, қон излари, шифт ва девордаги тешиклар, ўқ отиш қуроли, совуқ қуролларнинг тури, пичоқ ёки бошқа турдаги совуқ қуролларнинг узунлиги ўлчаниб баённомада аниқ қилиб ёзилиши шарт.

Баённомаларнинг хулоса қисмида кўздан кечириш вақтида топилган ва иш бўйича далил сифатида олинган барча объектлар кўрсатилиши лозим, шунингдек, кўздан кечиришда фойдаланилган техникавий воситалар, турли чизмалар, схемалар, суратга олиш усуллари ҳам батафсил қайд этилади ва баённомага илова этилади.

ЖПКнинг 91-моддасида далилларни қайд этишнинг ёрдамчи усуллари қайд этилган бўлиб, унда шундай дейилган: “Далилларни қайд этиш учун баённома тузиш билан бир қаторда овоз ёзиш, видеоёзув, кинотасвир, фотосуратга тушириш, қолиплар тайёрлаш, нусхалар олиш, режалар, схемалар тайёрлаш ва ахборотни акс эттиришнинг бошқа усуллари қўлланилиши мумкин... Суриштирувчи, терговчи, суд томонидан далилларни қайд этишнинг қандай усуллари қўлланилгани, фойдаланилган аппаратлар, асбоблар, ускуналар материалларнинг техникавий тавсифи келтирилиб, тегишлича тергов ҳаракати баённомаси ёки суд мажлиси баённомасида акс эттирилади”. Баённома кўздан кечиришнинг барча иштирокчилари томонидан имзоланади.

16-БОБ ТЕРГОВ ЭКСПЕРИМЕНТИНИ УТКАЗИШ ТАКТИКАСИ

1-§ Эксперимент тушунчаси ва вазифаси

Тергов эксперименти – криминалистик тактика тизимида мустақил тергов ҳаракати бўлиб, жиноят ишини тергов қилиш жараёнида содир бўлган ҳодисанинг айрим ҳолатларини ва вазиятларини тажриба усулида текширишдан иборат.

Тергов экспериментининг моҳияти шундаки, муқаддам бўлиб ўтган ҳодисаларни, жиноят ишига алоқадор бўлган ҳолатларни воқеликда ҳақиқатдан бўлганлигини ёки бўлмаганлигини аниқлаш мақсадида, улар айнан маълум шароитларда тикланиб текширилади.

ЖПКнинг 153-моддасида терговчи тергов жараёнида сўроқ қилинган шахсларнинг кўрсатувларини, бошқа далилларни, шунингдек, иш юзасидан қилинган версия, текширилаётган ҳодисага оид муайян шароит ва ҳолатларни тиклаш ҳамда зарурий тажрибалар ўтказиш орқали текширишга ҳақлидир, дейилган.

Текширилаётган ҳолатлар, гувоҳлар, жабрланувчилар, жиноятда гумон қилинаётганлар ва айбланувчиларнинг кўрсатувларидаги бирон ҳодисани идрок қилиш, эшитиш, айрим ҳаракатларни бажариш имконияти бўлган-бўлмаганлигини аниқлашдан иборатдир.

Гувоҳнинг жиноят ҳодисасига оид маълум далилларни кўрганлиги, эшитганлиги ҳақидаги маълумотлари ўша вақтдаги шароитда (ёруғлик, масофа, шовқин каби) кўриш ва эшитиш имкони бўлганлигини текширишга зарурат туғилади. Шунингдек, гумон қилинаётган шахс ёки айбланувчининг айрим жинойи ҳаракатлари: бузиб кирган жойдан маълум буюм-ашёларни олиб чиқиб кетиш имкони, кўп миқдордаги товарларни битта юк машинасида олиб кетганлиги каби маълумотларни текширишда, эксперимент кўрсатилган вазиятлар-ҳолатлар сунъий тикланиб, тажриба қилиб ўтказишдан иборат бўлади.

Тергов эксперименти жиноят иши юзасидан мавжуд бўлган маълумотлар ва эҳтимолга қарши бўлмаган фикрларни текширишга қаратилган бўлиб, ушбу

маълумотлар ва фикрлар маълум шароитларда воқеликда бўлганлигига ишонч ҳосил қилишга қаратилган бўлади.

Тергов эксперименти натижалари ижобий – тасдиқловчи бўлиб чиқса, текширилаётган далил ёки версия тўғри эканлиги аниқланади, акс ҳолда инкор этувчи натижа ҳосил бўлганда, текширилаётган маълумотлар нотўғри эканлиги, кўрсатувдаги вазият-ҳолатларнинг асоссиз ёки ёлғон эканлиги исботланади.

Тергов экспериментини ўтказиш мақсад-вазифаси жиноят ишининг тергови жараёнида тўпланган, топилган далиллар (суроқда олинган маълумотлар), ишнинг айрим ҳолатлари юзасидан ҳосил бўлган версия ва бошқа хабарларни тўғри ҳақиқат эканлигини текширишдан иборатдир. Шу билан бирга мазкур тергов ҳаракати вазифасига жиноятни очиш-исботлаш учун янги далилларни топиш, мустаҳкамлаш ва уларни тўғри баҳолаб, айблов фикрига асос қилиш масаласи ҳам киради.

Тергов эксперименти вазифаларига кўра, бошқа тергов ҳаракатларига ўхшаб кетади ва айрим қисмлари ўзаро боғлиқлиги билан намоён бўлади. Айниқса эксперимент “кўрсатувларни ҳодиса жойида текшириш” тергов ҳаракатига ўхшаш бўлиб, иккала процессуал ҳаракат суроқ натижасида олинган кўрсатувларни текширишдан иборатдир. Шу билан бирга улар орасида муҳим фарқлар мавжуд бўлиб, улар шундан иборатки, экспериментда кўрсатувдаги айрим далилларни бўлиб ўтган воқеликда, шарт-шароитда, сунъий тиклаш билан тажриба қилиб текширилади. Ҳодиса жойида кўрсатувларни текшириш эса, суроқ пайтида олинган маълумотлардаги айрим ҳолат-вазиятлар ҳақиқий ҳодиса жойидаги вазиятларга тўғри келиши аниқланади, баъзи маълумотлар тўлдирилади, текширилади.

Ҳодиса жойини кўздан кечириш ҳаракатининг ҳам эксперимент билан бирмунча боғлиқлик ва ўхшашлик хусусияти мавжуддир. Ҳодиса жойини кўздан кечириш мақсади, эксперимент каби далил қидириб топиш, уни текширишдан иборатдир, лекин кўздан кечиришда ҳодиса жойи, ҳолати ўзгартирилмайди, аввалги асл ҳолати, жиноят оқибати бўлган аломатлари ўзгаришсиз кузатилади.

Суд экспертизасининг турли текширувларини ўтказишда эксперт-мутахассис экспериментал услубиётни кенг қўллайди. Жумладан, отиш қуролларини идентифика-

циялашда шубҳаланган қуролдан экспериментал отишлар ўтказиб, текшириш учун ўқ ва гильзаларнинг намуналарини тайёрлайди, ҳужжат ва бошқа объектларни текширишда эксперимент тажриба услубини турли шаклларда қўллайди. Бу экспериментал тадқиқот – текширувлар тергов экспериментига ўхшаш бўлса ҳам, мустақил тергов ҳаракати эмас, суд экспертизасининг текширув услуги сифатида унинг таркибий қисми бўлиб ҳисобланади.

Тергов эксперименти жиноят процессуал қонунида таърифланишича, жиноят иши юзасидан ўтказилган сўроқ кўрсатувларини, бошқа далилларни, иш юзасидан ҳосил бўлган версия, текширилаётган ҳодисага оид муайян ҳаракатлар, шароит ва ҳолатларини тиклаш ҳамда зарурий тажрибалар ўтказиш орқали текширишдир. Шунингдек, эксперимент фақатгина бор далиллар ва версияларни текшириш билан чекланмай, эксперимент тажрибалари ёрдамида янги далиллар ҳам аниқланади.

Тергов ишини юргизиш жараёнида ҳосил бўлган версияни албатта турли тергов ҳаракати ёрдамида, шу жумладан эксперимент ўтказиш билан ҳам текшириш лозим бўлади. Версиялар жиноят ҳодисасининг умумий ёки айрим ҳолатларига тааллуқли бўлиб, улар эксперимент, турли тажрибалар ва бошқа тергов ҳаракатлари ёрдамида текширилган ҳолдагина ҳақиқатга айланиб ишнинг айрим ҳолатларига тегишли бўлган далил сифатида хизмат қилаолади. Бу ҳолда тергов экспериментининг натижалари янги далилларни келтириб чиқариши ва борларини ҳақиқатга мос ёхуд мос эмаслигини тасдиқлайди.

Тергов амалиётида тергалаётган жиноят иши юзасидан турли ҳолат-вазиятларни эксперимент ёрдамида текширишга тўғри келади. Шуларга кўра экспериментнинг турли шакллари ўтказилади:

маълум ҳодиса, ҳолат, шахсларни муайян шароитда кўриш имконини аниқлаш учун;

ҳодисани (турли овозлар, портлаш, мотор овозлари ва ҳ.к.) маълум шароит воқелигида эшитиш имкони бўлган-бўлмаганлигини аниқлаш учун;

жиноят ишига тааллуқли бўлган айрим ҳаракатларни бажариш (масалан, маълум масофани қадам юриш, югуриш ёки транспорт воситасида маълум муддат давомида ўтиш) имконини текшириш учун;

айрим ишларни бажариш имкониятини (тўсиқдаги тешик орқали оғир юк билан чиқиш ёки кириш, кўп миқдордаги товар молларни битта муайян машина ёрдамида олиб кетиш ва ҳ.к.) текшириш учун;

турли модда ва маҳсулотлар сифатини (ҳидини, таркибини) идрок қилиб, ажрата билиш қобилиятини ва бошқа ҳолатларни текшириш учун.

Жиноий вазиятнинг ёки унинг айрим жиҳатларини олдини олиш имконини текширишда тергов эксперименти билан бир қаторда бошқа чоралар ҳам кўрилади. Айниқса автотранспорт ҳалокатини текширишда, жабрланувчилар ва айбланувчилар кўрсатувларидаги важлар, тушунчалар эксперимент, кўрсатувларни ҳодиса жойида текшириш ва экспертизалар ёрдамида аниқланади.

Тергов амалиётида транспорт ҳодисалари, одамни босиб кетиш ёки бошқа турдаги тартиб қоидалари (транспортларда одам ташиш) натижасида бахтсизлик ҳодисалари юз бериши, ҳаттоки қурбонлар ҳам бўлиши мумкин. Терговда кўпчилик ҳолатларда айбланувчилар жавобгарликдан қутгилиш мақсадида турли асоссиз важларни келтириб, ўзини айбсиз қилиб кўрсатиб, мазкур ҳодисанинг асосий сабабчисини жабрланувчи деб кўрсатишга уринадилар. Бундай ҳолатларда терговчи юз берган ҳодисанинг қанчалик тўғрилигини ва унинг олдини олиш мумкин эмаслигини аниқлаш мақсадида эксперимент ўтказилади.

Бу ҳолда жиноий ҳаракатнинг характерини ва аниқланиши лозим бўлган ҳодиса вазиятини сунъий тиклаш билан тажрибада синаб кўриш учун эксперимент ўтказилади. Масалан, кўчани кесиб ўтаётган шахсни машина уриб кетган бўлса ва бу ҳолатда айб жабрланувчига юкланса, терговчи ҳодиса содир бўлган вазият ҳолатини тиклаш билан эксперимент ўтказиб, муайян вазиятда фалокатнинг олдини олиш мумкинлигини ёки мумкин эмаслигини ҳал қилади. Бунда ҳайдовчи тормоз бериш йўли билан машинанинг юришини секинлатиши мумкинми ёки бошқа ҳаракат билан кўнгилсиз ҳодисанинг олдини олишга ҳаракат қилганми ёки бунинг иложи бўлмаганми, деган саволларга жавоб олади.

2-§ Тергов экспериментини ўтказишга тайёргарлик кўриш

Тергов экспериментини муваффақиятли ўтказиш учун унга пухта тайёргарлик кўриш лозим. Мазкур тергов ҳаракатини ўтказишдан аввал жиноят ишидаги материаллар билан танишиб чиқиб, сўнгра мавжуд бўлган далилларнинг қайси бирини эксперимент ўтказиш билан текширилиши зарурлиги ҳал қилинади.

Тергов ҳаракатини ўтказиш режасини белгилаб олиш ҳам катта аҳамият касб этади. Режа қуйидагиларни ўз ичига олиши мумкин:

эксперимент ўтказишнинг мақсади, жойи, вақти, текширув ўтказиш шароитлари;

тергов ҳаракатининг мазмуни ва тажрибаларнинг олдинмакетин ўтказиш тартиби;

қатнашувчиларнинг ҳар қайсиси бажарадиган ҳаракатларни аниқлаш;

зарур бўлган илмий-техник воситаларни тажриба ўтказишга тайёрлаш;

мураккаб ҳолат-вазиятларни текширишда жойнинг чизмасини тайёрлаш ва тергов ҳаракати натижаларини расмийлаштириш, мустаҳкамлаш чораларини кўриб чиқиш.

Эксперимент ўтказишнинг мақсадини аниқлаш, деганда текширилувчи ҳолатларнинг, бор далилларнинг қайсилари ёки қайси қисмлари текширилиши лозимлиги, қандай тажрибаларни уюштириш кераклиги, уни ўтказишда қандай шарт-шароитни яратиш лозимлиги кўриб чиқилади, зарур бўлса кўрсатувлари текширилаётган шахсларни қайта сўроқ қилиш лозим.

Эксперимент ўтказишдан олдин текшириш жараёни, иш вазиятларини маълум шароитда тиклаш билан боғлиқ бўлганлиги учун, уни ўтказиш ёки ўтказмаслик заруратини кўриб чиқиш керак.

Ўзбекистон Республикаси жиноят процессуал қонунида бу ҳақда шундай дейилган: “Эксперимент ўтказиш тўғрисида суриштирувчи, терговчи қарор, суд эса ажрим чиқаради. Эксперимент натижасида фуқаролар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга мулкӣ зарар етказилиши, ишлаб чиқариш тартиботининг, транспорт воситалари ҳаракати жадвалининг бузилиши ва бошқа нохуш оқибатларнинг келиб чиқиши эҳтимол бўлса, суриштирувчининг, терговчининг бундай эксперимент ўтказиш тўғрисида қарорига прокурор санкция бериши лозим” (ЖПКнинг 154-м).

Эксперимент қатнашувчиларнинг ҳаёти ва саломатлигига хавф туғдирса, жамоат тартиби ва ахлоқ нормаларига путур етказса, уни ўтказишга йўл қўйилмайди. Бундай ҳолларда эксперимент ўрнига бошқа тергов ҳаракатини ўтказиш белгиланади (қайта сўроқ, юзлаштириш, экспертиза ва бошқалар).

Тергов экспериментини муваффақиятли ташкил қилиш ва ўтказиш учун унинг иштирокчиларини олдиндан белгилаб олиш лозим.

Икки кишидан кам бўлмаган ҳолислардан ташқари, эксперимент ўтказишда текшириладиган ҳодиса, далил, вазият хусусиятига оид бўлган мутахассиснинг иштироки уни ижобий ўтказилишига ёрдам беради.

Тергов экспериментини ўтказиш жараёнида иш юзасидан сўроқ қилинган шахсларнинг иштироки тактика жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлади, айниқса кўрсатувлари текширилаётган шахс (гувоҳ, жабрланувчи, гумон қилинувчи, айбланувчи)нинг қатнашуви, тергов ҳаракатининг ижобий натижалари учун омил бўлиб ҳисобланади. Жумладан жиноий ҳодисани кўзи билан кўрган, эшитган гувоҳлар, вазиятни тиклашда унинг ҳақиқий ҳодиса вақтидаги ҳолати, шароитларининг мос келишини кузатиб, тегишли қўшимча тушунчалар беришлари мумкин.

Гувоҳ юз берган ҳодиса вазиятини қайта тиклашга, шу билан бирга ҳодисанинг қандай давом этганлигига доир керакли маълумотларни беради. Тергов эксперименти гувоҳларнинг кўрсатувларини текшириш мақсадида ўтказилса, гувоҳларнинг ўзлари тегишли ҳаракатни шахсан намоиш қилишлари, текширилаётган ҳодисанинг ҳақиқатлигини аниқлашга ёрдам беради.

Эксперимент айбланувчининг кўрсатувини текшириш мақсадида ўтказиладиган бўлса, бу ҳолда айбланувчини эксперимент ўтказишга қатнашиш учун жалб қилиш мақсадга мувофиқдир. Айбланувчи жиноят содир бўлган вақтда бажарган ҳаракатларни тўла намоиш қилади. Иш бўйича тўғри маълумотларни аниқлашга имкон беради.

Эксперимент ўтказиладиган жойини, вақтини ҳам олдиндан белгилаб олиш лозим. Экспериментни жиноят содир бўлган жойнинг ўзида ўтказиш имкони ҳар доим ҳам бўлавермайди, шунинг учун жой ва вақт натижа учун аҳамияти бўлса, ҳақиқий жиноий ҳодисага ўхшаш бўлган жой ва тахминан ўша вақт (кечки, кундузги, қор, ёмғир каби) белгиланади. Ишнинг оқибати унчалик аҳамиятли бўлмаса, вақт омили терговчининг ихтиёри билан белгиланади. Ҳодисанинг текширилиши учун совуқ ёки иссиқнинг аҳамияти бўлса, иқлим шундай сунъий равишда ҳосил этилади, олдиндан бу масалага тайёргарлик кўрилади.

Терговчи тергов экспериментини ўтказишда давлат ва жамоат органлари вакилларидан ҳамда айрим фуқаролардан тоштирилган маълум ҳаракатнинг бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқидан фойдалана олади.

Эксперимент ўтказиладиган жой бошқа туман территориясида бўлса, аниқ шахсларни жалб қилиш шарт бўлмаса, умумий тартибда ҳал қилинади.

Холислар, терговчи ва бошқа иштирокчилар томонидан бажарилган ҳаракатларни ўз ичига олган, тергов ҳаракатларининг мазмунан объективлигини гувоҳлантирадилар. Холислар фақатгина тергов ҳаракатининг гувоҳи бўлмасдан, экспериментнинг актив қатнашчилари сифатида иштирок этишлари лозим. Тергов эксперименти вақтида унинг иштирокчиларига юклатилган вазифанинг жиддийлигини англашлари, вазифаларни бажаришда виждонан муносабатда бўлишлари, эксперимент вақтида маълум бўлиб қолган иш материалларини сир сақлаш лозимлигини билишлари шарт.

Эксперимент тезкор маълумотларга асосланиб ўтказиладиган бўлса, тезкор ходимнинг қатнашуви мақсадга мувофиқдир. Эксперимент ўтказиш давомида ўтказиладиган синовларнинг мазмунини ўзгартириш билан тезкор маълумотларни ҳам текшириш мумкин. Эксперимент ўтказишда мутахассиснинг иштирок этиши айниқса муҳимдир. Мутахассис эксперимент вазиятини қайта тиклаш ва ўтказиш олдидан қатнашувчиларни жой-жойига қўйишга, техник жиҳатдан тўғри ўтказилишига қўмаклашади, шунингдек, эксперимент натижаларига баҳо беришда терговчига зарур бўлган маслаҳатларни беради.

Тергов ҳаракатини ўтказишга барча ташкилий масалалар юзасидан тайёргарлик кўрилгандан сўнг киришиш мумкин.

3-§ Тергов экспериментини ўтказиш тартиби ва тактикаси

Ҳар қандай тергов ҳаракатлари каби эксперимент ўтказишнинг ҳам умумий қоидаси жинойт-процессуал қонунида тартибга солинган.

Эксперимент ўтказиладиган жойда ҳозир бўлган иштирокчилар билан, уларнинг ҳар бирларининг ҳуқуқ ва бурчлари, ўтказиладиган текширув мақсади, ўтказиш жараёнида уларнинг бажарадиган ишлари ҳақида суҳбат ўтказилади.

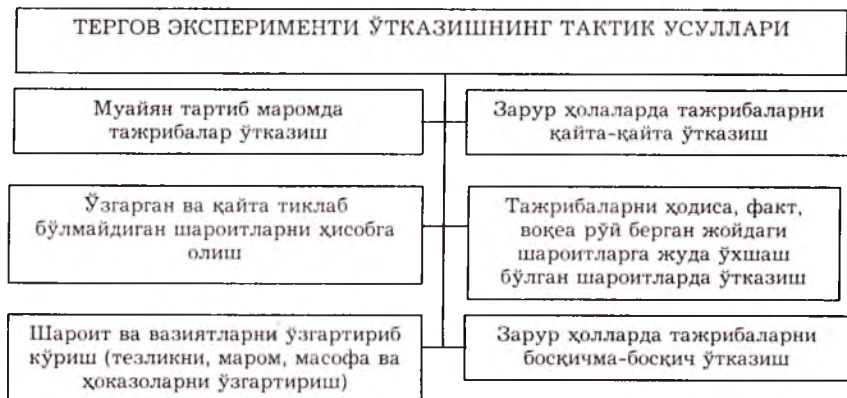
Эксперимент ўтказиш жойи, вақти, уни ўтказиш шароитлари, жумладан, об-ҳаво, ёруғлик ва бошқалар кўриб чиқилади. Вазиятни тиклашда айрим шахсларнинг турар жойи, маълум ҳаракатларни муайян вақтда бажаришлари таъкидланади, зарур

булган предметларни тегишли жойларга қўйилади, йўқ булган, зарарланган объектларнинг моделлари ҳозирланади.

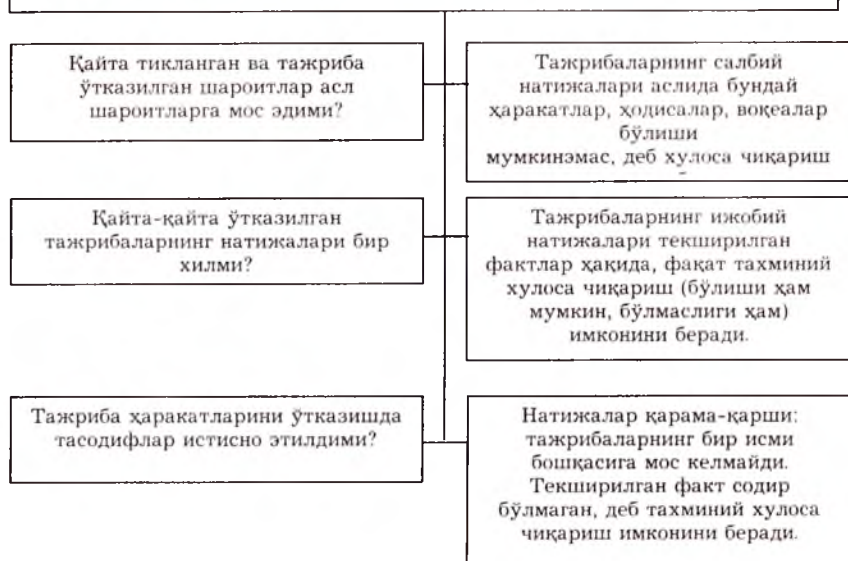
Эксперимент ўтказиш жойини қўриқлаш уни ўтказишга халақит берувчиларни четлатиш каби чоралар, тезкор ходимларга топширилади. Эксперимент тажрибаларини ўтказишда айрим ҳаракат вазиятларини тиклаш чоралари, кўрсатуви текширилади шахсга топширилади, агар бундай қилишни турли сабабларга кўра иложи бўлмаса, бу топшириқларни таклиф қилинган бошқа шахслар амалга ошириши мумкин.

Синалаётган далиллар, версия, сўроқ қилинган шахсларнинг берган маълумотига қарама-қарши, салбий натижа берса, эксперимент жараёнини кузатиб турган, унда қатнашаётган шахслар (гувоҳ, жабрланувчи, гумон қилинувчи, айбланувчи)нинг психологиясига таъсир этиб, уларнинг сўроққа берган кўрсатувларини тўғри-нотўғри эканлиги маълум бўлади. Бундай ҳолларда экспериментни ўтказиб бўлгандан сўнг такрорий сўроқ ўтказиш маъқулроқ бўлади.

Айбланувчи, гумон қилинувчиларнинг эксперимент ўтказишда қатнашуви ихтиёрий бўлиб, уларнинг иштироки зарур бўлгандагина, ишнинг оқибатидан манфаатдорлигини ва улар ўз аҳволларини анча енгиллаштириши мумкинлиги масаласи тушунтирилади.

ТЕРГОВ ЭКСПЕРИМЕНТИ ЎТКАЗИШНИНГ ТАКТИК УСУЛЛАРИ

Эксперимент тажрибаларини ташкил этиш ва ўтказишда қўлланадиган тактик услублар қонунчиликка риоя қилган ҳолда амалга оширилиши лозим.

Жиноий ҳодиса ҳолатларини тажриба қилиб текширишда, сунъий тикланган вазият асл ҳодиса ҳолатида бўлган шарт-шaroитга мос келмоғи зарур. Текшириш жараёнида топшириқ олган шахс тажрибанинг айрим ҳаракатлар билан боглиқ қисмларини (баландликдан сакраш, бирор тўсиқдан ўтиш каби) бажара олмаса, унинг ўрнига бўйи, гавдаси, ёши жиҳатидан ўхшаш бўлган бошқа шахсга бу ишни бажариш топширилади.

Текширилаётган ҳодиса, ҳолат, вазиятлар бир неча кўринишда такрорланиб синалиши лозим, шундагина текширув натижалари ҳақиқий ва ҳолисона бўлади. Масалан, кўриш имкони 200 м масофада ифодаланган бўлса, текширувни 150, 200 ва 250 мда ўтказиш лозим бўлади, қайси ҳолатлар қайта такрорланганда ўзгаришсиз натижа берса, ана шу йўналиш ҳақиқатга тўғри келади, деб танланади.

Эксперимент ўтказилаётган шaroит, тикланаётган ҳаракат ёки ҳодисалар юз берган шaroитга иложи борича ўхшаш бўлиши лозим. Тажрибалар имкони борича бир неча мартаба такрорланиб ўтказилади, тажрибаларнинг шaroитлари бир мунча ўзгартирилиши мумкин (ЖПКнинг 155-моддаси). Мана шу қоидага

асосланган ҳолда, экспериментни ўтказиш жараёнида, терговчи айрим ҳолатларни тиклаб намоён қилаётган шахсларнинг жойларини ўзгартириши, ҳаракат кўринишларини бир неча вариантда амалга оширишни таклиф қилиши ва ана шу кўринишлар орасидан кўпроқ такрорланган натижани танлаб олиши керак.

Текширилаётган ҳолатлар, версиялар, кўрсатувдаги айрим далилларни ҳар томонлама текшириб аниқлаш учун, гумон қилинувчи, айбланувчи, гувоҳ, жабрланувчиларнинг ҳар бирларига алоҳида-алоҳида ўзи қатнашган ёки шохид бўлган ҳодиса ҳолатини тиклаш тавсия этилади ва терговчи тажриба ҳаракатларини ўтказди.

Тажрибалар кўп ва мураккаб бўлса, терговчи уни бир неча босқичга бўлиб, тегишли олдинма-кетинликда ўтказди. Эксперимент текширувларини ўтказиш жараёнида, унинг айрим қисмлари-босқичларини мустақкамлаш мақсадида фото, кино, видео тасвирга олиш лозим бўлади. Шу билан бирга, эксперимент ўтказилаётган жойнинг чизмаси, ишлатилган нусха, қолиплар ҳам юқорида кўрсатилган воситаларга қўшилади.

Эксперимент тажрибаларини ўтказиш жараёнида кўрсатувлари текширилаётган шахсларга ва айрим ҳаракатларни амалга ошираётган қатнашувчиларга саволлар берилиши мумкин. Саволлар терговчи, мутахассис, холислар томонидан берилиб, эксперимент ўтказишнинг шарт-шароитларига, унинг натижаларига, ишлатилаётган жиҳозларга тегишли бўлиши мумкин.

Эксперимент ҳаракатида иштирок этувчи шахслар, терговчининг рухсати билан кўрсатувлари текширилаётган гумон қилинувчи-айбланувчиларга савол беришга, терговчининг эътиборини иш ҳолатини аниқлашга қўмақлашадиган барча ҳолатларга қаратишга, текширув шароитига баъзи аниқликлар киритишга ҳақлидирлар. Шу билан бирга эксперимент қатнашувчилари тажриба ва айрим ҳаракатларни яна такрорлашни илтимос қилишлари мумкин. Қатнашувчиларнинг бундай фикр-мулоҳазалари эксперимент баённомасида акс эттирилмоғи лозим.

Эксперимент жараёнида амалга оширилган текширувлар натижаси воқеликка нисбатан тўғри келмасдан зид бўлса, яъни текширилаётган ҳаракатнинг натижаси кўрсатувдаги ҳолатларни тасдиқламаса, натижа салбий, инкор этувчи бўлиб, кўрсатувдаги маълумот нотўғри бўлиб чиқади.

Аксинча, эксперимент жараёнида текширилаётган ҳодиса, вазиятлар ўтказилган тажрибалар натижасига мос келса, у ҳолда текширилаётган ҳолат ҳодисалари ҳақиқатда воқеликда юз берган бўлиши мумкинлиги тасдиқланади.

Тергов эксперименти жиноят-процессуал қонуни нормалари асосида ўтказилиши билан бир қаторда, қўлланиладиган тактик услублар ҳам қонун нормасига зид бўлмаслиги лозим.

4-§ Тергов экспериментининг натижаларини расмийлаштириш

Тергов эксперименти ўтказилганлиги ҳақида процессуал қонуннинг тегишли моддаларида назарда тутилган тартибда процессуал ҳужжат бўлган баённомада акс эттирилмоғи лозим. Ҳар қандай тергов ҳаракатининг баённомаси каби эксперимент баённомаси ҳам кириш, баёнот ва яқунловчи қисмлардан иборатдир.

Баённоманинг кириш қисмида эксперимент ўтказилиши учун асослар, ким томонидан ўказилганлиги, текширув зарурати, жойи, вақти ва қатнашувчиларнинг исми-шарифлари кўрсатилади. Шунингдек, гувоҳ ва жабрланувчилар кўрсатувлари текширилганда эксперимент ўтказишдан олдин улар қасддан ёлгон маълумот бериш ва бош тортиш оқибатлари, яъни жиноий жавобгарлик ҳақида огоҳлантирилганлиги тўғрисида маълумот ва уни тасдиқловчи имзолари киритилади.

Баённоманинг иккинчи қисми бўлган баёнот ёки тавсифловчи бўлими энг масъулиятли бўлиб, ўтказилган тергов ҳаракатининг ташкилий босқичидан то унинг натижаси шаклланди вақтигача ўтказилган текширув ишлари тула ўз ифодасини топмоғи лозим.

Текширилувчи ҳолат-вазиятнинг тавсифи, унга ўхшаш бўлган шарт-шароитнинг яратилиши, тажрибаларнинг моҳияти, қандай тур ва шаклларда намоён қилиб кўрсатилганлиги ҳақида мукаммал ёритилиши лозим.

Текширув ўтказилиши жараёнида қўлланилган криминалистик техника воситаларидан - овоз ёзиш, видео тасвирга олиш, кино ва фотосуратга тушириш ишлари баённоманинг мазкур қисмида акс эттирилади. Шу билан бирга эксперимент тажрибаларини уюштириш учун тайёрланган қолиплар (намуналар), мулаж ва моделлар ҳам нима учун ва қандай қўлланилганлиги баён этилади.

Эксперимент натижасида текширилган ҳолат, вазиятлар, версиялар ўз тасдиғини топган ёки топмаганлиги, улар неча йўналишли тажриба ёрдамида текширилганлиги ва бошқа чоратадбирлар қандай олдинма-кетинликда ўтказилган бўлса, баённомада шундай ҳолда ёритилиши лозим.

Баённоманинг яқунловчи қисми қуйидагиларни акс эттирган бўлиши шарт:

1) экспериментни ўтказишда иштирок этган шахслар келтирилган ариза, шикоят, илтимоснома ва эътирозлари;

2) эксперимент текширувига тайёрланган буюмларнинг индивидуал хусусиятлари (шакли, ранги, ўлчови ва бошқа моддий белгилари);

3) эксперимент ўтказилган жойнинг чизмаси, ҳаракат ва ҳолатлар схемалари;

4) баённома барча иштирокчилар томонидан танишиб чиқилганлиги тўғрисидаги маълумотлар ва бу маълумотлар улар томонидан тасдиқланганлиги.

Эксперимент жараёнида қўлланилган криминалистик техника воситаларининг маҳсулотлари (кино, овоз ёзиш, видео тасмалари, фото-суратлар, чизмалар) баённомага илова қилинганлиги ҳам кўрсатилиши лозим. Тергов ҳаракатининг натижаларини қайд этиб мустаҳкамлаган ҳужжат - баённома процессуал жиҳатдан далил манбаи бўлиб хизмат қилади ва айблов хулосасига, сўнг суднинг қарорига (ҳукмига) асос бўлади, шунинг учун баённома юқорида келтирилган талабларга риоя қилинмай бажарилган ҳолда, бу ҳужжат ҳақиқий кучга эга бўлмай қолади, эксперимент жараёни ва натижалари далилий хусусиятини йўқотади.

Тергов эксперименти натижаларини баҳолаш жиноят ишидаги материаллар бошқа далиллар билан солиштириб, уларни ўзаро боғлиқлиги, бир-бирини тўлдириши асосида қабул қилинади. Далилларни баҳолашнинг тартиб-қоидалари хусусияти қонун асосида бўлиб, умумий принципларни қўллаш билан амалга оширилади.

Тергов экспериментининг натижалари тасдиқловчи ёки инкор этувчи (салбий) бўлишидан қатъи назар, ҳар иккала тури ҳам далил бўлиб хизмат қилади. Биринчи тури текширилаётган ҳодиса далилни тўғри бўлиши эҳтимол эканлигини, кўрсатувдаги далиллар ҳодиса ҳақиқат бўлиб ўтган деб ҳисоблашга ва терговнинг кейинги навбатдаги чора-тадбирларини тўғри белгилашга ва ўтказишга имкон беради.

Иккинчи турдаги натижа, яъни эксперимент текширувидаги ҳолат вазиятларни тасдиқламаса, инкор этса, бу ҳолда кўрсатувдаги ҳолат далиллари нотўғри ёритилганлиги, версия нотўғри эканлиги аниқланади.

Эксперимент натижалари, уларнинг қандай шаклда, турда бўлишидан қатъи назар, қонун талаби асосида баҳоланиши ва иш материалига қўшилиши зарур.

Суд муҳокамаси жараёнида ўтказилган экспериментнинг натижалари, суд мажлиси баённомасида акс эттирилади ва тегишли талаблар асосида баҳоланади.

17-боб КЎРСАТУВЛАРНИ ҲОДИСА ЖОЙИДА ТЕКШИРИШ ТАКТИКАСИ

1-§ Кўрсатувларни ҳодиса жойида текшириш тушунчаси ва вазифаси

Мазкур тергов ҳаракати мустақил бўлиб, тергов ва суд амалиётида узоқ вақтлардан буён қўлланилиб келаётган бўлсада, назарий жиҳатдан ўтган асрнинг 60-йилларидан буён мукамал асослантирилди, Ўзбекистоннинг қонунчилигида дастлаб 1976 йилда тан олинди ва ҳозирги кунда амалда бўлган жиноят процессуал кодексида мустақамланди, шу билан бирга мустақил тергов ҳаракати мақомига эга бўлди.

Мустақил тергов ҳаракати сифатида кўрсатувларни ҳодиса жойида текшириш мавзуси бўйича назарияда турли фикрлар бўлиб, баъзи муаллифлар мазкур тергов ҳаракатини ҳодиса жойини кўздан кечириш доирасида ўтказишни таклиф қилганлар.

Жиноят процессуал қонунда белгиланган тергов эксперименти ҳаракатининг баъзи хусусиятлари кўрсатувни ҳодиса жойида текширишга ўхшаш бўлганлиги сабабли бу тергов ҳаракати экспериментнинг бир кўриниши сифатида қаралган, шунингдек, баъзи муаллифлар кўрсатувни текширишни ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш тергов ҳаракати доирасида тушунтирган. Бундай фикр кўрсатувни ҳодиса жойида текшириш ҳаракатини ўтказиш йўли билан жиноий воқеанинг жойи ва ҳолати ҳақида айбланувчининг хабардор эканлигини аниқланиши, худди шунингдек, унинг ҳолислар иштирокида кўрсатув бериши факти ушбу шахс тергов юритилаётган жиноятни содир қилган деган нотўғри хулоса чиқаришга олиб келиши мумкин.

Кўрсатувни ҳодиса жойида текшириш кўздан кечириш, тергов эксперименти, таниб олиш учун кўрсатиш каби тергов ҳаракатларининг баъзи аломатларини ўз ичига олган мураккаб тергов ҳаракати ҳисобланади. Мазкур тергов ҳаракатининг ўзига хос бўлган сифат ва моҳияти билан бошқа процессуал ҳаракатлардан фарқ қилади.

Ҳодиса жойини кўздан кечиришда содир бўлган жиноий фактнинг оқибати, жиноятчининг мақсади, унинг қолдирган излари, ашёвий далилларни, изларни қидириб топишдан

иборатдир. Тергов экспериментини ўтказишдан мақсад ишнинг айрим ҳолатлари юзасидан мавжуд бўлган фактларни, шунингдек, ҳодиса жойидан олинган маълумотларни, сўроқда олинган кўрсатувлардаги баъзи ҳолатларни синов тажриба ёрдамида текширишдан иборат. Экспериментда тажриба қилиб айрим қисмларини тиклаб, ҳақиқий содир бўлган ҳодисага максимал яқинлаштирган ҳолда текширилади.

Кўрсатувларни ҳодиса жойида текширишда маълумотлар тахминан 4 манбадан олинади.

- 1) Сўроқ қилинган шахснинг кўрсатуvidан;
- 2) Ҳодиса жойидаги фактик ҳолатлардан;
- 3) Ҳодиса жойида кўздан кечириш жараёнида сўроқ қилиш билан олинadиган маълумотлардан;
- 4) Кўздан кечириш натижасида олинadиган ахборотлардан.

Мана шу манбалардан олинган маълумотларни текширишда қуйидаги бир қанча ишлар амалга оширилади. Дастлаб сўроқ қилинган айбланувчи, гумон қилинувчи, гувоҳ, жабрланувчилар, ҳақиқий жиноят содир бўлган жойдан тўла хабардор бўлмасликлари натижасида қисман нотўғри маълумотлар берадилар. Кўрсатувларни ҳодиса жойида текширишда эса реал ҳодиса содир бўлган жойдаги шароитни-ҳолатни кўриб аввал берган кўрсатувларини тўлдиради, аниқроқ қилиб ойдинлаштирадилар. Тергов амалиёти шуни кўрсатадики, ҳодиса жойига олиб борилган шахслар нотўғри ёки тўла бўлмаган кўрсатувлар билан жойдаги ҳолат-шароитни солиштирадилар. Бу эса уларнинг руҳиятига таъсир этади ва улар кўрсатувдаги нуқсон хатоларни тўғрилайдилар.

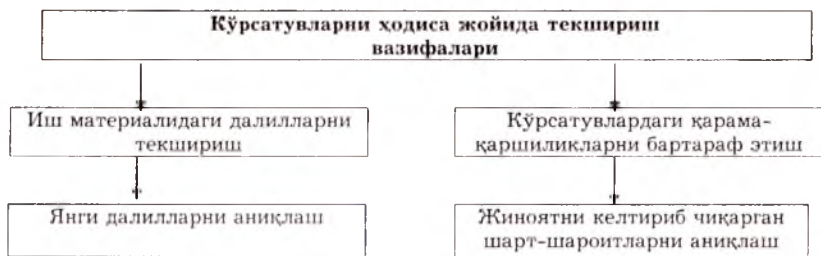
Сўроқ жараёнида тўғри кўрсатув маълумот берганлар баъзан берган маълумотларининг айрим деталларини беихтиёр унутиб қолдириб кетишлари ҳам мумкин бўлади. Ҳодиса жойига борганда эса унутилган, тушиб қолган факт-ҳолатлар тикланади ва кўрсатув тўлдирилади, унга аниқлик киритилади.

Сўроқ жараёнида гумон қилинувчи, айбланувчи кўп ҳолларда ёлгон кўрсатув берадилар. Ҳодиса жойига олиб борилганда маълумотлардаги ва иш юзасидан йиғилган далиллар билан унинг кўрсатуvi орасидаги зиддиятларни кўриб тўғри тушунтириш беришга мажбур бўлади. Агар ҳодиса жойида кўрсатувни текшириш жараёнида янги ҳолатлар

очилса, бундай вазиятда аввал шу жойни кўздан кечириш ўтказиб, сўнгра сўроқда олинган маълумотлар билан солиштириб текшириш мақсадга мувофиқ бўлади. Юқорида келтирилган фактларни яқунлаб қуйидагича хулосаларга келиш мумкин.

Кўрсатувларни ҳодиса жойида текшириш бу мустақил тергов ҳаракати бўлиб, унинг мазмуни жиноят иши юзасидан сўроқ қилинган айбланувчи, гумон қилинувчи, гувоҳ ва жабрланувчиларнинг кўрсатувларини жиноят содир бўлган жойда айрим ҳолатларни қайта тиклаш билан номаълум бўлган нарсалар, ҳужжатлар, ашёвий далиллар, излар қаерда бўлганлигини, ҳодиса жойи билан қиёслаш орқали кўрсатувлардаги айрим ҳолатларни тўғри ёки нотўғри эканлигини аниқлашдан иборат. Шу билан бирга мазкур тергов ҳаракатини ўтказишда сўроққа олинган маълумотларнинг айрим ҳолатлари тўлдирилади. Уларга аниқлик киритилади, баъзан эса янги ҳолатлар ҳам очилиб қолади.

Кўрсатувларни ҳодиса жойида текширишнинг вазифаси содир бўлган жиноятнинг тўғри ва тезда тегишли муддатларда очиш, иш юзасидан далилларни тўплаш, уларни баҳолаш ва жиноят иши терговини холисона объектив тугалланишини таъминлашдан иборатдир. Мазкур тергов ҳаракатини ўтказишдан мақсад олинган кўрсатувдаги айрим маълумотларни тўғри ва нотўғри эканлигини текширишдан ва янги маълумотларни олишдан иборат. Ҳодиса жойида кўрсатувларни текширишда текширилаётган маълумотлар албатта жиноят ишига ёки унинг алоҳида ҳолатларига алоқадор бўлиши лозим ва текшириш натижалари тегишли процессуал тартибда мустаҳкамланиб, бошқа тергов ҳаракатлари натижалари билан солиштириб баҳоланган тақдирдагина иш юзасидан далил бўлиб хизмат қилади ва айблов хулосасига асос бўлади.

2-§ Кўрсатувни ҳодиса бўлган жойида текширишга тайёргарлик кўриши

Ҳар қандай тергов ҳаракатини ўтказишдан аввал унга тайёргарлик кўрилиши зарур бўлганидек, ушбу тергов ҳаракатига ҳам пухталиқ билан тайёргарлик кўриши ва ташкилий масалаларни ҳал этиш лозим. Мазкур тергов ҳаракатини ўтказиш учун тайёргарлик кўришда текшириш предмети бўлган ва асосий текширилувчи манба сўроқ қилинган шахснинг кўрсатуви юзасидан унинг жойи, вақти ва ҳолатлари текширилиши лозимлиги белгилаб олинади.

Кўрсатувда айнан қайси ҳолатларни, жой, йўналиш ва ҳоказолар текширилиши мўлжалланмоқда, кўздан кечирилган жой бошқа ҳудудда бўлса қайта ва қўшимча сўроқ ўтказилиб, сўнг текширишни ташкил қилмоқ зарур бўлади. Бундай сўроқ жараёнида янги ҳолатлар очилиб қолса, жумладан, номаълум мурдани дафн этилган жойи, жиноят қуроллари беркитилган ва изларни ниқобланган жойлар маълум бўлиб қолса, шу кўрсатилган жойга сўроқ қилинган шахс (айбланувчи, гумон қилинувчи) билан, уларнинг иштирокида мазкур жойларни кўздан кечириш лозим ва баённомани ҳам кўздан кечириш ҳаракати сифатида расмийлаштирилиб, сўнгга зарурат бўлса, кўрсатувни текшириш ўтказилади.

Ҳодиса жойида кўрсатувларни текшириш ҳаракатини муваффақиятли ва натижали ўтказиш учун илгари бу ерда ўтказилган кўздан кечиришга оид материаллар ҳам бўлмоғи лозим. Бундай зарурият ҳодиса жойини кўздан кечириш билан мазкур тергов ҳаракати орасида бир мунча вақт ўтиб, атроф-муҳит ўзгариши билан дастлабки ҳолатнинг шароити ҳам ўзгариб кетиши ва ашёвий далил бўлган буюмлар, излар ўзгариб йўқолиб кетиши мумкинлигидан келиб чиқади.

Шу сабабдан кўрсатувларни текширишдан олдин уларни жиноят ишидаги материаллар билан қиёслаб таҳлил қилинмоғи ва кўздан кечириш баённомасидаги ҳолатларни кўрсатувдаги маълумотлар билан мос келиши, зид бўлиши ёки қандай боғлиқлиги текширилади.

Кўрсатуви текшириладиган шахсларнинг ҳодиса жойига олиб бориш чора-тадбирлари ҳам белгилаб олинади. Айниқса қамоқ чораси қўрилган айбланувчи ёки гумон қилинувчиларнинг иштироки зарур бўлган тақдирда, уларни ҳодиса жойига олиб боришда хавфсизлик чоралари ҳам назарда тутилмоғи лозим. Айбланувчи ва гумон қилинувчиларнинг розилигини олиш ва тергов ҳаракатини ўтказишда мавжуд бўлган асослар билан таништириш ҳам тайёргарик чораларидан биридир. Айбланувчи ва гумон қилинувчилар ҳодиса жойига чиқишдан бош тортиши ёки ҳоҳиш билдириши мумкин. Иккала ҳолатнинг сабабини психологик ва тактик жиҳатдан таҳлил қилмоқ лозим. Жойга чиқиб кўрсатувни текширишга рози бўлган айбланувчи ёки гумон қилинувчи рост ва холисона кўрсатув берганлигини билдиради. Шу билан бирга улар бошқа мақсадни ҳам кўзлаши мумкин, шерикларининг қилмишини яшириш, жиний жавобгарликдан ўзини қутқариш учун қочишни мўлжаллаш каби.

Келтирилган фикр-мулоҳазалар гувоҳ ва жабрланувчиларнинг кўрсатувларини текширишда амалиётдан маълум бўлишича деярли қийинчилик туғдирмайди. Чунки улар сўроқ қилинган пайтда қасддан ёлғон кўрсатув бериш ва кўрсатув беришдан бош тортиш учун жиний жавобгарлик ҳақида огоҳлантирилган бўлади. Шунинг учун уларнинг кўрсатувларини текширишда ҳодиса жойига чиқиш масаласи юзасидан тортишувлар бўлмайди.

Мазкур тергов ҳаракатларини ўтказишга тайёргарлик қўришда унда иштирок этадиганларнинг шахслари белгила-ниши лозим. Ҳар қандай тергов ҳаракатида иштирок этади-ган икки холис зарурат бўлганда мутахассис ва хавфсизлик чораларини таъминлаш учун тегишли тезкор ходимлар ва, ниҳоят, кўрсатуви текшириладиган (айбланувчи, судланувчи, гувоҳ ва жабрланувчи) шахсларнинг қатнашувини белгилаб қўйилиши лозим. Тергов ҳаракатини ўтказишда зарур бўлиб қоладиган илмий-техник воситаларни ҳам тайёрлаш муҳим аҳамиятга эга.

Биринчи навбатда ҳодиса рўй берган жойга олиб борувчи йўл, жойнинг ўзи, у ердаги излар, ашёвий далилларнинг яширилган, топилган жойларини мустаҳкамлаб тасвирга зарур бўладиган фото-кино аппаратлари, видео тасвир ёзиш жиҳозлари, зарурат бўладиган ҳолларда қидирув асбоблари, баъзиларида эса хизмат итларини таъминлаш зарур. Бу чораларни ҳодиса жойига чиқишдан олдин тайёргарлик кўриш босқичида белгиланиши зарур.

Ҳодиса жойига чиқиш вақтини ҳам олдиндан белгилаб олмоқ лозимдир. Умум қоидага кўра тергов ҳаракатлари кундузги вақтда ўтказилиши каби кўрсатувларни ҳодиса жойида текшириш ҳам кундузи, нормал шароитда ўтказилмоғи ва транспорт воситалари билан таъминланмоғи лозим. Ҳодиса жойига бориш йўллари олдиндан аниқланиб олинмоғи, қаердан ва қайси томондан бориш маъқулроқ бўлиши белгиланади. Текшириладиган жойда қидирув (ерни қазиш, ариқ, зовур, чангалзорларнинг орасини текшириш каби)

ишлари ўтказилиши мўлжалланса, уларни амалга оширишга зарур бўладиган қурол асбобларни ва бу ишларни бажаришга ишчиларни жалб этиш масаласи ҳам ҳал этилади.

Ҳодиса жойига етиб бориш учун кичик ихчам автобус бўлиши маъқул, бу йўналиш давомида суратга олишни осонлаштиради. Жойнинг ўзида эса алоқа воситаси ҳам таъминланмоғи лозим. Тергов ҳаракатини расмийлаштириш учун ёзиш-чизиш восита қуроллари ҳам назарда тутилмоғи лозим.

Ҳодиса жойида кўрсатувларни текшириш жараёнида янги ҳолатлар очилиб қолиши мумкин, масалан, мурда ёки унинг бўлаги, жиноят қуроли топилиб қолган ҳолларда, ана шу жойларни ва объектларни кўздан кечириб расмийлаштириш лозим бўлади. Шу жойнинг ўзида зарур бўлса айбланувчини, гумон қилинувчини қайта сўроқ қилиш ва сўнгра кўрсатувлардаги айрим ҳолатларни аниқлаб, текшириб, маълумотларни тўлдириш масалаларини назарда тутмоқ зарур бўлади.

3-§ Кўрсатувларни ҳодиса жойида текширишнинг процессуал тартиби ва тактикаси

Кўрсатувни ҳодиса жойида текширишнинг процессуал қоидаси ЖПК 133-моддасида кўрсатилган бўлиб, унга биноан мазкур тергов ҳаракатини ўтказиш олдидан суриштирувчи ёки терговчи холислар иштирокида текширилаётган кўрсатувларни эълон қилади. Кўрсатув берган шахсдан уларнинг тўғри ёки нотўғрилигини, қўшимча ва ўзгартиришлар киритишга эҳтиёж бор ёки йўқлигини сўрайди, текширишнинг мақсади ва тартибини тушунтиради. Башарти гувоҳ ёки жабрланувчининг кўрсатувлари текширилаётган бўлса, улар кўрсатув беришдан бош тортганлик ва атайин ёлғон кўрсатув берганлик учун жиноий жавобгарлик ҳақида огоҳлантирилади.

Бир неча шахснинг кўрсатуви бир вақтнинг ўзида ва бир ҳодиса жойида текширилиши мумкин эмас. Бу ҳолда сўроқ қилинган шахсларнинг кўрсатувлари навбат билан қайси бирларининг кўрсатуви жиноят иши юзасидан муҳимроқ аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, шу шахс кўрсатуvidан бошламоқ тавсия этилади.

Процессуал қонунда кўрсатилишича мазкур тергов ҳаракатини ўтказиш чоғида кўрсатув берган шахс ўзига

маълум бўлган, текширилаётган ҳодисанинг айрим шароити, ҳолатини тиклайди, иш учун аҳамиятли бўлган нарсалар, ҳужжатлар, излар топилган жойларни кўрсатади, айрим ҳаракатларни намойиш қилади, ҳодиса содир бўлган жойда шароитнинг ўзгарганлигига эътиборни қаратади, ўзининг аввалги кўрсатувларини аниқлаштиради ва уларга ойдинлик киритади.

Ушбу тергов ҳаракатини ўтказишда терговчи ҳозир бўлган иштирокчиларга уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтиради ва бу тўғрисида тергов ҳаракатининг баённомасида қайд этади. Тергов ҳаракатининг иштирокчиларига текширув мақсади, вазифалари тушунтирилади, уларнинг иштирок этишдаги вазифаси белгиланади.

Ҳодиса жойига келишда терговчи кўрсатуви текширилаётган шахсга йўлнинг тўғрилиги, ҳодиса жойига йўналишни кўрсатишни таклиф этади ва бошқа қатнашувчиларга бу ҳаракатни диққат билан кузатишни ва айрим ишга аҳамиятли бўлган ҳолатларга эътибор беришни тавсия этади.

Ҳодиса жойида кўрсатуви текширилаётган шахс ҳеч қандай четдан таъсир, шаъма ёки ёрдамчи тушунча сўзлар киритилмасдан ўзи эркин равишда тушунча бериши лозим. Умумий сўроқ ўтказишда қўлланадиган тартиб-қоида бу ҳолатда ҳам тўлиқ татбиқ этилиши мумкин. Баъзи ҳолларда мазкур тергов ҳаракати ўтказилган ва ҳодиса рўй берган вақт орасида маълум муддат ўтган бўлади. Шу сабабли тушунча бериш жараёнида илгари сўроқ қилинган шахс айрим факт ва ҳолатларни ёдидан чиқариб қўйиши мумкин. Бундай шароитда терговчи сўроқ қилинган вақтдаги хабар-маълумотларни унинг кўрсатувидан ўқиб эълон қилади ва шу билан воқеанинг айрим ҳолатларини эслашга ёрдам беради.

Ҳодиса жойида олинган маълумотлар билан кўрсатувни текшириш жараёнидаги берилган маълумотлар бир бирига зид бўлса, кўрсатуви текширилаётган шахс сўроқ вақтида нима сабабдан нотўғри ёлғон кўрсатув берганлиги текширилади.

Шунингдек, ҳодиса жойида берилган хабарлар ҳам нотўғри бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда тергов жиноят содир бўлган жойни кўздан кечириш натижалари билан қийслаб текширилаётган кўрсатувнинг қайси қисмлари тўғри, қайсилари эса нотўғри ёки ёддан чиқарилган эканлигини

аниқлайди. Зарур бўлса ҳодиса жойида қайта қўшимча сўроқ ўтказиши ҳам мумкин бўлади.

Юқорида келтирилган мулоҳазалар амалиётда асосан айбланувчи ва гумон қилинувчиларнинг кўрсатувлари текширилганда келиб чиқадиган вазиятлардир. Бундай вазиятлар жиноятни бир неча шахслар томонидан содир этилган ҳолларда иштирокчиларнинг ҳар бирини жинойий ҳаракатини амалга оширишдаги ролини аниқлаш учун зарур бўлади.

Жабрланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатувларини текширишда ҳам шундай вазиятлар келиб чиқадики, гувоҳ сўроқ қилинган пайтида айтган маълумотлари ёдидан кўтарилади ва ҳодиса жойида текшириш вақтида тўлиқ аниқлик кирита олмайди. Мазкур ҳолатларда терговчи уларни ҳодиса жойни кўздан кечирганда ва шахсни сўроқ қилганда олинган маълумотлар билан таништириб ҳақиқий воқеа ҳолатларини эслашга ёрдам беради.

Кўрсатув берган шахс ҳодиса содир бўлган жойда текширилаётган ҳодисанинг шароит ва ҳолатини тиклайди, иш учун аҳамиятли бўлган нарсаларни, ҳужжатларни, изларни қидириб топади ва кўрсатади, айрим ҳаракатларни намоиш қилади, текширилаётган ҳодисада у ёки бу нарсанинг қандай аҳамияти бўлганлигини тушунтиради.

Кўрсатувларни текшириш пайтида ҳодиса содир бўлган жой атроф-муҳит шароитининг ўзгарганлигига эътиборни қаратиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунки тушунча ва аниқлик киритиш учун кўрсатуви текширилаётган шахс ўзининг аввалги кўрсатувларини аниқлаштиради, айрим ҳолатларни, бир-бирига боғланишларни ойдинлаштириб беради. Мазкур ҳолатларда кўрсатуви текширилаётган шахснинг ҳаракатига, тушунтиришига аралашиш, гап қўшиш ёки ўргатиш ва ишора қилувчи саволлар беришга йўл қўйилмайди.

Терговчи кўрсатуви текширилаётган шахсга ҳодиса жойига бориш учун йўл маршрутини кўрсатишни таклиф қилади, шунда барча тергов ҳаракати иштирокчилари биргаликда кўрсатилган йўл бўйича ҳодиса жойи томон йўл олади. Ушбу вақтда терговни кўрсатуви текширилаётган шахснинг эркин, ҳеч қандай ташқи таъсирсиз, мустақил ва ўз ихтиёри билан йўлни кўрсатиб, жойга бориши ва у ерда

қандай ҳаракат ёки ҳолатни бўлганлигини айтишини кузатиб туради.

Кўрсатуви текширилаётган шахс ҳодиса жойини умумий чегарасини белгилаб кўрсатади, терговчининг текширув, назорат қилувчи ёки қўшимча саволларига тушунча беради. Жавоб беришда сўроқ қилинган шахс жиноят содир қилинган жойнинг айрим ҳолатларини, текширилиши лозим бўлган фактларни даставвал сўроқ қилинганда қандай тартиб ва олдинма-кетинликда сўзлаган бўлса, шундай тарзда кўрсатиб, ҳодиса жойидаги ўзгаришларни, буюм ва ашёвий далил ва изларнинг топилган, яширилган жойларини кўрсатади, тушунтириб беради.

Ҳодиса жойида терговчи кўрсатуви текширилаётган шахсга жиноий ҳаракатнинг айрим вазиятларини такрор кўрсатиш, уни керак бўлса қиёслаб кўрсатишни таклиф қилиши, айрим ҳолатларни жиноий ҳодиса билан боғлиқлигини тушунтириб беришини талаб қилади. Текширилаётган кўрсатувдаги ҳолатлар ҳодиса жойидаги вазиятга тўғри келмаса, баъзида зиддиятли вазиятлар мавжуд бўлиб қолса, терговчи булар ҳақида савол-жавоб қилиб зиддиятли ҳолатларни бартараф қилмоғи лозим.

Кўрсатувлари текширилаётган шахсга у эркин сўзлаб, тегишли ҳаракатларни намойиш қилганидан сўнг, кўрсатувдаги айрим ҳолатларни ойдинлаштирувчи, шунингдек, унинг эслаш қобилиятини фаоллаштирувчи саволлар берилиши мумкин. Тергов ҳаракатида иштирок этувчилар кўрсатуви текширилаётган шахсга терговчининг рухсати билан савол беришлари мумкин.

Кўрсатувни ҳодиса жойида текшириш натижасида аниқланадиган маълумотлар қуйидагича ифодаланиши мумкин:

- сўроқ вақтида хабар берилган жой ҳақиқатда ҳодиса рўй берган жойми ёки бошқами;
- ҳодиса содир бўлган жой сўроқ қилинганнинг кўрсатувидигига тўғри келадими;
- кўрсатувда баён қилинган ашёвий далил топилган жой, жиноят содир бўлган ёки излари топилган жойлар қанчалик аниқлангани;
- кўрсатувда қайд қилинган шахснинг ҳодиса жойидаги ҳаракати, қаерда ва қандай ҳаракатларни содир қилганлиги;

- сўроқ қилинганнинг кўрсатувида айтилмаган янги ҳолатларнинг маълум бўлиши.

Маълумки, шахс кўз ўнгида бўлиб ўтган ҳодисаларни айнан ҳодиса рўй берган жойда батафсилроқ сўзлаб беради.

Шу вақтда олинган кўрсатув илгари сўроқ давомида олинган маълумотларни тўлдиради ва аниқликлар киритади. Чунки у ҳодиса жойига келганда ҳақиқий шароит жойида бинолар, гулзорлар ва ҳоказоларнинг жойлашишига қараб баъзи деталларни ёдига туширади. Ўзининг олдинги кўрсатувларини тўлдирувчи, исботловчи далилларни келтиради.

Терговчининг мазкур жинойй ҳодисага тўлиқ баҳо беришида шу ҳодиса вазиятини қаерда, қандай содир бўлганлигини билиш учун тергов олиб борилаётган ҳодисани содир қилган айбланувчи билан биргаликда чиқиб ўша жойни кўради, унинг кўрсатуви қанчалик ишонарли эканлигига ишонч ҳосил қилади.

Бу ҳаракатни ўтказишнинг асосий мақсади тўпланган далиллар юзасидан уларнинг қанчалик ҳақиқатга яқинлигига баҳо бериш, аниқроғи айбланувчининг берган кўрсатувига баҳо беришдир.

Гувоҳ, жабрланувчи ёки айбланувчиларни тергов даврида берган кўрсатувларини иш бўйича тўпланган бошқа гувоҳ, айбланувчиларнинг кўрсатувлари ёки жинойт ҳодисаси жойини кўздан кечириш давридаги тўпланган материаллар билан таққослаш усулида ҳам қанчалик реал эканлигини билиш мумкин. Лекин кўрсатуви текширилаётган шахс ўзининг кўрсатувини ўзи тасдиқлаб бериши, аниқлик киритиши жинойт иши бўйича тўғри хулоса чиқаришга енгиллик беради.

Тергов жараёнида тўпланган далиллар ва кўрсатувларда мавжуд бўлган ҳолатлар таққосланиб кўрилиши, айниқса гувоҳ, жабрланувчилар ўз кўрсатувларини ўзлари ўша ҳодиса жойида аслидалигича бўлмаса-да, айнан шу жойда шундай жинойй ҳаракатлар содир бўлганлигини кўрдим деб, ҳодиса жойида ўша ҳолатни кўрсатиб бериши иш учун аҳамиятли далил бўлиб хизмат қилади.

Кўрсатуви текширилаётган шахсга дахлдор бўлган барча масалаларни изоҳлаш учун тўлиқ имконият, эркинлик берилмоғи лозим. Унинг воқеа билан боғлиқ бўлган ҳикоясини тўсатдан кесиб қўйиш туфайли, кўрсатуви текширилаётган

шахс ҳаяжонланиб, гапирмай хотирадан чиқариб қўйиши ва натижада қўзланган мақсадга эришмай қолиш мумкин.

Лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам терговчининг бошқарувчилик роли ва таъсири сезилиб туриши лозим. Унинг топшириқлари асосланган, мантиқан равон ва тўғри таърифланган бўлиши керак. Чунки қўпол ва асоссиз топшириқлар доимо салбий оқибатларга олиб келади.

Воқеа жойида кўрсатуви текшириш ҳаракати қандай вазиятда ўтказилмасин, жиноят қанчалик хавфли ва мураккаб бўлмасин, барча ҳолларда ҳам кўрсатуви текширилаётган шахснинг психологик ҳолатини, унинг ўзини тутиши ва ҳаракатларини кузатиб бориши лозимдир. Бу услуб сўроқ қилинаётган шахс ҳақиқатда жинойий ҳодисанинг иштирокчиси, гувоҳи бўлмай, балки бу тўғрисида бошқалардан эшитиб, мазкур жойдаги ҳолатнинг барча деталларини билмаслиги ва тўғри тушунчага эга эмаслиги аниқлашишига ёрдам беради.

Агар кўрсатуви текширилаётган шахс воқеа жойидаги вазият таъсири остида ўзининг илгариги кўрсатувини рад этиб, уни нотўғри деб эълон қилса, у ҳолда кўрсатуви текширишни дарҳол тўхтатиш ва такроран сўроқ ўтказишга тўғри келади. Бундай ҳолда ҳодиса жойида кўрсатуви текшириш ҳаракатининг баённомасида “сўроқ қилинган шахс текширилаётган воқеанинг жойини ва ҳолатини кўрсата олмади ва илгари берган кўрсатувини ўзгартирди”, деб баённомада қайд этилади.

Тергов амалиётида шундай ҳолатлар учрайдики, сўроқ қилинган шахснинг кўрсатувини ҳодиса жойида текширишда мазкур шахс илгари сўроқ пайтида айтмаган янги ҳолатлар тўғрисида, яъни жиноятнинг айрим моддий излари тўғрисида, жиноят қуроли, ўғирланган буюм ёки яшириб қўйилган ашёвий далиллар жойини кўрсатиши мумкин. Бундай ҳолда кўрсатуви текшириш натижасида янги ҳолатлар очилиши, янги маълумотлар олиниши мумкин. Бу ҳолатлар баённомада аниқ ва равшан акс этирилиши лозим. Шунингдек, мазкур ҳолатлар фотосурат ёки видеотасвир ёрдами билан мустаҳкамланса мақсадга мувофиқ бўлади.

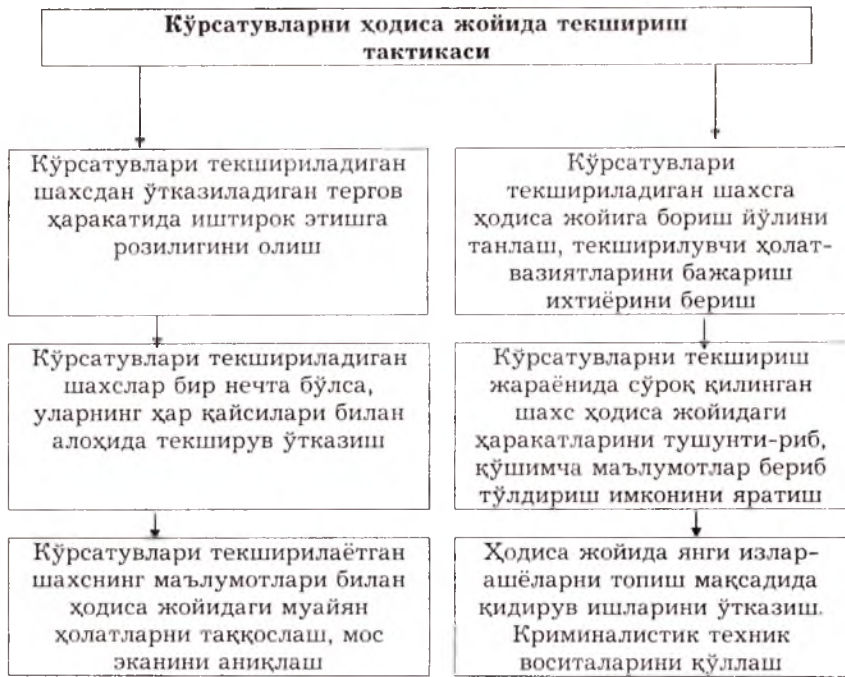
Ҳодиса жойида кўрсатуви текширилаётган шахс ўзи сўзлаб ва ҳаракатларни намоиш қилиб бўлгач, унга саволлар берилиши мумкин. Тергов ҳаракатини ўтказишда қатнашаётган шахслар терговчи ва суднинг эътиборини,

уларнинг фикрича иш ҳолатларини аниқлаштиришга ёрдам берадиган барча нарсаларга қаратишга, баъзи ҳаракатларни такрорланишини талаб қилишга ҳақлидир.

Баъзида шундай ҳолатлар ҳам келиб чиқадики, терговчи жиноий оқибати мавжуд бўлган ёки изларни, далилларни беркитилган жойларини кўрмаган ва билмаган бўлади. Бу ҳолат кўрсатувни жойида текшириш жараёнида маълум бўлади. Бундай ҳолларда терговчи кўрсатув текшириш чоғида шу жойни тўла текшириб, сўнгра уни процессуал расмийлаштириб, кейин алоҳида такрорий сўроқ ўтказиши лозим.

Ҳодиса жойида сўроқ қилинган шахснинг кўрсатувини текшириш эса, ўз номи билан белгиланиб турганидек, кўрсатувдаги айрим ҳолатларни, фактларни, текширишдан иборат бўлиб, ундаги маълумотлар тўлдирилиши, аниқланиши, тасдиқланиши мумкин.

Кўрсатувни ҳодиса жойида текшириш жараёнида кўрсатуви текширилаётган шахснинг тушунтириши баёни кўрсатувдаги ҳолатларга тўғри келмаса, терговчи бундай вазиятнинг сабабини аниқлаб саволлар беради. Ҳодиса жойида берилаётган маълумот, кўрсатилаётган жой, излар ва ашёвий далиллар (қуроллар)ни топилган жойи сўроқда олинган кўрсатувнинг мазмунидаги маълумотларга тўғри келмаслиги, зиддиятли вазиятларнинг бартараф этилиши, савол-жавоб билан қайси манбадан олинган маълумот тўғри бўлиб, қайсилари нотўғри эканлигини аниқлаш лозим бўлади. Ҳодиса жойидаги маълумотлар тўғри бўлиб, ҳақиқий реал эканлиги аниқланса, сўроқда олинган маълумотлар нотўғри эканлиги, унинг сабаби, қасддан ёлгон кўрсатув бергани ёки ёдидан кўтарилиб бошқа сабабларга кўра англашмовчиликлар келиб чиққанми, мана шу ҳоллар бартараф қилинмоғи лозим.

4-§ Кўрсатувларни ҳодиса жойида текшириш натижаларини расмийлаштириш

Мазкур тергов ҳаракатининг натижаларини расмийлаштириш ЖПКнинг 134-моддаси асосида амалга оширилади. Терговчи жиноят иши юзасидан қанчалик юқори савияда тергов ҳаракати ўтказмасин, унинг натижалари тегишли тартибда қаламга олинмаса, яъни процессуал жиҳатдан мустаҳкамланмаса, барча қилинган ишлар беҳуда бўлиб қолади. Шунинг учун ҳар қандай тергов ҳаракатининг натижаларини мустаҳкамлаш, расмийлаштириш каби мазкур ҳаракат натижалари ҳам тегишли баённомада тўла ва батафсил ифодаланиши зарур. Кўрсатувларни ҳодиса жойида текшириш баённомаси уч қисмдан иборат бўлиб, кириш қисмида тергов ҳаракатининг ўтказилиш жойи, вақти, ким ўтказётганлиги (лавозими, мансаби, фамилияси) бошланган ва тугатилган вақти, тергов ҳаракатининг қатнашчилари, жиноят иши юзасидан сўроқ қилинган кўрсатувлари

текширилаётган шахс ҳақида маълумотлар кўрсатилади. Кўрсатуви текширилаётган шахсга сўроқ вақтида берган маълумотларини ҳодиса жойида такрорлаб, тасдиқлаб беришга тайёрни деган савол берилганлиги ва унинг тасдиқловчи жавоби олинганлиги ҳақида кўрсатилади.

Баённоманинг баёнот-тавсиф қисми энг масъулиятли бўлиб, тергов ҳаракати бошидан охиригача қандай олдинмакетинликда ўтказилган бўлса, шундай тартибда қайд этилмоғи зарур. Ҳодиса жойига қандай йўналишда борилганлиги, йўлни кўрсатиб тушунча бериши, айрим жойларнинг ўзига хос белги, мўлжалларини кўрсатиб олиб бораётган шахсларнинг кўрсатувидаги ҳолатларига мос келиши ҳақида маълумотлар мазкур қисмда ёзилади.

Кўрсатувнинг ҳодиса жойида текшириш жараёнида кўрсатуви текширилаётган шахснинг номидан унинг берган тушунчалари, кўрсатилган жойлари ҳақида терговчининг аниқлаштиришга қаратилган саволлари ва уларга берилган жавоблари батафсил ёзилиши керак. Тергов ҳаракатининг иштирокчилари, жумладан, холислар ҳам савол беришлари мумкин. Қатнашчилар аниқланган маълумотлар, топилган ашёларни кузатиб қайд қилинганлиги ҳақида баённомада акс эттирилади.

Кўрсатувни ҳодиса жойида текшириш баённомасида мазкур тергов ҳаракатини ўтказишнинг бутун жараёни ва унинг натижалари тўлиқ ёзилади. Бу кўрсатувни текшириш ҳаракати иштирокчиларининг воқеа жойида борган йўл маршрути, ҳодиса жойидаги шароит, предметлар ва бошқа ҳолатлар кўрсатилади. Сўроқ қилинган ва кўрсатуви текширилаётган шахснинг ҳаракатлари ва тушунтиришлари, унга берилган саволлар ва бу саволларга олинган жавоб-тушунтиришларнинг маъносини ўзгартирмасдан, қандай ифодаланган бўлса, шундай шаклда қайд қилмоқ лозим. Баённоманинг баёнот қисмида маълумотлар, кўрсатуви текширилаётган шахснинг айтган хабарлари, тушунтиришлари сўзма-сўз унинг номидан ёзилади. Мазкур шахснинг тушунтиришлари саволга берган жавоблари биринчи шахс, ҳаракатлари эса учинчи шахс номидан баён қилинади. Тергов ҳаракатини ўтказиш жараёнида баённомада қандай илмий-техника воситалари қўлланилганлиги тўғрисида, яъни фототасвирга ёки видеотасвирга туширилганлиги, қидирув асбобларининг қўлланилганлиги,

фотосуратларнинг тартиб рақами, шунингдек, видеога олишнинг бошланган ва тугалланган вақти ҳамда бу ишларни амалга ошириши аппаратлари тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилади.

Кўрсатувни ҳодиса жойида текшириш баённомасининг яқунловчи қисмида иштирокчилардан тушган таклифлар қўлланилган илмий-техник воситалар ҳамда тузилган режа, чизмалар ҳақидаги маълумотлар киритилади.

Баённоманинг яқунловчи қисмида видеокассета, фотосурат, жойнинг чизмаси, турли маршрут йўналишларининг графиклари илова қилинганлиги кўрсатиб тасдиқланади. Тергов ҳаракати натижасида топилган, олинган излар, далилий ашёлар, моддалардан олинган намуналар рўйхати келтирилади. Тергов ҳаракатининг иштирокчилари томонидан қандай таклиф мулоҳазалар келтирилганлиги кўрсатилиб, баённоманинг мазмунида барча ҳаракат тўла ва аниқ қайд этилганлиги тасдиқланиб имзоланади.

Сўроқ баённомаси сингари кўрсатувни ҳодиса жойида текшириш баённомасининг ҳар бир саҳифаси тергов ҳаракатининг барча қатнашчилари томонидан имзоланиб тасдиқланади.

Баённома ва унга илова қилинган чизмалар, овоз ва тасвир ёзилган тасмалар, тергов ҳаракатида иштирок этганлар, жумладан, холисларга, мутахассисга ва кўрсатуви текшириляётган шахсларга ўқиб берилади ва улар баённома билан таништирилганлиги ҳақида имзо қўядилар. Кўрсатувни ҳодиса жойида текшириш суд таркиби томонидан ўтказилган тақдирда бу ҳақида юқорида кўрсатилган тартиб ва галмагалликда суд мажлиси баённомасида қайд этилади.

1-§ Тинтув тушунчаси ва унинг турлари

Тинтув кенг тарқалган тергов ҳаракатидир. Терговчи қандайдир жойда, бошқа ерда ёки бирор шахсда жиноят қуроли, предмети, жиноий йўл билан орттирилган бойликлар ёки ишга алоқадор бошқа предмет ва ҳужжатлар борлигига етарли асослари бўлса, уларни топиш ва олиш учун тинтув ўтказади. Тинтув шунингдек, қидирилаётган шахсни ёки мурдани топиш учун ҳам ўтказилиши мумкин.

Тинтув объектнинг хусусиятлари ва қидирув ишларининг ўзига хос турларига кўра бир неча турга бўлинади: турар жойларда ва бошқа иморат-иншоотларда; очик жойда; такрорий; кечиктириб бўлмайдиган вазиятларда прокурорнинг санкциясиз «шошилиш» тинтув; бир вақтли (уни яна «гуруҳли» деб ҳам аташади), яъни бирор бир жиноий иш доирасида ягона режа асосида ва бирданга бир неча тинтувларни ўтказиш, дипломатик ваколатхона бинолари ва ҳудудида шахсий тинтув.

Қидирув ҳаракатларининг мажбурий кўринишга эга эканлиги ва бу билан боғлиқ тинтув қилинаётган шахснинг, баъзан бошқа шахсларнинг ҳам, шахсий манфаатлари доирасига кирилиши тинтувни бошқа тергов ҳаракатларидан, жумладан, ҳодиса юз берган жойни кўздан кечиришдан тубдан фарқ қилади. Ҳодиса бўлган жойни кўздан кечиришда, масалан, сайхон ёки ўрмонли жойда кўмилган мурда, жиноят қуроли ва бошқа ашёвий далилларнинг қидирув ишлари ўтказилиши мумкин. Аммо бундай вазиятда қидирув ишларининг фуқароларни шахсий манфаатларига дахли йўқ. У ёки бу шахснинг субъектив ҳуқуқларини чеклаш билан боғлиқ ҳолатларда эса (масалан, бедарак йўқолган шахснинг турар жойида жиноят изларини қидириш) улар мазмун жиҳатидан кўздан кечириш доирасидан ташқарига чиқади ва уларни амалга ошириш қонун томонидан тартибга солинган бўлиши зарур.

Жиноят-процессуал қонунда тинтувнинг қонунийлигини таъминловчи қоидалар бор. Бу нарса авваламбор тинтувнинг асослилигини назарда тутаяди. Қонунда кўрилаётган жиноий иш бўйича тинтув қилишнинг «етарли асослари» мазмуни очиб берилмаган. Гувоҳлар, жабрланувчилар, гумон остидаги-

лар ва айбланувчиларнинг буюмлари ишга алоқадор ҳужжат ёки предметлар бирор шахсда эканлиги тўғрисида гувоҳлик берувчи бошқа манбалар тўғрисидаги ҳар қандай маълумотлар тинтув учун етарли асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Шунингдек, тезкор-қидирув фаолиятининг материаллари ҳам шу каби маълумотлар манбалари бўла олади.

Тинтув қилиш тўғрисидаги фикрни терговчи уни амалга ошириш учун ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қиладиган қарор шаклига туширади. Қарорда қаерда тинтув ўтказиладиган бўлса унинг шахси, қидирув ҳаракатлари чегараси (турар жой, томорқа, иш жойи, меҳмонхонадаги хонаси ва бошқалар); иложи борица топилиши ва олиб қўйилиши лозим бўлган буюм ва ҳужжатлар рўяхати тузилади ва умумий шаклда тинтув учун асос бўлиб хизмат қилган маълумотлар кўрсатиб ўтилади.

Тинтувга прокурор санкция берган бўлиши шарт. Фақат истисно ҳолларда, яъни далилларни яшириш ёки йўқ қилиш хавфи бўлса, шунингдек, жиноят ишини тергов қилишда жиддий чигалликларга олиб келиши мумкин бўлса, қонун прокурордан санкция олмай тинтув ўтказишга йўл қўяди, ammo ўтказилган тинтув ҳақида прокурорга бир сутка давомида ёзма шаклда маълумот берилиши лозим.

Юқоридаги асослар бўйича тинтув ўтказишга ҳаттоки тунги пайтда ҳам рухсат берилади.

Ўтказилаётган жиноий иш бўйича тинтув ўтказишнинг зарурлигини сезиб ва бу ҳақда қарор қилгандан сўнг, терговчи мазкур тергов ҳаракатининг режасини тузишга киришади.

Ҳар бир тинтув тактик жиҳатдан индивидуалдир. Уни тайёрлаш ва амалга оширишга ҳар бир жиноий ишнинг ўзига хос хусусиятлари, тинтув қилинаётган инсоннинг шахси, қидирилаётган буюмларнинг характери, тинтув қилинаётган объектнинг хусусиятлари ва яна бошқа бир қатор омиллар таъсир ўтказади. Шу билан бирга, тинтувни амалга оширишда терговчига самарали натижаларга эришиш учун ёрдам берадиган бир қатор тавсияларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Шундай қилиб, терговчи тинтув қилишдан аввал тинтувни амалга ошириш жойи ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиши шарт. Тинтув жойи ҳақидаги маълумот қидирув ҳаракатларининг ҳажми ҳақидаги масалани ҳал этишга ёрдам бериб, тинтув еридаги ҳаракатлар кетма-кетлигини белгилашда ҳамда керакли техник воситаларини тайёрлашда

қўл келади.

Тинтув ери ҳақида маълумот олиш учун терговчи тегишли турар-жой органидан бинонинг қаватма-қават схемасини талаб қилиши, тинтув қилиниши ёки қидирув ишлари мўлжалланаётган жой билан шахсан танишиши мумкин.

Жиноят иши материаллари ва тезкор-қидирув тадбирлари ўтказиш жараёнида тўпланган ахборотлар асосида терговчи тинтув қилинувчининг ва унинг оила аъзоларининг шахси, турмуш тарзи, фаолияти ва кун тартиби ҳақида тасаввур ҳосил қила олиши лозим. Бу нарса терговчига тинтувда тўғри қидирув тактикасини танлаш имкониятини беради.

Тинтувнинг асосий тактик қоидаси унинг қўққисдан ўтказилиши ва қутилмаганлигидадир. Тинтувни терговчи томонидан қўққисдан ва қутилмаганда амалга оширилиши жиноят содир этган шахсни беркиниши, манфаатдор шахслар томонидан ашёвий далилларни яшириш ёки йўқ қилишига йўл қўймайди. Шунинг учун, тинтувга тайёргарлик кўриш вақтида терговчи унинг тасарруфидаги маълумотларга асосланиб тинтув ўтказиладиган жойга қўққисдан, яширин боришининг ва у ерга тез, тўсиқларсиз киришнинг йўллариини излаши керак. Агар тинтув қилинувчи шахс тўсқинлик қилиши ёки қуролли қаршилиқ кўрсатиши эҳтимол бўлса, у ҳолда бундай ҳолатларни огоҳлантириш ва олдини олиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилиши керак.

Тинтув қилиниши керак бўлган жой ва тинтув қилинувчининг шахси ҳақида маълумот тўплашда ва бошқа тайёргарлик тадбирларини ўтказиётганда ушбу чоралар овоза бўлмаслиги учун жуда ҳам эҳтиёт бўлиш керак.

Тинтувнинг муваффақиятли ўтишида терговчи томонидан тергов гуруҳи таркиби ва миқдорини тўғри аниқлаш катта аҳамиятга эга. Агар тергов бир неча жойда, катта ер майдонида ўтказилиши керак бўлса ёки қидирув ишлари катта ҳажмда олиб борилиши керак бўлса, тергов гуруҳи таркибига терговчидан ташқари маълум бир худудларда қидирув ишлари олиб борувчи яна бошқа тергов ва тезкор ходимлар ҳам қўшилиши мумкин. Тинтув қилинувчилар тинтув вақтида уларга қаршилиқ кўрсатиб далилларни йўқ қилишга ҳаракат қилиш мақсадида маълум буюмларни ойнадан ташқарига улоқтиришлари, шерикларига баъзи бир йўллар билан огоҳлантириш белгилари беришлари мумкин бўлганлиги учун тергов ишига тинтув қилинаётган жойни кузатиш ва

қўриқлашга жавобгар бўлган милиция тезкор ходимлари ҳам жалб этиш мумкин.

Олиб қўйилиши керак бўлган предметларнинг хусусиятларига асосланиб гуруҳ таркибига тегишли мутахассислар ҳам қўшилиши мумкин. Масалан, бухгалтерия ҳисоботи бўйича мутахассис терговчига кўп сонли ҳужжатларнинг орасидан тергов қилинаётган жиноятга тегишлисини танлаб олишга, санъатшунос ўғирланган санъат асарларини топишда ёрдам бериши мумкин.

Агар тинтув ерида катта ҳажмдаги техник ишларни ўтказиш кўзда тутилган бўлса (қазиш ишларини ўтказиш ва бошқалар), ундай вазиятда уларни бажариш учун ёрдамчи ходимлар таклиф қилинади.

Тайёргалик давомида терговчи тинтув ерида ҳолисларнинг ҳозир бўлишини таъминлашга қаратилган чоралар кўради. Ҳолислар тергов гуруҳи тинтув ерига чиқмасдан туриб тергов гуруҳининг таркибида бўлиши мақсадга мувофиқдир. Тергов ерига кириб бориш айбланувчи ёки бошқа манфаатдор шахслар томонидан қаршилик кўрсатилиши билан боғлиқ ҳолатларда бу нарса айниқса муҳимдир.

Агар, тинтув ерида фақат шубҳаланилганни эмас, балки бошқа шахсларни ҳам тинтув қилиш кўзда тутилган бўлса тергов гуруҳи таркибига тезкор ходимлар ва эркак ҳамда аёл ҳолислар киритилиши зарур.

Тинтувга тайёргарлик мобайнида терговчи унинг тасаруфидagi илмий-техник воситаларнинг тўлиқлиги ва бутунлигини текшириши лозим. Тинтув ерининг ўзига хос хусусиятлари ва қидирилаётган предметнинг характерини инобатга олган ҳолда, терговчи тергов чемоданидаги криминалистик воситалардан ташқари қидирув вақтида қўл келиши мумкин бўлган қидирув ва бошқа воситаларни тайёрлайди. Масалан, мурдани топиш мақсадида ўтказилган тинтувда терговчи техник воситалар таркибига щуп, трал, биологик емирилишга реакция берувчи, қон изларини топиш учун кимёвий реактив воситаларни қўшиши мумкин. Агар тинтув жиноятнинг металл қуролларини топиш билан боғлиқ бўлса, у ҳолда мина қидирувчи ёки металл қидирувчи тайёрланиб қўйилиши зарур.

Бирор-бир жиноий иш бўйича ягона режа асосида бир вақтнинг ўзида бир неча тинтув ўтказилса (масалан, давлат мулкани ўмаришда бирга иштирок этишган шахсларни), шериклар тинтув ҳақида бир-бирларини огоҳлантирмасликлари

учун терговчи тинтувни бир вақтда бошланиши, тергов гуруҳлари ўртасида тезкор маълумотлар алмашиш восита ва усуллари тайёрлашни таъминлаши ҳамда ушбу гуруҳлар аъзоларига керакли кўрсатмалар бериши зарур.

2-§ Тинтув ўтказишнинг тактик усуллари

Тинтув ўтказиладиган жойга бориш шундай режалаштирилиши зарурки, у ерда тинтув қилинувчи ёки унинг баалоғатга етган оила аъзолари бўлсин. Аммо, шунинг билан бирга, тинтув қилинувчи шахс тинтув ерига тезкор ходимлар томонидан тинтув бошланиши вақтида олиб келиниши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Агарда тинтув ерида тинтув қилинувчи ёки унинг баалоғатга етган оила аъзолари бўлмаса, тинтув фақат объектив сабабларга кўра уларнинг иштирокисиз амалга оширилади.

БИНОЛАРДА ТИНТУВ ЎТКАЗАЁТГАНДА ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАР ТАРТИБИ

Тинтув ўтказиладиган жойга келиш

Бинога кириш

Ўз ҳужжатларини кўрсатиш; ўтказиладиган тинтув ҳақида огоҳ этиш; бино эгасини қарор билан таништириш; барча иштирокчиларни бир хонага тўпланишга таклиф этиш; ҳар бир кишининг шахсини аниқлаш; уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириш.

Бино эгасига қидириладиган нарсаларни топширишни таклиф этиш

Тинтув ўтказиладиган бино билан танишиш; қидириладиган нарсалар сақланиши эҳтимол тутилган жойларни белгилаш; тинтув режасини аниқлаш; тинтув ўтказувчилар ўртасида вазифалари тақсимлаш ва уларга йўл-йўриқлар бериш

Қидирув ўтказиш (бинони, унинг таркибий қисмлари ва алоҳида нарсаларни кўздан кечириш)

Тинтув жараёни ва натижаларини қайд этиш

Терговчи тинтув ерига етиб келиб, тинтув қилинувчига тинтув мақсадларини эълон қилади ҳамда бу тўғридаги қарорни кўрсатади. Тинтув қилинувчига унинг ҳақ-ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тушунтирилади ва бу нарса тинтув баённомасида тегишлича қайд қилинади. Бундан

ташқари, тинтув қилинувчига ишга алоқадор бўлиши мумкин бўлган буюм ва ҳужжатларни ўз хоҳишига кўра топширишни таклиф қилинади. Агар улар тинтув қилинувчининг ўз хоҳишига кўра топширилса, тинтув терговчида ҳамма ҳужжат ёки буюмлар топширилмаганлиги ҳақидаги асослар бўлган ҳолдагина ўтказилади.

Қидирув ҳаракатларини амалга оширишдан аввал терговчи тинтув жойи билан танишиши, қидирув ҳаракатлари ҳажмини аниқлаши, алоҳида эътиборга молик жойларни белгилаши, иш ҳудудини тергов гуруҳи ходимлари ўртасида тўғри тақсимлаши лозим.

Тинтувнинг нормал шароитларда ўтиши ва далилларни йўқ қилиш эҳтимоллигининг олдини олиш мақсадида тинтув қилинувчи ва у билан бирга ҳозир бўлган шахслар бир хонада жамланиши мумкин, улар телефонда гаплашишлари, тинтув тугагунча тинтув ерини тарк этишлари тақиқлаб қўйилиши мумкин. Болаларни, одатда, тинтув еридан чиқариб юборадилар.

Агар терговчи тинтув ерида ҳозир бўлган шахс ўзида бирор нарса яшираётганига асослари бўлса, у ҳолда ушбу шахсни шахсий тинтув қилиш тўғрисидаги қарор қабул қилиниши мумкин.

Тинтув ерида номаълум шахслар пайдо бўлса, улар терговчи томонидан тинтув охиригача вақтинчалик ушлаб турилишлари мумкин. Агар ушбу шахслар тинтув ерига ўз хизмат вазифаларини бажариш учун келган бўлсалар (врач, почтачи, сантехник ва бошқалар), уларнинг шахси, келиш мақсадлари аниқланиши зарур. Уларнинг келиш мақсадлари тинтув қилинувчининг жиноий фаолияти билан боғлиқ бўлмаса, терговчи уларга жавоб бериб юбориши керак. Зарурий ҳолларда улар тинтув фактини сир сақлаш тўғрисида огоҳлантириладилар.

Тинтувни амалга ошириш мунтазамлик ва синчковликни талаб қилади. Терговчи ёки бошқа тинтув иштирокчиси бирор-бир предметни тез кўздан кечириб, уни қизиқтирган бошқа объектга ўтишига йўл қўйиб бўлмайди. Албатта, қидириладиган объектлар жисмоний ва бошқа хусусиятларига кўра беркитилиши мумкин бўлмаган предметларни синчковлик билан текшириш эҳтиёжи йўқ. Тинтув еридаги ҳамма бошқа предметлар ҳар томонлама ўрганилиши лозим.

Предмет ва ҳужжатларни яширин жойларда сақлашдан

ташқари жиноятчилар терговчининг авваламбор яширин жойларни қидириш инсон руҳиятига асосланиб қидирилаётган ҳужжат ва предметларни терговчи эътибор бермайди дея ҳамманинг кўз ўнгида қолдириши мумкин (масалан, далилий ҳужжатларни ёзув столида бошқа қоғозлар билан бирга қолдириш). Баъзан, тинтув қилинувчилар яширин жой сифатида бу мақсадлар учун мўлжалланмаган предметларни ишлатадилар (мурабболи банкалар, тилла ва қимматбаҳо нарсаларни, китоблар қурол-яроғларни сақлаш учун ва ҳоказо). Шунинг учун терговчи, тинтув еридаги мебель, кийим, оёқ кийим, уй-жиҳоз техникаси, китоблар, болалар ўйинчоқлари, идиш-товоқ, ошхона жиҳозлари, озиқ-овқатлар ва бошқаларни диққат билан ўрганиши зарур.

Иморатда, шунингдек, ҳовли иншоотларида, томорқа ва бошқа жойларда тинтув ўтказганда терговчи ҳар доим бир йўналиш бўйлаб ҳаракатланади, масалан, спираль бўйича, соат мири бўйича, нарсаларни бирин-кетин текшириб, сўнг — хона маркази, деворлар, пол, кейин эса бошқа хонага ёки иморатга ўтади.

Очиқ жойда қидирув ишларини ўтказишда тинтувнинг тўлиқлиги ва ҳар томонлама ўтказилишини таъминлаш мақсадида текшириладиган ҳудуд алоҳида қисмларга ажратишиб (секторлар, квадратлар), тергов гуруҳи аъзоларига бириктирилиб қўйилади. Ҳар бир ҳудуд маълум бир кетма-кетликда кўздан кечирилади, керак бўлганда эса техника воситалари ёрдамида ўрганиб чиқилади.

Қидирув вақтида терговчи бирор-бир жойда яширин жой борлигига асос бўлувчи турли хил салбий ҳолатларни, изларни эътибордан қочирмаслиги зарур. Масалан, ям-яшил ўтлар орасида сарғайган ўтли ҳудуд, томорқадаги янги қазилган жой, деворнинг янги гулқоғоз ёпиштирилган қисми, пол тахталарининг биридаги михларнинг янги ялтиловчи қалпоғи ва бошқалар терговчининг эътиборини ўзига жалб этиши ҳамда мазкур объект ёки ҳудуд қисмини синчковлик билан текшириш учун асос бўлиши зарур. Мурда кўмилган жойни уй ҳайвонлари ва паррандаларнинг ўзларини бесаранжом тутишлари ҳам кўрсатиши мумкин.

Пайдо бўлган шубҳаларни текшириш учун терговчи шуп ёки бошқа ингичка предмет ёрдамида юмшоқ мебелни, ўринтўшакни, ерни ва бошқаларни текшириб кўриши мумкин. Бу нарса етарли бўлмаган ҳолатларда мураккаброқ асбоб-

ускуналар қўлланилади: мурда ва мина қидирувчи, портатив рентген ускунаси ва бошқа қидирув воситалари. Зарурият туғилганда унинг ортида яширин жой борлиги тахмин қилинаётган тўсиқ бузиб ташланиши, уй-жиҳоз техникаси ва агрегатлар эса қисмларга бўлиб ташланиши мумкин.

Агар қидирув ҳаракатлари давомида жойнинг эгаси қандайдир сабабларга кўра ёпиқ жойни очишдан бош тортаётган бўлса, терговчига қонун томонидан қулф, эшик ва бошқа предметларни бузиш эҳтиёжининг олдини олиб, уни ўзи очишига ваколат берилган. Терговчи томонидан ёпиқ жойни очиш усули тинтув баённомасида қайд этилиши зарур.

Тинтув вақтида топилган бир қатор бир хил предметлар орасидан жиной ишга алоқадорларини аниқлаш мақсадида содда аналитик намуналар олиш мумкин. Масалан, гиёҳванд моддаларни тинтув қилинувчида мавжуд бошқа дорилардан, қон излари ва бошқа биологик изларни ажратиш учун тинтув ерида тегишли мутахассис томонидан экспресс-усулларни қўллаб, дастлабки ўрганишларни ўтказиш мумкин.

Қидирувни амалга оширишда терговчи унинг тасарруфидаги тинтув қилинаётган шахс ҳақидаги маълумотларни эътиборга олиши шарт. Чунки бу каби маълумотларнинг ҳисоботи тинтув ўтказишнинг тўғри тактикасини танлаш ва мазкур тергов ҳаракатини самарали ўтказиш имконини беради.

Тергов амалиёти кўрсатишича, тинтув қилинувчининг фаолият тури, қизиқишлари, одатлари ва қидирилаётган предмет ва ҳужжатларни яшириш усуллари, яширин жойларни танлаш йўллари орасида маълум бир боғлиқлик бор. Кўпинча, шундай ҳолатлар ҳам бўладики, тинтув қилинувчилар бирор-бир предметни беркитишда ўз профессионал тажрибаларига суянган ҳолда, қизиқишларидан келиб чиққан ҳолда жой танлашади. Шунинг учун, тинтув вақтида терговчи шу каби объектларни ўрганишга катта аҳамият бериши лозим.

Баъзи бир вазиятларда тинтув қилинувчининг ёки унинг оила аъзосининг ўзини тутиши тинтув йўналиш кўрсатиши мумкин. Масалан, тинтув қилинувчининг терговчи маълум бир объектга яқинлашганда ҳаддан зиёд асабийлашиши ва маълум бир объектдан узоқлашганда таскин топиши, мазкур объект ўзининг хусусиятларига кўра яширин жой бўлиб хизмат қила олмаслиги ҳақидаги тинтув қилинувчининг сўзлари

ва бошқалар терговчини сергаклантириши зарур. Масалан, давлат маблағларини талон-тарож қилиш бўйича ишда айбланувчининг рафиқаси тинтув вақтида жазаваси тутганлигини кўрсатиб ошхонанинг бурчагига мурабболи банкаларни ота бошлади. Бу нарса терговчини сергаклантирди. Ошхона бурчагидаги пол очилганда пуллар беркигилган яширин жой фош қилинди.

Тинтув қилинувчи ва тинтув ерида ҳозир бўлган бошқа шахсларни кузатишни махсус тезкор ходимга топшириш мақсадга мувофиқдир.

Кўпинчалик тинтув қилинувчилар ашёвий далилларни кир кийимларда, болалар буюмларида, ўйинчоқларда ва бошқаларда сақлайдилар. Баъзан уларни айбловчи ҳужжатларни терговчининг бир хил ишни узоқ вақт бажаришидан ҳосил бўладиган чарчоқ ва эътиборини сусайишига мўлжаллаб, уй кутубхонасидаги китоблар орасига жойлайдилар. Бу каби вазиятларда терговчининг қатъийлик, кескинлик, саботлилик каби фазилатлари алоҳида аҳамият касб этади. Тинтув узоқ вақт давом этганда дам олиш учун қисқа танаффуслар қилиш тавсия қилинади.

Тинтув вақтида терговчи баъзан тинтув қилинувчининг шахсий ва ички ҳаёти билан тўқнаш келади. Масалан, қидирув вақтида у тинтув қилинувчининг шахсий ёзишмаларига, ички шахсий ҳаётига тааллуқли ва тергов қилинаётган ҳодисага алоқаси бўлмаган ҳужжат ва предметларига дуч келиши мумкин. Қонун, фуқаролар манфаатини кўзлаб, терговчи бу каби ҳолатлар овоза бўлмаслиги учун бор имкониятларини ишга солишини уқтиради. Шунинг учун қидирув ҳаракатлари давомида терговчи холислар ва тинтувнинг бошқа иштирокчилари эътиборини бу нарсаларга, агар уларнинг ишга алоқаси бўлмаса, катта урғу бериб қаратмаслиги лозим. Агар бу ҳолатлар тергов қилинаётган ишга алоқадор бўлиб, холислар ва тинтувнинг бошқа иштирокчилари улар билан танишишлари шарт бўлсалар, терговчи уларни бу ҳолатларни овоза қилмасликлари тўғрисида огоҳлантириб, улардан тилхат олиши зарур.

Шунингдек, тинтув вақтида ишга алоқадор ҳужжат ва предметлардан ташқари тинтув қилинувчи томонидан содир этилган бошқа жиноятга алоқадор предметлар, рўйхатга олинмаган қурол-яроғ ва фуқаролик муомаласидан чиқарилган бошқа предметлар ҳам олиб қўйилади.

Алоҳида ҳолларда баъзи бир фуқаролар қайтадан тинтув қилинишлари мумкин. Қайта тинтувга эҳтиёж, биринчи тинтув маълум сабабларга кўра юзаки ўтказилган бўлса ёки тергов давомида, тинтув қилинувчида унинг жиноий фаолиятининг аниқланган янги эпизодларига тааллуқли предметлар борлиги ҳақидаги янги маълумотлар пайдо бўлган бўлса юзага келади. Бундан ташқари, аввал тинтув қилинган шахс турар жойига терговчи энди эътибор бермайди деб ҳисоблаб, биринчи тинтувда топилиши ва аниқланиши лозим бўлган объектларни ўз турар жойига олиб келиши каби ҳоллар ҳам қайта тинтувга асос бўлиши мумкин.

Бирор шахснинг иш жойини, меҳмонхонани ёки ётоқхонани тинтув қилишда тинтув қилинувчининг ихтиёрида бўлган ва унинг шахсий мулки бўлган предметлар тинтув қилинади. Уларга тинтув қилинувчининг иш столи, асбоб-ускуналари, кийим сақлаш шкафлари, ётоқхонадаги ўрни, тинтув қилинувчи ишлатадиган тумбочка ва унинг шахсий буюмлари киради. Терговчи тинтув қилинувчи билан бирга ишловчи ёки яшовчи шахсларнинг мулкига нисбатан тинтув ўтказиши тақиқланади. Терговчи фақат ушбу шахсларга ўз буюмларини кўздан кечириб, уларнинг орасида уларга тегишли бўлмаган буюмлар йўқлиги тўғрисида маълумот беришларини таклиф қилиши мумкин.

Шахсий тинтув, тинтувнинг бошқа турлари каби прокурор санкцияси билан терговчининг асосланган қарорига бинотан амалга оширилади. Шахсий тинтув фақат бир жинсдаги шахс томонидан ушбу жинсдаги ҳолислар иштирокида ўтказилиши мумкин. Бунинг учун алоҳида хона ажратилади ва ундан бегоналар чиқариб юборилади. Иложи бўлса, тинтув қилинувчи тинтув вақтида қаршилик кўрсатмаслиги учун тинтув икки ходим томонидан амалга оширилиши маъқул. Тинтув қилинувчининг аввало чўнтаклари текширилади, қуроли олиб қўйилади, шунингдек, қаршилик кўрсатиши учун қўл келадиган ҳар қандай предметлар олиб қўйилади (тамаки ва бошқалар). Чўнтаклар, сумкалар ва тинтув қилинувчининг бошқа буюмлари эътибор билан текширилади. Агар шахсий тинтувни ўтказиш инсон танасини текшириш билан боғлиқ бўлса, тинтув ўтказиш учун врачни таклиф қилиш мақсадга мувофиқдир.

3-§ Олиб қўйиш

Олиб қўйиш тинтувга жуда ҳам ўхшашдир. Худди тинтув сингари бу тергов ҳаракати ҳам фуқародан, шунингдек, турли хил корхона, муассаса ва ташкилотлардан жиноий ишга аҳамияти бўлган ҳужжат ва предметларни олишга қаратилган. Аммо тинтувдан фарқли ўлароқ олиб қўйиш ҳар доим аниқ маълум бир буюм ва ҳужжатларга нисбатан, улар қаерда ва кимда эканлиги аниқ бўлганда қўлланилади.

Олиб қўйишда қидирув ишларига ҳожат йўқ, бинобарин, олиб қўйишни ўтказишда фуқароларнинг манфаатларига таъсир нисбатан камроқ бўлади. Олиб қўйишда терговчининг вазифаси бирор-бир шахсга ёки раҳбарга маълум бир ҳужжатни ёки предметни беришни таклиф қилишдир. Рад жавоби олинганда эса нарса ёки ҳужжатни мажбурий олиб қўйиш қўлланилади.

Давлат сирига эга бўлган ҳужжатларни олиб қўйиш ҳолатларидан ташқари олиб қўйиш учун прокурорнинг санкцияси талаб қилинмайди. Олиб қўйиш дипломатик ваколатхоналар жойлашган ерларда ёки уларнинг оила аъзолари истиқомат қиладиган жойларда ўтказилса, уларнинг розилиги билан ва албатта прокурор ва Ташқи ишлар вазирлиги ходими ҳузурида ўтказилиши зарур.

Олиб қўйишда иштирокчилар доираси худди тинтувдаги сингаридир. Тинтувда қўлланиладиган асосий тавсиялар олиб қўйишга нисбатан ҳам ишлатилиши мумкин. Агар маълум бир жойда керакли ҳужжат ёки предметлар бўлмаса, уларни бошқа ердан қидириш мумкин эмас, чунки унда бу олиб қўйиш эмас, тинтув бўлади.

Олиб қўйиш тинтувнинг бир қисми эмас, балки мустақил тергов ҳаракатидир. Олиб қўйишда айнан иш учун аҳамиятли нарсани ёки ҳужжатни, копиясини эмас, унинг асл нусхасини олишни таъминлаш зарур. Ана шундай хавф-хатар мавжуд бўлганда, олиб қўйишга тинтувдаги сингари мутахассисни таклиф этиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, бухгалтерия ҳужжатларини олиб қўйишда ревизор, аудитор ёки экспертни таклиф қилиш зарур.

Агар ўғирланган (тортиб олинган, тамагирлик йўли билан олинган) буюмларни олиб қўйиш кўзда тутилган бўлса, жабрланувчини таклиф қилиш мумкин.

Олиб қўйишни муваффақиятли ўтиши кўп ҳолларда терговчининг олиб қўйилаётган шахс билан, олиб қўйиш ўтказилаётган ташкилот вакили билан алоқасига боғлиқ. Бундай вазиятда шунингдек, кузатувчанлик ва керакли ҳамма нарса олинганлигига ишонч ҳам катта аҳамиятга эга. Агар терговчи объектларни яширилганлигини ҳис қилса, у ҳолда тинтув ҳақида қарор чиқаради ва тинтувга киришади.

Олиб қўйишнинг алоҳида турига почта-телеграф ёзишмаларини ҳибсга олиш ва уларни олиб қўйиш киради. Ёзишмаларни олиб қўйиш одатда, яширинаётган шахсни, ўғирланган мулкни, беркитилган қимматбаҳо бойликларни ва бошқаларни топиш учун ишлатилади. Почта-телеграф ёзишмаларини олиб қўйиш фақат прокурорнинг санкцияси ёки суд қарори билан амалга оширилади. Ҳибсга олиш (олиб қўйиш) ҳақидаги қарорда кимнинг ёзишмалари ва нима муносабат билан ҳибсга олинганлигини кўрсатиш зарур. Қарор одатда, терговни қизиқтираётган ёзишмалар келиб тушиши лозим бўлган (ёки доимо келиб тушадиган) алоқа бўлими раҳбари томонидан ижро этилади. Амалда алоқа бўлими раҳбари қарорда кўрсатилган ёзишмани ушлаб туради ва терговчини бундан бохабар қилади. Терговчи ёзишмаларни олиб қўйишни холислар ҳузурида амалга оширади ва баённома билан қайд қилади.

4-§ Тинтув ва олиб қўйиш натижаларини қайд этиш

Тинтув ва олиб қўйишнинг тергов ҳаракатлари сифатидаги далилий аҳамияти уларнинг ўтказиш жараёни ва натижаларини тўла ва объектив қайд этишга узвий боғлиқдир. Тинтув ва олиб қўйиш баённомалари, уларнинг натижалари қандай бўлишидан қатъи назар, улар ўтказилгандан сўнг тuzилади. Баённома тинтув ва олиб қўйишни қайд этишнинг асосий воситаси ҳисобланади. Баённомада тинтув ва олиб қўйиш қачон, ким томонидан, қаерда, қандай иш бўйича, кимнинг ҳузурида ўтказилганлиги ва унинг натижалари қандай бўлганлиги кўрсатилади. Баённомада топилган ва олиб қўйилган предметлар тўғрисида тўла маълумотлар кўрсатиб ўтилади. Объектларнинг умумий ва хусусий белгиларини иложи борича аниқроқ кўрсатишга ҳаракат қилинади: шакли, ҳажми, ранги, ундаги ҳар хил рақам ва ёзувларнинг

мавжудлиги ва бошқалар. Объектларнинг сифат хусусиятларига алоҳида эътибор берилади: янги, эски, муомалада бўлган ва ҳоказо. Агар бир турдаги предметлар олиб қўйилса уларнинг миқдори ёзув билан кўрсатилади.

Қимматбаҳо қоғозлар, чек ва омонат дафтарчалар, аккредитив ва ҳоказоларни олишда уларнинг реквизитлари баённомада қайд этилади. Хорижий ва миллий валюта алоҳида кўрсатилади (масалан, Ўзбекистон Республикаси банкининг 500 қийматидаги билети – 1000 дона). Агар ўғирланган пулларнинг рақамлари маълум бўлса, баённомага ҳар бир купюра серия ва рақами киритилади.

Ҳужжатларни олишда уларнинг мақсади, реквизитлари, ҳолати: қўл ёзмаларни олишда – ҳар бир бетнинг биринчи ва охириги иборалари кўрсатиб ўтилади.

Тинтув қилинувчи олиб қўйилаётган предметлар қимматбаҳо металллардан тайёрланганлигини таъкидласа, ҳар бир предмет батафсил таърифланиши, уларда проба бор ёки йўқлигини кўрсатиш зарур. Таърифлаётганда, агар буюмларда проба белгиларига ўхшаган аломат бўлса ҳам «тилла узук», «тилла занжир» каби шаклда таърифламаслик зарур. Баённомада «сарик металлдан ишланган узук», «сарик металлдан ишланган занжир» деб кўрсатиш зарур. Антиквар буюмларни таърифлашда улардаги фирма белгилари ва ҳоказоларни чизиб олиш мумкин.

Яширин жойлар, уларнинг ниқобларини таърифлашга алоҳида эътибор бериш лозим. Баённомада қайси буюмлар ўз хоҳишига кўра берилганлиги қайд этилиши зарур.

Агар тинтув ёки олиб қўйиш давомида техник воситалардан фойдаланилган бўлса, у ҳолда баённомада ускуналарнинг номи ва тури, шунингдек, тинтув ва олиб қўйишда ҳозир бўлган шахсларни техник воситаларни қўллаш ҳақида огоҳлантирилганликларини қайд этиш керак.

Баённоманинг сўнги қисмида қандай предметлар олинганлиги, қандай ўралганлиги, кимга ва нима сақлаш учун топширилганлиги кўрсатиб ўтилади. Тинтув ва олиб қўйиш баённомаси уч нусхада тузилади. Биринчи нусхаси ишга бириктириб қўйилади. Иккинчи нусхаси тинтув қилинувчи, олиб қўйилувчи ёки унинг вакилларида қолади ва улар биринчи нусхада иккинчи нусхани олганликлари тўғрисида имзо чекадилар. Учинчи нусха олинган объектлар билан бирга ашёвий далилларни сақлаш камерасига топширилади. Ориги-

нал ва нуханинг барча бетлари терговчи, холис ва тинтув ёки олиб қўйишнинг бошқа иштирокчилари ҳамда тинтув қилинувчи ёки олиб қўйиш ўтказилган идора вакиллари томонидан имзоланади.

Баённома ёзиш билан бирга, далилларни қайд этишнинг бошқа усуллари ҳам ишлатилиши мумкин: режа тузиш, расмга олиш, видеотасмага тушириш ва ҳоказо. Режа ва схемаларда топилган яширин жойлар тасвирланади, асосийси – яширин жойнинг ўзи, объектлар қандай жойлашганлиги акс эттирилади.

Расм олиш ва видеотасмага тушириш ҳам шу асосда амалга оширилади: кузатиш имконини берадиган асосий ва батафсил кўриниш олинади. Асосий тасвирда топилган яширин жой ва ундаги объектлар, батафсилида яширин жойдан олинган объектлар қайд этилади. Объектларни, уларнинг умумий, хусусий ва фарқловчи хусусиятларини аниқ кўринадиган қилиб тасвирга тушириш лозим.

Агар олинган катта ҳажмдаги объектларни ишга бириктиришнинг иложи бўлмаса, уларни қонунга биноан расмга тушириш зарур.

Сифатли фотосуратлар жиддий далилий базани ташкил қилади: яширин жойларнинг мавжудлиги, турлари ва хусусиятларидан далолат беради; предметларни алмаштириб қўйиш имконини йўққа чиқаради.

Олинган пуллар ва қимматбаҳо буюмлар эртаси куниёқ тегишли ички ишлар органининг молиявий бўлимларига топширилиши зарур. Қимматбаҳо буюмлар ва тошларнинг ҳақиқийлиги, пулларнинг ҳақиқийлиги ва уларда маълум бир шахснинг бармоқ излари мавжудлигини экспертиза йўли билан текшириш зарур бўлган ҳоллар бундан мустаснодир.

1-§ Сўроқ тушунчаси ва кўрсатувларнинг психологик асослари

Сўроқ терговчи билан жиноий воқеа ҳақида маълумот берувчи шахс ўртасидаги ўзаро мулоқотдир. Қонун талабига кўра, терговчи сўроқ қилинувчидан кўрсатув олиш орқали маълумот тўплайди. Маълумки, сўроқ вақтида олинган кўрсатувлар жиноят иши бўйича далил манбаининг бир кўриниши ҳисобланади, тўпланган ахборотлар эса жиноятнинг айрим ҳолатларини аниқлаш учун хизмат қилади.

Тергов амалиётида жабрланувчи, гувоҳ, гумон қилинган ва эксперт мутахассисларни сўроқ қилиш кўпроқ учрайди.

Сўроқ ўтказишнинг қонуний асослари Ўзбекистон Республикаси ЖПК 96-108-моддалари орқали тартибга солинади. Гумон қилинган шахсларни сўроқ қилиш тартиби ЖПК 109-113-моддаларида кўрсатилган. Гувоҳ ва жабрланувчиларни сўроқ қилиш тартиби ва усуллари ушбу Кодекснинг 114-124-моддаларида қайд қилинган.

Криминалистик тактик услубларни қўллаш нуқтаи назаридан гувоҳ ва жабрланувчиларнинг процессуал ҳолати ва ҳуқуқлари деярли бир хил бўлиб, уларнинг ҳолатлари ўхшашлиги сабабли бир усулда сўроқ қилинади. Лекин ушбу процессуал шахсларнинг ҳолатларини баъзи томонлари эътиборга олиниб уларни сўроқ қилишда турли услубни қўллаш мумкин. Жумладан, гумон қилинувчига нисбатан жиноят иши юзасидан ҳали аниқ ва асосли исботлар бўлмаганлиги учун уни фақат гумон қилинган шахс сифатида сўроқ қилинади. Айбланувчи эса терговчининг унга нисбатан тўпланган далиллари асосида айбланувчи сифатида сўроқ қилинади ва тактик услублар мана шу ҳолатларга асосан қўлланилади.

Гувоҳ билан жабрланувчининг процессуал ҳолати деярли бир хил, ҳуқуқ ва бурчлари ҳам ўхшаш. Лекин айрим ҳолатлар мавжудки, гувоҳ билан жабрланувчи орасида баъзи бир фарқ ҳам бордир. Жумладан, жабрланувчи жиноят оқибатидан бевосита моддий, маънавий ва жисмоний зарар кўради, шунинг учун тергов натижасидан бир мунча манфаатдор.

Сўроқ жараёнида жабрланувчи кўрсатув беришда воқеани тўғри ва объектив ёритишига унинг шахсий адовати

ва психологияси, яъни руҳий ҳолати таъсир этиши мумкин. Гувоҳда эса бу хусусиятлар бўлмаганлиги учун одатда ҳолис кўрсатув беради.

Сўроқ қилинувчи шахслар кўрсатувларининг шаклланиши мураккаб жараёндир, чунки уни юзага келишида ҳис эта билиш ва мантиқли фикрлашнинг турли шакллари иштирок этади. Шу сабабли сўроқ қилишда шахснинг руҳий ҳолатини, хусусиятларини назарда тутган ҳолда тактик услубларни қўллаб, жиноят ишига тегишли маълумотларни олиш мумкин.

Кўрсатувни қандай ҳосил бўлишини, унинг психологик асосларини билиш терговчига тактик услубларни тўғри қўллашга ёрдам беради. Гумон қилинувчи ва айбдор, гувоҳ ва жабрланувчиларнинг жиноят ишида тутган турли процессуал ҳолати ҳамда тергов қилинаётган шахснинг жиноятдаги ролига қараб уларни сўроқ қилишда фарқлар мавжуд. Аммо кўрсатувларнинг ташкил топишида ўзига хос умумий психологик қонуният ҳам бор, албатта. Тергов қилинаётган жиноят ҳолатларини қабул қилиш, хотирада сақлаб қолиш ва гапириб бериш жараёнига таъсир кўрсатувчи объектив ва субъектив факторлар гувоҳ ва айбланувчига бир хилда таъсир этиши мумкин. Жиноятчи ўзини ва шу билан бирга иштирокчиларнинг воқеа содир бўлган жойда бўлган шахсларнинг ҳаракатларига боғлиқ ҳолда конкрет ҳолатларни умумий психологик қонуният асосида идрок қилади ва эса сақлаб қолади.

Ҳодисанинг бир зумда бўлиб ўтиши, эшитиш ва кўришнинг ноқулайлиги ва камчилиги, хотиранинг ўзига ҳослиги ва шунга ўхшаш объектив ва субъектив омиллар, жиноят ҳолатини ким идрок қилишидан (гувоҳми ёки айбланувчими) қатъи назар, ўз таъсирини кўрсатади. Шунинг учун гувоҳ ва жабрланувчигина эмас, балки гумон қилинган ва айбланувчини сўроқ қилишда ҳам кўрсатувнинг шаклланишидаги умумий психологик қонуниятни эътиборга олмоқ лозим. Инсонда ҳодиса ёки воқеани идрок қилиш вақтидан то судда шу тўғрида гувоҳлик бергунга қадар бўладиган руҳий ўзгаришларни уч босқичга бўлиш қабул қилинган. Руҳий процессларнинг барқарор бўлиши, вақт бўйича фарқ қилиши, мазмуни, кечиш жадаллиги бунга асос қилиб олинган. Булар кўрсатувнинг шаклланиш босқичлари дейилади.

Бу босқичлар қуйидагилардан иборат:

- а) ҳодиса ва унинг айрим қисмларини идрок қилиш;
- б) эшитган, кўрган маълумотни хотирада сақлаб қолиш;
- в) тиклаш, яъни сўроқ қилиш вақтида сўзлаб бериш.

Ҳар қайси конкрет кўрсатувни ташкил топиши учун юқоридаги босқичларнинг бўлиши шарт эмас, қатор ҳолатларда уларнинг айримлари тегишли объектив ва субъектив шароитларга кўра юзага келмаслиги мумкин. Кўрсатувнинг ташкил топиш жараёни қандай турга бўлинмасин юқорида умумий эътироф этилган уч босқичдан воз кечиши мумкин эмас.

А. Воқеа, ҳодиса ва предметларни идрок қилиш.

Кўрсатув сўроқ қилинувчининг берган далилларини идрок қилишдан бошланса, криминалистикада эса сўроқ қилинувчи ўзи идрок қилган воқеа ва ҳодиса жинойи ҳуқуқий характерга эга эканлигини тушуниб етгандан сўнг бошланади. Психологик кўрсатув ташкил топиш вақтига кўра, терговдаги кўрсатувдан олдин юзага келади, яъни гувоҳ дастлаб воқеани идрок қилади, сўнгра эса унинг навбатдаги тергов учун аҳамиятли эканлигини тушуниб етади.

Ташқи оламни идрок қилишнинг оддий шакли ҳис этишдан бошланади. Ҳис этиш бу реал оламдаги предмет ва ҳодисаларнинг сезги органларига бевосита таъсири натижасида юзага келган айрим сифат ва хусусиятларнинг оддий ифодасидир. Ҳис этиш объектив борлиқнинг сезги органларимизга таъсирининг натижаси бўлиб, у бошланғич психологик билиш процесси ҳисобланади.

Ташқи моддий олам предметларини ҳис этиш, кўриш, эшитиш, тери орқали сезиш, ушлаб кўриш сезги органларимизга таъсир этиш ёрдамида юз беради. Ҳис этиш орқали биз предметларнинг ранги, ҳиди, таъми, силлиқлиги, дағаллиги ва шу каби хусусиятларни билиб оламиз.

Сўроқ қилинувчиларнинг кўрсатувидаги маълумотлар уларнинг онгида қайта тикланганлиги сабабли уларнинг ҳажми ва сифати объектив ва субъектив омиллар билан белгиланади.

Предмет ва ҳодисаларни етарлича тўла ва аниқ идрок қилишга зеҳннинг нормал шароити етарлича қулай бўлмаслиги каби объектив омиллар таъсир кўрсатади.

Идрок қилишга таъсир этувчи объектив омиллар қуйидагилар:

- кузатилаётган воқеанинг қисқа муддатлилиги, қисқа вақт ичида сезги органлари барча ҳодисани тасаввур қила олмайди, масалан, киши кўзи билан кўрганларни идрок қилади, лекин эшитиб идрок қилишга улгурмайди.

- кузатишдаги ноқулай об-ҳаво шароити;

- кузатиш вақтидаги ёруғликни етарли бўлмаслиги;

- идрок қилишнинг бир хил вазиятдалиги;

-кузатилаётган воқеа ва объектлар ҳаракатининг давомийлиги;

- кузатилувчи ёки таъсир этувчи омилнинг жуда кўплиги ёки жуда камлиги;

- кузатилаётган ҳодиса вақтида шовқиннинг кучлилиги.

Идрок қилишга таъсир кўрсатувчи субъектив омиллар қуйидагилар:

- профессионал малака;

- сезги органларининг нормал ҳолати, чарчоқ ва ҳаяжоннинг йўқлиги;

- қабул қилишнинг танланиши;

- сезги органларининг хусусиятлари;

- ҳорғинлик ёки мастлик, кузатилган воқеа ва ҳодисаларни билмаслик, тушунмаслик;

- кучли ҳаяжонланиш, ғамгинлик;

- руҳий эзилганлик ҳолати;

- ҳодисага эътиборсизлик, воқеага лоқайдлик билан қараш;

- кузатилаётган ҳодисанинг мураккаблиги.

Б. Идрок қилинган предмет, воқеа ва ҳодисаларни хотирада эслаб қолиш. Ҳар қандай кўрсатув ҳам одатда кейин юзага келади. Идрок қилинган воқеа ҳодисани сўроқ вақтида хотирада тиклашгача баъзан маълум вақт ўтади. Идрок қилинган маълумотни лозим пайтда хотирада тиклаш учун уни ёдда сақлаб қолиш зарур. Киши идрок қилган барча маълумотлар ўзаро алоқада бўлиб, вақтинча миёда сақланади. Хотира-бу маълумотларни кейинги даврда узатиш, олдин нима идрок қилинган бўлса, ўшани хотирада мустаҳкамлаш, сақлаб қолиш ва уни тиклаш орқали ифодаланадиган ақлий фаолиятдир. Хотирада сақлаб қолишнинг тўлаллиги, хотира типига, унинг машқлантирилганлигига, сақлаб қолиш усуллари ва ҳодиса юз бергандан то уни тиклашгача ўтган вақтга боғлиқдир.

Хотира ўз навбатида аниқ тасвирли, оғзаки, мантикий туйғу, ҳаяжонли, ҳаракатдаги хотирага бўлинади. Ҳаракатдаги хотира ёрдамида жисмоний ҳаракат ҳолатлари билан боғлиқ барча ўзгаришлар, хотирада ҳаяжонли кўргазмали тасаввурлар, предметларнинг ташқи образлари; оғзаки айтилган ёки ўқиб берилган нутқ яхши сақланиб қолади.

В. Идрок қилинган маълумотларни кўрсатмада қайта тиклаш.

Кўрган воқеа ҳодисаларни эслаб қолиш уларни қайта тиклаш билан чамбарчас боғлиқдир. Қайта тиклаш - бу инсон хотирасида нима сақланган бўлса, ўшани оғзаки ёки ёзма баён қилишдир. Маълумотларнинг софлиги фақат қабул қилиш ва эслаб қолишнинг сифатигагина эмас, балки шу билан бирга сўроқ қилинувчининг руҳий ҳолати, маълумоти, фаросати, характери, тасаввур этиш қобилияти, таъсирланиш даражаси, шарт-шароитларига ва тергов тактикасига боғлиқдир.

Сўроқ қилиш тактикаси учун олдин идрок қилинган маълумотларни қайта тиклашнинг психологик қонуниятлари катта роль ўйнади. Қайта тиклаш бевосита ва бавосита, ихтиёрий ва ихтиёрсиз бўлиши мумкин. У икки хил шаклда амалга ошади: биринчиси билиб олиш, яъни объектни қайтадан кўриш орқали тиклаш, иккинчиси эслаш орқали, яъни объектни хотирада қайта тиклаш.

Идрок қилишдан сўнг кўп ўтмай бевосита қайта тиклаш одатда кейинга қолдирилган тиклашга нисбатан анча тўлиқ ва аниқ бўлади. Шунинг учун у ёки бу воқеага нисбатан сўроқни кейинга қолдириш мақсадга мувофиқ эмас.

Қайта тиклаш босқичида кўрсатувнинг ташкил топишига қатор объектив ва субъектив омиллар таъсир қилади:

а) қайта тиклаш жараёнида сўроқ қилинувчининг эмоционал ҳолати (ҳаяжонланган ёки хотиржам, хафа ёки хурсандлиги кабилар);

б) гумон қилинувчи ва айбланувчиларда тез-тез учраб турадиган "ўз фикрини ҳимоя қилиш"га уриниш ҳаракати;

в) сўроқ қилинувчининг мижози ва характери;

г) кишиларнинг таъсирланишга мойиллиги (масалан, иродасиз кишиларда, болаларда таъсирланиш кучли бўлади);

д) хаёлпарастликка мойиллик, хаёлпарастлик элементи, айрим ҳолларда сўроқ қилинувчи ўзи кўрган воқеа ва

ҳодисаларни тўла идрок эта олмай уни худди кўргандек атрофлича ўз кўрсатувида баён қилишга интилади;

е) сўроқ қилинувчининг ўз фикрини тузиш қобилияти; агар сўроқ қилинувчи ўзидаги айрим камчилик ёки бошқа сабаблар туфайли ўз фикрини аниқ ифодалай олмаса, терговчи аниқловчи саволлар билан унга кўрсатувни тўғри ифодалашга ёрдам беради. Сўроқ қилинувчидан терговни қизиқтирувчи воқеа тўғрисида батафсил ва изчил гапириб бериш ёки фақат айрим ҳодисани эслаш илтимос қилинади.

Терговчи кўрсатувни қабул қилишда айрим хатоликка йўл қўйиши мумкин. Бу хато сўроқ қилувчининг тегишлича профессионал тайёргарлик кўрмагани натижасидадир. Шундай қилиб, кўрсатувнинг сифати сўроқ предметига, қабул қилишнинг ташқи шароитига, хотирада сақлаб қолишга, қайта тиклашга ҳамда сўроқ қилинувчи ва сўроқ қилувчининг шахсий субъектив сифатларига боғлиқдир.

2-§ Сўроқ ўтказишга тайёргарлик кўриш

Жиноят билан боғлиқ ҳолатларни билиб олиш, аниқлаш маълум тайёргарлик кўришни, унинг ўзига хос хусусиятларини, айбланувчининг шахсини пухта ўрганишни талаб этади. Айбланувчининг шахсини ўрганишда унинг маънавий дунёси, турмушдаги ўрни, юриш-туришига доир томонлар батафсил ўрганилиши керак.

Сўроқ одатда терговчи хонаси ёки махсус ажратилган хонада олиб борилиши керак. Сўроқ қилиш хонасида сўроқ қилинувчи ўзини ниҳоятда эркин сезиши, унинг руҳиятига мосланган бўлиши, сўроқ қилинаётган хонада киши эътиборини чалғитадиган кераксиз нарсалар, жиҳозлар бўлмаслиги, ҳаттоки ташқи дунё билан алоқа узилган бўлиши зарур.

Айбланувчини сўроқ қилишдан олдин терговчининг бутун ҳаракати, эътибори фақат шу масалага қаратилиши, мазкур тайёргарликда терговчи сертакаллуф бўлиши билан ўзини давлат вакили сифатида кўрсата олиши лозим. Гумон қилинувчи ва айбланувчини сўроқ қилишдан аввал унга нисбатан қандай далиллар мавжуд, сўроқ жараёнида улар ёлғон кўрсатув берар бўлса, уни фош этиш учун қўлланадиган далиллар, хужжатлар пухта текширилган бўлиши лозим.

Сўроқ жараёнида сўроқ қилинувчи шахсга уни кўрсатмасини текшириш, айрим қисмларини тўлдириш ва аниқлаш учун қўйиладиган саволлар олдиндан, тахминан бўлса-да, тайёрланиб қўйилиши лозим.

Сўроқ қилинувчиларнинг қайсилари биринчи, қайси бирлари кейинги навбатда сўроқ қилиниши лозимлигини ҳам терговчи жинойт ишидаги материаллар билан танишиб чиққандан кейин белгилаб олиши зарур.

Жиноий ҳаракатнинг қайси бир ҳолатлари ким томонидан тўлароқ ёритилишига қараб сўроқ қилинувчилар тартиби белгиланиши мақсадга мувофиқ.

Сўроқ ўтказиш вақти ва жойи ҳам терговчининг ўз тажрибаси ва ишининг алоҳида ҳолатларига қараб белгиланиши мумкин.

Сўроққа тайёргарлик кўриш қуйидагилардан иборат:

- а) жинойт ишини ўқиб ўрганиб чиқиш;
- б) гувоҳнинг айбланувчига, жабрланувчига ва иш бўйича айрим далилларга нисбатан бўлган муносабатини аниқлаш;
- в) сўроқ вақтида бериладиган саволларни белгилаб қўйиш;
- г) сўроқ вақтида керак бўлиб қоладиган материалларни, ашёвий далил бўлган ҳужжатларни тайёрлаш;
- д) сўроқ қилиш вақтини ва жойини белгилаш.

Жиноят иши билан танишиш жараёнида қайси гувоҳдан қандай фактларни аниқлаш, улар қай даражада воқеани ёритиб бера олиши ва бошқа масалалар ҳал қилинади.

Иш бўйича гувоҳларнинг сони кўп бўлса, уларнинг ҳар бирининг шахси аниқланиб, ишнинг эпизодларига асосан ким биринчи навбатда, ким кейинги навбатда сўроқ қилиниши белгиланади. Шу билан бирга уларнинг айбланувчига нисбатан бўлган муносабати ҳам аниқланиши лозим.

Гувоҳларнинг ўзаро муносабати ва жабрланувчига нисбатан алоқаси ҳам сўроқ учун аҳамиятга эгадир. Шунинг учун уларнинг шахси, турмуши, хизматини аниқлаш билан бир қаторда мазкур иш бўйича ўзаро муносабатини аниқлаш даркор.

Кўрсатув олиш вақтида ҳар бир гувоҳ ўзига хос бўлган руҳий ҳолатларни намоён қила бошлайди; уларга турлича усулларни қўллашга тўғри келади. Баъзиларга савол бериш билан бўлса, баъзиларга оддий суҳбат билан воқеани эслашга ёрдам бериш мумкин. Демак, гувоҳ ва жабрланувчининг ишга

ва айбланувчига нисбатан бўлган муносабати асосида қатор саволларни олдиндан мўлжаллаб қўйиш лозим бўлади.

Сўроқ вақтида бериладиган саволларни кўрсатув олиш жараёнида ўзгартириш ва борларини тўлдириш, янги саволларни киритиш мумкин.

Агар гувоҳнинг кўрсатувидаги айрим фактлар тўғрилигига шубҳа туғдирса, унга текширувчи ёки ёлгонни очиб ташлашга ёрдам берувчи саволларни бериш мумкин. Шундай саволлар ҳам олдиндан мўлжалланиб қўйилиши керак.

Сўроқ вақтида қўлланилиши мумкин бўлган ҳужжатлар, айрим фактлар, жинойт ишининг турли бетларида жойлашган бўлади, уларни сўроқ вақтида излаб ўтирмаслик учун олдиндан мўлжаллаб, ишнинг шу бетларига белгилар жойлаштириб қўйиш лозим.

Сўроқ ўтказиш вақти билан жойни белгилаш, сўроқ натижаларига турлича таъсир бўлишига сабаб бўлади. Жабрланувчиларни, гувоҳларни алоҳида хонада сўроқ қилиш, тинч ва хотиржамлик шароит туғдириши лозим. Сўроқ вақти ҳам аввалдан белгиланиши, гувоҳларни олдинма-кетинлиги, навбати белгиланиши сўроқ натижасига ижобий таъсир этади. Агар айбланувчи иш бўйича айрим фактларни тасдиқловчи гувоҳни чақиришни илтимос қилса, гувоҳни кўп кечиктирмай чақириш лозим. Чунки айбланувчининг яқин кишилари ёки ўзи гувоҳ билан алоқа боғлаши мумкин, керак ҳолатларни айтишни уқтириб, унга таъсир этиб қўйиши мумкин.

Сўроққа чақирилган гувоҳлар алоҳида хонада бўлиши, кўрсатув олиш учун битта-битта чақирилиши ва унинг кўрсатувини бошқа гувоҳлар эшитмаслиги лозим. Бунинг учун сўроқ ўтказишдан аввал керакли шароитни яратиш ва ўйлаб чиқиш даркор.

3-§ Жабрланувчи ва гувоҳларни сўроқ қилиш тактикаси

Сўроқ ўтказишнинг умумий тартиби ва ундан келиб чиқадиган тактик усуллар Ўзбекистон Республикаси ЖПК

кўрсатилган бўлиб, унинг талабларини тўлиқ бажариш барча тергов органлари ходимлари учун мажбурийдир.

Сўроқ ўтказишнинг умумий процессуал тартиби уч босқичдан иборатдир:

- а) сўроқ қилинувчининг шахсини аниқлаш;
- б) сўроқ қилинувчининг кўрсатувини эшитиш;
- в) савол-жавоб ўтказиш.

Сўроқ бошлашдан аввал терговчи гувоҳнинг паспорти ёки бошқа шахсий ҳужжатини текшириши, сўнгра сўроқ баённомаси бланкасида кўрсатилган биографик маълумотларни сўраб билиши ва айбланувчи билан қандай муносабатда эканлигини аниқлаши лозим.

Айбланувчи ва жабрланувчига нисбатан бўлган алоқасидан гувоҳнинг иш оқибатидан моддий ёки маънавий манфаатдорлигини билиб олиш мумкин. Шунинг учун бу масалага жиддий ёндашмоқ даркор.

Сўроқнинг биринчи қисмида гувоҳ ва жабрланувчилар қасддан ёлғон кўрсатув берса ёки кўрсатув беришдан бош тортса, уларни Ўзбекистон Республикаси ЖК тегишли моддалари билан жиноий жавобгарликка тортилиши ҳақида огоҳлантирилади.

Жиноий жавобгарлик ҳақида огоҳлантиришнинг ўзи кифоя бўлмай, балки гувоҳнинг тўғри ва тўла кўрсатуви иш учун қанча аҳамиятга эга бўлишини тушунтириш ва унинг бу масалага тушуниб етганлиги ҳақида сўроқ баённомасига имзосини қўйдириш лозим.

Такрорий сўроқ ўтказишда ҳам гувоҳ нотўғри жавоби учун жиноий жавобгарлик ҳақида огоҳлантирилади ва буни ўз имзоси билан тасдиқлайди. Сўроқнинг иккинчи қисми гувоҳга мазкур жиноят иши бўйича нималар маълум, қандай ҳодисани кўрган-эшитганлиги гапириб беришни таклиф қилишдан бошланади.

Гувоҳнинг сўзини бўлмай, уни сабр-тоқат билан эшитиш лозим, чунки у терговчи кутмаган янги далилларни ёки иш бўйича аҳамиятли бўлган ҳолатларни очиб бериши мумкин.

Гувоҳнинг сўзи ҳаддан ташқари чўзилиб ишга керакли бўлганлардан “узоқлашиб” кетса, уни воқеа тафсилотларига “яқинроқ” келишига ва асосий ишга тегишли бўлган нарсаларни сўзлаб беришга жалб этиш мумкин. Гувоҳ сўзини тугатгандан сўнг, у қолдириб кетган далиллар юзасидан тўлдирувчи саволлар берилади. Айрим далиллар юзасидан

текширувчи саволлар ҳам берилиши мумкин. Гувоҳ ва жабрланувчига бериладиган саволлар аниқ ва тушунарли бўлиши лозим. Шу билан бирга саволлар қисқа бўлиб, тўла жавоб олишга имкон туғдириши керак, баъзида саволнинг ўзида жавоб маъноси мавжуд бўлиб, ишорали бўлади, сўроқ қилинувчи фақат “ҳа” ёки “йўқ” деган жавобни беради. Бу ҳол сўроқ усулига хилоф бўлиб тўла ва объектив кўрсатув олишга тўсқинлик қилади.

Баъзи хотираси заиф гувоҳларга эслатувчи саволлар қўйилиши мумкин. Жиноят ҳодисасига яқин бўлган, аммо ишга алоқаси бўлмаган ҳолатларни эслатиш ёрдамида унутилган воқеани тиклашга ёрдам беради. Савол қўйиш вақтида гувоҳга ишда бор бўлган ҳужжатларни, воқеа жойи, схемаси ёки далилий ашёни кўрсатиш мумкин. Бу билан иккита масала ҳал қилинади: биринчидан гувоҳни унутган воқеаларни эслашга ёрдам берса, иккинчидан қасддан терговни чалғитиш учун нотўғри кўрсатув берувчи жабрланувчи ва гувоҳларни сирини фош этишга қурол бўлади. Шу тариқа гувоҳни воқеа содир бўлган жойда сўроқ қилиш баъзида мақсадга мувофиқ бўлади. Ҳодиса жойида кўрсатув олиш гувоҳга айрим фактларни, далилий ашёларни, изларни ва бошқа жойни аниқлашга, жойни чизмасини тузишга, илгари чизилган чизмалар бўлса, уларни тўлдиришга ва аниқлик киритишга ёрдам беради.

Сўроқ вақтида гувоҳни руҳий ҳолатини кузатиб бориш лозим. Унинг қўйилган саволларига нисбатан авзоини ўзгариши, иш учун далил бўла олмаса-да, терговчига тўғри тактик усул танлашга ёрдам беради.

Гувоҳнинг бераётган кўрсатувини диққат билан эшитиб бориш лозим, шу билан бирга унинг баъзи маълумотларини маъқуллаш ёки уларни ҳақиқатдан “йироқ”, ёлгон эканлигини англаувчи сўз қўшиб туриш кўпинча ўзини оқламайди.

Сўроқ мақсадга мувофиқ ўтиши учун терговчи фақат гувоҳ ҳикоя қилиб берган воқеани қоғозга тушириш билан кифояланмай, балки сўроқ жараёнида фаол бўлмоғи зарур. Гувоҳнинг кўрсатуви қайси қисми тўла ва объектив, қайси қисми чала ва юзаки ифодаланганини сезиб бориши ва улар юзасидан тўлдирувчи ва аниқловчи саволларни бериб бориши лозим.

Жабрланувчини сўроқ қилиш тартиби ва тактик усуллари юқорида кўрсатилган гувоҳларга нисбатан қўлланадиган

қоидалар ва усулларга ўхшашдир. Шу билан бирга жиноий иш бўйича жабрланувчининг процессуал ҳолатидан келиб чиқадиган руҳий омиллар ҳам унутилмаслиги керак. Улар кўрсатув олиш вақтида маълум аҳамиятга эга бўлиб ҳар гал назарда тутилиши лозим. Жумладан, жиноий воқеа жабрланувчига нисбатан кўпинча моддий ва маънавий ёки бошқа зарар етказди. Шунинг учун у иш бўйича оз бўлса ҳам манфаатдор бўлиб, баъзи тафсилотни бўрттириб ифодалашга ҳаракат қилади. Шунингдек, жиноий ҳаракати жабрланувчининг ҳаётига, соғлигига қарши қаратилган бўлганлиги туфайли унга шикаст етади, кўрқув ва эмоционал ҳолати таъсир этиши, сўроқ вақтида воқеани тўғри ёрита олмаслигига сабаб бўлади, баъзида эса у қаттиқ кўркиши, ҳаяжонланиши ёки таъсирланиши натижасида воқеани тўғри қабул қилмайди ва сўроқ вақтида воқеа маълумотларини беихтиёр бўрттириб, кескинлаштириб ёритади.

Баъзи жиноят ишининг турлари бўйича жабрланувчилар асосан хотин-қизлардир. Савол-жавоб қилишда уларнинг шаънига қаттиқ тегмайдиган, очиқ сўзлашга имкон берадиган шароит туғдирилиши лозим. Агар жабрланувчи хотин-қизлар бўлиб, улар уялиш орқасида баъзи воқеаларни гапириб беришдан бош тортса, у ҳолда сўроқни ўтказиш аёл кишига топирилиши лозим.

Жабрланувчи кўпгина жиноят ишлари бўйича беихтиёр “иштирокчи” шахс бўлиб қолади. У жиноят ҳаракатини ўз кўзи билан кўриб, ўз қулоғи билан эшитиб қолади. Шунинг учун жабрланувчи гувоҳга нисбатан кўпроқ нарсани билади ва тўлароқ маълумот беради.

Гувоҳ ва жабрланувчининг кўрсатувлари далил манбаи бўлиш учун уларни умумий қоида асосида ҳар вақт ишнинг бошқа ҳолатлари билан солиштириб текширилиши ва баҳоланиши лозим.

4-§ Гумон қилинувчи ва айбланувчиларни сўроқ қилиш

Гумон қилинувчи ёки айбланувчини сўроқ қилишдан олдин унинг шахси ва шахсига тегишли маълумотлар, қайси тилда кўрсатув бера олиши аниқланади, сўнг сўроқ қилинувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тушунтирилади.

Айбланувчи жиноят ишени тергов қилиш жараёнида асосий процессуал шахс ҳисобланади ва уни сўроқ қилишдан мақсад иш учун ҳаққоний ва тўла маълумот олишдир.

Айбланувчи ва гумон қилинувчи шахсларни сўроқ қилишда уларни кўрсатув беришга мажбурлаш, қўрқитиш, зўрлик ишлатиш, алдаш ва шу каби қонунга хилоф бўлган ҳаракатларни қўллаш таъқиқланади.

Жиноят ишени тергов қилиш жараёнида гумон қилинувчи ва айбланувчининг процессуал ҳолатлари ҳар хил бўлса-да, бирга уларни сўроқ қилишда қўлланадиган тактик усуллар деярли бир хилдир. Фарқ шундаки, гумон қилинувчига нисбатан терговчида сўроқ даврида ҳали етарли даражада далил бўлмагани учун уни фақат жиноятда гумонлайди, айбланувчига нисбатан эса етарли далил тўпланганлиги учун унга айбини эълон қилиб, сўнг айблагга асос бўлган ҳолатлар юзасидан сўроқ қилинади.

Айбланувчиларнинг кўрсатуви асосан икки муҳим вазифани бажаради:

1) Иш бўйича айбланувчининг кўрсатуви далилий манба бўлиб, ундаги маълумотлар ишнинг айрим ҳолатларини тўла очишга ёрдам беради.

Жиноят воқеасини жабрланувчига ва гувоҳга нисбатан айбланувчи яхшироқ билади ва кўп вақтга эслаб қолади. Айрим факт ва ҳолатлар эса фақат айбланувчига маълум бўлади.

Шунинг учун айбланувчидан мумкин қадар тўла ва тўғри кўрсатув олишга ҳаракат қилиниши лозим.

2) Айбланувчининг кўрсатуви дастлабки терговда унинг ҳимоя восита бўлиб ҳисобланади. Терговчи айбланувчига тўла, ҳар томонлама тўғри кўрсатув беришга, ўзини ҳимоя қилишга ҳамма далилларни, фактларни келтиришга имкон туғдиради. Шу билан бирга терговчи ишга керак бўлган муҳим фактларни, ҳолатларни аниқлайди ва айбланувчининг жинойий жавобгарлик масаласини ҳал қилади.

Айбланувчилар сўроқ вақтида бўйинларига қўйилган айбларга нисбатан турлича муносабатда бўладилар:

1) Айбланувчи эълон қилган айбларга тўла ёки қисман иқрор бўлади, тўғри ва тўла кўрсатув беради;

2) Айбланувчи айбига иқрор бўлмайди ва тўғри кўрсатув беради, чунки у ҳақиқатда ҳам жиноятни содир қилмаган;

3) Айбланувчи айбига иқрор бўлади “тула ёки қисман” ва ёлгон “нотўғри” кўрсатув беради. Бунинг сабаби турлича бўлиши мумкин; сўроқ қилинувчи шеригининг айбини бўйнига олиб, унинг ишини осонлаштириш ёки терговга маълум бўлмаган хавфлироқ ҳолатларни яшириш ёхуд ўзини мақташ, қахрамон қилиб кўрсатиш мақсадини кўзлайди;

4) Айбланувчи айбига иқрор бўлмайди ва жиноий жавобгарликдан қутилиш мақсадида ёлгон кўрсатув беради.

Терговчи сўроқ ўтказиш вақтида юқорида кўрсатилган тўрт ҳолатнинг қайси бири билан тўқнаш келганини била олмайди. Шунинг учун айбланувчиларни сўроқ қилиш пайтида икки муҳим қондани назарда тутиши лозим: биринчидан, айбланувчининг айбига иқрор бўлиш ёки бўлмасликдан қатъи назар, унинг кўрсатувини текшириш зарур ва иккинчидан, терговда айбини бўйнига олмаган айбланувчиларнинг кўрсатуви “албатта ёлгон бўлади” деган хулоса ҳосил бўлмаслиги лозим.

Жиноятчиларга кўпинча айбини қисман бўйнига олиш ёки мутлақо иқрор бўлмасдан жиноий жавобгарликдан қутилишга ҳаракат қилиш хосдир. Терговчининг вазифаси ҳар бир айбланувчининг руҳий хусусиятига мос ҳолда тактик усулларни қўллаб, тўғри ва тула кўрсатув олишдир.

Айбланувчини сўроқ қилишдан аввал жиноят ишини яна бир бор кўриб чиқиб, керакли жойларидан - ҳужжатларидан алоҳида ёзма изоҳлар олиш лозим чунки, сўроқ вақтида улар зарур бўлиб қолиши мумкин.

Айбланувчига қўйиладиган саволларни тузишда эса айбланувчининг жавобини ва унинг турли хилларини тахминан бўлса ҳам назарда тутган ҳолда тайёргарлик кўрилади.

Сўроқ ўтказиш айбланувчига айб эълон қилиш тўғрисидаги қарор билан танишгандан сўнг ўтказилади. Жиноят ишининг хусусиятига ва аломатларига қараб айбини эълон қилиш тўғрисидаги қароридан айблаш учун умумий юридик асосларни келтириш кифоядир, баъзида эса далил манбаини ҳам кўрсатиш мумкин, лекин, айрим фактларни, ашъвий-далилларни маълум қилишга шўшилмаслик керак, чунки улар сўроқнинг кейинги босқичларида зарур бўлиб қолади.

Сўроқ яхши натижалар бериши, уни муваффақиятли ўтиши учун тайёргарлик кўриш вақтида терговчи айбланувчининг шахсини ўрганиши ва аниқлаши лозим.

Айбланувчининг шахсини белгиловчи хусусиятлар: унинг хизмат соҳаси, турмуши, атрофидаги таниш-билишлари билан алоқаси ва бошқа терговга керак бўлган маълумотлардир. Уларни тезкор ҳаракатлар ва гувоҳларни сўроқ қилиш йўли билан аниқлаш мумкин. Бу маълумотлар сўроқ вақтида айбланувчининг ёлгон кўрсатувини очиб ташлашга ёрдам беради. Сўроқ такрорий ўтказилганда ҳам тайёргарлик кўришга тўғри келади чунки, биринчи сўроқдан олинган кўрсатувни кўриб чиқиб, қандай камчиликларга йўл қўйилган, қандай факт ва ҳолатлар аниқланмай қолган, қандай янги саволлар қўйилиши мумкин ва бошқа масалалар белгилаб олинади.

Жиноятни эҳтиётсизлик билан содир қилган айбланувчиларни сўроқ қилиш, уларнинг кўрсатувларини асослаш худди гувоҳларни сўроқ қилиш усулига ўхшашдир. Бундай айбланувчилар сўроқ вақтида баъзи ҳолатларни хотирасидан кўтарилганлигини айтса ёки бошқа сабабларига кўра воқеани тўла сўзлаб бера олмаса, гувоҳларга қўлланадиган тактик усулларни ишлатиш мумкин бўлади.

Лекин жиноятни қасддан содир қилган айбланувчилар, одатда, воқеани тўла-тўқис қабул қиладилар ва яхши эслаб қоладилар. Улар жиноят ҳодисасидан қанчалик манфаатдор бўлсалар, унинг очилмаслигига шунчалик ҳаракат қиладилар. Шунинг учун бу хилдаги айбланувчиларга қўлланадиган тактик усуллар бир мунча бошқачадир.

Қонунга биноан айбланувчининг кўрсатув бериши ихтиёрийдир. У кўрсатув беришдан бош тортгани ва ёлгон сўзлагани учун жиноий жавобгарликка тортилмайди. Айбланувчини қўрқитиш, алдаш, зўрлик ишлатиш, ёлгон ваъдалар бериш йўли билан кўрсатув олиш ғайриқонунийдир.

Айбланувчиларни сўроқ қилиш гувоҳларни сўроқ қилиш тартиби сингари уч қисмдан иборат:

Сўроқнинг биринчи қисмида айбланувчининг шахсини аниқлаш, тергов жараёнида унга нисбатан қўлланадиган эҳтиёт чораларини танлашга ва турли ҳодиса-ҳолатларнинг олдини олишга ёрдам беради.

Агар айбланувчи очикда бўлса, унинг ҳужжатлари текширилиб шахсига тегишли маълумотлари юзасидан сўроқ

қилиниб, ҳужжатлардаги маълумотларга солиштириш зарур. Қамоқда бўлган айбланувчи унинг шахсий ҳужжатлари жиноят ишида бўлади ва терговчи уларни олдиндан текшириб чиқишга имкони бор.

Анкета маълумотлари аниқлангандан сўнг терговчи айбланувчини айбини эълон қилиш қарори билан таништиради ва зарур бўлса, айбининг моҳияти тушунтирилади. Шунингдек, процессуал қонунга биноан айбланувчининг процессуал ҳуқуқлари ҳам тушунтирилади.

Сўроқнинг иккинчи қисми айбланувчининг тушунтиришини эшитишдир. Бу қисмда қуйидаги тактик қоидалар назарда тутилиши даркор.

1) айбланувчининг қандай бўлмасин содир қилинган жиноятга иқроор бўлишига мажбур қилмаслик лозим, акс ҳолда у судда айтган сўзидан бош тортади ва дастлабки терговда уни мажбур қилганликларини айтади, натижада жиноятни исботлаш қийинлашади ва иш қайта терговга юборилади.

2) айбланувчининг сўзини саволлар билан ёки луқма ташлаш билан бўлмасдан, унинг кўрсатувини охиригача тинглаш зарур. Гарчи айбланувчи ёлғон кўрсатув бераётганлиги сезилса ҳам, унга сўзини охиригача етказишга имкон берилмоғи лозим.

Аммо айбланувчи атайлаб жиноят ишига алоқаси бўлмаган нарсалар юзасидан маълумот берса, терговчи уни ишга тегишли бўлган фактлар юзасидан сўзлашга чорлаши зарур.

3) жиноят иши мураккаб, бир неча эпизоддан иборат бўлса, сўроқ ҳар бир эпизод юзасидан алоҳида олиб борилиши лозим. Бир эпизод ёритилгандан сўнг айбланувчига савол бериб жавобини эшитиб, сўнгра иккинчи эпизод юзасидан сўроққа ўтиш лозим.

Сўроқнинг учинчи қисми айбланувчига савол бериб, унинг жавобини олиш. Бу энг мураккаб ва масъулиятли масаладир. Сўроқнинг бу босқичи терговчидан унинг мутахассислик моҳиятини, илғор тажрибасини ва бошқа ижобий хусусиятларини амалга оширишини талаб қилади. Айбланувчиларга бериладиган саволлар уч турда бўлиши мумкин: тўлдирувчи, аниқловчи ва текширувчи. Улар қуйидаги масалаларни ҳал қилишга имкон беради:

а) жиноят ишига алоқаси бўлган фактлар юзасидан тўла ва ҳар томонлама маълумот олиш. Айбланувчи ўзини ҳимоя

қилиш учун қандай асослар келтирган ва уларни тўғрилигини тек шириш;

б) тергов даврида маълум бўлмаган янги маълумотлар олиш.

в) айбланувчи берган кўрсатувининг айрим ноаниқ бўлган жойларини ёритиш;

г) айбланувчи кўрсатувини текширишга зарур бўлган айрим ҳолатларни аниқлаш;

д) айбланувчининг берган кўрсатуви ишнинг асосий ҳолатларига қарама-қарши бўлса, уни ёлғон гапирганлигини фош этиш.

Сўроқ вақтида ишлатиладиган далиллар текширилган, аниқланган ва ишончли бўлиши лозим. Терговчи ўз ихтиёрида бор далилларни ҳаммасини айбланувчига кўрсатиши ёки билдириши зарур эмас, ёлғон сўзлаётган айбланувчининг кўрсатувини қанчалик ҳақиқатдан узоқ эканлигини исботловчи фактлар, далилларнинг ҳар бирини ўз ўрнида келтириб, айбланувчини “қуролсизлантириб”, тўғри кўрсатув беришга мажбур қилиши лозим.

Баъзи айбланувчилар аввалдан сўроқ вақтида гапирадиган мавзуларини ўйлаб тайёрлаб қўяди. Терговчи савол-жавоб қилиш босқичида унга қутилмаган саволни бериб, иш бўйича аниқланган маълум воқеани қандай тушунтиришини сўраганда, айбланувчи дарҳол жавоб беришга қийналиб қолади ва ҳақиқатни сўзлашдан бошқа илож йўқлигини англайди. Баъзида, жиноят ишининг характериға қараб айбланувчининг руҳий хусусиятини назарда тутиб жиноят ходисаси қандай рўй берган, нималар топилган, жиноятнинг асосий ҳолатлари қай йўсинда юз берганлигини айбланувчига айтиб бериш мумкин, бу ҳолда сўроқ қилинувчи терговға ҳамма ҳолат-вазиятлар маълум эканлигига иқроп бўлиб, тўғри маълумот беришдан бошқа илож йўқлигига ишонч ҳосил қилади.

Жиноятда гумон қилинган шахсни сўроқ қилиш тартиби, айбланувчини сўроқ қилиш тартиби сингари олиб борилади. Шубҳаланувчи шахс ҳам, айбланувчи сингари ёлғон кўрсатув берганлиги учун ёки кўрсатув беришдан бош тортганлиги учун жиноий жавобгарликка тортилмайди.

Гумон қилинувчи ва айбланувчига сўроқ вақтида бериладиган саволлар маълум кетма-кетлик тартибида умумий

ҳолатдан алоҳида масалаларга тегишли бўлган ҳолатларга оид бўлган маълумотни олишга қаратилган бўлиши лозим.

Саволлар олдиндан белгиланиб, жиноятнинг айрим ҳолатларини ёритишга ёрдам бериши, уларни тахминан бўлса ҳам режалаштириб қўйилиши, сўроқ жараёнида ўз вақтида ва ўз жойида ишлатилишига ёрдам беради.

Савол икки усулда қўйилиши мумкин: биринчи усулда тергов учун муҳим бўлган ҳолатларни ёритувчи савол, иккинчиси-хусусий масалаларга тегишли бўлиб, уларни сўроқ қилинувчига тақдим этиш вақти-соати, олдинма-кетинлиги тергов ишининг бориши ва ҳолатига қараб белгиланади.

Айбланувчининг ёлғон кўрсатувини фош этиш учун ишлатиладиган далилларнинг миқдори ва қайси ҳолатларга тегишли эканлигини терговчи сир сақлаб, савол бериш вақтида айбланувчига тақдим этиб, “бу ҳолатни қандай тушунтирасиз” каби мурожаат билан аниқлайди. Саволга жавоб бериш учун тайёр бўлмаган айбланувчи, терговчининг ихтиёрида яна қандай далиллар борлигини билмаган ҳолда, тўғри кўрсатув беришга мажбур бўлади.

Айбланувчи ва гумон қилинувчи шахсларни сўроқ қилиш усуллари терговчидан катта маҳорат ва санъат талаб қилади. Жумладан, терговчи сўроқ қилинувчиларнинг руҳий ҳолатини инobatга олган ҳолда, олдинги саволларни қайтадан бошқачарoқ шаклда тақдим этиши, гувоҳ ва жабрланувчилардан олинган маълумотни билдириш ва шу каби тактик, психологик услублар қўллаши мумкин.

Сўроқ қилишда қўлланадиган тактик услублар процессуал қонун чегарасидан чиқмаслиги лозим, шу билан бирга ҳаққоний ва объектив маълумот олиш учун терговчи айбланувчининг шахси ва руҳиятига таъсир этиши, тўғри кўрсатув бериб айбига иқроор бўлса, унга нисбатан бирмунча енгил жазо чоралари қўлланишини ваъда қилиши мумкин.

Айбланувчи ва ишда гумон қилинган шахсларни сўроқ қилишда терговчи томонидан уларни қонуний ҳуқуқларини билмаслигидан фойдаланиш, айёрлик билан ёлғон ваъдалар бериб маълумот олиш ёки иш юзасидан ҳали текширилмаган далилларни қўллаб, кўрсатув олиш процессуал қонунни қўпол равишда бузиш бўлмаса-да, барибир, бундай ҳолатларда терговчи ўзининг шахси ва объёрысига путур еткази.

Айбланувчи (гумон қилинувчи) ўзини тўла айбдор деб тан олган ҳолларда ҳам терговчи бу иқдорликни текшириб, бошқа далиллар билан солиштириб қанчалик ҳақиқий эканлигини аниқлаши лозим. Тергов амалиётида сўроқ қилинувчилар ёлғондан айбини бўйнига олиб, бошқа хавфлироқ жиноятини, “шеригини” яшириш мақсадида айбини яшириш ва бошқа сабабларни кўзда тутлади. Шунинг учун, сўроқ вақтида олинган бу маълумотлар тергов ишининг тугалланиши бўлмасдан, аксинча текширувни бошланиши демакдир. Олинган маълумотнинг тўғрилигини иш юзасидан тўпланган далиллар билан солиштириб, уни ҳақиқатга жавоб беришини текшириб баҳоланиши лозим. Шу мақсадда олинган кўрсатувни воқеа содир бўлган жойга чиқиб текшириш, тергов экспериментини ўтказиш, экспертиза тайинлаш ва такрор сўроқ қилиш мумкин.

Сўроқ қилиш жараёнида айбланувчилар, гумон қилинувчилар, гувоҳлар жабрланувчилардан олинган кўрсатувлардаги айрим ҳолатлар бир-бирига зид бўлса, бу қарама-қаршилиқларни икки шахсни юзлаштириш усули билан ҳал қилиш мумкин. Жиноятнинг умумий ҳолатига нисбатан жиддий қарама-қаршилиқлар келиб чиқса, бошқа тергов ҳаракатлари ўтказиш лозим, жумладан янги гувоҳларни сўроқ қилиш, экспертиза ўтказиш, янги версиялар тузиб, уларни текшириш каби чоралар кўрилиши мумкин.

5-§ Юзлаштириб сўроқ қилиш тартиби

Тергов амалиётида юзлаштириш илгари сўроқ қилинган икки шахсни бир-бирига юзлаштириб сўроқ қилишдир. Юзлаштириш икки гувоҳ, икки айбланувчи, жабрланувчи, гувоҳ ва айбланувчилар билан ўтказилади.

Юзлаштиришнинг асосий вазифаси жабрланувчи, гувоҳларнинг, гумон қилинувчи ва айбланувчиларнинг кўрсатувларидаги жиддий қарама-қаршилиқларни ва бошқа келишмовчилик вазиятларни бартараф қилишдир. Кўрсатилган ҳолатлар юзлаштириш билан ҳал этиш имкони бўлмаса, экспертиза, таниб олишга тақдим этиш ва бошқа тергов ҳаракатлари орқали ҳал этилади ва юзлаштиришнинг ҳожати бўлмайди. Баъзи маълумотларнинг вақти, куни, соати каби ахборотни муассаса ёки тегишли хизматчилардан билиб олиш мумкин. Шунинг учун юзлаштиришни зарурият

туғилсагина, ўтказиш мумкин. Бу тергов ҳаракатининг ютуғи шундан иборатки, юзлаштиришда иштирок этган шахслар сўроқ даврида берган нотўғри кўрсатувларини ўзгартириб, тўғри сўзлашлари мумкин. Шу билан бирга улар ёдидан кўтарилган айрим фактларни эслашлари, ишга тегишли бўлган янги маълумотларни беришлари мумкин.

Баъзида юзлаштириш пайтида сўроқ қилинувчилардан бири илгари берган кўрсатуvidан бош тортиб уни ўзгартиради, янги воқеани, фактларни ўйлаб чиқади, шу билан сирини фош этади, яъни ёлғон кўрсатув берганлигини билдириб қўяди. Бундай гувоҳ ёки айбланувчи юзлаштиришдан сўнг қайта такроран сўроқ қилиниши мақсадга мувофиқ.

Юзлаштириш тартиби қуйидагича: юзлаштириб сўроқ қилинувчилар гувоҳлар бўлса, улар ёлғон жавоб бериш ва жавоб беришдан бош тортиши учун жинойий жавобгарлик ҳақида огоҳлантириладилар ва бу ҳақда баённомага имзо чекадилар. Шундан сўнг бир-бирларини таниши, қандай муносабатда эканлиги ҳақидаги жавоблари баённомага ёзилади.

Савол-жавоб ҳар қайсиси билан алоҳида ўтказилади. Юзлаштирувчилардан бирига савол қўйилади ва унинг жавоби тингланади, сўнг иккинчисига ҳам шу савол берилиб, унинг жавоби олинади. Юзлаштириш баённомасининг чап томонига сўроқ қилинувчининг бирига қўйилган савол ва жавоб ёзилади. Унг томонида иккинчисининг савол-жавоби ёзилади. Терговчининг саволи тугагач, улар бир-бирларига савол беришлари мумкин, аммо бу ҳол уларнинг ўзаро тортишувига, жанжалига айланмаслиги лозим. Сўроқни тўғри бошқариш учун савол берилиб унга жавоб олиш, кейин навбатни кимга бериш терговчининг ихтиёрида бўлиши, юзлаштирилувчиларни ўз ихтиёрига қўймаслик лозим.

Юзлаштиришни тўғри ўтказиш учун обдон тайёргарлик кўриш керак. Терговчи сўроқ қилинган шахсни кўрсатувларини яна бир бор ўқиб-ўрганиб таҳлил қилиб чиқиши лозим. Юзлаштириш вақтида қандай савол бериш, кимдан бошлаш, қандай далилларни аниқлаш ва шу каби масалалар олдиндан белгиланиб қўйилмоғи лозим.

Юзлаштириб сўроқ қилинувчи шахслар илгари иш юзасидан мустақил равишда алоҳида сўроқ қилинганлиги учун, юзлаштириш жараёни бевосита савол-жавобдан бошланади.

Юзлаштирилувчи шахсларни кўрсатувларида турли қарама-қаршиликлар бўлади. Масалан, маълум фактни бири тасдиқлайди, иккинчи эса инкор қилади. Савол жавобни ана шу тасдиқловчи шахсдан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Ёки иш бўйича гувоҳ, жабрланувчи, айбланувчи бошқа сўроқ қилинган шахс билан юзлаштириш ўтказишни талаб қилади. Биринчи саволни ўша талаб қилган шахсдан бошлаш туғрироқ бўлади.

Баъзи айбланувчилар гувоҳларнинг кўрсатувидаги айрим фактларни инкор қилиб, уни ёлгон гапирганлигини айтадилар. Юзлаштириш пайтида бундай айбланувчилар иккинчи навбатда сўроқ қилиниши маъқул. Бундан ташқари, ҳар бир юзлаштиришда терговчи қайси қатнашувчининг кўрсатувиغا кўпроқ ишонч ҳосил қилса шу шахсдан биринчи навбатда савол жавобни бошлайди, сўнгра иккинчисига ўтади.

Юзлаштирилаётган шахсларга, сўроқ қилинганда олинган кўрсатувларини бир-бирларига билдириш ёки таништириш мутлоқо мумкин эмас, акс ҳолда улар илгари берган кўрсатувларни маъқуллаб, бир-бирларини жавобини тасдиқлаш билан кифояланиб қоладилар. Бу ҳол эса юзлаштириш натижасини ва аҳамиятини пасайтиради.

Юзлаштирилувчи шахслар баённомасининг ҳар бирига ажратилган қисмларига савол ва жавоблари ёзилади ва ана шу жойларига ҳар иккаласи томонидан имзоланади.

6-§ Вояга етмаган шахсларни сўроқ қилиш

Вояга етмаган шахсларни қайси ёшдан бошлаб гувоҳ сифатида сўроқ қилиш мумкинлиги қонунда кўрсатилмаган. Тергов амалиётида кичик, боғча ёшидаги болаларни гувоҳ сифатида сўроқ қилиш, яхши натижалар бергани учраб туради.

Ёш боланинг кўрсатув бера олиш қобилияти унинг умумий ва руҳий тайёргарлигига боғлиқдир. Кўрсатувнинг ташкил топиши уни сўроқ вақтида қандай қайта тиклаб бериши болаларнинг турли ёшларида турлича амалга ошади,

шунинг учун вояга етмаган гувоҳларни руҳий ҳолатини назарда тутиб сўроқ қилиш лозим. Уларни шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин. 1) Мактабгача ёшдаги бўлган болалар, 2) бошланғич синфдаги ўқувчи болалар, 3) ўрта ва юқори синф ўқувчилари, ўспиринлар. Учинчи гуруҳдаги ўспирин ёшларни сўроқ қилиш тартиби вояга етган гувоҳларни сўроқ қилишдан деярли фарқ қилмайди.

Вояга етмаган гувоҳни сўроқ қилишга тайёргарлик кўришда терговчи унинг ёши, умумий ривожланиши, билими, қобилият даражаси, характери ва хулқ-атвори ҳақида етарли маълумот тўплаши зарур. Бу маълумотларни терговчи мактабдан, ўқитувчилардан ёки боланинг яқин одамларидан олиши мумкин. Ёш болалар баъзан жиноятчиларни улардан қасд олишидан қўрқиб, билган нарсаларни айтиб беришдан бош тортадилар. Терговчининг вазифаси вояга етмаган гувоҳларни хавфсизлигини таъминлаш жиноят ишилардан манфаатдор бўлган шахсларнинг таъсиридан қутқариш ва гувоҳга ҳеч қандай зарар ва хавф йўқлигини тушунтиришдан иборатдир.

Ёш болаларни уларга қулай бўлган шароитда ва ўзига таниш бўлган жойда сўроқ қилиш маъқулроқдир. Қонунга биноан вояга етмаган гувоҳларни сўроқ қилишда уларнинг яқин одамлари, ота-оналари, ака ёки опалари, ўқитувчилари иштирокида бўлиши керак. Бу шахслар иш оқибатидан манфаатдор бўлмасликлари лозим.

Баъзи вақт кичик ёшдаги гувоҳлар яқинларидан, иштирок этувчи ўқитувчи ёки синф раҳбарларидан уялиб очиқ кўрсатув бера олмайдилар. Бу ҳолда педагогни бошқа мактабдан чақириш мумкин.

Ёш болаларни сўроқ қилишда уларга қизиқарли бўлган суҳбатдан бошлаб ишончини қозониш керак, шундай кейин иш юзасидан савол беришга ўтиш мумкин. Сўроқ вақтида чарчатиб қўймаслик учун уларга танаффус қилиб дам бериш лозим.

16 ёшдан юқори бўлган гувоҳлар, жабрланувчилар кўрсатув беришдан бош тортиш ёки қасддан ёлгон кўрсатув бериш учун жиноий жавобгарлик ҳақида огоҳлантириладилар, 16 ёшдан кичик бўлган жабрланувчи ва гувоҳларга эса, уларнинг тўғри кўрсатувлари қанчалик аҳамиятга эга эканлигини ва жиноят иши учун зарурлигини тушунтириш лозим.

Вояга етмаганларни сўроқ қилишда ёш болалар ва ўсмирлар психологияси ўзига хос хусусиятга эга эканлигини эътиборга олиш зарур. Шу сабабли ҳам вояга етмаганларни сўроқ қилиш унинг объектив бўлишини таъминлайдиган, махсус қўшимча процессуал кафолатларга эгадир. Сўроқ қилиш жараёни эса шу туфайли криминалистика фани ишлаб чиққан алоҳида тактик усуллардан кенг фойдаланишни кўзда тутади.

11 ёшдан 15 ёшгача бўлган болалар жиноятда қатнашган катталар билан мулоқотда бўлгани боис, уларда бурч ва мажбурият тушунчаси шаклланади ва катталарга тақлид қила бошлайдилар. Лекин, улар ўз хусусиятига кўра, катта ёшдагиларнинг ҳамма хатти-ҳаракатларини тўғри қабул қила олмайдилар. Мана шундай шароитда болалар баъзан ўртоқлик ва дўстликни нотўғри тушуниб, улар учун жиноий йўлга киришдан ёки бошқанинг жиноятини ўз бўйнига олишдан ҳам тоймайдилар.

Вояга етмаган шахсларни сўроқ қилишнинг ўзига хос услублари бўлганлиги туфайли тайёргарлик кўриш ҳам алоҳида бўлмоғи лозим. Сўроқни қаерда, қачон, кимлар иштирокида ўтказиш, қандай тартибда олиб бориш, қандай саволлар қўйиш каби масалаларни олдиндан белгилаб олиш тергов ҳаракатини муваффақиятли ўтказишига ёрдам беради. Ёш болаларни сўроқ қилишда процессуал қонун нормаларига зид бўлмаган умумий процессуал тартибни ўзгартириб, бошқача тактик услубларни қўллаш мумкин. Кичик ёшдаги сўроқ қилинувчиларнинг шахсини аниқлагандан сўнг, бевосита савол жавобга ўтиш мумкин, "эркин сўзлаб бериш" босқичини савол қўйиш йўли билан алмаштириш мумкин. Саволлар аниқ ва тушунарли шаклда тузилмоғи лозим.

Вояга етмаган айбланувчи ва гумон қилинувчиларни сўроқ қилиш аҳамияти, уни ўтказиш жойи, процессуал тартиби, нима учун уни айбланувчи (гумон қилинувчи) сифатида сўроқ қилинаётганлигини, тушуниб олишига боғлиқ. Вояга етмаган айбланувчини сўроқ қилиш текширилаётган жиноят иши бўйича тутган ўрнини, у билан тергов ҳаракати ўтказилаётганини ва у ўзини масъулиятини англаб содир қилган жиноий ҳаракатини қандай оқибатга олиб келганини тушунишига қаратилган бўлмоғи лозим.

Вояга етмаган шахсларни сўроқ қилиш жараёнида терговчи улар билан руҳий контакт ўрнатиши, улардан

ҳаққоний ва тўла маълумот олиши, сўроқ уларнинг тақдирини тўғри ҳал қилишга ҳам қаратилганлигини тушунтириши лозим.

Сўроқ қилинувчига мулойим, хайрихоҳ ва мақсадли тарзда муомала қилинмаса, унинг онгига, қалбига йўл топиш мураккаб бўлади ва тўғри кўрсатув олиш қийин кечади.

Сўроқ шахснинг ёши, умумий савияси ва психологик хусусиятига мос равишда суҳбат тариқасида ўтказилиши ҳам мумкин. Вояга етмаган шахснинг жиноят ишида иштирокчи бўлиши катта ёшдаги айбланувчилар томонидан унинг ҳаётига хавф туғдириши мумкин. Терговчи бундай ҳолатда тегишли чора кўриб болага унинг хавфсизлигини таъминлашини айтади. Шундагина вояга етмаган гумон қилинувчи ва айбланувчилар сўроқда тўғри ва объектив маълумот беришга мойил бўладилар.

7-§ Сўроқ натижаларини процессуал расмийлаштириш

Жиноят ишини текшириш жараёнида тўпланган маълумотлар, ашёвий далиллар ўтказилган тергов ҳаракатларининг натижалари Ўзбекистон Республикаси процессуал қонуни асосида расмийлаштирилиши лозим.

Сўроқ баённомаси умумий тергов ҳаракатларининг баённомаси каби кириш, асосий ва яқунловчи қисмлардан иборатдир. Сўроқ ўтказилган жойи, вақти, қандай иш юзасидан кимни сўроқ қилганлиги ва бошқа маълумотлар баённоманинг кириш қисмида акс эттирилади.

Сўроқ қилинувчи шахслардан олинган маълумот баённомага биринчи шахс номидан ёзилиши ва имкони борича сўзма-сўз саводли, тушунарли ва ўчирувларсиз бўлиши, саволлар ва уларга олинган жавоблар қандай шаклда бўлса шундайлигича акс эттирилиши лозим. Сўроқ баённомаси тушунарли ва кўрсатув берувчининг тилига яқинроқ бўлиши зарур. Баённомада гувоҳга ёки айбланувчига ноъмалум бўлган атама ва жумлалар ишлатилмаслиги лозим.

Вояга етмаган шахсларнинг кўрсатувларини расмийлаштиришда уларнинг ёши ва мактаб тарбиясига тегишли маълумотларини ҳам келтириб ўтиш лозим. Баённоманинг иккинчи қисми сўроқ қилинувчи билан суҳбатлашиб бўлгандан кейин, жиноят ишига алоқадор фактларни маълум тизимда галма-галига ёзиб бориш лозим.

Агар, сўроқ вақтида кўрсатув берувчига бирор далил, далилий ашё кўрсатилган бўлса, бу ҳол ва унга олинган тушунча баённомада кўрсатилиши лозим.

Қонун сўроқ қилинувчиларга кўрсатувларни ўз қўллари билан ёзиб бериш ҳуқуқини беради. Бунинг яхши томони шундан иборатки, кўрсатув берувчи воқеа-ҳодисаларни, айрим маълумотларни аниқроқ ёзиб бериш имконияти яратилади. Шунингдек, сўроқ қилинган шахс кўрсатув бергандан сўнг ўз қўли билан ёзган фактлардан бош тортиши ёки уларни ўзгартириши қийинроқдир.

Гувоҳ ёки айбланувчи кўрсатувларини ўз қўли билан ёзиб беришга розилик берса, аввал кўрсатувини тинглаб, кейин тўлдириладиган ва мавҳум жойларини савол бериш орқали аниқлаб, сўнгга ёзиб беришга шароит туғдирилади. Кўрсатув ёзиб бўлгандан кейин баённомани кўрсатув берувчи ўқиб чиқиши ва ҳар бир саҳифасини алоҳида имзоси билан тасдиқлаши даркор.

Сўроқда қатнашган процессуал шахслар: прокурор, мутахассис, таржимон ва бошқалар кириш қисмида кўрсатилган бўлиб, улар ҳам баённомага имзо чекадилар. Баённома сўроқ қилинган шахсга ўқиб берилади ёки ўзи танишиб чиқишига имкон яратилади.

Қўшимча ҳолатлар, тузатишлар ҳосил бўлиб қолса, баённоманинг охириги қисмига киритилиб, сўроқ иштирокчиларининг имзолари билан тасдиқланади.

Гувоҳ ва айбланувчиларни сўроқ қилишда илмий-техник воситалари, жумладан, овоз ва тасвир ёзиш аппаратларидан фойдаланиш мумкин. Ҳозирги кунда амалиётда сўроқ натижасини магнит тасмасига қайд қилиш кенг қўлланилмоқда. Бунинг сабаби шундаки, магнитофон тергов ҳаракатларини тўғри ташкил қилишга, уни қонуний ва объектив ўтказишга, кўрсатувни сифатли расмийлаштиришга ва терговчи меҳнатини енгиллаштиришга имкон яратади. Техник воситалардан фойдаланиш ҳақида ЖПК 91-моддасида кўрсатилган бўлиб, умумий процессуал тартиб асосида расмийлаштирилади.

Сўроқ натижаларини расмийлаштиришда фонограммалар сўроқ баённомасини тўлдирувчи восита бўлиб ҳисобланади. Магнит тасмасини далил манбаи сифатида ишлатиш учун, баённома тузиб расмийлаштирилади. Тасмада

қаерда, ким томонидан, қай вақт, қандай иш бұйича ва ким сўроқ қилинганлиги кўрсатилади.

Сўроқ натижаларини расмийлаштиришда овоз ва тасвир ёзиш услубини қўллаш сўроқ баённомасини тўлдирувчи восита бўлиб ҳисобланади.

Сўроқ жараёнида овоз ёзиб олишни қуйидаги тартибда олиб бориш мақсадга мувофиқ:

1. Терговчи овоз ёзиб олиниши тўғрисида сўроқ қилинувчиларга сўроқни бошлашдан олдин маълум қилади ва уни баённомада қайд қилади. Овознинг ёзиб олинишига сўроқ қилинувчининг розилиги талаб қилинмайди. Терговчи сўроқ қилинувчига овоз ёзишнинг нима учун кераклиги, унинг аҳамияти ва тартибни тўғрисида батафсил тушунтириб бермоғи лозим.

2. Фонограммада сўроқ қилиш муддати ва жойи кўрсатилади, шунингдек, сўроқ бошланган ва тамом бўлган вақт, сўроқ иштирокчиларининг исми, отасининг исми ва фамилияси ёзилади.

3. Фонограмма сўроқнинг айрим қисмларини эмас, балки бутун процессини акс эттириши керак.

4. Сўроқ тугагач, овоз ёзиш тасмаси бошдан қайта қўйилади. Сўроқ қилинувчи эшитиб бўлгач, ҳақиқатдан ҳам тўғри эканлиги ҳақидаги баёнотига қўл қўяди.

5. Агарда фонограммада тергов ҳаракати жараёнида тўғри кўрсатувлар олиш мақсадида бошқа тактик усуллардан фойдаланилган бўлса, терговчи бу ҳақда тегишли ҳужжатда қайд қилиб қўяди.

Процесс иштирокчилари иш материаллари билан танишиб чиққанларидан сўнг фонограмма муҳрланиб, ишда сақланади.

Овоз ёзиш магнитофони қўлланилганда аввал фонограммани қайд қилиб, сўнгра баённомага ёзиб қўйиш керак. Чунки бир вақтнинг ўзида плёнкага ҳам баённомага ҳам ёзиш анча қийинчиликлар туғдиради. Бундан ташқари, кўрсатувларни ўқиб кейин фонограммани эшитиб бўлгач терговчи албатта уларнинг мазмунини яхши эслаб қолади ва уларнинг бири иккинчисини тўлдирганлигига ишонч ҳосил қилади. Овоз ёзиш билан бир қаторда тасвир ёзиш воситаси кўрсатув мазмунини бир мунча кенгайтиради ва қулайлик туғдиради.

Қонунга асосан қўлланилган аппаратларни ва видео-фонограммаларни процессуал мустаҳкамлаш мақсадида уларни баённома қандай магнитофон, қандай тасвир ёзиш камерасида ёзилган, қачон ва қаерда қўлланилган, кимнинг овози ёзиб олинганлиги ҳақида қайд қилинмоғи лозим. Баён-нома терговчи ва сўроқ қилинган шахс томонидан имзолани-ши лозим.

20-боб ТАНИБ ОЛИШ УЧУН КЎРСАТИШ ТАКТИКАСИ

1-§ Таниб олиш учун кўрсатиш тушунчаси ва унинг объектлари

Турли хил жиноят ишларини тергов қилиш жараёнида тез-тез одамларни, буюмларни, мурда ва бошқа объектларни айнанлигини белгилаш мақсадида таниб олиш учун кўрсатиш деб ном олган ҳаракатни ўтказишга тўғри келади (ЖПКнинг 125-131 моддалари).

Мазкур тергов ҳаракати Таниб олиш учун кўрсатилаётган объектнинг тергов қилинаётган фактга боғлиқ эканлигини аниқлаш мақсадида амалга оширилади. Масалан, жабрланувчига кўрсатилаётган шахс айнан талончилик мақсадида унга ҳужум қилган шахс эканлиги аниқланади. Мазкур ҳаракатнинг мазмуни таниб олувчи томонидан унинг хотирасидаги образ билан у ёки бу объектни бир-бирига солиштиришдан иборатдир.

Объектларни таниб олиш учун кўрсатиш жиноят ишлари бўйича кенг қўлланиладиган тергов ҳаракати – далил тўплаш воситаларидан биридир.

Таниб олиш учун кўрсатиладиган объектлар одамнинг сезги органлари қабул қилиши мумкин бўлган моддий борлиқлардир. Кўрсатилаётган шахс ва предметларнинг хусусиятлари уларни ўхшатиш, фарқ қилиш, таниб олиш учун хизмат қилади.

Хавфли жиноятлар билан курашда айниқса одам ўлдириш, бандитизм, талончилик, босқинчилик, ўғирлик, ўт қўйиш, порахўрлик, безорилик каби жиноятларни тергов қилишда одам, нарса, ҳайвон ва турли предметларни таниб олиш учун кўрсатиш кўп қўлланади.

Таниб олиш учун кўрсатиш деярлик ҳамма турдаги жиноятларни тергов қилишда қўлланиши мумкин. Баъзи жиноят ишларининг терговида таниб олиш учун кўрсатиш асосий роль ўйнайди ва жиноятни очиш, жиноятчини аниқлашда яхши натижалар беради.

Дастлаб баъзи ҳуқуқшунослар таниб олиш учун кўрсатиш фақат гумон остига олинганлар орасидан жиноятчини топиш ёки шубҳали нарсалар орасидан ўғирланган буюмларни аниқлаш учун қўлланади, деб ҳисоблар эди. Ваҳоланки, тергов амалиётида шахсни таниб олиш учун кўрсатиш кўп ҳолларда учрайди, чунончи:

гувоҳ жинойт ҳодисаси муносабати билан кўрган (ёки овозини эшитган) шахс илгаридан таниш эмас эди, деб кўрсатув берса; гувоҳ жинойт ҳодисаси муносабати билан кўрган (ёки овозини эшитган) шахс илгаридан таниш эди десаю, лекин шахснинг ўзи бундай танишликни инкор қилса; гувоҳ жинойт ҳодисаси муносабати билан кўрган (ёки овозини эшитган) шахс илгаридан таниш эди десаю, лекин унинг исм фамилиясини хато айтса;

айбланувчи жинойтга алоқадорлигини инкор қилиб, ўзининг жинойтга алоқаси йўқлигини тасдиқловчи шахсларнинг номларини бил маса-да, уларни кўрсатилган тақдирда танишини билдирса;

айбланувчи жинойтни тан олиб, шериги борлигини билдирса, лекин шериги алоқаси йўқлиги ва уни танимаслигини айтса ва, ниҳоят, айбланувчи бу жинойтнинг гувоҳларини (жабрланувчини) танишини билдирса.

Баъзан жабрланувчи жинойт воқеани кўрган ёки эшитган гувоҳларнинг номларини билмаса-да, таний олиши мумкин. Айбланувчи терговни нотўғри йўлга солиш ёки чалғитиш мақсадида ишга алоқаси бор шахсни таниши ҳақида тушунтириш бериши, аммо бу шахсни терговда кўрсатилганда танимаслиги мумкин.

Тажриба шуни кўрсатадики, шахсларни таниб олиш учун кўрсатиш жинойт иши юзасидан тергов бошланганидаёқ шунингдек, таниб олиш учун кўрсатиш ҳаракати ёки терговнинг охири даврларида ҳам ўтказилиши мумкин.

Таниб олиш учун кўрсатиш зарур бўлган ҳолатлар ҳар бир конкрет жинойт ишидаги материалларга қараб ҳал қилинади. Бу тўғрисида аввалдан умумий қоида белгилаб бўлмайди, лекин шу нарса шубҳасизки, агар 1) гувоҳ, жабрланувчи ёки айбланувчи бирор объект билан таниш эканлигини билдирса ва бунга терговчи шубҳа қилмаса; 2) улар бирор объектни танимасликларини ёки таний олмасликларини билдирсалар; 3) таниладиган объектнинг ҳеч қандай ўзига хос аломатлари бўлмаса; 4) танилиши лозим объектнинг номери ёки махсус ёзувлари бўлса, бу ҳолатларда таниш учун кўрсатишга зарурият қолмайди. Аксинча, вафот этган шахсни аниқлаш мақсадида мурда ҳамма вақт танувчиларга кўрсатилади. Нарсаларнинг кимга тегишлилигини аниқлаш мақсадида объектларни таниб олиш учун кўрсатиш ҳам барча ҳолатларда зарурдир.

Суд ва тергов тажрибаси асосида жиноят процесси ва криминалистика фанларида таниб олиш учун кўрсатишнинг тўғри ўтказилишини таъминлайдиган зарурий қоидалар ишлаб чиқилган. Бу қоидаларга тўла риоя қилиш зарурлиги бир қатор конкрет ишлар бўйича юқори судлар чиқарган қарорларда таъкидланиб ўтилган.

Баъзи тергов ходимлари бу қоидаларни билмаслиги ёки уларга аҳамият бермаслиги натижасида қўпол хатоларга йўл қўядилар. Оқибатда таниб олиш учун кўрсатиш натижаларининг далилий аҳамияти пасаяди, ҳатто далилий кучини тасомила йўқотади. Гувоҳни сўроқ қилишда бирор савол берилмаган ёки нотўғри берилган тақдирда, бу хатони баъзан гувоҳни қайта сўроқ қилиш йўли билан тузатиш имконияти бор. Суд экспертизаси нотўғри тайинланган ва экспертлар ҳақиқатга тўғри келмайдиган фикр берган ҳолда, қайта экспертиза тайинлаш мумкин. Аммо таниб олиш кўрсатиш нотўғри ўтказилган бўлса, уни қайтадан ўтказиш орқали хатони тузатиш имконияти деярли қолмайди.

Жабрланувчи ўз кўрсатувида унга ҳужум қилган нотаниш талончини маълум даражада тасвирлаб бериши мумкин. Лекин унинг бу кўрсатуви жиноятчини аниқлашга баъзан етарли имкон бермайди. Агар жабрланувчига бу жиноятни қилишда шубҳа остига олинган шахсни таниб олиш учун кўрсатилса ва жабрланувчи уни жиноятчи сифатида таниганлигини ёки танимаганлигини билдирса, бу билдириш илгари у берган кўрсатувида нисбатан маълум даражада юқори аҳамиятга эга бўлиши ва жиноятчи шахсни аниқлашда муҳим роль ўйнаши мумкин.

Таниб олиш учун бирор объектни кўрсатишдан мақсад далил тўплашдир. Бу далил танувчининг у томонидан илгари кузатилган объект унга кўрсатилаётган объектнинг ўзи эканлиги ёки ўзи эмаслиги, улар ўртасида ўхшашлик бор ёки йўқлиги ҳақидаги фикрдан иборат.

Таниб олиш учун кўрсатиш воситаси орқали эришилган далил гумон остига олинган шахсга қарши бўлиши ҳам, қарши бўлмаслиги ҳам мумкин. Чунончи, айбланувчи эълон қилинган айбга иқрор бўлмасдан, ўзини айбсиз эканлигини тасдиқловчи гувоҳларнинг номларини билмаса-да, уларни маълум жойда ишлаши ёки яшаши ва агар кўрсатилса танишлигини билдиради. Бу ҳолда таниб олиш учун кўрсатиш усули билан аниқланган гувоҳлар айбланувчининг жиноятга

алоқасиз эканлигини тасдиқлашлари, демак уларнинг кўрсатувлари айбланувчига қарши мазмунда бўлмаслиги мумкин.

Баъзи бир жиноят ишларида танувчи илгари кўрган шахс ёки нарса тергов вақтида унга таниб олиш учун кўрсатилган шахс ёки нарса эмаслиги, улар ўртасида ҳеч қандай ўхшашлик йўқлиги ҳақда берган билдиришлари катта роль ўйнайди. Талончилик қилишда шубҳа остига олинган шахсни таниб олиш учун кўрсатилганда жабрланувчи уни танимаса, яъни шубҳа остига олинган шахс унга нисбатан талончилик қилган шахс эмас даб қатъий билдирса, бу шубҳа остига олинган шахснинг жиноятчи эмаслигини исботловчи далил ҳисобланиши мумкин. Агар жабрланувчи таниш учун унга кўрсатилган шахснинг талончи эканлигини қатъий тасдиқламаса, яъни гумонсираса ва унинг баъзи бир ўхшашлик ёки ўхшамаслик белгиларини билдирса, танувчининг бу билдириши шубҳа остига олинган шахснинг жиноятчи эканлиги ёки жиноятчи эмаслигини ҳал қиладиган далил бўла олмайди, албатта. Лекин танувчининг бу хилдаги билдиришини иш бўйича тамомила назарга олмай қолдириш ярамайди.

Танувчи ўзига кўрсатилган объект ва у илгари кузатган объект ўртасида ўхшашлик бор ёки йўқ эканлигини билдирган ҳолда, қидирилаётган объектни аниқлаш учун қулайлик туғилади. Танувчининг бу билдиришидан фойдаланиб, терговчи асосан фақат бир гуруҳ объектларга, яъни таниб олиш учун кўрсатилган объектга ўхшаш объектларга эътибор беради. Демак, ўхшаш ёки ўхшаш бўлмаган объектларнинг аниқланиши, танувчи жиноятга алоқадор ҳолларда кузатган объектнинг ўзини аниқлаб олиш учун биринчи босқич сифатида хизмат қилади.

Таниб олиш учун кўрсатиш натижаларини далил деб ҳисоблар эканмиз, бу далилдан фақат дастлабки терговда эмас, балки суриштирув органларининг фаолиятида, жиноят ишлари бўйича суд терговда ва фуқаровий суд ишларини ҳал қилишда ҳам фойдаланиш мумкинлигини унутмаслик керак.

Гувоҳни сўроқ қилиш, экспертиза тайинлаш ва далилларни тўплашга қаратилган бошқа турдаги ҳаракатлар жиноят процессида ҳам, фуқаролик процессида ҳам қўланишини назарда тутиб, бу ҳаракатларни қайси орган – суд ёки тергов органлари бажаришига қараб турлича номлаш мумкин. Сўз

бу ҳаракатларни, шу жумладан таниш учун кўрсатишни жиноят процессида қўлланиши ҳақида борар экан, уни тергов ҳаракати деб аташ лозим.

Амалиётда шахслар ёхуд буюмлар акс эттирилган видеотасмани гувоҳ ва жабрланувчига намойиш қилиб, уларни таниб олиш таклиф этилади. Бу албатта зарур ва самарали тадбир, лекин уни процессуал жиҳатдан таниб олиш учун кўрсатиш тарзида эмас, тезкор-қидирув услуби сифатида қаралиши керак. Чунки бу ҳолда бир-бирларига ўхшаш бир қанча объектлар кўрсатилмайди, ҳолислар иштирок этмайди, ҳатто уни терговчи ёки суриштирувчи бўлмаган ходимлар ўтказиши мумкин.

Таниб олиш учун кўрсатилиши мумкин бўлган объектлар асосан қуйидагилардан иборат: а) одам; б) турли буюмлар; в) мурда.

Одам, жисмоний ва руҳий аломатлари, вояга етганлиги, иш мазмунидан манфаатдорлиги, процессда тутган ўрни ва бошқа шунга ўхшаш хусусиятларидан қатъи назар, таниш учун кўрсатилиши мумкин. Овоз, нутқ, юриши ва шу каби хусусиятлар бўйича таниб олиш учун кўрсатилганда танилишига тегишли объект одамнинг ўзи бўлади. Одамни кийими бўйича таниб олиш ҳам амалиётда учраб туради. Лекин бундай ҳолларда одам танилганига тўла ишонч ҳосил қилиш қийин. Шу сабабли одам танилган объект ҳисобланмай, унинг кийими ва безакларини танилган деб билиш хатога йўл қўйишнинг олдини олади.

Таниб олиш учун кўрсатиладиган далилий ашёлар жиноятнинг объекти, предмети, жиноят қилиш қуроли, айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳга қарашли нарса ёки ҳужжат кабилардан иборат бўлади. Агар бу нарсалар ёки ҳужжатлар алоҳида номерли ёки ёзувли бўлса, масалан: велосипед ёки соатдаги завод қўйган номер, чорва молларининг бирка номери, бирор қимматбаҳо буюмдаги “Дўстим Абдуллаев Исматга 70 ёшга тўлиши муносабати билан” каби ёзувларнинг ўзи масалани ойдинлаштиради, уларни таниб олиш учун кўрсатиш талаб қилинмайди. Пул ва қимматли қоғозлар фақат уларда алоҳида белгилар, ёзувлар йиртилганлик ва шу кабилар бўлган тақдирдагина таниб олиш учун кўрсатилиши мумкин.

Ҳужжатлар қўлёзма, чизмачилик, ёзув дастгоҳи, ёзувни кўпайтириш аппаратлари, босмаҳона, картография каби усуллар билан тайёрланган бўлиши мумкин. Бу

ҳужжатларнинг ўзи таниладиган объект бўлиши билан бир қаторда, улардаги ёзув ҳам объект бўлиши мумкин. Ҳайвонлар ва паррандалар ҳам ўзларидаги алоҳида белгилар: тури, ёши, ранги, катта-кичиклиги, тамгалари асосида таниб олиш учун кўрсатилишлари мумкин.

Жиноят ишларида мурдани таниб олиш учун кўрсатиш ўлган шахсни аниқлаш учун ўтказилади. Мурда ташқи қиёфаси: алоҳида белгилари (табиий анатомик камчиликлари, холи, доғи, татиуровкалари, тиббий жарроҳлик излари ва ҳ.к.), асосида танилиши, баъзи ҳолатларда ҳатто ички органларидаги ўзгаришлар, теккан ўқ қолдиқлари, касалликлар асосида ҳам таниб олиниши мумкин. Уни фақат кийими бўйича танилса, кийими ўзгартирилган бўлиши мумкинлигини назарда тутилиши лозим.

Таниб олиш учун кўрсатиладиган объектнинг ўзи тергов вақтида ёки тергов ўтказилаётган жойда мавжуд бўлмаса, унинг фотосурати, бадий расми, излари, бу излардан олинган нусхалар ва мурданинг бош суягидан фойдаланиб М.М.Герасимов усули билан ишланган сурати ёки ҳайкали бўйича таниб олиш учун кўрсатиш ҳаракати ўтказилиши мумкин.

Фотосуратлар объектларнинг белгиларини яққол сезишга имкон берадиган аниқ ва камида уч нафар бўлиб, жадвал тарзида қоғозга (картонга) елимланган ва номерланган ҳолда кўрсатилади.

Объектлар таниб олиш учун кўрсатилишга тайёр ҳолда ва уларни таниб олинаётган вақтда суратга олиниши ёхуд видеотасмада акс эттирилиши мақсадга мувофиқ.

Таниб олувчига объектларни синчиклаб кўздан кечириш, овозини эшитиш, ҳаракатини кузатиш, баъзан нарсаларнинг ҳиди, таъми, майинлиги каби хусусиятларини текшириш учун имкон бериши лозим.

Таниб олувчига одатда навбати билан қуйидаги саволлар берилади:

Сизга кўрсатилаётган шахслар (буюмлар)дан қайси бирини танийсиз?

Агар танисангиз, уларни илгари қандай шароитларда кўрган, эшитган эдингиз?

Шу объектни қандай белгилари ёки хусусиятлари бўйича танидингиз?

Сизга кўрсатилган бошқа шахслар (буюмлар)ни илгари учратган эмасмисиз?

Таниб олиш учун кўрсатиш жараёни ва натижаси фотосуратга туширилиши, видеотасвири ёзиб олинishi мақсадга мувофиқ. Бу ҳақда ҳам баённомада акс эттирилади.

Юқорида номланган объектлар танувчига якка ҳолда кўрсатилмай, балки уларга ўхшаш бир қанча объектлар орасида кўрсатилади. Акс ҳолда таниш учун кўрсатиш натижалари етарли даражада ишонарли бўлмайди. Лекин баъзи муаллифлар объектларни якка ҳолда кўрсатилишини маъқуллайдилар. В.Громовнинг фикрича, объектни унга ўхшаш объектлар орасида кўрсатиш фақат танувчи сўроқда “уни мингтани орасида ҳам танийман” деб кўрсатув берган ҳолдагина мумкин, одатдагича ҳолларда эса, объект якка ҳолда кўрсатилиши керак.

Ҳозирги замон психологияси аниқлаши бўйича одам бир йўла 3 дан 6 гача ҳар хил объектни таққослаб кузата олади. Бинобарин таниш учун кўрсатиладиган объектлар сони шу миқдордан ошмаслиги лозим.

Танилиши керак бўлган бир қанча алоҳида-алоҳида объектларни уларга ўхшаш объектлар орасида бир йўла кўрсатиш мумкин. Масалан, жабрланувчига унинг уйдан ўгирланган буюмлар бирданига кўрсатилиши мумкин, лекин уларни орасида бошқа буюмлар ҳам бўлиши лозим.

Таниб олиш учун бир йўла кўрсатилган гумон остидаги шахслар ўзаро тил бириктиришлари эҳтимолдан холи эмас. Танувчи унга бир йўла кўрсатилаётган гумон остидаги шахслар ичидан бир жиноятчини таниб, иккинчи жиноятчини бирор сабабдан таний олмаган ҳолларни кўз олдимизга келтирайлик. Бундай ҳолларда танилмай қолган жиноятчи ўз шеригини “қутқариш” мақсадида, таниб олиш учун кўрсатиш натижаларига қарши сохта далиллар тўплаши ва терговни чалғитишга уриниши мумкин. Шу сабабдан гумон остидаги бир қанча шахсни кўрсатиш лозим бўлиб қолган ҳолларда, ҳар бир гумон остидаги шахс алоҳида-алоҳида, унга ўхшаш шахслар орасида кўрсатилиши шарт.

2-§ Таниб олиш учун кўрсатишга тайёргарлик кўриш

Таниб олиш учун кўрсатишга яхши тайёргарлик кўриш кўп жиҳатдан унинг муваффақиятини белгилайди. Айни пайтда бу тергов ҳаракатига тайёргарлик кўришдан олдин уни ўтказишга зарурат бор-йўқлигини қатъий англаб олиш керак. Бу саволга жинойт ишини ва оператив характердаги материалларни ўрганиш натижасида жавоб олиш мумкин.

Бу тергов ҳаракатини ўтказиш зарурлиги тўғрисидаги масалани ҳал қилиш учун қуйидагиларни амалга ошириш керак:

а) дастлаб танилаётган шахсни сўроқ қилиш;

б) таниб олиш учун кўрсатиладиган объект билан бир хилдаги ўхшаш объектларни танлаб олиш;

в) мазкур тергов ҳаракатини ўтказишнинг вақти ва шароитини белгилаш;

г) холисларни белгилаш.

Таниш учун айбдор қамоқда ушлаб турилган шахс бўлса, кўрсатилаётганда оператив ходимни олдиндан тайёрлаб қўйилиши лозим. У жинойтчини муҳофаза этиш ва унинг хатти-ҳаракатларини кузатиб туришни таъминлайди.

Фотоаппарат ва видеокамера кўрсатилаётган объектларни тасвирга олиш учун тайёрлаб қўйилиши мақсадга мувофиқдир. Фотосуратлар бўйича таниб олиш учун кўрсатиладиган ҳолларда олдиндан танилувчи кузатилган даврга яқин бўлган фотосуратларни тайёрлаб қўйиш даркор.

Тайёргарлик кўриш жараёнида таниб олиш учун кўрсатиш иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Танувчи шахс жинойт процессида ўзининг тутган ўрнига қараб, гувоҳ, жабрланувчи, гумон остидаги шахс, айбланувчи (судланувчи) бўлади ва тегишлича бу субъектлар процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга.

Танувчи, гувоҳ ва жабрланувчи атайлаб ёлгон кўрсатув бергани ва кўрсатув беришдан бош тортгани учун қонунга кўра жинойт жавобгардир. Агар танувчи вояга етмаган бўлса, таниб олиш учун кўрсатиш унинг ота-онаси (агар бу ишга халал бермаса) ёки педагог иштирокида ўтказилади.

Улар таниладиган объектларнинг бирор хусусиятларини бошқа нарсалардаги хусусиятларга ўхшашлигини билдиришлари, масалан, “катта-кичиклиги, шакли ёки ранги худди шундай эди” деб айтишлари мумкин. Ҳар ҳолда ўз

кўрсатувларини равшанроқ баён этилишига қаратилган танувчининг талаблари қаноатлантирилиши керак.

Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, танувчи фақат шахсан ўзининг хотираси бўйича объектни таниши керак эканлиги ва бошқаларнинг кўрсатувига қараб иш тутиши мумкин эмаслиги ҳақида огоҳлантирилиши зарур.

Таниб олиш учун кўрсатиладиган шахс ҳам жиноят процессида тутган ўрнига қараб гувоҳ, жабрланувчи, гумон қилинувчи ва айбланувчи (судланувчи) бўлиши мумкин ва шу процессуал субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлади. Таниб олиш учун кўрсатилаётган шахслар гувоҳ ва жабрланувчи бўлган тақдирда ҳам улар таниб олиш учун кўрсатиш вақтида атайин ёлғон кўрсатув бериши ва кўрсатув беришдан бош тортиши учун жиноий жавобгарлик ҳақида огоҳлантирилади.

Таниб олиш учун кўрсатилаётган гумон остига олинган шахс ва айбланувчи ўзи билан бирга кўрсатилаётган шахслар қаторида жойини ўзи танлашга ҳақли.

Танувчи динамик ҳолда (юриб кетаётганда, гапираётганда ёки бошқа бирор ҳаракатни бажараётганда) кўрсатилиши керак бўлган ҳолларда, танилувчи бундай ҳаракатларни бажариши ҳақида терговчининг талабларига бўйсунди. Бундай ҳаракатларни танилувчи қасддан нотўғри бажариши ёки одатдаги юриши ва овозини ўзгартириши ҳолларининг олдини олиш зарур.

Динамик ҳолда кўрсатилаётганда бирор ҳаракатни бажариш ҳақида терговчининг талабалари таниш учун кўрсатилаётган шахсларнинг ҳаёти, соғлиги, обрўсига, унинг мулкӣ ва бошқа қонуний манфаатларига зид бўлмаслиги шарт. Айбланувчи ёки гумон остига олинган шахс билан бир қаторда кўрсатилувчилар кўпчилик ҳолларда холислар каби роль ўйнайдилар. Улар ҳам худди холислардек ишдан бирор манфаатдор бўлмасликлари шарт.

Бундай шахслар ва холисларга, улар таниб олиш учун кўрсатишга қатнашиш учун чақирилганлари ҳамон, қандай мақсадда чақирилганликлари, қандай ҳаракат ўтказилиши ҳамда улар қандай ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга эканликлари ҳақида тушунтирилиши керак. Уларга келгусида суд мажлисида сўралишлари мумкинлиги эълон қилиниб, таниб олиш учун ўтказиш жараёнини диққат билан кузатишлари зарурлиги эслатилади.

Танувчи, танилувчи ва у билан бирга кўрсатилган шахслар, шунингдек, холислар таниб олиш учун кўрсатиш ҳаракатларини нотўғри ўтганлиги ҳақида арз қилишга ва бу арзларини баённомага киритишни талаб қилишга ҳақли.

Таниш учун кўрсатишда қатнашган гувоҳ, жабрланувчи, мутахассис ва холислар, шу жумладан гумон остига олинган шахс ва у билан бирга кўрсатилган шахслар ўзларининг терговда ва судда қатнашиш учун қилган сарфларини қоплатилишини талаб қила олади. Прокурор бу тергов ҳаракатини тўғри ўтказилиши устидан назорат олиб боради ва шу мақсадларда уни ўзи ўтказиши ёки қатнашиши мумкин.

Вояга етмаган ёки жисмоний ва руҳий камчиликлари сабабли ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқини амалга оширишга қийналадиган шахсларнинг ишлари бўйича айбланувчининг ёки гумон остидаги шахснинг ҳимоячиси бу тергов ҳаракати бажарилиши вақтида иштирок этишга ҳақли. Айбланувчи ва гумон остидаги шахс каби ҳимоячи ҳам таниш учун кўрсатишга иштирок этувчиларга савол бериш ҳуқуқига эга. Лекин зарур бўлган ҳолларда унинг бу саволини терговчи тақиқлашга ҳақли.

Терговчи таниб олиш учун кўрсатишда иштирок этувчиларнинг кўрсатилиб ўтилган ҳуқуқларини уларга тушунтириш билан чегараланмай, бу ҳуқуқлардан фойдаланишларини амалда таъминлашга мажбур.

3-§ Таниб олиш учун кўрсатиш тартиби ва тактик усуллари

Барча тергов ҳаракатлари каби таниб олиш учун кўрсатишда ҳам тайёргарлик талаб қилинади. Дастлаб таниб олувчидан танилиши лозим бўлган объект ва унинг белгилари тўғрисида маълумотларни билиб, таҳлил этиш, зарур бўлса уни қайта сўроқ қилиш мақсадга мувофиқ. Сўроқда имкон борича объектнинг белгилари батафсил аниқланиши керак. Таниб олиш учун шахс кўрсатиладиган бўлса, унинг белгиларини криминалистикада одамнинг ташқи қиёфасини сўз билан ифодалаш қодаларига риоя қилиб, изчиллик билан бирин-кетин сўраб билиш, махсус суратлар ёрдамида шакли, жойлашиши кабиларни аниқ тасвирлаш мақсадга мувофиқ.

а) Тирик шахсларни таниб олиш учун кўрсатиш тартиби ЖПК 125 ва 127-моддалари талабларидан келиб чиққан ҳолда, шунингдек, объект қайси белгиларига мувофиқ танилиши мумкинлигига боғлиқ ҳолда белгиланади. Таниб олувчи кўрсатиш лаҳзасигача танилувчини ҳам, улар орасида кўрсатиладиган шахсларни ҳам кўрмаган бўлиши керак. Шунинг учун терговчи кабинетдан таниб олиш учун кўрсатиладиган бошқа жойда тўпланган холисларни, танилувчи ва бошқа фуқароларни бирин-кетин ўз хонасига таклиф этади, агарда у гувоҳ ёки жабрланувчи бўлса, қасддан кўрсатув беришдан бўйин товлаганлиги ва ёлгон кўрсатув берганлиги учун жавобгарлик тўғрисида огоҳлантиради.

б) мурдани таниб олиш учун кўрсатиш.

Мурданинг шахсини аниқлаш юзасидан энг самарали тергов ҳаракатларидан бири уни таниб олиш учун кўрсатишдир. Қойдага кўра мурдани таниб олувчининг эътиборини четга жалб қилмаслик учун ва салбий таъсир кўрсатмаслиги учун бошқа мурдалар йўқ жойда кўрсатиш лозим. Таниб олувчи сифатида илгари фуқаронинг йўқолганлиги тўғрисида хабар берган шахсларга кўрсатилади. Улар йўқолган кишининг белгилари ҳақида дастлаб сўроқ қилинади.

Мурдани таниб олиш учун кўрсатишда таниб олувчи уни қайси белгиларига мувофиқ таниганлигини батафсил кўрсатуви ва унинг сўзлари таниб олиш учун кўрсатиш баённомасида қайд этилиши лозим. Мурдани таниб олиш учун кўрсатиш у топилган жойда ёки ўликхоналарда амалга оширилиши лозим. Топилган мурда юзи ифлосланган бўлса, таниб олиш учун кўрсатишдан олдин уни ювиб, ҳаётий ҳолига бирмунча яқинлаштириш лозим. Ўликхона биносида терговчи ёки оператив ходим ўликхона маъмуриятига мурдани ва унинг кийимларини суд медицина тадқиқотидан сўнг сақлаб туриш тўғрисида кўрсатма беради. Бундай ҳолларда, яъни мурданинг юзи ва қиёфаси жароҳатланиши натижасида ўзгариб кетган бўлса, медицина мутахассисига уни ўз қиёфасига келтириш, ҳаётлик чоғидаги кўринишига яқинлаштириш юзасидан топшириқ берилади.

Зарур ҳолларда мурданинг ҳолати ўзгартирилиши, унинг қўлларини тўғрилаш, бошини ростлаш мумкин. Танилмаган мурдани фуқароларга кўрсатиб, марҳумни ким тани-

шини аниқлаш лозим бўлади. Унда терговчи ёки оператив ходим ва холисларнинг иштироки ҳам мажбурийдир.

Мурдани фотосуратларига кўра таниб олиш мақсадида кўрсатиш учун белгиларини тасвирловчи сурат, шунингдек, алоҳида белгилари жойлашган гавда қисмларининг фотосуратлари олиниши керак. Ишнинг алоҳида ҳолатларига боғлиқ ҳолда мурданинг фотосуратлари бошқа суратлар қаторида ёки якка тартибда кўрсатилиши мумкин.

Бўлакларга ажратилган мурданинг айрим қисмлари умумий қоидаларига кўра кўрсатилади. Мурдани таниб олиш бошқа ҳар қандай таниб олиш сингари бошқа далиллар билан ҳам тасдиқланиши даркор.

в) нарса-буюмларни таниб олиш учун кўрсатиш

Нарса-буюмларни таниб олиш учун кўрсатишнинг процессуал тартиби ЖПК 128-моддасида кўзда тутилган. Таниб олиш объектлари бўлган предметлар ниҳоятда хилма-хилдир. Уларга турли буюмлар, жумладан, ўғирланган қурол, порага берилган буюмлар ва бошқалар киради. Мазкур нарса-буюмлар кўздан кечирилиши пайтида аниқланиб суриштирув ва тергов органлари ихтиёрига берилган бўлиши мумкин. Танилаётган нарса-буюм бошқа шу турдаги нарса-буюмлар орасига қўйилиб, холислар иштирокида таниб олувчига кўрсатилади. Танилган ҳолларда ундан нарса-буюмни қайси умумий ва хусусий белгиларига кўра танилганлигини аниқлаш лозим.

г) ҳайвонларни таниб олиш учун кўрсатиш.

Ҳайвонларни таниб олиш учун кўрсатишдан олдин танинувчидан сўроқ пайтида масалан, уй ҳайвонининг тури, жинси, ёши, лақабини айтиш ва рангини тасвирлаб бериш сўралади. Бунда шу таърифларни яхши тушунадиган кишилар ҳам иштирок этишади. Ҳайвонлар ўзларига ўхшаш турдаги ҳайвонлар орасида кўрсатилади. Шахсга пода орасида жойлашган қорамолни таниш учун кўрсатиш ҳам мумкин. Лекин, масалан, сигир, от, ит кабиларни икки-уч унга ўхшаш жониворлар орасида кўрсатиш қулайдир. Таниб олувчига ҳайвоннинг танаси, жуни, шохи, туёғини кўздан кечиришга имконият бериш лозим. Бунда ҳайвоннинг эгасига муносабатини диққат билан кузатиш тавсия этилади. Танилгандан сўнг ветеринария экспертизаси ўтказилиши мумкин. Бунда ҳайвоннинг насли, ёши ва бошқа баъзи белгилари янада аниқроқ белгиланади.

4-§ Таниб олиш учун кўрсатишни расмийлаштириш

Тўғри тузилган баённома далил сифатида суриштирув ва дастлабки тергов босқичларида, ишни биринчи инстанция судида кўришда, ҳатто иккинчи инстанция судида, ишдаги ҳолатларни синчиклаб текширишда хизмат қилади. Баённомани тузишда хатога йўл қўйиш кейинчалик турли чалкашликларга, англашилмовчиликларга сабаб бўлади.

Таниб олиш учун кўрсатиш баённомаси сўроқ баённомасига қисман ўхшайди. Танувчининг сўзи ҳам худди сўроқ қилинувчининг кўрсатувлари каби ёзилади. Таниб олиш учун кўрсатиш вақтида таржимон ёки кар ва соқовларнинг ишораларига тушунувчи шахс таклиф этилса, улар тўғрисида баённомага тегишли ёзув киритилиши ва уларни қасддан нотўғри таржима қилганликлари ҳолда жиноий жавобгарликка тортилиши ҳақида огоҳлантирилгани қайд қилиниши зарур.

Баъзилар таниб олиш учун кўрсатиш баённомасининг ўзига хос томонларини ҳисобга олмай, уни сўроқ баённомаси билан расмийлаштиради. Ваҳоланки, бу ҳолда тергов ҳаракатининг қандай вазиятда ўтганлиги, унинг натижасида қандай далилларга эришилганлиги тасвирланмай қолади.

Таниб олиш учун кўрсатиш баённомаси бир қанча талабларга жавоб бериши керак. Баённома одатда уч қисмдан иборат, унинг кириш қисмида ким, қачон, қандай шароитда ушбу тергов ҳаракатини ўтказгани, кимлар иштирок этгани, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тушунтирилгани, кимга, қандай объектлар таниб олиш учун кўрсатилгани, объектларнинг ташқи кўриниши, белгилари, агар шахслар кўрсатилган бўлса, уларнинг ёши, миллати, кўзга ташланадиган белгилари, қадду-қомат, ориқ-семизлиги, сочи, кийимлари батафсил ифодаланади.

Баённоманинг асосий қисмида таниб олувчига берилган саволлар ва унинг жавоблари имкон борича сўзма-сўз акс эттирилади. Одатда таниб олувчига берилган саволлар ва жавоблар аниқ ёзилганидан ташқари танувчи ва танилган шахсларнинг хатти-ҳаракатлари, бир-бирлари билан муносабатлари ҳам баённомада акс эттирилади.

Агар объектлар фотосурат ёрдамида таниш учун кўрсатилган бўлса, суратлар жадвал тарзида қоғозга

ёпиштирилиб, чети муҳрланади. Сураатлар рақамланган ва бошқа ҳеч қандай белгилар қўйилмаган ҳолда бўлиши шарт. Умуман таниб олиш учун кўрсатиш баённомасига шу тергов ҳаракатини ўтказишда фойдаланилган буюмлар ёки уларнинг сураатлари илова қилинмоғи лозим.

21-боб ТЕЛЕФОН ВА БОШҚА ҚУРИЛМАЛАР ОРҚАЛИ ОЛИБ БОРИЛАДИГАН СЎЗЛАШУВЛАРНИ ЭШИТИБ ТУРИШ ТАРТИБИ ВА ТАКТИКАСИ

1-§ Сўзлашувларни эшитиб туришнинг умумий тартиби

Жиноятни тергов қилиш жараёнида далил тўплаш учун ўтказиладиган тергов ҳаракатлари қаторида жиноят-процессуал қонунда жиноят ишининг айрим ҳолатларини текшириш, исботлаш учун телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали сўзлашувни эшитиш назарда тутилган.

Бу тергов ҳаракатидан олинадиган маълумотлар, айниқса, уюшган жиний гуруҳ томонидан содир қилинадиган ўта хавфли жиноятларни тергов қилишда, гуруҳ иштирокчиларининг ўзаро мулоқотидаги ишга оид сўзлашув мазмуни жиноятни очишда муҳим далил бўлиб хизмат қилади.

Телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган ахборотларни эшитиб бориш иш юзасидан исботланиши лозим бўлган ҳолатларни текшириш, жиноятни содир этган ва унга алоқаси бўлган шахсларни аниқлаш, уларни қаердан излаш ва ушлаб олиш, жиноят қуроллари ва бошқа объектларни яширилган жойини аниқлаш, процесс иштирокчилари хавфсизлигини таъминлаш мақсадида ҳам ўтказилади.

Мазкур ҳаракатнинг ўтказилиши ЖПК 169-171-моддаларида тартибга солинган. Жиноятни тергов қилиш жараёнида иш учун аҳамиятга молик хабарларни олиш мумкинлигига етарли даражада асос бўла олса, суриштирувчи, терговчи телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали сўзлашувларни эшитиб туриш тўғрисидаги қарор чиқаришга ҳақлидир.

Қонуннинг бу талаби мазкур тергов ҳаракатини аввалламбор қўзғатилган жиноят ишлари юзасидан ўтказилиши лозим, иккинчидан, телефон ва бошқа қурилмалар орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиш учун ишда етарли асос бўлмоғи зарур, шундагина терговчи, суриштирувчи бу ҳақда қарор чиқаради ва прокурорнинг руҳсатини олади.

Сўзлашув қурилмалари деганда телефон ва бошқа алоқа воситалари бўлган радиотелефон, радиореле, юқори даражали радио тўлқинлар, космик алоқа, селектор ўтказувчи ва

бошқа техник ускуналар, телетайп ва телефакс тушунилади. Булардан олинадиган маълумотлар шаҳар, шаҳарлараро ва халқаро миқёсдаги сўзлашув бўлганлиги учун ҳам прокурорнинг рухсати зарурдир, акс ҳолда фуқароларнинг Конституцияда кўрсатилган ҳуқуқ ва эркинликларига путур етказилади.

Гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш терговчининг чиқарган қарори ёки суднинг ажримига кўра амалга оширилади.

Процесс қатнашчилари бўлган жабрланувчи, гувоҳ ва уларнинг қариндошларига нисбатан куч ишлатиш, товламачилик, бошқа қонунга хилоф ҳаракатлар содир этилиш хавфи мавжуд бўлса, сўзлашувни эшитиш учун бу шахсларнинг аризалари ёки ёзма розилиги бўлиши лозим.

Мазкур ҳолатларда ҳам телефон эшитувларини ўтказиш учун прокурорнинг рухсати бўлмоғи керак.

Баъзи ҳолларда телефон ва бошқа сўзлашув воситаларидан олиб бориладиган сўзлашувни эшитиш ва иш учун зарур бўлган маълумотлар олишни кечиктириб бўлмайдиган вазиятлари туғилиб қолади. Бундай ҳолатларда терговчи мазкур тергов ҳаракатини ЖПКнинг 170-моддасига биноан тезкорлик билан ўтказиши, акс ҳолда, қулай фурсат ўтиб кетади ва муҳим далиллар олинмай қолади.

Кечиктириб бўлмайдиган ҳолларда ўтказилган тергов ҳаракати ҳақида қарорни терговчи миллий хавфсизлик хизмати органларига юборишга ҳақлидир ва бир сутка давомида прокурорни хабардор қилиб, унинг санкциясини расмийлаштириши лозим.

Шунингдек, қонун телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш муддатини ҳам белгилаган. Тергов қилиш жараёни ва ишни суд муҳокамаси даври қанча бўлишидан қатъи назар, сўзлашувларни эшитиб туриш олти ойдан ортиқ давом этиши мумкин эмас.

Телефон ва бошқа сўзлашув воситаларидан эшитиб туриш натижасида олинган маълумотларни фақат жиноят ишига алоқаси бўлганларини далил сифатида иш материалидаги бошқа далиллар билан солиштириб таҳлил қилинади ва баҳоланади. Тергов тактикаси нуқтаи назаридан эшитувдан олинган маълумотларни ошкора қилинмаслиги керак, лекин

гумон қилинувчи, айбланувчини сўроқ қилиш жараёнида унинг ёлгон кўрсатувини фош этиш ва тўғри ахборот олиш мақсадида унга сўзлашув ёзилган магнит тасмасини эшиттириши ва бу ҳақда сўроқ қилинувчининг огоҳлантириши лозим.

2 § Телефон ва бошқа сўзлашувни эшитиб туриш тактикаси

Тергов қилиш жараёнида жиноятда гумон қилинган шахсларни аниқлаш мақсадида қатор тезкор-қидирув чоралари ўтказилади, маълум шахслар кузатиб борилади, уларнинг турмуш, меҳнат ва бошқа фаолият хусусиятлари текширилади, қаерда, кимлар билан мулоқотда бўлишлари ва шу каби жиноятга алоқаси бўлган маълумотларни тўплашда уларни жинойий гуруҳ иштирокчилари билан олиб борган телефон ва бошқа алоқа воситалари орқали сўзлашувларини эшитиб ва қайд қилиб туриш жиноятни ўз вақтида ва тўла исботлашни кафолатлайди.

Мазкур тергов ҳаракатини ўтказиш жиноятнинг айрим ҳолатларини аниқлаш жараёнида текширилаётган вазиятларга аниқлик киритиш, уларни исботлаш мақсадида олиб борилади. Бундай ҳолларда терговчи телефон ва бошқа сўзлашув воситаларидан олиб бориладиган мулоқотни эшитиб, уни магнит тасмасига ёзиб олиш ҳақида қарор тузади ва унда кимнинг телефон сўзлашувини эшитиш зарурлиги кўрсатилади. Қарорда кўрсатилган тергов ҳаракатини ўтказиш учун етарли асослар бўлганидагина прокурор санкцияси берилади. Тергов ҳаракатини ўтказиш ҳақидаги қарор ёки ажримда ахборотлар хусусияти, ҳажми ва натижаларини қайд қилиш шакли белгиланиб, ижро этишга юборилади.

Телефон орқали сўзлашувларни эшитишдан олинган маълумотларни қайд этиш бошқа тергов ҳаракатларининг натижаларини қайд этишдан ва мустаҳкамлашдан бирмунча фарқ қилади. Маълумки, эшитиб туришдан олинган ахборотни тўлалигича сўзма-сўз баённомада қайд этиш жуда қийин, чунки телефон ва бошқа қурилмалар орқали сўзлашув мулоқот икки шахс орасида юз беради, сўзлашув мазмуни эса савол-жавоб, фикр алмашув, маълумот ёки топшириқ бериш ва бошқа шаклларда бўлиши мумкин. Бундай ахборотни эшитиб, сўнгра тўлалигича баённомада акс эттириш имкони бўлмайди. Шунинг учун жиноят процессуал қонунда

сўзлашувларни эшитиб туриш чоғида овоз ёзиш мослама, воситаларини қўлланиши белгиланган.

Ушбу тергов ҳаракатини ўтказиш ҳақидаги қарорда кимнинг (кимларнинг) сўзлашувларини эшитиш зарурлиги, турар-жой манзиллари, абонент рақамлари кўрсатилиши лозим. Эшитиб туриш жараёнида сўзлашув мазмунини магнит тасмасига ёзиб олиш, уни сўнгра далил сифатида ишнинг алоҳида ҳолатларини исботлаш учун ишлатиш имконини яратади. Сўзлашувларни эшитиб, овоз ёзиш воситаларида қайд этишни амалга оширувчи ходимлар жинойт ишининг тавсифи ҳақида хабардор бўлмоқлари мақсадга мувофиқ. Чунки қачон, қаердан ва кимларнинг сўзлашувларини эшитиш ва унинг қайси бир маълумотлари жинойт ишига тегишли эканлигини назорат қилиб боришларига ва қанча муддат давомида эшитиб магнит тасмасига ёзиб боришларига ёрдам беради. Буни тергов ҳаракатига тайёргарлик кўриш, амалга ошириш ва қайд қилиш жараёнини бажараётган ходимлар тактик нуқтаи назаридан ошкора қилмасликлари лозим, акс ҳолда, манфаатдор (гумон қилинган, текширилувчи) шахслар тегишли эҳтиёт чораларини кўриб, тергов ҳаракатини ўтказишга тўсқинлик қилишлари ва натижага, ҳақиқатни аниқлашга салбий таъсир кўрсатишлари мумкин.

Телефон ва бошқа сўзлашув воситаларидан эшитиб ёзилган сўзлашув фонограммаси акс эттирилган магнит тасмаси жойлаштирилган кассетани терговчи холислар ва зарур бўлганда мутахассис иштирокида кўздан кечириб, магнитофон ёрдамида қайта эшиттиради. Ёзиб олинган сўзлашувни қайта эшитиш ва далил сифатида унга баҳо бериш вақтида терговчи лозим топса, бу тергов ҳаракатини амалга оширган ходимларни ҳам таклиф қилиши мумкин. Улар сўзлашув ёзилган вақти, шароити ва бошқа аҳамияти бўлган ҳолатлар ҳақида маълумотлар беришлари мумкин. Сўзлашув фонограммаларини кўздан кечириш ва қайта эшитиш жараёнида ҳосил бўладиган баъзи бир ноқулайлик ва қийинчиликларни, жумладан, сўзлашув ёзилган фонограммада сўзлашув мазмунидан ташқари бошқа овоз ва шовқинлар акс этиши каби вазиятларни бартараф қилишда таклиф қилинган мутахассис ва сўзлашувни эшитиб, ёзиб олган ходимлар тушунча бериб ёрдам кўрсатишлари мумкин. Овоз ёзилган магнит тасмаси жойлаштирилган кассетани кўздан кечирар экан, терговчи умумий ҳолатига, техник кўрсаткичига, қандай маркали овоз

ёзиш воситасига қайд этилганлигига, тасманинг айланиш тезлигига ва бошқа хусусиятларига эътибор беради.

Асосий диққат фонограммадаги ёзилган сўзлашув мазмунига қаратилиши лозим. Ундаги маълумотларнинг жиноий ҳолатлар билан мантиқий боғланиши, жиноят ишидаги бошқа далиллар билан бир қаторда бир-бирини тўлдириши ва жиноятнингисботлаш даражаси терговчининг умумназарий принциплари асосида ўтказилади.

Магнит тасмасига ёзилган сўзлашув мазмунини қайта эшитиш ва баҳолаш пайтида терговчи сўзлашувининг бошланиш ва охирлаш қисмига, сўзлашув давомида қандай нуқсонлар мавжудлигига, тўхташ ёки матннинг узилиб қолиши ҳолатлари каби аломатларига эътибор бермоғи лозим. Бундай ҳолатлар тергов ҳаракати натижасини далил сифатида тўғри баҳолашга ёрдам беради.

Видеокассетани кўздан кечириш ва қайта эшитиб таҳлил қилиш натижаларини терговчи кўздан кечириш баённомасида акс эттириши лозим. Ҳар қандай тергов ҳаракатини қайд этувчи процессуал ҳужжат каби мазкур баённомада ҳам ким томонидан, кимлар иштирокида тузилганлиги, аниқланган маълумотлар хусусияти, овоз ёзишни амалга оширган ходимлар ва бошқа шу каби ишга оид ахборотлар қўрсатилади.

Кўздан кечириш ва магнит тасмасига ёзилган сўзлашувни қайта эшитиш баённомаси, уни ўтказишда қатнашган холислар, мутахассис ва бошқа иштирокчилар томонидан тасдиқланиб. иш материалига қўшиб қўйилади.

Фонограмма сифати ва унда ёзилган, қайд этилган овозларнинг кимга тегишли эканлигини аниқлашга зарурат туғилса, тегишли текширувлар ва бошқа тергов ҳаракатлари ўтказилиши мумкин. Бундай текширувлар сўроқ ўтказиш, овоздан таниб олиш, эксперимент ўтказиш орқали ҳал қилиниши мумкин.

Телефон ва бошқа сўзлашув воситаларидан эшитиб ва магнит тасмасига ёзиб олинган сўзлашув овозининг ким ёки кимлар томонидан ифодаланганлигини аниқлаш баъзан фоноскопик экспертиза ёрдамида ҳал этилади. Бундай зарурат овозни (нутқни) ифода этган шахс «менинг овозим эмас» деб инкор этган ёки бошқа бирор сабабни асос қилган тақдирда юз беради ва тегишли мутахассис томонидан овозни индивидуал хусусиятлари асосида текширув ўтказишга тўғри келади.

Ушбу текширув суд фоноскопия соҳасидаги мутахассислар томонидан амалга оширилади. Текширув объектлари сифатида телефон ва бошқа сўзлашув воситаларидан магнит тасмасига ёзиб олинган овоз, сўзлашув, нутқ, видео тасвирдаги овоз, сўзлашувлар бўлиши мумкин. Тергов жараёнида жиноятда гумон қилинган шахс ҳодиса содир бўлган вақтда у ерда бўлмасдан бошқа жойда бўлганлиги ва бу ҳолатни видео тасмадаги тасвир тасдиқлаш мумкинлиги ҳақидаги важини текшириш учун видео тасвир тадқиқот қилиниб, у қачон суратга туширилганлиги, кадрлардаги сана ўзгартирилган-ўзгартирилмаганлиги, унда монтаж қалбакиллаштириш аломатлари бор-йўқлиги, видеотасма илгари ишлатилган-ишлатилмаганлиги аниқланади.

Суд фоноскопия экспертизаси ҳал қиладиган масалалар қуйидагилардир:

- экспертизага тақдим қилинган суҳбатларнинг мазмуни стенограммалар матнига тўғри келадими;
- тақдим қилинган магнит тасмада механик ёки электроакустик монтаж белгилари мавжудми;
- суҳбатда нечта шахс иштирок этган;
- тадқиқ қилинган суҳбатдаги овози ва нутқи «А»га тегишлими;
- текширилаётган суҳбат экспертизага тақдим қилинган диктофон ёрдамида ёзиб олинганми;
- тақдим қилинаётган магнит тасмадаги фонограмма аслими ёки нусхасими;
- ушбу магнит тасма тадқиқ қилинаётган фонограмма ёзилишидан олдин фойдаланилганми.

Ёзув сифати паст бўлганлиги сабабли стенограмма тузишнинг имкони бўлмаса, терговчи эксперт олдида қуйидаги саволларни қўйиши мумкин:

- экспертизага тақдим қилинаётган “SONY” MC-60 румли микро аудио кассетадаги суҳбатнинг сўзма-сўз баёни қандай;
- тақдим қилинган фонограммадаги сўзлар ўқилганми ёки эркин нутқи;
- ушбу магнит ёзув кўрсатилган сигналлар аниқ манбага тегишлими (гудок, сирена, двигатель шовқини ва бошқалар.);
- фонограммада нутқи муҳрланган шахснинг жинси, жисмоний ва руҳий ҳолати қандай?

Видеофонографик тадқиқотлар икки тоифага бўлинади:

видео ва овоз ёзиш ускунасини видеофонографик тадқиқоти ҳамда фонограммага муҳрланган товуш ахборотининг фоноскопик тадқиқоти.

Терговчи фоноскопия экспертизаси тайинлангач, фонограмманинг нусхасини эмас, аслини экспертизага тақдим қилиши лозим. Бу фоноскопия экспертизасини ўтказиш услуби билан боғлиқ бўлиб, тадқиқотнинг биринчи босқичида тақдим этилган фонограммада монтаж белгилари мавжуд эмаслиги ва ёзиш шароитининг асли эканлиги аниқланади.

Шахсни овози ва нутқиға кўра аниқлаш учун ўтказиладиган эксперт тадқиқотлар кўпчилигида, товуш хусусиятлари таҳлили ва унинг семантик мазмуни билан узлуксиз боғлиқдир. Сўзлашув маъноси ва мазмунини монтаж ёрдамида ўзгартириш мумкинлиги ҳисобга олинса, тадқиқотнинг бошланғич босқичидаёқ, барча ҳолатларда овоз ёзувида қаллоблик мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаш зарур. Бу овоз ёзувида электроакустик монтаж аломатлари акустик мосламалар ва ЭҲМ ёрдамида аниқланади.

Электроакустик аоситалар таъсирида магнит тасмага ёзилган сўзлашувнинг бирламчи маъносини ўзгартириш-электроакустик монтаж, дейилади. Эксперт тадқиқотининг услуги асосида електроакустик монтаж аломатларини аниқлаш ва таҳлил қилиш имконини берувчи дастурий услуб ётади.

Тақдим қилинган ёзувдаги монтаж аломатлари мавжудлиги текширилгандан сўнг намоён бўлган белгиларга овоз ёзиш ускунасининг таъсири аниқланади.

Бунинг учун тадқиқ қилинаётган фонограмма ёзиб олинган магнитофонни кўздан кечириш, эксперт тажрибаларини ўтказиш орқали унинг конструктив ва функционал хусусиятлари баҳоланади. ЭҲМ ёрдамида магнитофонларни идентификация қилиш услубидан фойдаланиб фонограмма тадқиқ қилинаётган магнитофонда ёзилган ёки ёзилмаганлиги аниқланади.

3-§ Телефон ва бошқа сўзлашув воситалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш баённомаси

Телефон ва бошқа мосламалар орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб турган, овозни ёзган ходимлар жиноят ишига алоқадор бўлган сўзлашувлар мазмунини акс эттирувчи фонограмма ҳақида қисқача баённома тузадилар (ЖПК 171-моддаси).

Баённомада қуйидаги маълумотлар акс эттирилиши лозим:

- мазкур тергов ҳаракати ким ва қайси орган қарори (ажрим) асосида бажарилганлиги;

- жиноят иши ёки унинг алоҳида ҳолатлари ҳақидаги маълумотлар;

- иш юзасидан кимларнинг сўзлашувлари эшитилиши лозимлиги, уларнинг телефон рақамлари;

- эшитиб туриш ва овоз ёзиш вақти, жойи;

- фойдаланилган овоз ёзиш техника воситалари ва уларнинг тури, модели каби белгилари;

- тергов ҳаракатини амалга оширган ходимлар шахсига оид маълумотлар;

- жиноят ишини текширишда аҳамиятли ҳисобланган бошқа маълумотлар.

Телефон ва бошқа қурилмалар орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туришни қайд этилганидан сўнг сўзлашув фонограммасини акс эттирувчи магнит тасмаси жойлаштирилган кассета муҳрланади ва баённомага илова қилинади.

Фонограммадаги жиноят ишига алоқаси бўлмаган қисмлар суд муҳокамаси тамомланиб, чиқарилган ҳукм, қарор, ажрим қонуний кучга киргандан кейин йўқ қилинади.

Экспертиза тадқиқоти ўтказилган фонограммалар, видеотасвир тасмалари ва бошқа объектлар экспертиза тайинлаган органга қайтарилади. Текширув натижалари эса экспертнинг хулосасида акс эттирилади ва умумий принциплар асосида далил сифатида баҳоланади.

Ишга алоқаси бўлмаган сўзлашув матнлари сўзлашган шахсларнинг турмушига ва бошқа оила аъзоларининг шаънига тегишли сир ва ошқора қилиб бўлмайдиган хабарлар ошқора қилинмаслиги, яъни уларнинг конституциявий ҳуқуқи ва кадр-қиммати ҳимоя қилинмоғи зарур.

22-боб ЖИНОЯТЛАРНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШДА МАХСУС БИЛИМЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ ТАРТИБИ

1-§ Махсус билимдан фойдаланиш тушунчаси

Содир бўлган жиноятни тергов қилиш жараёнида, шунингдек, суд муҳокамасида текширув вақтида иш учун аҳамиятли бўлган қатор ҳолатлар юзасидан махсус билим, яъни фан-техника, санъат ёки ўз касбини қўллаб текширув ўтказиш ва шу асосда тегишли маълумотларни олиш зарур. Бундай текширувлар махсус билимга эга бўлган шахслар томонидан ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 172 – моддасида, “Иш учун аҳамиятли ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни фан, техника, санъат ёки касб соҳаси бўйича билими бўлган шахс ўтказадиган махсус текшириш орқали олиш мумкин бўлганда экспертиза тайинланади”, дейилган. Масалан, жиноят содир бўлган жойда топилган қўл-бармоқ изи ким томонидан қолдирилганлиги, отилган ўқ ёки гильза қандай ўқ отиш қуролидан отилганлиги, ашёвий далил бўлган ҳужжатнинг қўлёзма матни, имзолари, ким томонидан ёзилганлиги каби масалаларни ҳал қилишга тўғри келади.

Суд экспертизаси – процессуал қонун асосида суриштирув, тергов ёки суд органлари томонидан тайинланиб, махсус билимларга эга шахс томонидан ўтказиладиган текширув бўлиб, унинг натижаси алоҳида процессуал ҳужжат – эксперт хулосаси шаклида расмийлаштирилади. Бу хулоса жиноят, фуқаролик, хўжалик ишлари юзасидан далил бўлиб, бошқа далиллар билан бир қаторда баҳоланади.

Махсус билимга эга бўлган мутахассислар, касб-ҳунар эгалари, саноат, қишлоқ хўжалигида, қурилишларда турли мажмуаларни текшириб тегишли хулосаларни берадилар. Улар, жумладан, ишлаб чиқилган лойиҳа шу куннинг илм-техника талабига қанчалик жавоб бериши, муҳандислик, техникавий ҳисобларнинг тўғрилигини, иш қобилиятини йўқотган ишчи ва хизматчиларнинг ногиронлик даражасини аниқлаш ва шу каби бошқа кенг доирадаги масалаларни ҳал қилишга жалб этилади.

Суд ва тергов органи ходимларининг ўзи экспертиза текшируви учун зарур бўлган махсус билимга эга бўлган тақдирда ҳам экспертиза тайинлаш заруратидан озод қилинмайди, чунки уларнинг процессуал ҳолати бўйича ишни

текширишда ўзига хос ваколати бўлиб, экспертиза ўтказадиган мутахассисларнинг ваколатлари ҳам процессуал ҳолатидан келиб чиқади. Бу тартиб экспертиза хулосаси холисона бўлишининг кафолатларидан биридир.

Эксперт - маълум соҳада илм, фан, техника, санъат ёки хунарда билими бўлган ва процессуал ҳуқуқий ваколатга эга шахс ҳисобланади, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ЖПК 68-моддасида белгилангандир.

Эксперт ходимларининг фаолияти давлат экспертиза муассасаларида ёки бошқа ташкилотларда намоён бўлиши мумкин.

Улар қаерда ишлашларидан қатъи назар, иш юзасидан эксперт сифатида тайинлаш процессуал қонунда кўрсатилган тартиб асосида амалга оширилади, улар тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадир. Экспертиза текширувини ўтказиш жараёнида эксперт мустақил процессуал шахс сифатида экспертизага оид бўлган қўшимча объектлар, ахборотлар, жинойт иши ва экспертиза материалларини талаб қилишлари мумкин.

Эксперт олдига қўйиладиган саволлар унинг махсус билимлари доирасида бўлиши лозим. Бу талаб бузилиб, эксперт олдига унинг ваколат доирасидан четга чиқадиган вазифалар қўйилса, у хулоса беришдан бош тортиши мумкин. Текширув натижасида бериладиган хулосалар эса экспертнинг билим доираси билан чегараланади ва унинг ваколатидан ташқари чиқмаслиги керак.

Эксперт узрсиз сабабга кўра ўз вазифасини бажаришдан бош тортса ёки қасддан ёлгон хулоса берса қонунда белгиланган жавобгарликка тортилади, бу ҳақда огоҳлантирилганлигини ўз имзоси билан тасдиқлайди.

Махсус билимга эга шахслар жинойтни тергов қилиш ва суд жараёни даврида мутахассис сифатида ҳам жалб этилиши мумкин.

Мутахассис мақоми ЖПК 69-моддасида тулиқ ифодаланган, шунингдек, 70-моддасида эса ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланган. Унинг процессда иштироки дастлабки тергов ва суд жараёнининг ҳар томонлама, тўлалигича таъминлашга қаратилган.

Суд экспертизаси материални тайёрлаш, эксперт ҳал қиладиган саволларни тўғри белгилаш, солиштириб текшириш учун намуналар олиш ва бошқа шу каби масалаларни

амалга ошириш учун терговчи ёки суд криминалистик техникаси соҳасидаги мутахассис маслаҳатини олиши мумкин. Экспертиза тайинлаш даврида текширув объектларини кўчириб олиш, мустаҳкамлаш, текширув вазифасини аниқ белгилаб, саволларни экспертиза предметига оид равишда турли тадбирларини амалга оширишда криминалист мутахассиснинг ёрдами жуда муҳим.

Криминалистика фани соҳасидаги мутахассис далилларни топиш, олиш ва мустаҳкамлашда, криминалистик илмий-техника воситаларни қўллашда, айрим ҳолатлар юзасидан тегишли маслаҳатларни бериб кўмаклашади. Масалан, қотиллик жинояти содир бўлган жойни кўздан кечиришда жабрланувчининг мурдасини текшириб, ўлим вақти ва сабабини тахмин қилишда, жароҳатлар қандай қуроли билан етказилганлигини аниқлашда, ўқ-отиш қуроли қўлланилганлиги, у қандай масофадан ва қаердан туриб етказилганлигини белгилашда криминалист мутахассиснинг иштироки муҳим ўрин тутаяди.

Мутахассис сифатида шифокор, педагог, психолог, шунингдек, зарур билим ва малакага эга бўлган бошқа шахслар ҳам қақририлиши мумкин, дейилади процессуал қонунда. Бу кўрсатма криминалист мутахассисларга ҳам тегишлидир.

Терговда ва суд муҳокамасида иштирок этувчи мутахассислар экспертиза муассасаларида ишловчи эксперт, илмий ходим, раҳбар мансабларида фаолият кўрсатувчи шахслар бўлиши мумкин. Шунинг учун улар тергов ҳаракатларида мутахассис сифатида иштирок этган бўлсалар, кейинчалик яна (айрим ҳолатлардан ташқари) жалб этилиши мумкин. Бу масала ЖПКнинг 78-моддасида кўрсатилган бўлиб, криминалистика соҳасидаги мутахассисларга тўлиқ татбиқ этилиши мумкин.

Эксперт ва мутахассиснинг жиноят ва судлов процессидаги иштирокини белгиловчи ҳолатлар бир қанча ўхшашликларга эга бўлса-да, ҳар бирларининг процессуал ҳолатлари ва функциялари мустақил характерга эга.

Процессуал иштирокчи сифатида жалб этиладиган барча эксперт ходимлар ўз ихтиёрига топширилган экспертиза материаллари юзасидан текширув-тадқиқот ўтказиб, тегишли хулосаларни беради ва бунинг учун шахсан масъул ҳисобланадилар. Мутахассислар эса тергов ва судда иштирокчи сифатида қатнашиб, тергов ҳаракатини ўтказишда

(кўздан кечириш, эксперимент) маслаҳатчи, ёрдамчи сифатидаги вазифаларни амалга оширадilar.

Мутахассиснинг иштироки тергов ҳаракатининг ва суд муҳокамасининг баённомаларида қайд этилади.

2-§ Тергов жараёнида ва экспертиза ўтказишда махсус билимнинг қўлланиш шакллари

Жиноятни тергов қилиш жараёнида терговчи бевосита тергов ҳаракатларини ўтказишда махсус билимлардан фойдаланиш учун мутахассисни таклиф этади, унинг иштирокида ўз фаолиятини амалга оширади ёки экспертиза тайинлайди. Махсус билимнинг бундай шаклларда қўлланилиши ЖПК тегишли моддаларида тартибга солинган.

Тергов ҳаракатларини ташкил қилиш ва ўтказишда терговчи махсус билимга эга бўлган мутахассисни таклиф этиб, унинг ёрдами, маслаҳати асосида маълум тадбирларни амалга оширади: кўздан кечириш, тинтув ўтказишда махсус қидирув асбобларини қўллаш, изларни қидириш, топиш, кўчириб олиш ва қайд этиш ва бошқа масалалар шулар жумласига киради.

Экспертиза тайинлаш ва ўтказишда эса махсус билим эксперт ходимлари томонидан қўлланилиб, алоҳида тергов ҳаракати сифатида тадқиқот ўтказилади.

Текширув-тадқиқот натижалари экспертнинг хулосасида акс эттирилиб, жинойий иш юзасидан далил манбаи сифатида хизмат қилади.

Суд экспертиза фани назарияси ва амалиётида суд экспертизалар турлари масаласига катта эътибор билан қаралади. Экспертиза объектларининг сони мунтазам кенгайиб бориши ўз ўрнида криминалистик масалаларни ечишда қўлланиладиган махсус билимларнинг турларини кўпайишига олиб келмоқда. Бу эса экспертизанинг тубдан янги турларини яратилишида ва мавжуд криминалистик экспертиза услубларини такомиллаштиришда ўз ифодасини топмоқда.

Суд экспертизасини таснифлаш турли асосларга мувофиқ амалга оширилади. Улар ичида экспертизаларни билим соҳасига қараб ажратиш биринчи ўринни эгаллайди. Бу принцип бўйича экспертизалар турлари бир вақтнинг ўзида учта белги бўйича ажратилади: экспертиза объекти, предмети ва қўлланиладиган услублар (ёки билим соҳаси).

Алоҳида ҳар бир белги бўйича экспертиза турини белгилаш англашилмовчиликка олиб келади. Масалан, воқеа жойидан топилган ўқ ҳам баллистика (ўқ-снарядларнинг ҳаракат қонунлари), ҳам металллар экспертизаси объекти бўлиши мумкин ёки тилшуносликка оид билимлар дастхатшунослик, муаллифшунослик, суд фоноскопия экспертизаларида кенг қўлланади.

Айтиб ўтилган уч белгига асосан криминалистик, суд-тиббий, суд-биологик, суд-муҳандислик, суд-иқтисодий, суд қишлоқ хўжалик ва бошқа турдаги экспертизалар ажратилди.

Ўз ўринда бу экспертизалар турларга бўлинади.

Хусусан, криминалистик экспертизалар қаторига асосан хатшунослик, изшунослик ва суд баллистик экспертизалар киради. Анъанавий криминалистик экспертизалар деб аталган суд экспертизаларининг бу турлари жинойтларни очишда қўлланадиган махсус билимларнинг тарихан биринчи шакллари ташкил этган.

Криминалистик экспертизаларнинг ривожланиши моддалар, ашёлар ва буюмларни криминалистик экспертиза назариясини яратишга олиб келди. Экспертиза текширувига юбориладиган объектларнинг турига, уларга қўлланадиган махсус билим ва услубнинг хусусиятига кўра, суд-экспертиза амалиётида қуйидаги криминалистик экспертизалар ўтказилади.

- **Дастхатшунослик текшируви:** турли ҳужжатларнинг қўлёзма матнлари, имзолар, рақамлар, белгилар бу хилдаги экспертиза объекти ҳисобланади. Бунда экспертизанинг вазифаси улар ким томонидан, қандай шароитда ва ҳолатда ёзилганлигини аниқлашдан иборат.

Криминалистика - техника-экспертизаси турли усулда ясалган ҳужжатнинг қалбакилигини, дастлабки ҳолатини, кейинчалик қандай ўзгартиришлар киритилганлигини (тузатишган, қўшимча киритилган, ўчирилган ва ҳ.к.) муҳр ва штампларини асл ёки қалбакилигини, уларнинг яшаш усулини, ёзув воситаларини, ҳужжатлар материални аниқлаш учун тайинланади.

- **Суд трасология экспертизаси:** ашёвий далил ҳисобланган турли изларнинг ҳосил бўлиши механизмини, қайси предметдан қолдирилганлигини аниқлаш учун ўтказиладиган текширув. Одамларнинг қўл бармоқлари изла-

рини ким томонидан қолдирилганлигини аниқлаш учун ўтказиладиган текширувни “дактилоскопик экспертиза” деб атайдилар.

- **Суд баллистик экспертизаси** - жиноятни содир этишда қўлланилган турли отиш қуроллари ва уларнинг қисмлари (патрон ва портловчи моддалар), отиш натижасида ҳосил бўладиган (одам танасидан ташқари бўлган) жароҳат аломатлари, отилган ўқ- ва гилъазалар, ўқ-дори ва уларнинг қолдиқ қисмлари мазкур экспертиза объектлари ҳисобланади. Совуқ қурооллар ҳам мазкур экспертиза объектига киради.

- **Одамларнинг ташқи қиёфа белгилари** асосида ўтказиладиган идентификациявий текширув. Бу хилдаги экспертиза одамнинг фотосурати, оғзаки тасвирлаш асосида тузилган портретлари асосида ўтказилиб, якка шахс ҳақида хулоса берилади. Тергов ва суд амалиётида кўп ҳолларда ўлган одамнинг суяк қолдиқлари (скелети) бўйича шахсини аниқлаш учун криминалистик ва антропологик текширув ҳам ўтказиш мумкин.

Суд экспертизасининг процессуал турлари бир биридан уларни ўтказишнинг ташкил этилиши ва услуги билан фарқ қилади.

Суд экспертиза соҳасидаги ихтисослашув уни ўтказиш шарт бўлган ҳолатларнинг кенгайишига, экспертиза муассасаларида бажариладиган экспертиза турларини кўпайишига (ЖПКнинг 174-моддаси) асос бўлди.

Агар экспертиза хулосасида камчиликларни тўлдириш зарурати туғилса қўшимча экспертиза тайинланади. (ЖПКнинг 176-моддаси 1-қисми).

Бирламчи экспертиза хулосаси тергов (суд)нинг асосланган фикри бўйича нотўғри бўлса, қайта (ёки такрорий) экспертиза тайинлаши мумкин (ЖПКнинг 176-моддаси 2-қисми).

Қўшимча экспертиза асосий экспертизани ўтказган мутахассисга ёки бошқа экспертга топширилиши мумкин.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, ҳам қўшимча, ҳам қайта экспертизага юборилган материал, текширув объектлари ҳамда намуналар ва ечиладиган масалалар ўзгаришсиз қолади. Акс ҳолда, яъни экспертизага янги объектлар юборилса ёки бошқа саволлар қўйилса, экспертиза ўзининг табиатини ўзгартиради ва бошқа янги экспертиза ўтказиш масаласи туғилади. Лекин, экспертиза тайинлангандан сўнг эксперт-

нинг талабига кўра қайта экспертиза материали қўшимча намуналар билан тўлдирилиши мумкин.

Такрорий экспертиза бошқа бир эксперт ёки экспертлар комиссияси, яъни икки ва ундан кўпроқ бўлган экспертлар томонидан ўтказилади. Биринчи экспертиза текширувини ўтказган мутахассис ўзи берган хулосаси ва ўтказган тадқиқотлари юзасидан тушунтиришлар бериши мумкин. Лекин у қайта текширувларни ўтказишда, уларнинг натижаларини муҳокама қилишда ва хулоса тузишда иштирок этмайди.

Биринчи экспертиза натижаси билан қайта экспертиза хулосаси бир-бирига қарама-қарши бўлган тадқиқотларда унинг натижалари комиссия иштирокида тажрибали мутахассис ходимлар билан ҳамкорликда муҳокама қилинади ва биринчи экспертиза хулосаси тасдиқланмаслик сабаблари баҳоланади. Ушбу сабаблар қайта экспертиза хулосасида баён этилади.

Қайта экспертиза учинчи, тўртинчи ва ундан кўп марта ҳам тайинланиши мумкин. Экспертиза амалиётида шундай ҳоллар учраб турадики, экспертиза фикри билан иккинчи қайта эксперт хулосаси бир-бирига қарама-қарши чиқади. Бунда ҳар қайси экспертиза ҳам ўзича асосланган ва қатор сифат белгиларига таянган бўлади.

Бу ҳолда терговчи (суд) ҳар бир хулосани алоҳида, бошқа далиллар билан биргаликда баҳолаши зарур. Агар шундай баҳолаш натижасида хулосаларда иш юзасидан ишончли фактларга қарама-қаршилиқлар ёхуд процессуал қонун бузилишлари аниқланса, учинчи марта такрорий экспертиза тайинлаш мумкин.

Такрорий экспертиза материални ўша олдинги муассасага юбориш, лозим бўлса бошқа экспертиза лабораторияси ёки институтига юбориш мумкин. Масалан, биринчи экспертиза ИИВнинг экспертиза бўлимида ўтказилган бўлса, иккинчиси, Республика Адлия вазирлиги ҳузуридаги илмий тадқиқот криминалистика марказига юборилади. Учинчи такрорий текширув эса шу марказнинг ўзида ёки бошқа экспертиза муассасасида ўтказилган тақдирда уни ўша жойда албатта бошқа эксперт ёки экспертлар комиссия таркибида ўтказилмоғи лозим. Ана шундай бўлгандагина экспертиза хулосалари объектив бўлиб, иш учун далил манбаи сифатида қўлланилмоғи лозим.

Экспертлар комиссиясини тайинлаш ва танлаш тергов-чига суд ёки экспертиза муассасаси раҳбарига боғлиқдир. Қайта экспертизани ўтказиш мутахассисларнинг тажриба ва билим даражасига, иш ҳажмига қараб белгиланади. Қайта экспертизанинг предмети ва текширилувчи объектлари доираси ўзгаришсиз қолади.

Шундай қилиб, қўшимча ва такрорий экспертизалар аниқ ишнинг ҳолатига қараб тергов ва суднинг қарор ва ажримига кўра ўтказилади. Такрорий ва қўшимча экспертизадан ташқари комиссия таркибида ўтказиладиган ва комплекс экспертизалар ҳам бўлиши мумкин. Комиссия таркибида ўтказиладиган экспертиза деб бир соҳага мансуб бир неча мутахассис томонидан ўтказиладиган тадқиқотларга айтилади. Текширилувчи объектлар сони кўп бўлиб, текшириш усуллари мураккаб бўлса экспертиза материали бир мутахассисга эмас, балки бир неча экспертга топширилади. Масалан, кўп объектли дастхатшунослик экспертизалар бўйича текширув ўтказиш одатда узоқ вақт талаб қилади, шундай ҳолларда экспертиза материали бир неча мутахассисга, яъни экспертлар комиссиясига топширилади.

Бундай экспертизалар, одатда, молиявий ҳужжатлар бўйича ўтказиладиган текширувларда, яъни турли ёзувлар ва имзоларни бажарган шахсларни идентификация қилишда тайинланади. Ҳужжатлар сони ва қўлёмани ёзишда шубҳаланган шахслар сони кўп бўлганлиги туфайли экспертиза текширувини тезлаштириш ва хулосани объектив ва асосланган бўлиши учун бундай экспертизаларни комиссия иштирокида ўтказиш лозим.

Комиссия аъзолари иштирокидаги экспертиза натижалари биргаликда муҳокама этилиб, агар улар бир фикрга келса, умумий битта хулоса тузилади. Агар экспертлар ўртасида ҳал этиладиган масала юзасидан келишмовчилик рўй берса, ҳар бир эксперт келишмовчилик келиб чиққан масала бўйича алоҳида хулоса беради (ЖПК 177-моддаси).

Айрим ҳолларда иш учун аҳамиятга молик бирор ҳолатни аниқлашга бир соҳадан билимлар етарли бўлмай, балки бошқа соҳадаги билимларни жалб этиш зарурияти туғилади. Бу вазиятда комплекс экспертиза тайинланади (ЖПК 178-моддаси)

Комплекс экспертизалар ёрдамида турли масалалар ҳал этилади. Масалан, велосипедчи ва уни уриб юборган автомо-

биль ўзаро қандай йўналишда ҳаракат қилганлигини аниқлаш мураккаб масала бўлиб, алоҳида ўтказиладиган суд тиббий, транспорт ва изшунослик экспертизалари ёрдамида ҳал этилиши мумкин. Аммо бу текширувлар комплекс равишда ўтказилса, уларнинг самарадорлиги кескин ошади. Ҳар бир мутахассис ўзининг билим доирасида аниқлаган ҳолатларини бошқа соҳа мутахассиси топган белгилар билан таққослаб, биргаликда ягона хулоса чиқарадилар. Бунда ҳар бир мутахассис ўзининг ўтказган текшируви учун шахсан жавобгар бўлади.

Бир объект бўйича алоҳида кетма-кет ўтказиладиган мустақил тадқиқотларни комплекс экспертиза қаторига қўшиш нотўғридир. Масалан, ҳужжатни яшаш усулини аниқлашга қаратилган техник-криминалистик экспертиза ундаги ёзувларни бажарган шахсни аниқловчи хатшунослик экспертизалар алоҳида бўлиб, комплекс экспертизани ташкил этмайди. Аммо йиртиб ташланган ҳужжатни тиклашга қаратилган биргаликда ўтказиладиган изшунослик, техник криминалистик ва хатшунослик тадқиқотлар асосли равишда комплекс экспертизаси, деб аталиши мумкин.

3-§ Экспертиза тайинлашга тайёргарлик кўриш ва намуналар олиш тартиби

Экспертиза тайинлаш эҳтиёжи жиноят ишини тергов қилиш жараёнида ишнинг айрим мунозарали ҳолатлари юзасидан махсус билим талаб қилинганда ҳосил бўлади.

ЖПК 173-моддасида экспертиза ўтказилиши шарт бўлган қатор ҳолатлар қайд этилган. Қонуннинг кўрсатмаси, ушбу ҳолатлар ҳақида иш материалида бошқа маълумотлар (гувоҳ, жабрланувчиларнинг кўрсатувлари) бўлишидан қатъи назар, экспертиза хулосасини олиш мажбурийгини таъкидлайди.

Иш учун аҳамиятга молик бўлган бошқа ҳолатларни аниқлашда, жумладан, криминалистик экспертизанинг айрим турларини тайинлаш, ҳал қилинадиган масалалар, криминалистик техника соҳасидаги махсус билим талаб қилган тақдирда зарур бўлади. Экспертиза ўтказиш зарур деб топилса, уни тайинлаш ҳақида суриштирувчи, терговчи қарор, суд эса ажрим чиқаради (ЖПК 180-моддаси)

Криминалистик экспертизанинг объектларидан олинган намуналар, далилий аҳамиятга эга бўлган бошқа моддий нарсалар, турли ҳужжатлар солиштириб кўриш учун ашёвий далиллар бўлиши мумкин.

Мазкур объектларда экспертиза тайинлаш ҳақидаги қарорда ёки ажримда уларнинг номлари, белги сифатлари алоҳида кўрсатилади. Қарор (ажрим)да экспертиза тайинлаш учун асослар ва эксперт ҳал қилиши лозим бўлган саволлар қайд этилади. Саволлар аниқ, равон ва экспертнинг махсус билими доирасидан четга чиқмаслиги лозим.

Криминалистик экспертиза материални қарор, ажрим, текширув объектлари тергов ва суд давлат экспертиза муассасасига юборади. Муассаса раҳбари экспертиза ўтказишни тегишли мутахассис ходимга топширади. Шу билан бирга процессуал қонунда белгиланганидек, эксперт сифатида экспертиза муассасасидан ташқари жойларда хизмат қилувчи мутахассислар ёки алоҳида шахсларни ҳам жалб этиб, экспертиза материални уларга бевосита топшириш мумкин.

Экспертизада текширилувчи объектлар - ашёвий далил, унинг айрим қисмлари, моддий қолдиқлари билан бир қаторда солиштириб текшириш учун зарур бўлган намуналар - нусхалар ҳам юборилиши лозим.

Намуналарнинг ҳажми, сифати эксперт текширувини тўла ва объектив бўлишини таъминлайди. Экспертиза текшируви учун олинган намуналарнинг турлари ва уларни олиш тартиби ЖПК 188-моддасида кўрсатилган. Криминалистик экспертизани ўтказиш учун олинган намуналарнинг турлари асосан қуйидагилардир: қўлёзма, хат, имзо, рақам ёзувлари, қўпайтирадиган воситалардан олинган намуналар, изларни ҳосил қиладиган қолип, нусхалар, отиш қуролиларининг турли қисмларидан ҳосил бўладиган намуналар ва бошқалар.

Криминалистик тадқиқот ўтказиш учун зарур бўладиган намуналар, эркин ва экспериментал бўлиши мумкин. Бундан ташқари, дастхатшунослик экспертизасида шартли - эркин намуналар ҳам ажратилади. Эркин намуналар жинойт иши қўзғалишидан аввал мавжуд бўлган объектлардир. Масалан, дастхатшунослик текшируви ўтказиш ва гумон қилинувчининг ўзи ёзган хати имзолари уйда, хизмат хоналаридан олинган ҳужжатларда бўлади. Экспериментал намуналар эса экспертиза тайинланган ходим томонидан унинг

махсус топшириғи билан олинади. Текшириладиган ҳужжатдаги ёзувга, имзоларга, рақамларга ўхшаш матнларни бир неча алоҳида қоғоз ҳужжатга ёзиш буюрилади ва текширилувчи томонидан - имзоларга мансуб бўлган ҳарф ва шакллар бажарилиши кузатиб турилади.

Экспериментал намуналар, одатда, кишилар ҳаракати натижасида вужудга келтирилиб олинади, масалан, дастхат, қўл-оёқ изларининг намуналари ёки инсон организмнинг яшаш фаолиятидаги моддалардан (қон, соч, сўлак ва бошқа намуналар) шулар жумласидандир.

Нусхаларнинг ҳар икки тури ЖПКга асосланган ҳолда экспертизани тайинловчи суд ёки терговчи томонидан олинди ва улар қарор (ажрим)да кўрсатилади.

Кўпинча экспериментал намуналар экспертиза текширишлари вақтида экспертлар томонидан ҳам олинади. Шунинг учун қайси вақтда эксперт, экспериментал нусха намуналарни олинишини яхши фарқлай олиш керак. Экспериментал намуналар зарур бўлган ҳолларда мажбурий равишда ҳам олиниши мумкин. Бу ҳаракат терговчига юклатилган.

Қонунга асосан эксперт мажбурий равишда намуна олиш ҳуқуқига эга эмас. Терговчи экспериментал нусхалар олишда айбланувчи ёки гумон қилинувчи, жабрланувчи ёки гувоҳлардан ташқари яна ҳажм жиҳатидан ёки баъзи ҳолатлар сабабли эксперт ихтиёрига топшириш имкониятлари бўлмаган объектлардан ҳам экспериментал намуналар олиши мумкин.

Терговчи бу ишларга махсус мутахассисларни таклиф қилиш ҳуқуқига эга. Улар ўзларининг маслаҳатлари, шахсий иштироки ва ҳаракатлари билан сифатли намуналарни олишга ёрдам берадилар. Терговчи томонидан олинadиган эркин ва экспериментал намуналар сони ва сифати жиҳатидан эксперт текширишлари учун етарли бўлиши керак. Олинган намуналар объектнинг ҳақиқий ўзидан келиб чиққанлиги шубҳасиз бўлиши учун процессуал расмийлаштирилган бўлиши шарт.

Текширув учун зарур бўлган намуналарни олиш учун терговчи қарор, суд эса ажрим чиқаради. Нусхалар олинганлиги ҳақида баённома тузилиб, унда олинган намуналарнинг сони, намуна олишдаги шарт-шароитлар, тергов усуллари батафсил ёзилиши, тузилган баённома терговчи ва холислар имзолари билан тасдиқланиши лозим. Айбланувчи, гумон қилинувчи, гувоҳ ва жабрланувчидан қоғоз устига ёздириб

олинган намуналар терговчи ҳамда намунани бажарувчи томонидан тасдиқланиб имзоланади. Олинган намуналар бошқа объектлар каби тегишли тартиб ва усулда жойлаштирилади ва муҳрланади.

Экспертиза текширувини ўтказиш жараёнида, экспертнинг ўзи ҳам экспериментал намуналар тайёрлаши мумкин. Процессуал қонунда қайд қилинишича, баъзи криминалистик текширувлари учун эксперт тажриба-эксперимент ўтказиб ҳам намуна олади. Баллистик экспертиза ўтказишда ўқ отиш қуролини идентификация қилишда эксперт ҳодиса жойидан топилган ўқ ва гильзаларни солиштириб текшириш учун ашёвий далил бўлган қуролдан бир неча марта ўқ отиб экспериментал ўқ ва гильза намуналарини тайёрлайди. Шунингдек, трасологик текшируви учун эксперт ашёвий далил бўлган пойабзал, бузиш қуроли, чопиш ва кесиш асбобларидан уларнинг из ҳосил қилувчи ташқи қисмидан экспериментал излар намуналарини олиши мумкин.

Экспертиза учун олинган намуналар жиноят процессуал қонунига биноан баённома билан расмийлаштирилади. Эксперт ўзи ташкил қилиб олган намуналари ва эксперимент текширувларини ўзининг хулосасини баёнот, яъни тадқиқот қисмида тўла ва аниқ акс эттиради.

Текширув учун олинган намуналар экспертнинг бошқа объектлари қаторида тегишли усулда ўраб-жойлаб, уларнинг тури ва сони қарор (ажрим)да кўрсатилади.

4-§ Эксперт хулосаси ва унинг натижаларини баҳолаш

Криминалистик идентификация услуги криминалистик экспертизанинг барча турларини ўтказишда мантиқ илмига, идентификация назарияси ва криминалистик услуб асосларига таянади.

Ашёвий далил бўлган объектларни, улардан қоладиган турли изларни текширишда ҳар қандай илмий тадқиқот фаолиятида қўлланиладиган кузатув, тажриба, таҳлил (анализ ва синтез), тахмин (гипотеза) индуктив ва дедуктив фикр юритиш каби усуллар қўлланилади.

Криминалистик экспертизаларни ўтказишда, шунингдек, эксперт мутахассислар криминалистиканинг илмий техник воситалари бўлган турли асбоб-ускуналар: оптика, компьютер, турли кўзга кўринадиган ва кўринмайдиган нурларни

ишлатадиган мосламаларни, ёритқичлар ва бошқаларни кенг қўллайдилар.

Экспертиза объектларини текшириш қуйидаги тўрт босқичларда амалга оширилади.

1. Дастлабки текширув идентификациявий тадқиқотнинг биринчи босқичи бўлиб, экспертизага юборилган қарор (ажрим) билан танишиш экспертиза олдида қўйилган масалага ойдинлик киритади. Текшириладиган объектлар ва намуналар ҳар бири алоҳида кўздан кечирилади. Объектларни кўздан кечиришнинг мақсади уларнинг ашёвий далиллигини сифатлайдиган аломатларини аниқлаш, индивидуаллик хусусиятларини ифодалайдиган белгиларни тахмин қилиш ва идентификация жараёнида уларни қўллаш мумкинлигини аниқлашдан иборатдир.

Бу босқичда эксперт объектларни тадқиқот учун яроқли-яроқли эмаслигини, намуналар сони ва сифати нуқтаи-назаридан етарлилиги ёхуд қўшимча маълумотлар ва намуналар зарурлигини аниқлайди. Босқичнинг муҳим вазифаларидан бири тадқиқот услубини танлаш, ўтказиладиган текширувларни белгилаш, уларни олдинма-кетинлигини аниқлаш, экспериментларни режалаштиришдан иборатдир. Маълум вазиятларда идентификациявий текширув шу босқичда тугатилади. Масалан, эксперт олдида қўйилган вазифа унинг ваколатига кирмаса ёки намуналар етарлича тақдим этилмаса, эксперт текширувини амалга ошириш иложи йўқлиги тўғрисида ҳужжат тузади. Объектларни алоҳида-алоҳида кўздан кечириш мақсади уларнинг ашёвий далил бўладиган аломатларини, индивидуаллик хусусиятларини ифодалайдиган белгиларини аниқлаш ва идентификация жараёнида уларни қўллашдан иборатдир.

2. Текширилувчи ва намуна нусха бўлган объектларни алоҳида-алоҳида кўздан кечириш, таҳлил қилиш бу текширув босқичининг вазифаси ашёвий далил бўлган ва экспертизага юборилган бошқа объектларни ҳар бирини алоҳида таҳлил этиб, уларни индивидуаллик хусусиятини, яъни ўзига хос бўлган сифат белгиларини аниқлашдан иборатдир.

Текширилувчи объект моддий буюм, нарса ёки унинг бирор қисмидан қолган излари, бўлаклари, нусхаси ва бошқаси бўлиши мумкин.

Отиш қуроли, отиш натижасида ҳосил бўлган излар, отилган ўқ ва гильзалар, портлатишдан қолган из

қолдиқлари, жиноят қуроли сифатида ишлатилган турли буюмлар ва улардан қоладиган излар, инсоннинг қўли ва яланг оёқ тавоннинг тери тузилиши хусусиятини ташкил қиладиган излар, дастхат, одамнинг ташқи қиёфа тузилишини акс эттирувчи фото, видео ва суратлар, марҳумнинг суяк қолдиқлари (скелети) ва бошқалар криминалистик экспертиза текширадиган объектлар доирасига киради.

Солиштириб текширишга олинган, тайёрланган намуна - нусхаларни ҳам эксперт алоҳида кузатиб таҳлил қилиб юқорида кўрсатилган масалаларни ҳал қилади. Намуна нусхаларни таҳлил қилишда уларни қаердан, қачон ва кимлардан олинганлиги, қайси гуруҳга мансублиги ва индивидуал белгилари, идентификация қилишга яроқлилиги аниқланади.

Текширувнинг бу босқичида намуна ва нусхаларнинг сон-сифати, экспертиза тайинлаш ҳақидаги қарор, (ажримда) кўрсатилган маълумотларга мос олинганлиги ва идентификация ўтказишга етарли ва яроқли эканлиги аниқланади.

3. Текширувнинг бу босқичида экспертиза объектлари ва уларнинг сифат-белгилари ўзаро солиштирилади. Экспертиза амалиётида қўлланадиган умумий услуб идентификация назарияси бўлиб, барча объектлар икки гуруҳни ташкил қилади. Идентивлиги (айнанлиги) аниқланадиган объектлар - текширилувчи, яъни ашёвий далиллар бўлиб, иккинчи гуруҳни солиштириб текширишга восита бўлган намуна ва нусхалардир.

Солиштириб текшириш босқичида эксперт текширилувчи объектларнинг айнанлиги ёки гуруҳ мансублигини аниқлаш учун улардаги сифат аломатларини намуналардаги сифат белгиларига солиштириб таққослайди. Ҳар бир умумий белгидан сўнг хусусий белгилар алоҳида-алоҳида таққосланади, биринчисидаги индивидуаллик хусусияти иккинчи гуруҳдаги объектларда такрорланган ҳолдагина уларнинг ушбу белги бўйича айнанлиги белгиланади.

Солиштириб текшириш жараёнида ўхшашлик ҳоллари билан бир қаторда айрим белгилар бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Бу ҳолат текширилувчи (ашёвий далил) объектнинг ҳосил бўлиш шароитига, унга дахлдор бўлмаган ёки манфаатдор шахсларнинг ҳаракати, ихтиёри таъсирида пайдо бўлиши мумкин. Текширув жараёнида эксперт жиноят ишининг экспертизага алоқадор бўлган айрим ҳолатлари билан танишишни талаб қилиши мумкин. Бу масала текширув-

нинг дастлабки босқичида ва зарур бўлганда кейинроқ ҳам амалга оширилади.

Текширувнинг барча босқичлари ўзаро чамбарчас боғлиқдир, улар орасида қатъий бирор чегара ўтказиш мумкин эмас, алоҳида таҳлил қилишни, солиштириш чоғида ҳам давом эттириш мумкин. Зарур бўлган ҳолларда таҳлилий босқичга қайтиб айрим объектларни бошқатдан кузатишга тўғри келади, бундай текширувда бошқа услублар қўлланиб қўшимча материал (намуналар) талаб қилинади. Бу масала эксперт билан экспертиза тайинлаган суриштирувчи, терговчи, судья орасида амалга ошириладиган мулоқотда ҳал қилинади.

Солиштириб текшириш жараёнида эксперт махсус услубни қўллаш билан бирга криминалистик техника воситаларидан ҳам кенг фойдаланади, айниқса микро ва макро суратга тушириш, турли тажриба-экспериментлар ўтказиш каби усулларни қўллайди.

4. Текширув натижаларини баҳолаш ва яқун яшаш босқичида идентификация жараёнининг натижалари маълум бўлиб, улар тегишли талаб ва қоидалар асосида баҳоланиб экспертнинг хулосалари шаклланади. Таққосланиб текширилган объектларнинг бир гуруҳга кириши ва айнанлиги тасдиқланади ёки айнанлиги инкор қилиниб ҳар қайси текширилган ашёвий далил ва у билан таққосланган намуна бошқа турга тегишли эканлиги аниқланади.

Текширилаётган ҳолат, яъни объектнинг айнанлигини исботи ёки инкор қилиниши, алоҳида белги сифатларнинг ўхшашлиги ёки фарқ қилиши асосида бўлмасдан, белгиларнинг барча йигиндиси асосида шаклланмоғи лозим. Шундагина хулоса илмий асосланган, объектив бўлади ва жиноят иши юзасидан далил манбаи бўлиб хизмат қилади.

Экспертнинг тадқиқоти, текширув жараёни ва натижалари махсус процессуал ҳужжат бўлган эксперт хулосасида баён этилади. Эксперт хулоаси процессуал қонуни асосида расмийлаштирилади (ЖПК 184-моддаси), хулоса берган эксперт унинг учун шахсан жавобгардир.

Эксперт хулосаси бошқа процессуал ҳужжатлар каби кириш, баёнот ва яқунловчи қисмлардан иборатдир. Экспертиза хулосасининг кириш қисмида тайинлашга асос бўлган ҳолатлар, ким томонидан тайинланган, қандай объект-

лар тақдим этилган, ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар ва бошқа маълумотлар ифода этилади.

Хулосанинг баёнот қисми эксперт фаолиятини ифода этувчи асосий қисм бўлганлиги учун “тадқиқот” босқичи деб номланиб, унинг моҳияти тўлароқ баён этилади.

Хулосанинг бу қисмида эксперт ўтказган барча текширувлари: объектларни алоҳида кузатуви, сифат белгиларининг индивидуаллик, мустақамлик даражалари, таққослаб солиштириш натижалари, хулоса шаклланиши қандай омилларга асосланганлиги, қўлланилган махсус криминалистик техника воситалари, турли услублар, ўтказилган экспериментал текширув тажрибалари ва бошқа ўтказилган чоралар тегишли галма-галликда ифода эттирилади ва улардан келиб чиққан хулоса кўрсатилади.

Эксперт текширувининг якунловчи қисми унинг хулосаларидир. Бу қисмда экспертизага қўйилган саволларга аниқ, раво ва қисқа шаклда жавоблар ўз ифодасини топади. Хулосалар эксперт текширувида қўйилган масалаларга нисбатан тасдиқловчи ёки инкор қилувчи шаклда берилди.

Эксперт амалиётида баъзи ҳолларда қатъиян хулоса бериш иложи бўлмайди, тахминий хулоса берилди. Бундай хулосанинг сабаби тўла ва асосланган тарзда эксперт ҳужжатининг тадқиқот қисмида ифодаланган бўлиши керак.

Айрим ҳолларда эксперт хулоса беришнинг иложи йўқлиги тўғрисида ҳужжат тузади (ЖПКнинг 185-моддаси). Бундай ҳужжатда эксперт олдида қўйилган саволлар унинг ваколати доирасига кирмаслиги, саволлар ҳуқуқий маънога эга бўлганлиги, текшириладиган объект тадқиқот ўтказишга яроқсизлиги ва бошқа сабабларга кўра масалани ечилишининг иложи йўқлиги ҳақидаги маълумотлар кўрсатилади.

Эксперт хулосаси процессуал ҳужжат бўлиб, жиноят иши юзасидан далил манбаи сифатида хизмат қилади ва ишдаги бошқа далиллар билан бир қаторда қонунда белгиланган умумий принциплар асосида баҳоланади.

1 бўлим. КРИМИНАЛИСТИКА ФАНИГА КИРИШ

**1-боб. КРИМИНАЛИСТИКА ФАНИ, УНИНГ
ВАЗИФАЛАРИ, ТИЗИМИ, ЮРИДИК ВА БОШҚА
ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАЛАРИ**

1-§. Криминалистика фани ва унинг вазифалари.....	3
2-§.Криминалистика тизими.....	11
3-§.Криминалистиканинг юридик ва бошқа фанлар билан алоқалари.....	11

2-боб. КРИМИНАЛИСТИКА МЕТОДЛАРИ

1-§. Криминалистикада қўлланиладиган методлар таснифи	16
2-§.Умумий криминалистик методлар.....	17
3-§. Махсус криминалистик методлар.....	20

3-боб. КРИМИНАЛИСТИК ИДЕНТИФИКАЦИЯ

1-§. Криминалистик идентификация тушунчаси, вазифалари, принциплари ва шакллари.....	24
2-§. Криминалистик идентификация объектлари.....	28
3-§. Идентификация объектларининг таснифи.....	30
4-§. Идентификациявий тадқиқот жараёни	31
5-§. Криминалистик диагностика	38

И-бўлим. КРИМИНАЛИСТИК ТЕХНИКА

**4-боб. КРИМИНАЛИСТИК ТЕХНИКАНИНГ УМУМИЙ
ҚОИДАЛАРИ**

1-§. Криминалистик техника тушунчаси ва унинг вазифалари	45
2-§. Криминалистик техника текширув воситалари ва услублари.....	48
3-§. Криминалистик техниканинг тергов ва тезкор-қидирув ишларида қўлланилиши	61

**5-боб. СУД ФОТОГРАФИЯСИ ВА ВИДЕО-ТАСВИР
ЁЗУВИ**

1-§. Криминалистик фотография тушунчаси, унинг қўлланиш шакллари	67
2-§. Криминалистик фотография методлари	70
3-§. Суратга ва видео-тасвирга тушириш натижаларини процессуал расмийлаштириш.....	86

6-боб. КРИМИНАЛИСТИК ТРАСОЛОГИЯ

1-§. Трасология тушунчаси, изларнинг таснифлари.....	89
2-§. Қўл бормоқ излари.....	92
3-§. Оёқ ва пойабзал излари.....	95
4-§. Бузиш қуролларида қолган излар.....	100
5-§. Транспорт воситаларининг излари.....	103
6-§. Изларни кўздан кечириш ва процессуал расмийлаштириш.....	105
7-§. Трасологик экспертиза ҳал қиладиган масалалар.....	108

7-боб. КРИМИНАЛИСТИК БАЛЛИСТИКА

1-§. Баллистика тушунчаси ва текширув объектлари.....	113
2-§. Ўқ-отиш қуролларида турлари ва қисмлари.....	115
3-§. Отилган ўқ ва гильзалар асосида отиш қуролини идентификациялаш.....	120
4-§. Отишдан қоладиган жароҳатларни, отиш масофасини, ўқнинг йўналиш томонини аниқлаш.....	123
5-§. Портловчи моддаларнинг текширув.....	126
6-§. Совуқ қуроллارни текшириш.....	128

8-боб. ҲУЖЖАТЛАРНИНГ ҚЎЛЁЗМА МАТНЛАРИНИ КРИМИНАЛИСТИК УСУЛДА ТЕКШИРИШ

1-§. Хужжатлар - ашёвий далил сифатида криминалистик текширув объекти.....	132
2-§. Криминалистик хатшунослик тушунчаси.....	133
3-§. Дастхатнинг идентификациявий белгилари.....	136
4-§. Хатшунослик текширувининг услубиёти.....	143
5-§. Криминалистик муаллифшунослик текшируви.....	146
6-§. Дастхатшунослик ва муаллифшунослик текширувини ўтказиш учун материал тайёрлаш.....	150

9-боб. ҲУЖЖАТЛАРНИ КРИМИНАЛИСТИК ТЕХНИКА УСУЛИДА ТЕКШИРИШ

1-§. Криминалистик техника текшируви тушунчаси, вазифаси ва турлари.....	152
2-§. Хужжатларни қалбакилаштириш усуллари.....	154
3-§. Қалбакилаштирилган хужжатларни техникавий усулда текшириш.....	158
4-§. Криминалистик техника теширувида қўлланадиган замонавий асбоблар.....	161
5-§. Хужжатларнинг техник экспертизаси ўтказишда ҳал қилинадиган масалалар.....	164

10-боб. ОДАМЛАРНИНГ ТАШҚИ ҚИЁФА БЕЛГИЛАРИ АСОСИДА ИДЕНТИФИКАЦИЯ

ЎТКАЗИШ

1-§. Одамнинг ташқи қиёфаси - идентификация объекти: тушунчаси ва илмий асослари	166
2-§. Одамнинг ташқи қиёфа белгилари тизими	171
3-§. Портретлар бўйича идентификация қилиш турлари	174
4-§. Одамларнинг портретлари асосида ўтказиладиган идентификациявий текширув	177

11-боб. КРИМИНАЛИСТИК РЎЙХАТГА ОЛИШ

1-§. Криминалистик рўйхатга олиш тушунчаси ва унинг аҳамияти	181
2-§. Криминалистик рўйхатга олиш тизими	183
3-§. Криминалистик рўйхат турлари	184

III- бўлим. КРИМИНАЛИСТИК ТАКТИКА.

12-боб. КРИМИНАЛИСТИК ТАКТИКАНИНГ УМУМИЙ ҚОИДАЛАРИ

1-§. Криминалистик тактика тушунчаси ва унинг вазифаси	199
2-§. Криминалистик тактика тизими	201
3-§. Тактик усуллар, тактик қарорлар, тергов вазиятлари ва криминалистик тактиканинг бошқа қоидалари	206

13-боб. ТЕРГОВ ВЕРСИЯЛАРИ ТЎҒРИСИДА ТАЪЛИМОТ

1-§. Тергов версияси тушунчаси ва таснифи	215
2-§. Тергов версияларини тузиш, текшириш ва натижаларини баҳолаш	217

14-боб. ТЕРГОВНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ТАШКИЛ ЭТИШ

1-§. Терговни режалаштириш ҳамда ташкил этиш тушунчаси ва вазифалари	226
2-§. Режалаштириш принциплари ва турлари	229
3-§. Режалаштириш ҳужжатлари	231

15-боб. ҲОДИСА ЖОЙИНИ КЎЗДАН КЕЧИРИШ

1-§. Ҳодиса жойини кўздан кечиришнинг умумий қоидалари	237
---	-----

2-§. Ҳодиса жойини кўздан кечиришга тайёргарлик кўриши ва ўтказиш тактикаси.....	240
3-§. Ҳодиса жойини кўздан кечириш натижасини қайд этиш	255

16- боб. ТЕРГОВ ЭКСПЕРИМЕНТИНИ ЎТКАЗИШ ТАКТИКАСИ

1-§. Эксперимент тушунчаси ва вазифаси.....	257
2-§. Тергов экспериментини ўтказишга тайёргарлик кўриши.....	261
3-§. Тергов экспериментини ўтказиш тартиби ва тактикаси.....	263
4-§.Тергов экспериментининг натижаларини расмийлаштириш.....	267

17-боб. КЎРСАТУВЛАРНИ ҲОДИСА ЖОЙИДА ТЕКШИРИШ ТАКТИКАСИ

1-§. Кўрсатувларни ҳодиса жойида текшириш тушунчаси ва вазифаси.....	269
2-§. Кўрсатувларни ҳодиса бўлган жойда текширишга тайёргарлик кўриши.....	272
3-§. Кўрсатувларни ҳодиса жойида текширишнинг процессуал тартиби ва тактикаси	275
4-§. Кўрсатувларни ҳодиса жойида текшириш натижаларини расмийлаштириш	282

18-боб. ТИНТУВ ВА ОЛИБ ҚЎЙИШ ТАКТИКАСИ.

1-§. Тинтув тушунчаси ва унинг турлари	285
2-§. Тинтув ўтказишнинг тактик усуллари	289
3-§. Олиб қўйиш	295
4-§. Тинтув ва олиб қўйиш натижаларини қайд этиш	296

19-боб. СЎРОҚ ЎТКАЗИШ ТАКТИКАСИ

1-§. Сўроқ тушунчаси ва кўрсатувларнинг психологик асослари	299
2-§. Сўроқ ўтказишга тайёргарлик кўриши.....	304
3-§. Жабранувчи ва гувоҳларни сўроқ қилиш тактикаси.....	306
4-§. Гумон қилинган шахс ва айбланувчиларни сўроқ қилиш	309
5-§. Юзлаштириб сўроқ қилиш тартиби.....	316
6-§. Вояга етмаган шахсларни сўроқ қилиш	318
7-§. Сўроқ натижаларини процессуал расмийлаштириш	321

**20-боб. ТАНИБ ОЛИШ УЧУН КЎРСАТИШ
ТАКТИКАСИ**

1-§. Таниб олиш учун кўрсатиш тушунчаси ва унинг объектлари	325
2-§. Таниб олиш учун кўрсатишга тайёргарлик кўриши	332
3-§. Таниб олиш учун кўрсатиш тартиби ва тактик усуллари.....	334
4-§. Таниб олиш учун кўрсатишни расмийлаштириши	337

**21-боб. ТЕЛЕФОН ВА БОШҚА ҚУРИЛМАЛАР
ОРҚАЛИ ОЛИБ БОРИЛАДИГАН СЎЗЛАШУВЛАРНИ
ЭШИТИБ ТУРИШ ТАРТИБИ ВА ТАКТИКАСИ**

1-§. Сўзлашувларни эшитиб туришнинг умумий тартиби	339
2-§. Телефон ва бошқа сўзлашувни эшитиб туриш тактикаси.....	341
3-§. Телефон ва бошқа сўзлашув воситалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш баённомаси	345

**22-боб. ЖИНОЯТЛАРНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШДА
МАХСУС БИЛИМЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ
ТАРТИБИ**

1-§. Махсус билимдан фойдаланиш тушунчаси	347
2-§. Тергов жараёнида ва экспертиза ўтказишда махсус билимнинг қўлланиш шакллари	350
3-§. Экспертиза тайинлашга тайёргарлик кўриши ва намуналар олиш тартиби.....	355
4-§. Эксперт хулосаси ва уни баҳолаш	358

КРИМИНАЛИСТИКА

I-жилд

Мухаррир: Л.Қўчқорова.
Техник муҳаррир: М.Мирзалиев.
Компьютерда саҳифаловчи: Б.Юлдашев.

Босишга рухсат этилди: 22.08.2003 Қоғоз бичими:
60x84¹/₁₆ Офсет босма усули. Босма табоғи 23,0.
Адади: 1000 нусха. Буюртма: №390. Баҳоси
келишилган нарҳда.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги
«Адолат» нашриёти, 700170, Тошкент,
А.Мухитдинов 26.

Тошкент тезкор босмахонаси. 700200, Тошкент,
Радиальный 10. тел: 148-00-55.

